

85.51 (5418)
90.22

Илья

ЖАКУАНОВ

УЗІЛГЕН
ДН

Репрессияға ұшыраған Қазақстан
зиялыларының мұрасына зерттейтін - Арыс - қоры

D

ИЛҒА ЖАҚАНОВ

ҮЗІЛГЕН ӘН

V-11

351537xp V-04

Ғ. СЛАНОВ АТЫНДАҒЫ
ОБЛЫСТЫҚ ҒЫЛЫМИ
ӘМБЕБАП КІТАПХАНА

“Арыс” баспасы
Алматы
2011

ББК 85.31

Ж 21

Жақанов И.

Ж 21 Үзілген оя — Алматы: “Арыс” баспасы, 2001. — 280 бет.
ISBN 9965-447-73-1

Кітап тарихы еш даңғылсыз қазақ ұлтының өнерінде — ән өнерінде жасалған киянаттардың ащы ақиқаттарын ашуға арналған. Сан жылдар бойы айтуға тиым салынған не ескі көскілінен айырылған қазақ өнінің қасіреті ешкімді бей-жай қалдырмиды деп сенеміз.

Кітап өнерді кастерлер оқырмандарға арналады.

ББК 85.31

ISBN 9965-447-73-1

Ж 4905000000
446(05)-01

© Жақанов И., 2001
© “Арыс”, 2001

Қазақ өнері мен әдебиетінің
тарихындағы
атаусыз қалам ерлердің,
ұмытылған туранардың
жоқтаушысы -

"АРЫС" ҚОРЫНА

Бұл кітаптың
қырастырылуына,
жарық көруіне
туғандық ботаны үшін
зор ризашылық айтамын!

Ғабд. Мәлік

ТІРЛІГЕН ӨНДЕР ӨУЕНІ

Илья Жақановтың қазақ радиосынан берілетін новеллаларын, спектакльдерін, сценаривкаларын, қазақ теледидарынан, соңғы кезде "Рахат" студиясынан Қайрат Байбосылов екеуі өткізіп жүрген концерт-әңгімелерін үзбей тыңдап, көріп келемін. Оған шамасы 20-30 жыл болып қалса керек. Әрқашан разы көңілдімі өзін де, өзгеге де жасырмай айтатын мінезіме бақсам, бұл жолы баспадан шығайын деп жатқан "Үділген өн" жинағын, шын мәнінде көркем де нәзік сезімді новеллаларын басынан аяғына дейін оқыл шығып, қуаныш-шаттығымды қалың оқырманмен бөлісейін деп отырмын.

"Мен бұл мылтықты нағін күнінен бері білемін" десем де болады. Қазақтың ұлттық университетінің филология факультетін бітірген дарынды жастардың бәрі көз алдымызда ер жетіп, қайраткерге айналуда. Оқытушы ұстаз, атакты ақын, ғұлама ғалым, салмақты шенеунік болып кеткендері қаншама. Солардың ішінде өзгеге ұқсамайтын жолды тауып алып келе жатқаны — Илья Жақанов. Оның бар тірлігі — көзге көрінбес, қолға ұстатпас, бірақ жан жүрегінді жылатып, сезімді қозғал, бәр әлемді тамсандырып келе жатқан рухани байлық — құлақтан кіріп бойды алатын таңғажайып қазақ өндерін зерттеу, насихаттау. Илья соқпақтары бұл-шаға қамымен, тіршілік қажеттерімен тарамдалып, ғибраттанып кете береді. Одан оқырман, тыңдарман қауым баяғыдан бері хабардар болса да өзімше тарата кетейін.

Илья Жақанов маған өзінің лирикалы көркем хикаяларымен сонау 60 жылдар аяғынан таныс. Және атап өтер бір ерекшелігі — қай шығармасы болмасын саз саласын, өн әлемін өзекке алып, жан мен тәнді аялаған әуездің айналасынан табылуы дер ем. 1968 жылы шыққан "Қайта оралған өн" повесінде дағип музыкант пен дәрігер қыздың махаббаты жастарға төн ұлы сезімді сабын жеткізсе, "Қол бұл, балыс!" хикаясы трагедиялық жайтардың бәрін және білген қазақ балероны Мәуленнің күн көріп жүрген аяғынан айырылуы оптимистік желіде суреттеліп, адамгершілікті асқақтатқын болатын. Өуелі 1973 жылы қырғыз тілінде жарияланған "Кертелігу" романы ұлы қобызшы Ықылыстың мүшел мерекесінде ғана — 1989 жылы Қазақстанда жарық көргенін біреу біледі, біреу білмейді.

Байқап отырмыздар, осы кесек дүниелеріні өзі елге қолма-қол тез жететін өн-жырмен сүйсіпеншілік сезімді аялаған және онысы өзінің күнделікті тірлігімен астарласып жатқанын көреміз. Сазгер ретінде таза қазақ үнді өндері бүкіл сахараға танылып, шырқалып жатса, қоғамның кәдімгі қарапайым мүшесі есебінде газет-журналдардағы әңгіме-новеллаларымен, қысқарты суреттемелерімен, қазақ радиосының музыкалық редакциясында ұзақ қызмет еткенде талай жез таңдай оншілермен араласа жүріп, олардың өнегелі өндерінен туындаған хикаяларды, қазақ сазгерлеріне үлгі болатын батыс-шығыс композиторларының өмірінен ғибратты радиосценаривкалар мен тартымды әңгіме-новеллаларды жазып,

оны ұлы Әнуар Байжанбаевтың оқуында ең аз дегенде жұмасына бір рет тыңдаушыға жеткізіп тұрғанда талыйлардың эстетикалық сауатын ашып, өнерге құмарттырғаны сөзсіз. Олардың шықтырың, үздіктерің кітап етіп шығарып, оқушыны тамсантқан кезі тағы бар. "Бірінші концерт", "Махаббат вальсі", "Аққулар қонған айдан көл", "Екі жирен" сияқты деректі өнімдер, новеллалар, эссе жинақтары бұған куә, дәлел. Бұлар аздақ етіп жатса, бүкіл қазақ ойын-тойда, жанын отырыста қолға алатын "Өнің болып төгілемін", "Ғашықтық әндер" тияғымаларын құрастырған да Илья екенін естеріңізден шығармаңыздар.

Радио мен теледидардың алтын қорында сақталып жатқан сериалдар мен фильмдер қаншама. Біржан, Ақан, Үкілі Ыбырай, Естай, Жияу Мұса, Моди, Майра, Балұан Шолақ сынды сал-серілердің ұлы мұраларын Мұқан, Латиф, Сыдық, Қапан, Бақытжандай композиторлардың қабілеткерлігіне жалғастырып жібергенде қазақ халқының музыкалық әлемі жарқырып көрінеді. Орыс, батыс, шығыс сазгерлерінің өмірі мен өнерлерін өзіңдікімен сабақтастыра, салыстыра суреттесудің үлгі-өнеге шашатын қасиеті мол.

Осыншама ізденістің бәрі өз бойындағы қуат берген дарыиды жарқыраты көрсетудің амалы екені сөзсіз. Ильяның өз жанынан шығарған әндері ешбір жеңілдікті қажет етпейтін дүниелер. Сонау алпысыншы жылдардан бері қазақ қауымының рухани сұранысына жауап берген кезеңдік әндері, Шәмші, Нұрғиса, Әбілахат, Сыдық, Кенжебек, Әсет сынды сазгерлермен іштей бәсекелесе, тартыса, үйрене де үйрете жүріп шығарған шығармалары қаншама. Олардың ішінде Қазақ музыкасының алтын сандығында сақталатыны да аз емес. "Еділ-Жайық", "Жалғыз қайық", "Әсел", "Жайлауқұл кештері", "Бікқарағай", "Ағады Ертіс", "Алматы кешінде", "Балқантау", "Нені ойладың", "Талағайдай" өндердің ел аузына түсіп, айтылып жатқаны, айтыла беретіні өз авторына қуаныш сыйлаумен қатар халық жүрегін жылытқаны, шулық сезімге бөлегені қашан.

Мен Ильямен кездескенде "Халық қалай, Қазақстанның қызметкері, Қырғызстанның қайраткері" деп амандасам. Оған себеп Қазақстанның еңбек сіңірген немесе халық артисі, немесе өнерге еңбегі сіңген қайраткері деген атақтарды оңды-солды үлестіріп жатқан заманда Ильяға "Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген мәдениет қызметкері" деген атақ совет өкіметі құлардан бірнеше ай бұрын беріліп, жалпы халықтың демейін, Ильяның өндерін айтып жүргендердің жүрегіне қаяу түсіргенін сезген қырғыз бауырларымыз өз елінің мәдениетіне қосқан және қосып келе жатқан үлесін, жанкешті еңбегін ескеріп "Қырғызстанның мәдениет қайраткері" деген құрметті атақты 1994 жылы беріп, өнерпаздың көңілін бір көтеріп тастаған болатын. Осылайша амандасу рәсімі сол кезде туған-ды. 1998 жылы "Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері" атағын иемденгеннен соң Ильямен

бізге райда сәлемдесіп жүреміз. 1999 жылдың 14 қарашасында Қазақстанның ең негізгі сахнасы – “Конгресс-холл” залында “Өнім саған, Астана!” деген авторлық кеш өткізіп келгеннен кейін, “Рахат” телеканалынан сал-серілер өмірінен көп сериялы музыкалы өңгімелер өткізе бастағаннан бері талантты інімді бықаша құрметтейтін болдым.

Әркімнің өз серкесі мен еркесі бар ғой. Менің айрықша жақсы көретін мәдениет қайраткерім – Илья Жаканов, оның үйіндегі келінім – Тыныш. Олармен аяқ-табағымыз араласқанына көңі болды. Сонда ылғи байқайтыным – тынымсыз еңбек үстінде құнжындап жатқан Ильяны көреміз. Үйінен кезіктірмесем, әлде іздеп қазақ даласын шарлап жүргенін байқаймын. Телефон шалғанда “Қаңғыбас үйде ме, түзде ме?” дегенді соңғы кезде сәлемдесудің машығына айналдырып алдым. Иманғали Тасмағамбетовтей жетелі басшының арқасында көптен бері алыс-беріске аяғы жетпей жүрген Атырауға екінші үйін тігіп, жұмысын істеп, батыс өңірін жинауға мүмкіндік алды. Бұдан мәуелі жеміс шығары сөзсіз.

Адам бір мекемеде, бір қалада жүргенде жылдар бойы сыр алдырмайды. Ал сапарлас болғанда, бес минуттің ішінде демеің, сол жол үстінде айна-қатесіз танылады. Қазақ диаспорасының рухани әлемін жерттеу мақсатында Ильямен Монғолдағы Баян-Өлгий аймағындағы керейлерге, Ирандағы бауырларға барып қайттық. Ал Қазақстанда өтіп жататын мәселі той-домалықтарда талай бірге болдық. Маған қатты ұнаған екі қасиеті бар. Бірі – таза қазақы тәлімі болса, екіншісі – еңбекшілдігі. Илья сияқты атак-даңқы бірлардың қайсы бірі жалына қол арттырмақ түгіл, маңына жақындатпай, тасырандып жүретінін, ал бір істің басын қайтару қажет болса, айрықша жағдай іздеп елді олекке салатынын талшй байқалдық қой. Ал жусаннан аласа, бетегеден биік, тындырымды, үлкеннің алдын кесіп өтпейтін өнерпаздың бойындағы жалғыз міні – жұртқа сездірмей, реті келіп қалғанда ештеңе мақтанып алатындығы ғана. Төйір-пй, ол кімде жоқ деп қоя салуымызға да болады.

Маған айрықша ұнайтын еңбекшілдігі көпке үлгі болғандай. Фольклорлық экспедицияға шығатын адамның бес қаруы қасында болуы шарт. Ең алдымен, ең алғаш кездескен ел-жұртпен амаңдаса білудің жөңі бөлек. Кекжіп тұрған ешкімге жипаса алмайсың, ел аузынан сөз бен өн алудың мақұрым қаласың. Сұхбаттасар адамның “ішіне кірудің” амалын тапсаң ғана олжалы боласың. Бұл жағынан Ильяның алдына түсер пендені таба алмасым белгілі.

Оның тағы бір “қулығы” бар екен, ел-жұртты өзіне тартып алу үшін ойын-тойда, жиын, кездесуде “врандатушы айлаға” баруы дер ем. Жаңадан танысың, өлі де болса тосыңсырап отырған, оның үстіне атакты сазгерден аяғын тартып, бар білгенін ішке тығып, тымырайып отырған жамиятқа қайтсе

де қоғау салу шарт. Сол кезде мен аяқтымыз, мен Алматыдан келдім деп сіреспей, әлі алға түсіп, жөн-жоба көрсетіп жіберіп отырады. "Ауылдың алты ауызын сіздер айтасыздар, біз де қонақ көдені ұмытпасаңыз" деп сол елдің, маңның өнін шыркап кеп жібереді. Ел көңілін жібітудің ең мықты амалы – өздеріне етене өнді айту – қамалды алудың алты шарты екен. Осыдан кейін бейтаныстар күше араласып жүрген пендеге айналып, дүние шыр көбелсек дәмделейіп кетеді. Сонда кісімсіз білмейтін Илья он айтқан адамның алдында қолындағы кіп-кішкене диктофоның (үншіғышың) ұсына қояды алыстау отырса күйрығымен жорғалап қасына барады. Және бір қызығы, оның жылжып бара жатқанын ешкім байқамайды, байқаса да сөкеттемейді. Он айтушы адам өзіне ықылас көрсеткенін лиятарып, бар өнерін көрсетіп қалуға талпынады екен. Мен осыны Баян-Өлгийдің қазақ аулындағы, Иранның Горген, Түркімен-Бендердегі отырыстардан жиі бақытамын. Өзі ісіне осылай берілу ең уақытта нәтижесіз болмайды. Мына қолдарыңыздағы "Үзілген өн" жинағын оқыған уақытта күйрығымен жорғалап, өзінің кезекті "қанды басына" оқталған Ильяның көріні риза болудамын. Өйткені оның осы тынымсыз еңбегін арқасында уақыт теперішімен ұмытылып, зорлықпен үзіліп қалған не өзінің ауылынан аса алмай тұншыққан әндерді, олардың шығу тарихын көркем де тартымды, мазмұнды да ажарлы тілмен баяндап беру арқасында халықтың музыкалық танымын өсіріп, рухани байлығын молайтып отыр.

Қазір "халық өні" дегенді бйқап айтқан абзал сияқты. Өзің білмегенді немесе "занға томиақ" деген желеумен айтылар әуенді "халық өні" дей салу жараспайды. Әрине, есте жоқ ескі заманнан келе жатқан, талай ғасырлардың тепкісінен өткен әндер болса бір сәрі.

Өнді бүкіл халық болып шығармайды, оның белгілі бір авторы болады. Содан кейін ел аузына ілігіп, уақыттан уақыт оидырып кейінгі ұрпаққа жетеді. Мүмкіндігі болса, сол өнді алғаш шығарған өнермешінің атын тарих бетіне қайтарған дұрыс. Сондықтан бұрынғыдай "халық өні" дей бермесі, тіпті бір Ильяның айтқанын басшылыққа алсақ, талай катеден ада болар едік.

Ал Ильяны пір тұт дегенде онда артық-кем пйтылған ой, хұлагынан сүйреп әкеп үйірге қосқан әндер кездеспейді демеймін. Алайда зерттеуші ретінде Ильяның қазік дәлісында жарытылған әндердің шыққан төркінін дәл тауып, меңзеп отыратын гадеті бар екен. Бұл ең сенімді жол, көп зерттеушіге күдай бұйыра бермейтін қасиет және мүмкіндік.

Ильяның 70-жылдардың аяғынан бастап мемлекеттік жұмыс ретінде музыкалы-фольклорлық экспедицияға шығуын, өз маршрутымен ұйымдастырып, басы-қасында болуын және әр дарынның стилін жыға түсіну үшін өзінің сазгерлігі мен өншілігі

көмектескенін, бұлардың үстіне ғұламалық зердесінің мықтылығының, жадына сақтау қабілетінің күштілігінің пайдасы көп тигенін көріп отырмыз. Осындай қасиеттердің бір адамның бойынан табылуы сирек құбылыс болудың үстіне елге қызмет етсем-ау деген ұлтжанды ынта-тілектің мол болуы да елдің рухани байлығына айрықша қажет қасиет. Мәселен, "Баласы Жалменденің Пышан едім" әнін өзі өскен Қаратау өңірінен естіп, қырғыз елінен тыңдауы, Қазақстанның әр аймағынан кездестіріп, ең ақырында Қанабек Байсейітов сынды ұлы азаматтан шын тарихын білуі ізденіс іздерінің молдығын көрсетеді, жаңалық ашады, шүбәсіз сендіреді. Сондай дүниелер қатарында Иманжүсіп өндерінің тағдыры, "Ноғайбай соқыр", "Құдайбергеннің желдірмесі", тіпті күні кеше ғана қасымызда жүрген "қазық Шалаянни" – Мүрат Толыбаевтың тағдыры немесе Сапалай мен Амангәли өндері жайындағы шын мәніндегі көркем новеллалар – өмірді білген, көрген, сезген, ұққан зерделі зерттеушінің қолынан шығатын сом дүниелер.

Осы жинақтың есімі болып тұрған "Үзілген өн" атауының Міржақып Дулатовтың сазгерлік өнеріне тікелей қатысты болуының өзі өшеіңгі кездейсоқтық емес. Кешегі қытымыр заманда қазақтың ұлыларын ұмыттыру, олардан қалған мұраны мәңсүқтау, елдің еңсесін көтеретін саналы да сапалы көріністерді "алаштікі" деп тұншықтыру елге қолма-қол жететін өндерді қудалаудан, айтқызбаудан басталғанын, сөйтіп халықты рухани байлықтан алшақтатып, мылқау дүнгене деңгейге түсіру саясатын қолданғанын аңғарып, иманың қасым болады. Осыдан ботса керек, Ильенің большевиктік идеологияға еш уақытта іші жібімейтін сияқты. Мен оған қосылуға жақынмын, басқалар да осы кітапты оқығаннан кейін өн арқылы халық тарихын, өнерпаздың тағдырын өсем сырмен, оралымды тілмен жеткізе білген Ильені қосылар деп шамалаймын.

И.Жақановқа риза болар көріністің бірі – ол ешуақытта бір адамның айтқан дересіне қарап ой қорытпайды екен. Ол үшін хан да, қарп да бір, тек аузында айтар тарихи дерегі болсын. Шен-шепкенге, атак-дыңқа құлап жатқан зерттеуші жоқ. Бір әнге байланысты айтылған мағлұматты бірнеше ауыздан үндемей-түндемей тыңдап, дәптеріне түртіп алатын және қай жерде, қай уақытта естіп-білгенін хабарлап отыратын дағдысы һәм ерінбей-жалықпай газет-журналдарда жазығандарды былай қойғанда, архивте ішң басып жатқан шындықпен бержітетін әдепті талай зерттеушілерге, әсіресе қазақ музыкасы жайында Еуропа түсінігімен пікір білдіріп жүргендерге айрықша қажет және үзі-өнеге деп айтудан қорықпаймын. Өйткені айтқан ойың, таратар пікірін прі қымақты да толық, әрі дәлелді, ешкім күдік келтіре алмайтындай мағлұматты болуы шарт екенін, "балықты-мыс", дейді "екенге" көбірек құлақ қоятын біздің бауырларға айрықша қажет қажет екенін көріп, біліп отырмын.

Бұрын да ұнататын Ильяны мен осы жинақты оқығаннан кейін тіпті жақсы көріп кеттім. Қуанған сәттерімде үйдегілерге дауыстап оқып, әр новелланың шындығын өзім білетін жайлармен толықтыра отырып отырдым. Демек бұл кітаптың берері мен саяси сәйкестігінің жүрек жылытып, көңіл қуантауының молшығы кімді болсын бей-жай қалдырмайды, қолдаушыға, қостаушыға, тіпті соавторға айналдырып жібереді. Оған не себеп деген күрделі сауалдың төбесі осы арада көрінейін деп тұрса, онда мен Ильяның жазушылығы деп еш именбей айтар едім.

Әдегге, роман, повесть, драма, поэма жазғандарды ақын, жазушы деп есептейтін жаман әдет бойымызға әбден еніп кеткендіктен прозаның шалғын жанрында жүргендерге мұрын шүйіре қарайтынмыз бар. Әдемі суреттеме, шын өлгіме, әссе, көркем новелланың аты кішкене болғанымен, хас шебердің қолына түссе үлкен жанрдың жүгін оң-оңай аралап жүре беретінін Бейімбет Майлиннен, орыста А.Чеховтан көреміз ғой. Осы тұрғыдан алғанда өңте, әкшіге байланысты тарихи шындықты ажарты тілмен оқушысы жұтып қоятындай деңгейде жазып беріп отырған Ильяның қаламгерлігі көтере пітуді қалайды. Оның әр шығармасы шығалы кезде жазылған мақалы-рецензиялардан Илья қаламгерлігінің ішіне кіріп айтқандарды кәсір есіме түсіре алмай отырмын.

Ән арқылы, піші арқылы бізге тарихи саяхат дорытып отырған Илья Жақынов шын мәнінде үлкен жазушы, ізрасатты қаламгер. Махаббаттың азабын, табиғаттың гүлденуін, адам жанының әлем-тапарығын, оқиғалар қақтығысын суреттейтін шығармалардың негізінде өмір шындығынан нәр алатын қосымшалар, ойдан шығарылған жайттар көп болады. Хас шебердің қолынан шыққан дүниесін оқушыға ләззат беріп, сана дарытып, ұясынан шығармайтын қасиеті де осында.

Ал мұндай жағдайда тарихи деректермен жұмыс істеп, шығарма жазатындардың күйі қандай болатын. Сөз бар қаламгерге ортақ мүлік болғанымен, оны әр жанрға қолданудың шыма-шарқын қатты ескерсек, шын мәніндегі көркем шығарма берудің айла-амалын табу керек. Оған Ильяның осы жинағы мысал бола алады.

Әннің екі тас жүректі жібінің сезімді шарықтаптың, талай қиялға жетектейтін құбылыс. Ол еңжартықты, шала тыңдауды қаламайды, мүмкіндігінше ән әуенімен бірге тербелгенді, қайғырып-мұңайғанды, қуанып-шаттанғанды тілейді. Сондықтан ән өнерінде романтикалық астар қалың. Осыған лайық стиль табу шарт, қалам ұшымен жел беріп отырған жайларға жіті назар аударғын абзал. Әйтпесе "пәлен өңді пәленбай пәлен жылы ана жерде, оқиға үстінде шығарған екен" деген деректі жазу салу қиын емес, оның ақпараттық дәнінен басқа ітіп атырлығы аз. Ал ән ырғағымен бірге тербеліп, әлем астын аралап кетпесең, ән әуенін басқа бір кеңістікте тыңдап отырғандай күй кешпесең, музыканың эстетикалық қуатынан нәр ала алмайсың. Осыны пәтетикамен жеткізуге келгенде Илья қазына алдына жан салмайды десем, ұятқа бата қоймастың.

Сонсын қазақ өндерінің кешегі өткенін нақты деректермен, жанды көріністермен қызге көрсетіп, қалға ұстатып отырар қасиеттерін бағындаудан әсерлі не болмақ? Әдемі сөз жалтылдаған өшекеймен көзі қызықтырып, бір көсерге мәз қылғанын, өзінің кейбіі жойымаң, ұйытсып-ұйқастаған шумақтарымен бізге жетіп жатқан, қазақ әдебиеті тарихында ескерілмей, еленбей жатқан шыныдытарды жеткізумен Илья жәдігерлігі күнды. елге керек дүниелер. Мәселен, талай оқиғаларды ажартаған өндерлі шығарған Мұсайып Бйітілеуұлы. Сәкенге серік болған қырық бойдақ Сапалайды, ия күштінің оқымен банды апылаң Аманғалиды, тағы басқа осындай бозақтарды тарихқа алып келіп, өзің де, сөзің де, ғұмырбаяның да жеткізіп танытып отырған Илья еңбегінің мөн-мағына, салмағы күшті.

Илья әр өнінің қыбын тауып, әлеуметтік мәнмен қатар суреттелер кезі, өнінің ажарқын бейнеде ұғымды көрінер сәтін жіі бақылай біледі. Осымен оқушысы түмылдырықталған тайлақтай жетелеп, айтқанына көндіреді, тыңдатады, сендіреді.

Нанбасыңыздар, баяғыдан бері талай естіп келе жатқан "Екі жиренге" көз сытыңыздаршы. Бұл өнінің екінші варианты бір екен. Қазақ радиожурнетінің басшысының кнәйіі қалған ұлы өнші Жүсіпбек Елебеков мәзілісз қаза тапқан кеменгер өнерпаз Шәкен Аймановтың аманат-тілегін орындау үшін шексіз махаббаттың, орындалмаған арманының мұңына айналған "Екі жиреннің" екінші түрін радиоға жаңшыруға келіседі. Серілік аңсау, жүректі емген сағылымш, ләззатты сыр "Шәкендей романтик адамды ғұмыр бойы ұмындырған, жеткізбей қойғын үміті. Шәкен сол үміт сәулесімен күн өзіген бейкүне мұңлық. Жүсекең мұны білетін еді.

Мұғаллақ екі дүние бірінде жоқ.

Дарига-ай осыменен өтті-ау заман — дейтін жолдары алаң көңілдің құсасы етіп діріл қақтырды. Іштей тежелген сұрапыл күшпен, көкіректі қақыртып тілген ыстық жазермен, жүректі ұйылар күсіністі леппен, төңселе талады" деген суреттен өнінің ғана емес, өнді тыңдап отырған жанның бейнесін көріп, шырқалған үнді естіп отырғандай күй кешу, Шәкен арманының ауыртығын сезіну өшейінгі нәрсе емес. Жалтырағы жоқ, сырлауы аз сөз бояуымен осындай көріністі жасай білген ажарлы қаламға, қаламгерлікке риза көңілімізді жайып, тастағандаймыз.

Өнінің ішкі нріміне қарай талай әсем көріністерге кезігеміз. "Мен өзім Аманғали атанамын" өнінің бір түсында табиғаттың өзі өуен әсерін өсіре түсіреді. "Мамырдың жиырмамы күні Гүрьөте жел көтерілді. Көк жүзінде қирақошқыл бүлттар ойнап, күс біткен шуылдап, құралайдың салқыны басталды. Ауық-ауық нөсер төкті. Қара дауыл ызылдап. Жайықтың суы ылайлынып, арпаға сыймай бүрқылдап, жағалауды соққылап, жүлқып жатты" дегенде көз алдыңызға өмірде көрген көрініс елестемесе менің сөзімді өтірік дей беріңіз. Қайсы бір сөзі мен бояу дәл болмаса да дауылды күні буырқанған өзенді байқарымыз айқын.

Мен бұл мысалдарды Ильяның шын жазушы екендігін дәлелдеу, таныту үшін әдейі келтіріп отырмын. Бұлар мінсіз, суреттеген көрінісін айнытпай түсіруінде мін жоқ дей алмаймын. Дүниенің бәрі мүлтіксіз, көркемдіктің бәрі жарқырап, тағдай қақтырып тұрады дегенге сенбейді. Өмірдің өзі сияқты ала-құла бола береді және сонысымен қадірлі. "Өңшілер оулетіндегі" Балқантау көріністерін өз өуендерімен ажарлаған Айғабай, Ғаббас өндерінің А.Затаевич арқылы әлем аралап кетуін көзбен көруіміз, ия болмаса кеше ғана қасымызда жүрген Бұқара Тышқанбаевты "Ағажай, Алтайдай жер қайта!" арқылы суреттегенде "Бота қазынан мейір нұры төгілген бір қасиеті мол, пәк, таза, ақылды кісі еді" дегеніне дән риза боларсың. Не болмаса, "пан көкірегі даладай кең Өбдірахман Иманжүсіптің "Абылай аспас арқанын сары белі" деп күндей күркіреп ән бастады. Шамағы шалқар қызыл домбырасының бетін сағырлата ұрғанды ауыл сыртынан мың жылқы шауып өткендей дүбірлеп кетті" дегенді өшейін ғана оқи салмайсың. "Асыл текті бекзат, аса кішіпейіл, көл-көсір бітімді, қара жердей тәзімді, теңіздей сабырлы дана адаммен" сырласып жүрдім дегенде Ахмет Жұбановтай кеменгерлер еріксіз есіңе түседі.

Ал адам психологиясын ашу үшін онші әрекетін көрсеткен детальмен, бірді-екілі ұзынды-қысқалы сөйлеммен көздегеніңе жете алмайсың. Ол үшін шығарманы түгелдей оқып шығу lazım. "Теңіз суының дәмі тамшыдан белгілі емес пе?" дейтінсің әдебиет әлеміне дарытуға еш болмайды. Айтайын деп отырғаным: Ильяның осы новеллалар жинағын түгел оқып шықсаңыздар, ең алдымен оні көздарынан сусындылсыздар, екінші, тарихи деректермен білімдіші молайтасыздар, үшіншіден, он мен тарих одақтастығынан сана-сезімділі марқайтасыздар, төртіншіден осылардың бәрін емін-еркін жеткізіп отырған тіл шұрайына кезігіп, оқырман ретінде баяндау шеберлігіне сусыныңызды қаңлырасыз, шығындаған уағыңызға өкінбей көңіліңіз жай табады.)

Итыммен аралас-құралас жүрген сон бүгінгімен ғана шектемей, келешекті сөз еткенде ұзақ жылдардың бері зерттеген қазақ өні жөніндегі еңбектерін төрт том етіп шығарсам деген арманын естіп ем. Сонымен қатар "Мың бір өн" деген жинақ дайындап жүргені белгілі еді. Ал мынау "Үзілген өн" сол мол дүниенің новеллалар циклі болып шығып жатса керек. Қолынан келген алып та, шалып та жығады.

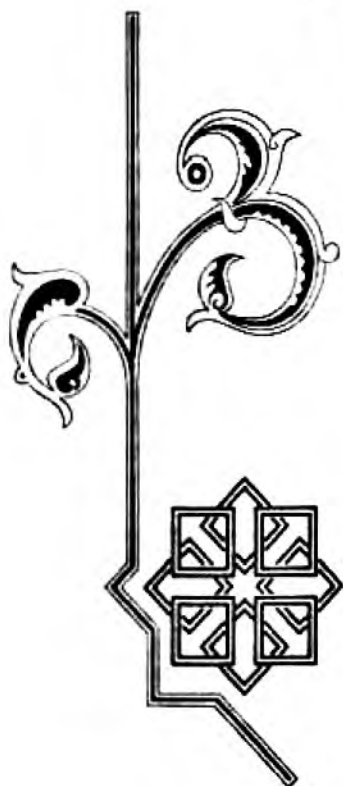
Көзіңгі сөз макулатурасы көбейген кезде қалың бұлттан жарып шығып, түн түнегін түріп тастаған айдай болып қуаныш сезіміне батыратын, тірілген өндердің өсем өуенін тыңдатытын Илья шығармасынан ләззат алуларыңызға тілектестімін.

Тұрсынбек КӘКІШҰЛЫ,
профессор.
09.03.2001.

ԵՐԻՄԻ
ԵՐԱՄ

ՆՅԱԴԵՆ ԺԻ

“ҚАЛДЫРҒАННАН” СОҢҒЫ “ҚАЛДЫРҒАН”

Үкілі Ыбырай ГТУ-дың түртінегіне түсіп, тергеуде жүрген кезінде ел арысына оның “Қалдырған” атты өңі тарайды. Оны өңшінің өзі әр түрлі жағдайда, әр қилы қалда өз көңіл дітіне орай түрленгіп айтқан. Қазір оның төрт түрі белгілі. Жұрт... өң білетін білікті жандар бұл Үкілі Ыбырайдың ең соңғы өңі десетін. Осы өңнен кейін өңші ұсталды ғой...

Осы жолдардың авторы 1891 жылдың желтоқсан айында Көкшетау елін аралап, Үкілі Ыбырайдың өмірін, әндерін зерттеген еді. Өңшіні көрген, әндерін өз аузынан үйренген жандар әлі де баршылық екен. Олар айтқан өңіме, тосың сыр қапыда кеткен Үкілі Ыбырай өмірінің ең бір қайғылы кезеңіне бұлтартпас қуа. Енді солардың лебізін келтірелік.

Үкілі Ыбырайдың көп шөкірттерінің бірі Байсейіт өңші:

– Үкілі Ыбырай Қалың Қарауыл ішінде біздің Наурыз еліне жиі келетін-ді. Оны мен алғаш рет Қаласейде мешіт тойында көрдім. Содан былай сонымен еріп, әндерін айтып жүрдім. Ең соңғы көруім Молдахмет өңшінің үйінде болды. Сол отырыста ол қайта-қайта “Қалдырған” өңін сарыла толғап, ауық-ауық күрсініп, оны өзінің шөкірті Сұрағаннан да тыңдап, біреулердің “Тотының тоқсан тарауын”, “Алтын былық”, “Мүсілік-Зарлық”, “Қыз-Жібек” дастандарынан қосыншысы” деген сөздеріне көңілсіз ғана бас шайқап, түгжырап, өз-өзінен мүжіле берді. Оны бір сарсаң ой басты. Тағы есімде қалғаны – “Қалдырған” өңін Спсықкөлде жайлауда шығардым. Ә, ол жайлаудың базары бітті енді. Өмірдің күзі келді... Күзі... ызғары келді”, – деді.

Мына бір сорахы кате түзетілуі тиіс “Қалдырғанның” ең соңында Үкілі Ыбырай:

“Қалдырғанды” тапсырдым,

Сұраған, саған аманат!” – дейді.

Бұл – “Мен өнді жоңқалаймын, Сұраған сүргілейді” деп Үкілі Ыбырай сүйінетін өйгілі Сұраған өңші. Ұсталып кеткен соң Үкілі Ыбырайдың өзі түгіз, өңі талан-таражға түсті. Оны кез келген өңшіге тегізі. Осы өңін мен-жайыған хабары жоқ бір “білімпаздар” әр жерін “өңдеп”, жанағы екі жоллы:

“Қалдырғанды” тапсырдым,

Сұраған жанға аманат”, – деп өзгертті.

Өнді жұрттың бәрі сақтай бермейді. Өнді өңші, ақынжанды өңші көкірек сақтайды. Үкілі Ыбырай Сұрағанға осы соңғы өңін аманат етіп, имандай сеніп, қияметтік сөзін айтып отырған жоқ па?! Шынығы осы! Сұраған Үкілі Ыбыраймен ағайын, жасы одан шамалы ғана кіші, ұзын бойлы, аққұба, өте реңді кісі еді. Ол Үкілі Ыбырайдың тоқсан өңін, қиссаларын білетін. Біз Әбіқай

өңші екеуіміз Үкілі Ыбырайдың “Күс болсаң жібектен бау тағар едім” деп басталатын “Қараторғай” өнін өңшінің өз аузынан таласып-тармасып үйрендік. Бұл өңді бізге нәшін келтіріп үйреткен тағы бір өңші – жасы Сұрағанмен қатар Әнепияның Құсайыны. Құсайын үні зор, тынысы кең, өң аяғын керемет қайыратын өте нәзік сезімді жан еді. Кезінде Омбыда үлкен беделді жиындарда өң салған, қара торы, қаны бетіне тепкен толық кісі болатын.

Үкілі Ыбырай дін аман кезінде оның арабша қарыппен жазған қалың дәптері болатын, соның ішіндегі тоқсан өніне, небір қиссаларға қызығатынбыз. Дәптер “Қалдырған” өнімен бітетін...

Сол 1981 жылы желтоқсан айының жиырма бесі күні Володар ауданы “Сырымбет” совхозының “Сарыбұлақ” аулында Үкілі Ыбырайды көрген Қабдыуәли ақсақалмен кездестім.

Қабдыуәли ақсақалдың сөзі:

– Үкілі Ыбыраймен аталас Шаймұқан деген біреу болды. Оны өзіміз жақсы білеміз. Бір кезде шаш ал десе, бас алатын шолақ белсенді боп, елдің шырқын бұзған, тиянақсыз, дәйексіз, іші тар, қытымыр бейбақ еді. О, тоба, өзінің түр-әлпеті, кескін-келбеті Үкілі Ыбырайға қатты ұқсайтын еді. Бірақ өңші бұл болымсыз туысының бейопа тірлігін түзеіп, нәпакалас боп, дәйім қолтығына тартумен болған. Екеуінің іргесі де ажырамаған. Бірге көшкен, бірге қонған... Қашанда өңші үйі күнде думан, оның қонағы да сыйлы, қадірлі адамында шек жоқ, ағылып бірінен соң бірі келеді де жатады. Өлгі Шаймұқан осы ду-дудын қайнаған ішінде жүреді. Мұндай жиын өз үйінде жоқ. Өзгеге болсын демеітін байғұс Үкілі Ыбырайдың дастарқанын, сайран тірлігін көре алмайды. Жыбырлап өсек қылады, жалған сөз таратады. Бұл райбатқа шыдай-шыдай үндемей-ақ жүрген Үкілі Ыбырай бір жолы оған:

“Әр адам өзінің ісін шамалайды,

Білмеген дос көңілін жаралайды.

Неше жыл тәрбиелеп асыраған,

Кей ит те иесіне абалайды”, – дейді.

Осы сөзден кейін Шаймұқанның ішіне қан қатады. “Үкілі Ыбырай Советке қарсы” деген сөз шығарады. Мінезі тік, сөзі өткір, айбарлы, адуын өңші осы сөз үшін... тағы басқа да күйкі пендешілігі үшін оны жұрт алдында ай-шайға қарамай қауып тастап отырған. Ақыры Үкілі Ыбырайдың түбіне өзгені былай қойғанда, өз туысы... иә, өзінің ең ет жақыны осы Шаймұқан жетті. Оны бүкіл ел біледі.

Мына бір сұмдықты айтайын... Үкілі Ыбырайдың көзі кеткелі арада табаны күректей қырық жыл өткен-ді. 1969 жылы мен Үкілі Ыбырайдың ағайыны Әлімсейіттің үйінде құдалықта отырып, бір өңгіме естідім. Оны Әлімсейіт жылап айтты, Тоқаш Рысбаев

деген елге сыйлы бір есті ақсақал дүйім жұрттың көзіңше алғі Шаймұханды “Үкілі Ыбырайдай арысты жұтып... одан қалған өң, жырды құртып, қалай ғана жер басың, тірі жүрсін сен, бөтдуга!” деп сөгіпті. Шаймұқан ләм-мим деп ауыз ашпай жер шұқыпты.

Сол оқиға былай болғын: Әлімсейіт пен Шаймұқан тоғай ішінде шөп шабады. Оны олар ат арбамен түсте бір, кешке бір ауылға тасып, жеткізіп жүреді. Әлімсейіт әр кез ауылға қайтып келе жатып арба үстінде Үкілі Ыбырайдың өндерін айтады. Шаймұқан бұған таңғалады. “Құрымайтын, жоғалмайтын неткен өн?” деп қан құсқандай боп, бірақ онысын сездірмей: “Ой, қайран Ыбекем-ай, тірі кезінде білемпіз-ау қадірінді... ой, сөзіңнің садағасы боп кетейін, Ыбекем-ай! Әйінен де... Сәкінен де сенің асыл серім... есіл Ыбекем-ай!” – деп жыламсырайды.

Бұған Әлімсейіт те босайды: “Ит тірлікте жасайтын қателігіміз шаштан да көп. Шаймұқан, бәріміз туыстық, бір кезде “ай” дестік, “шай” дестік, бас жарылса, бөрік ішінде, қол сынса, жем ішінде екен. Ыбекемдей кеменгердің кетіп, біздің өстіп өкініп, өксіп қаларымызды болжадық па? Бәрі тағдыр ісі... тағдыр”, – дейді.

Тағы бір күні түсте шөптен қайтып келе жатып:

– Сен осы Ыбекемнің жан білмейтін, ұмытылды-ау дейтін өндерін қайдан білесің? Соңғы өні “Қалдырғанды” ұзақ толғау ғып айтады екенсің, – дейді Шаймұқан.

– Е, оның бәрі біздің апамның әбдіресіндегі дәптерде...

– Не дәптер ол.

– Ыбекемнің дәптері. Тоқсан өн бір онда!

– Ой, тоқсан толғаулы Ыбекем-ай! – деп Шаймұқан кемсеңдейді.

– Қайран апам... ол дәптерді небір улы көзден сақтап қалды ғой кешегі бір қағынған күндерде!..

Бұл сөз осымен тынады.

Сол күні түскі пайдан соң Әлімсейіт күндегі одетінше бір сәт көз шырымын алып, содан соң күн зуалаған шақта шөпке шығады. Ауылдан былайырақ шыға бере ол “оу, бұл кісі неге кешікті” деп Шаймұқанды ойлайды да “келер” деп кідірмей үйіп қойған шөмелесіне келеді. Шөпті аспай-саспай арбаға тией бастайды. Бір кезде оны бір суық ой селк еткізгендей болады. Сол заматта ол бір атты арбадан, босата салып, жайдақ қарғып мінді, ауылға қарай шаба жөнеледі. Сол шапқан бетімен ауыл иттерін улатып-шулатып өз үйіне кеп бір-ақ тоқтап, аттан түсе қалып:

– Апа... дәптер, – дейді өкпесі аузына тығылып.

– Ой, тәңірім-ай, әлгі...

еді.

де "Үкі

(авторлары

Қайырбеков, Қазақ ССР Мемлекеттік қауіпсіздігі комитетінің Солтүстік Қазақстан облысындағы басқармасының бастығының орынбасары, полковник; Жарасбай Сүлейменов, ССРО Журналистер одағының мүшесі) деген мақала жарияланды. Мақалада былай деп жазылған: "...Мемлекеттік саяси басқармасының (ПТУ) бұрынғы Айыртау аудандық өкілі Жұмабай Шахметов жүргізген бұл іс 1930 жылғы қарашаның 4-інде қозғалған. Нақ сол күні 72 жасар Ыбырай Сандыбаев қамауға алынады. Сонда оған қандай айып тағылды? Бұл арада басын ашып алатын бір жай ақынның ісі 1921 жылғы оқиғаларға байланысты жүргізілген. Одан жауапты Шаяхметовтың өзі алған. Ол Ыбырай Сандыбаевқа алғашқы кездесуде "Колхоз құрылысына қарсы үгіт-насихат таратқаны" үшін жауапқа тартылатынын хабарлаған. Кейін осы жатыға неше түрлі пәле жамалып, тірсегі шыққан кедей Ыбырай Сандыбаев 1921 жылы ақ бандытардың Совет өкіметіне қарсы жүргізген күресіне белсенділікпен қатысқан, оларды күртқан кезде, бұларды қуып-іздеп жүрген үш қызыл әскерді өлтіруге көмектесіп, жауларды ұстауға себепші болған, өкелі-билалы Сүгірәлиндерді ұрып-сипып, оларға түрлі зорлық-зомбылық көрсеткен, ел ішінде ру жікшілдігін қоздырып, оларды бір-біріне қарсы қойған, совет құрылысын нығайтуға кедергі жасаған нағыз қаскөй боп шыға келеді. Бұл іс бойынша Ыбырай Сандыбаевпен бірге оның ауылдастары Құсайын Көкешов, Сақау Өжібас, Салты Тікестенов және басқалары да жауапқа тартылды.

Ең алдымен Ыбырай Сандыбаев "Колхоз құрылысына қарсы үгіт-насихат таратты" дегенге келсек, істе тағылған айыптан басқа тиісін тірерлік деректер жоқ. Осы кезде Ыбікеевтің болыстық революциялық комитетінің төрағасы болғанын және жана үгіт-насихаттық бөлімге жыр өргенін айтсақ, оған тағылған кино аққа жағылған күйе екені айқындала түседі.

Рас, қозғалған іс бойынша қуа ретінде сұралған адамдардың бірі де ақынның көрген "қорлықтарын" жіпке тізіп баққан. Мәселен, Октябрь ауданына қарасты N 2 ауылдың тұрғыны, 1907 жылы туған Толай Әшкеев: "Байбатыр" ауылында Жаман деген байда жалшылықпен болдым, соның зорлығына шыдай алмай Петропавлда тұратын Ақып деген ағама қашып кеттім. Сандыбаев төрт тайыншамды алып кетті. Кейін өзімді соққыға жығып, содан мүгедек болып қалдым", - дейді. Сол күні, яғни қарашаның 8-інде Шаяхметов Сандыбаев пен Әшкеевті беттестіреді.

"Сұрақ: Азамат Әшкеев, сізді Сандыбаев расында да ұрды ма, шынында да сіз сол соққыдан мүгедек болып қалдыңыз ба? Сіздің ол ненізді тартып алды?

Жауап: 1921 жылы Жүсіптің үйінде ұрды. Содан мүгедек болып қалдым. Шешемді де ұрды, бір самаурынымызды, екі

қойымызды, төрт тайыншамызды, екі бөлек киімімізді тартып әкетті.

Сұрақ: Азамат Сандыбаев, өзіңізді ақтау үшін не айтасыз?

Жауап: 1921 жылы Мезгілсорт болыстық революциялық комитетінің төрағасы істеп жүргенімізде маған Жаман Ерденев деген бай келіп Әшкеев Топай бұқасын ұрлап әкеткені жайында шағым айтты. мен қасыма бірнеше кісі алып, Әшкеевтің аулына бардым. бірақ ол үйінде жоқ екен. Тінту болмаса, ешқандай тонау жүргізген жоқпын. сосын мен кетіп қалдым. Жаман Әшкеевтің үйінде қалды. Кейін олар татуласты деп естідім. Бірақ маған ешкім келген жоқ. Мен Әшкеевті соққыға жыққан жоқпын.

Сұрақ: Азамат Сандыбаев, сіз Әшкеевті соққыға жықтыңыз ба?

Жауап: Соққыға жыққан жоқ, бірақ оны дәлелдейтін куәлерім де жоқ.

...Бұрынғы байлардың айтақтауымен жазықсыз жанға жала жибуға біріккен Топай Әшкеевтің "куәлері" көп еді. Солардың бірі Әшкеевтің немере ағасы Ақып Кенжетасев 1921 жылы Сандыбаевтың бұйрығымен немере інісі Топай Әшкеевті Петропавлдан алып келгенін, содан келе сала ес-түссіз екі апта ауырғаның артынан інісінің соққыға жығылғанын естігенін айтады. Ыбырай Сандыбаевтың сотталуына себепші болған Ш. Қошдығұлов, М. Балабаев сынды куәлердің сөздері де осы іспеттес. Болған оқиғаны көзімен көрген бірі жоқ, істің басынан аяғына дейін куәлердің бірі естігендерін айтады.

...Мысалы, 75 жасар Қожабек Сүгіралин: "Он екі жасар балам Ғабдолла екеуімізді Ыбырайдың ауылында үш күн еріксіз ұстап ұрды", – деген. Тергеуші осының анық-қанығына жету үшін сол жылы 20-ға келіп қалған Ғабдолладан да жауап алуға тиіс еді, алайда басқа жерде тұратын оны іздеп өуреленбеген.

Сол сияқты ел ішінде ру жікшылдығын қоздырып, оларды бір-біріне қарсы қойды деген айып та ешқандай деректермен дәлелденбейді.

Сөйтіп, 1930 жылғы 20 қарашада Солтүстік Қазақстан облыстық Мемлекеттік Саяси басқармасының (ОГПУ) қаулысы бойынша "үштік" Ыбырай Сандыбайұлын ату жазасына кесіп, мал-мүлкін конфискелеу жөнінде үкім шығарған. Бірақ, ол кейін бұзылып, оқын он жылға бас еркінен айырылады, жазасын өтеу үшін Қиыр Шығыс лагеріне жіберіледі. Міне, осыдан кейін оны көрдім, білдім деген адам болған емес...

Үкілі Ыбырай РКФСР Қылмыс заңының 58-статьясының 10-шы және 13-ші тармағымен, 59-статьясының 7-тармағымен осылайша "айыпталған".

Аса қателікті жазушы Сәбит Мұқанов 1959 жылдың қараша

айының бесі күні Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы Н. Жандіқалиға Ыбырай Сандыбайұлының ісін қайта қарау жөнінде хат жазған. Хатта әнші, ақынның Совет өкіметі, Октябрь революциясы, Ленин... бәр-бәріне таза жүрегін, оларды, тіпті, Жамбылдан да бұрын жырта қосқандын, "Гәкку" сынды бір өңірін "Қыз Жібек" операсына негіз болғанын, яғ, оның нағыз халық ұлы екендігін... бүгінгі композиторлар пайдаланып кеткен қаншама тамаша өндері барын жазып, ақтауды талап етеді.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті бұл істің анық-қанығын қайта қарауды Республикалық прокуратураға тапсырған. 1960 жылы наурыз айының он тоғызы күні Қазақ ССР прокурорының міндетін атқарушы, бірінші дәрежелі Мемлекеттік заң кеңесшісі А.А.Наботов Қазақ ССР Жоғарғы Соты президиумына Ыбырай Сандыбайұлының бұл ісі халқыда қарсылық жолдаған. Сол жылы сәуір айының төртінші күні Қазақ ССР Жоғарғы сотының қылмысты істер жөніндегі сот коллегиясы бұл мәселені қараған. Коллегия мәжілісі Ыбырай Сандыбайұлы 1930 жылы қарашаның жиырма бес күні еш мезгілсіз ныққа сотталған деп тапқан, істі қысқартқан. 1960 жылдың сәуір айының он үшінші күні Қазақ ССР Жоғарғы Соты төрағасының орынбасары Т.Оразалинов жазушы Сәбит Мұқановқа Ыбырай Сандыбайұлының толық ақталғанын хабарлаған.

Қазақ халқы өзінің бұлбұл әуезді әншісі, ақын-ақыны Үкілі Ыбырайдың күндердің күнінде осылайша ақталарын, тарих, әділет алдында жүзінің жарқын болатын сәтті күнін күйзеле іздеп, анып жүріп, тәзіммен күткен еді. Ақыры шындық жеңді. Ал, сол күннің қасіреті Үкілі Ыбырай жүрегіннің ең соңғы лебізін де жеткізген еді. Ол алғаш рет түрмеге түсіп, тағдырының не болары болжаусыз кәдесі өзінмен бірге қамалып, бірақ босанып шығып бәрі жеткен Атығай елінің екі алдымен соңғы "Қалдырғанын" жолдайды. Оны олар Үкілі Ыбырайдың шәкірті, әнші Беркімбайға өкеліп тапсырады. Кейін Беркімбай ақсақал өзіне аманат етілген бұл өнді жоғарыда Үкілі Ыбырайдың дәл ұстаған сәтіне куәгер болған, оған жасырып дәм берген Ахметқалиға берген. Үкілі Ыбырайдың сол соңғы "Қалдырғаны" былайша "сөйлейді":

Атығай мен Қарауыл
Бірін тіл, бірін көмейсін,
Жақындығың осындай
Қайтып маған өтейсін,
Әлсіздерді демейсін,
Жетімдерді жетелеп
Нашардык хақын жемейсін,
Нәсілге тартып сендер де
Елдің қамын жегейсін.

Сөз тыңдасаң өреннен
Алайын тартып тереңнен.
Артымда қалған балалар,
“Ыбырай айтты” дегейсің.
Салай болса, шырағым,
Көрейінші шарықтап,
Тыңдаушысы табылса
Ақын қайдан жалтқылақ,
Танытпайын өзімді
Кім екенімді анықтап,
Бақшадағы бүлбүл ем
Аласқанды әл беріп
Сайрап ұшқан қалықтап.
Елдің көркі сері едім.
Көтерген халқым мадақтап.
Шарықтап, шарлап кетсең де
Ұлғайып жасым жетсе де
Оңай екен, шырағым
Пөлеге басым жолықпақ.
Еркелетіп, ел сүйіп,
Атанып едім самғағын
Сөз нәсілін төккенде
Қыран күстай самғадым.
Ел арасы бас қосса
Жақсыға толды жан-жағым.
Қаумалап халқым келгенде
Қияға қават қомғадым.
Мырзалардан ат, айғыр
Алудан да таймадым.
Сақал мүрттың ағында,
Өлерімнің шағында
ГПУ деген мекеме
Ішінде ұстады қамбанын.
Ал, ағайынды екеуің
Рулы бір елдейсің,
Құмар болып өзіме
Өлең жазып бер дейсің.
Тар қапаста отырып,
Құлашты қаллай сермейсің?
Қысқартып заман тұрғанда,
Биікке қалай өрлейсің?
Асылды білмес назанды
Айтып қалай жөңдейсің?
Туысқаннан шыққан жаманды

Үшкіріп қалай емдейсің?
Қалдырғаным сол артыма,
Айтып жүрсін халқыма
Аузының ебі бар еді,
Беркімбайға бергейсің!

• • •

“КИДІМ КАМЗОЛ”

Сәкен Сейфуллиннің аяғына айналған құпиясы мол өмірінің мол сәулелі, ең налалы сәттері өз шығармаларында, өзіне әр қилы жағдайда рухани демеу, жан тынысы болған халықтың өн күйлерінде, жалпы адамзат мәдениетінің інжу-маржаны дерлік классикалық музыкаларда (мысалы, Сәкен Анненковтың ақын вагонында кетіп бара жатып Шәкен мазуржаларын еске алады) жатыр.

1918 жылы Ақмолада Совадеп құлады. Сәкен бір топ күрестес оспіктерімен тұтқынға алынады. Түрмесі ол жан тынысқа азап шегеді. Сондай күйзелісті күндерде артынан жүздесуге әкесі Сейфолла мен туған інісі Мәжит келеді. Әкесі мен інісі Сәкеннің әбден ісіп-кеуіп, жаракаттанған аяғын кейін көріп, сөз айта алмай ебіл-дебіл боп жылай береді. Сонда Сәкен көзіне жас алмай түнжырап, аяқ-қолы кісендеулі болса да, ең еркін ұстап: “Әке, ел жағдайың айтыңыз... үй ішінің ахуалы қалай? Жамалекен (Сәкеннің аяғының есімі – Жамал. Сәкен осылай атап кеткен – И.Ж.) өн салып жүр ме? Жамалекен айтатын “Кидім камзол” есімнен шықпай қойды...” – дейді.

Сәкен сүйген “Кидім камзол...”

Алматыда Сәкеннің үлкен өулетінің жұрнағы – Мәжит ақсақалдың үйі бар. Бұл үйге Сәкеннің көзін көрген зиялы кісілер, кешегі дос-жарыңдар, Ғабит, Сәбит, Ғабиден, Сейділ секілді атақты жазушылар, ескілікті өншілер әр кез бас қосып әңгіме-дүкен құрып, Сәкенді еске алысып отыратын еді. Ол отырыста, сөз жоқ, Сәкеннің өнерпаз ортасы, өндері, халықтың өн-күйлері алуан-алуан сыр болып шергіледі. Келісті жиындарда Жанаарқа топырағының ежелгі өні “Кидім камзол” өні Мәжит ақсақалдың бөйбішесі Әмика апа айтар еді сызылтып.

Бұл өн – Сәкенге апа сүтімен дарыған өн. Анасы Жамал Жанаарқадағы Алсай елінде Тышамбай деген айтулы кісінің қызы Өзі ұзын бойлы, қараторы, құралай көз сұлу адам болған. Сәкеннің реңі, келбеті анасына тартқан. Ал әкесі – Сейфолла аяны, палуан, жігіт дүрі боп өн шырқап, домбыра тартып жүріп алған Жамалды Жамал ел ішінде болып жағатын той-думанда, аста, шілдекіне

мен наурыз тойында өн салған, айтысқан. Сәкен анасының әдемі сырлы әуесін ештемеге теңгермеген. Ол дәйім: "Мені ақын еткен Жамалекен ғой", – дейді екен. Сәкен анасынан Сапалайдың "Сәулем-айым", Біржан салдың "Ләйлімін", "Ақбаян", "Гүлдер-айым" әндерін, юксалардан "Көрүтлі", "Қыз Жібек", "Еңлік – Кебекті" тыңдап-тыңдап, бір кезде: "Ал енді "Кидім камзол..." – деп, осы өнге еш құмары қанбай қойған. Әминің апа осы сырды былайша тірілтеді: "Ел енемізді "Әнші Жамал" деп атады. Әнші десе, жәші еді жарықтық. 1934 жылдың қысында қайтыс болды, өз қолымыздан жөнелттік.

Ол кісі киімді өсем киді. Қапсырмасы жалт-жұлт еткен ұзын, кең мақпал шапаны болатын. Немерелерін екі қолтығына балапаныша шүпірлетіп, шапанының етегімен қымтап отырып:

Кидім камзол қарадан қнылмаған,

Жылқым жатыр жапанда жиылмаған.

Қыздан сорлы жан бар ма, төнір-ай деген,

Өа елінен топырақ бұйырмаған-ай!

Ақ түйенің өржеші олақ екен,

Аз ғана күн қыз бәйкүс қонақ екен-ай!

Он жағында ағаның той тойладым,

Көрген қызық жалғаннан сол-ақ екен-ай! – деп балбырататын еді.

Негізі, Сәкен аға әнші, күйшілерге де төкалтар кезбен қарады. Сол сыншы қасиетіне "төзген" сыралғы өнерпаздары да көп еді. Солардың ішінде Қосымжан әнші мен Әбікен күйшіні "менің филармониям" дейтін-ді. Ал жаны сүйген бағзы бір жандарға телефонмен "Кидім камзол" әнін айтып отырғанын талай көрдім. Кейде жай ғана өзді-өзіміз боп, от басында шүйіржелесіп отырғанда Сәкен аға: "Қлні, Жамалекен, "Кидім камзолыңмыз..." – деп басын анасының тізесіне сүйеп, жүзі қонырқай тартыл өкпеге қалып, терең ойға беріліп, шынтақтап қана үнсіз жатар еді..."

Осы жолдрдың авторы Мәжит ақсақал мен Әмина әженің өз аузынан "Кидім камзол" әнін жас әнші Майра Ильясоваға үйретті. Кейін Мәжит ақсақал дүние салды. 1990 жылы көкек айында "Сәкен және музыка" деген екі бөлімді телевизиялық хабар түсірілді. Хабарға Сәкеннің өз өулеті, оның көз көрген ел кісілері қатысты. Әңгіме барысында Сәкен сүйген әндердің бірі ретінде Әмина апа "Кидім камзолды" өзі бастады, одан оны Майра Ильясова тұтас айтып шықты.

Адам өмірінің бір алаңсыз қызық күндерін еске салып, "Уа, дүрига, өтпін дәурен!" депізетін төтті мұңға тұнған "Кидім камзол" өні әйел затының тылсым құбылысты тебіренісіне танғалдырады. Өн тек үнімен ғана сезімге тиеді, әйел үнімен ғана көрікті.

* * *

“ЖАЛПЫ ӘЛЕМ”

Композитор Евгений Григорьевич Брусиловский “Ер Тарғын” операсын да “Жалпы әлем” өнін пайда қып бн көрінісі ретінде пайдаланған. Әнде жігер, қуат, мығым күш бар. Оның қызулы лебі де жанартаудың жалынындай ыстық-ақ. Балкім, осы күдіреті болу керек, композитор Мынжасар Манғытаев өзінің “Мәңгі махаббат” атты сегіз бөлімді ораториясының ең соңғы патетикалық асқақ финалы – “Миллиондар, қол ұстасыңдар!” деген бөліміне негіз етіп осы “Жалпы әлем” өнінің рухы зор әуесін алған.

Бұл өн қазақтың революциялық өндерінің ең таңдаулысы боғ.

Жалпы әлем тегісімен тенеіп,

Кедей, жалшы қалсын енді кенеіп.

Кегінді алыш,

Үлесінді алып қалшы,

Малшы, жалшы,

Ерте оянды демейін.

Біздер, жалшы оқымаған, мал баққан,

Қайғы, шермен ішімізде қан қатқан.

Оқымаған соқыр едік,

Тан күзетіп отыр едік,

Біз де жарық көрсейік!

Бай құрыды біз де үстемдік қолға алдық,

Миллион жылдық жаңа өмірге жол салдық.

Өз тілегім, өз елдерім,

Өз күштерім, өз білегім,

Біз де күшке сенейік! – деп келетін шумақтармен айтылып жүр. Бар қазаққа мәшһүр өн.

Жазқалған облысының Жанаарқа, Ағадыр. Шет, Жамбыл облысының Сарысу, Шымкент облысының Созақ аудандарының көне көздері бұл өнін сөздерін жақсы біледі. Тас түскен жеріне ауыр. Біржан салдың “Жанботасын”, Ақан серінің “Күлагерін”, Естайдың “Хорланын”, Мұхиттың “Зәурепші” дәл өз елі қалай болса, әсіресе бар хикаясы тек қана өздеріне аян Жанаарқа, Сарысу елдері “Жалпы әлем” өнінің қалай шыққанын, оны шығарған Мүсәйіп Байтілеуұлының тағдыры не күйге душар болғанын әлі ұмытқан жоқ.

Ақын Сәкен Сейфуллиннің өмірбаянында оған ерекше өнер мектебі, ақындық ортаның ұстазы болған ақын, әнші, күйшілердің қатарында Сарықуды жайлап, Шуды қыстайтын Тама елінің Жөгі бұтағынан тарайтын Қырықбойдақ деген атының екі ірі әнші, композиторы Мүсәйіп Байтілеуұлы мен Сапарай Исатайұлы құрметпен аталады.

Бір кезде Сәкен өйгілі "Көкшетау" поэмасын жазғанда Арқадағы он алты сал, серінің санатында осы екі өнерпаз жанды да сүйсіне жыр еткен-ді.

Мүсайып Байтілеуұлы кезінде Меккеге екі рет барған. Ескіше сауаты күшті, терең молда болған. Жүрт оны "Мүсайып қажы" деген. Совет өкіметі орнағанда коммунистік партия қатарына өткен. Жалаша оқыт, мұғалімдік қызметке ойысқан. Ол тұңғыш рет Сарысу ауданында жүз елу балалық мектеп-интернат ашқан жан. Осы жолдардың несі Мүсайып әншіні зерттеп жүріп, оның көзін көрген, не болмаса ол жайында дерек жигін білікті жандардың бірізмен жүздесті. Солардың бірі – Жандарқа ауданы Карл Маркс атындағы совхозда әдебиет пәнінен дәріс беретін мұғалім Жақсығай Сүлейменов мәтінге тастасына мынадай сыр жаздырды: "Мүсайып алғаш мектеп негіздеуші. Бір кезде Меккеге барған қажы. Балаларға көк шыбық үйірмеген, өмірді үйреткен, араб, парсы, шағатай тілінде жыр оқытқан, сал, серілерді насихаттаған. Совет кезінде октябрді қуана қарсы алған. Жалғаш оқытқан. Мүсайыптен Көпжасар Темешәлі, Қорлаш, Сейлін оқыты. Сол "Түгіскен" мектебі 1927 жылы ашылды. Сәкен "Қызыл ат" поэмасын жазғанда көп деректі Мүсайыптен алған..."

Мүсайып Байтілеуұлының мектебінде оқыған Темешәлі ақсақал (Жәйрем қаласында тұрады) былай деді: "Мүсайып Сәкеннен үлкен. Мен тоғыз жасымда Мүсайыптің мектебіне бардым. Ол кісі жүзктің көзінен өткендей ықшамды еді. Өте ғалым (ғұлама) адам еді. Қажыға екі рет барып қайтқан адам деп еститінбіз. Сол кезде ол кісінің үйінде сырландық (телефон) бар екенін де білетінбіз. Мүсайып сөзін де, әнін де өзі шығарған. Сәкен сол кісінің әндерін салған. Кейін Қызылордада Сәкен бастық боп барғанда Мүсайыпті сонда шақыртқан көрінеді. Ал 1932 жылдары Сәкен Алматыға да шақыртып: "Дауысыңды сағындым ғой", – деп, күтпін нұмзын оқытыпты".

Мүсайыппен аталас Мәді ақсақал айтты: "Мүсайып әксі көп шығарған кісі. Кешегі бір үрейлі күндерде бардан айырылды қой. Көп өні естен шықты. Қартайдық. Ал мына бір өні ұмытылмай-ақ келеді.

Біз де кедей жасымыздан мал баққан,
Қайғы, шер боп ішімізде қан қатқан.
Адам едік, адал едік, оқымаған надан едік,
Жауыз байға алдатқан.

Кедей, жалшы, кегінді алшы,
Үлесінді алып қалшы,
Ерте ояңды демейік!

1983 жылдың тамыз айында Жамбыл облысы Сарысу ауданы "Түгіскен" совхозында Мүсайыптің әйелі Шоңдығыз (ел "Шоным" дейді) өжейді іздеп келіп, бір туысының үйінде жылап, зарлап

отырған үстінен түсіп, тілдесе алмадым. Мүсәйіптен Кәрімжұл, Әжекұл, Жұмакұл дейтін ұлдары, Айшақұл, Ғымкұл есімді қыздары болды. Ұлдары ашаршылықта өлді. Тек Айшақұл ғана тірі, қазір ол Байқаламда. Қырықбөйдақтың ішінде Айдар деген атадан, одан Мағжан, Мағжаннан – Байтілеу, Байтілеуден – Мүсәйіп.

Мен 1989 жылы қазан айының жиырма төрті күні Жамбыл облысы Сарысу ауданы Ақтоғай ауылында тұратын мұғалім әрі журналист Ақмолда Жәкеновтен мына әңгімені магнитофонға жазып алдым: “Біз алғаш оқып жүргенде Мүсәйіп Байтілеуұлын совет өкіметін қолдаушы, ақын, сауатты молда, өзі орысша білген адам деп ұғатынбыз. Өзі ән шығарған. 1965-66 жылдары аудандық “Октябрь таны” газетінде істеп жүріп Мүсәйіптің әйелін іздеп тауып: “Ол кісінің өлені бар болса, беріңіз”, – дедім. Өзі Байқадамда тұрды. Әйелі: “Өлені қызымда еді, ол Жамбыл жақта. Дәптері болған”, – деді. Сонан кейін Мүсәйіптің туыстары Әбілдаев Балмағамбет, Райымбеков Жамбылбек қариялардан өлгенін жазып алдым. Бұл өзі орыстың марш әуендеріне келеді. Ән, әрине, ұзақ жыр:

Жалпы әлем тегістелсін теңеліп,

Жалшы, малай қалжың енді кенеліп.

Малай, жалшы, кегінді алың,

Үлесінді алып қалшы,

Ерте ояңды демелік!

Басшы көсем, жұмыскерге ерейік,

Ашық хатта мықты уәде берейік.

Оқымытқан соқыр едік.

Тая күзетіп отыр едік.

Біз де жарық көрейік!

Ал келдейлер, алға енді басасың,

Сарысуың елге айдалдық мласасың.

Алдық теңдік, қалды кемдік,

Өткен күнді біз көрдік,

Жасасың, Совет, жасасың!

Мүсәйіп Ленинді, Октябрьді жырлады. Біздің аға, апиларымыз сол он-жырмен өсті. Бұған Сарысу ауданындағы мектеп-интернатта оқыған жандардың бәрі куә. Осы әнді Жамбылбек қариядан жазып алып отырғанымда ол кісі “Сарысу өзенінің жағасында Мүсәйіп ашқын мектебіміз болған еді. Мектепке тайға, тайлыққа мөніп келетін едік. Сабақ бітетіп еді, Мүсәйіп аға бізді сапқа тұрғазып, өзі бастың аяғымызды марш әуеніне келтіріп “Жалпы әлемді” хор ғып айтықызатын еді. Сонда ең соңғы “Жасасың, Совет, жасасың” деген сөзді нықтап-нықтап екі рет қайталапатын”, – деді.

Мүсәйіп Байтілеуұлын көрген жандардың біразы Жанаарқа

ауданының Карл Маркс атындағы санжырасы отыр. Сол жылғы шежіре қарнағын бірі Нұрмағамбет ақсақал айтады: “Сөкен ақын Таманың екі бұлбұлы — Мүсәйіп пен Сапалайды пір тұтты. Оны кезіміз көрді. Сөкен елге келгенде Мүсәйіпке өз өлеңдерін көрсетіп, Мүсәйіпті тыңдап, әсіресе өңдерін жөні айтқызып ләззат табатын. Мүсәйіп ескіше оқуға жетік болды және жазуы қандай көркем еді. Оның “Жалпы әлем” өлеңін ел күтіреніп айтты. Әсіресе Сапалай ірі шырқайды. Домбыра мен сырнайды қатар тартты. Үй қалың еді, бірақ өңді қайың, жарқындық шылақтып әкететін. Амал не, “Жасасың, Совет, жасасың!” деп жар салып қайран әуелімі кім құртты? Совет ұқыптың өзі құртты. Сол сұмдық нәубет көп алдымызды өлі...”

Өмір бақи Нұрмағамбет ақсақалмен ірге бөліспей бірге ғұмыр кешіп келе жатқан Исатай ақсақал да Мүсәйіптің арғы затынан шежіре таратып, әркімнің көкірегінде алтынның сынығындай боп тек жобасы, жұртығы ғана сақталған “Жалпы әлем” өлеңін жүйесін келісті ғып тәзі, оны сол бір кезеңнің жарқын белгісіндей, сол баяғы көтеріңкі леппен жалындатып айтып, магнит таспасына қызыға жаздырды. Исатай ақсақал хикаяны былай бастады: “Бұл — 1928 жылдың қарапайым айында болған оқиға. Ел жылдағы әдетімен Арқадан Шұта құлады. Жалшыбай байтарды конфискелеп келе жатты. Ел Шұта жетті, Қызылардлаға мекен тепті. Бір күні бүліншілік шықты, көтеріліс болды. Ашығып ашылан ел дүкенді татып әкетті. Бекбауов деген ПТУ-дың бастығы келіп “Почта қағазын ашып оқыдың”, — деп Сығалай әншіге жалта жауып, оны ұстады. Мен ол кезде жастың. Мені елдің белгілі ақсақалдары — Әзі, Машжан, Әдіне әзі, Орынбек қажы, Ерубай, Ақубай, Сүлеймендермен бірге қамауға алып, Түрмендіз — қалың киіз үй.

Мүсәйіптің өмірі “Жалпы әлем” дәл осы кезде шықты. Өңте дәл сол күндердің дүрбеленді қаз-қалтында түсті. Біз “түрмеде” отырамыз күні-түні. Ал күндіз киіз бесін ауа бере Мүсәйіптің киіз үй мектеп-интеркатынын алдында сап тұрған жүз елу жетпіс санқылдып маршқа басыды. Қолдарыңш ту... Нағыз Макаренконың мектебі дерсің!

Сонда жүрекке орныққан әл гөй “Жалпы әлем”. Мүсәйіп шайырдың сөзі мынадай бол келеді:

Жалпы әлем тегістелсін, теңелсін,
Жалпы, малай қалсын енді кенелсін,
Малай, жалпы, кегінді алыс,
Үлесінді алып қлыс,
Ерте оялды демейік!

Басы көсем, жұмысқа ерейік,
Ашық хаттан мықты уәде берейік.
Оқылған соқыр едік,
Таң күзетіп отыр едік,
Біз де жарық көрейік!

Біздер кедей жасымыздан мал баққан,
 Қайғы, шер боп ішімізге қан қатқан.
 Адам едік, адал едік,
 Оқымаған нәзім едік,
 Жауыз байға алдатылған!
 Уәкіл жолдас төрк қылған жоқ осалтық,
 Ел жалшысы біздер де көп босандық,
 Талай күн де аш та жолттық,
 Бөрі болды басқа азаттық,
 Көгендеуден босандық!
 Біз – Таманың жарлы-жақыбай жалшысы,
 Сақлымыдың биыл түсті алышы.
 Ноябрың айы бөге,
 Мейрам еді барымызге,
 Тапсырғаның тамшысы!
 Ресей, жалшы шаптанған күн,
 Байды аяққа таптаған күн,
 Деп айтады кексеміз.
 Мал орнына бізді баққан кісегідеп,
 Естуші едік биыл байға мүшел деп,
 Болмағанда кепіп едік,
 Көп заманда күтіп едік,
 Күн сәулесі түсер деп.
 Ал кедейлер, алға енді басың,
 Сарысудың саға айдадық масасын,
 Алдык теңдік, қалды кемдік,
 Өткен күнді біз де көрдік,
 Жасасың, Совет, жасасың!

Исатай ақсақал берген бұл нұсқаны да түп-түгел, дін аман, бір болғаны осы деп үзді-кесілді айтуға болмайды. Әлі де жетімсіген әр көкіректе жүрген шумактар, жәкелеткен жолдар, тіпті белгісіз деген жолдардың өзінде кейбір бұсқанын айтылатын сөздер болуы әбден мүмкін. Оны уақыттың өзі жамп-жасқап жатар, жөңдер толықтырар. Маған Сәкен Сейфуллиннің туған інісі Мәжит ақсақал: "Мүсәйітті жақсы білем. Сәкен аға Мүсәйіттің өнін тыңдағанда өзгеше бір хал кешетін еді. Оның мақалдай жұмсақ қоныр үніне ұйып отырып, өзіне бір күдіретті күш алатын. Ойға түнген көзі қыршынның көңілдей жарқылдап кететін. Мүсәйіттің Құран оқуы да Сәкен ағаға қатты әсер ететін. Сәкеннің музыкалығы өмірін жазсаң, Сәкен аға сүйген Мүсәйітті ұмытып кетпегейсің..." – деген-ді. Сәкен мен Мүсәйіттің қияметтік дос, бір-біріне рухани серік, тілектес жан екендігін "Тар жол, тайнақ кешу" романына жаңылтпн кіріспе сөзден де көруге болады. Ол кезінде "Әдебиет мұйыны" журналының 1929 жылғы жетінші санында жариялаған-ды. Онда Сәкен былай деп жазған еді:

“Еңбекші қазақ” газетінің 296-санында “Тар жол тайғақ кешу” туралы бір-екі сөз” деген Төреқұлов Назардің мақаласы басылды. Төреқұловтың мен туралы жазатын сөзінің қандай болатынын оның бұрынғы мақаласын оқыған жұрт білетін болар.

Төреқұлов сөзінің акырында: “Қолы тисе, Сәкен жауап қатар”, – дейді. Рас, басқа не жұмысқа қолым тисе де, мұндай сынға жауап жазып отыруға қолым тимегені тәуір болар еді.

Төреқұловтың мақаласы туралы “Еңбекші қазаққа” пікір жазамыз дегендер болып еді. Мәселен, Шымкенттің бір алыс ауданынан (қазіргі Сарысу ауданы) ол кезде Шымкент облысына қарағал – И.Ж.) Байтілеуұлы деген мұғалім “Еңбекші қазаққа” мақала жібердім деп, көшірмесін маған да жолдаған еді. Ол мақала басылмай қойылды...

Кемшіліксіз бұйым сирек жасалады. Сонда да істеген бұйымды керек қылатын кісі табылса, еңбекшінің далаға кетпегені”.

Бұл сөзге еш ақау жоқ.

Дәл осы кез – мұғалім Мүсәйіп Байтілеуұлының Арқа мен Шу бойын дүбірлеткен “Жалпы әлем” әнінің жалпыны лапылдап тұрған кез. Мүсәйіптің қандай өрелі жан екендігіне Сәкеннің осы сөзі куә. Екі тілеулес арыстан да тағдыры бір екен, акыры екеуі де өз қолдарымен орнатқан қоғамнан құрбаны боп шалынды...”

... Осы жолдардың иесі Мүсәйіп Байтілеуұлының мүрзесін зерттеп жүріп, артында қалған жалғыз тұяғы – Байқадам селосында тұратын қызы Айшақұлмен жүздескісі барын білдірген-ді. Айшақұл зәре-қуты қалмай қатты қорықты. Әлі... әлі сол баяғы сұмдық үрей күшлігінде екен байғұс...

“САПАЛАЙ – МЕНІҢ АТЫМ, ҚЫРЫҚБОЙДАҚ”

Ұзын аққан Сарысу бойындағы ел Сапалай әншінің есімін өте жақсы біледі. Оның әні Құлынетпес, Нұра, Есілді жайлап, бір-бірімен ұштасып жатқан елдерге еркін жеткен. Атбасар, Қараөткел, Қоянды жәрменкелерінде ауық-ауық өн шырқаған. Аққошқар-Сайдаланын ыртпаған ауылдарында думанның гүлі боп Күлтумадай ірі әншінің алдын көрген. Осы елдерге келіп, сайран салған Шөже, Аққан серілердің атын ұстап, қолдарына су құйып, сарқытын ішкен. Ол Аққан серінің зипа бойындағы серілік қасиетті үлгі тұтқан, оның қолына ұстаған қамшысынан бастап, бет орамалына, домбыра тиегі, шақшасына дейін... тізгін, шылбыры, бәр-бәріне зер салып, өз тап солай киініп, солай жүрген. Сапалайдың көзін көрген жандар ел ішінде, құдайға шүкір, әлі бар. Жезқазған облысы Жаңаарқа ауданы Жаңаарқа совхозында тұратын, тоқсанды еркін қуырған, бірақ әлі де қуатты Зүкіш бөйбішенің, сол ауданның Карл Маркс совхозының тұрғындары Нұрмахамбет, Исатай

аксақалдардың, Жәйрем пәсәжесінде Темешәлі қарияның Сапалай жөнінде алуан-алуан әңгімелерін, өмірбаянын магнитофонға алденісіз рет жазған едік. Сол деректерде Сапалайдың салдык, серілік болмысы қатты қызықтырады. Зүкіш бәйбішенің үшінші рет жазғанымызда осы жолдардың авторының қасында белгілі жазушы Ахат Жақсыбаев болған еді. Осы жолды да Зүкіш бәйбіше Сапалайдың “Екеуін де ақсұңқар” атты өнінің оқиғасын қайта жидғыртып, көп жайды қайта еске алды, өншінің қыз-келіншектермен айтыстарын айтты.

Зүкіш бәйбішенің сол сөзі былай шергілді: “Сапалайдың үні сұңқардай саңқылдайтын. Өзі өткір еді. Оның “Ұрия-ай”, “Саулем-ай”, “Екеуін де ақсұңқар” дейтін әндерін өз үйімізде әкеміздің он жағында отырған қыз күнімізден білеміз. Сапалайдың көп тарихы бар. Соның бірін ғана айтайымыз...”

Бір жолы біз Ақбастау тұзының алды – Бәйеділ, Тоқабайды отырдық. Біздің отағасы Қолпаш дәл осы жерге қонақ болды. қоян-қолтық жатқан қалың Таманың үш бұлбұлы – Арғын, Таманың асылдарына сел-сел жоқтау айтатын Балабекті, Меккеге екі рет барып қажы атанған, өзі өңіш Мүсәйіпті, онымен аталыс Сапалайды шақыртып алып, өңіме-дүкен құрып, бірнеше күн жібермей қоятын-ды. Сондай бір отырыста Сапалайдың қасында Күлмырза, Сарыбас, Төлеп Бұралқы ақын болды. Әңгіме үстінде біздің ауылдың адамдары кеу-кеулеп Сапалайға “Екеуін де Ақсұңқар” деген әнін шықатты. Сол бір кездерде Таманың жөңісіні бір бұтағы Бәйеділ Бердінің байы Күржінің қос сұлу қызына арнып шығарған осы әнін ел гу-гу сөз қылып, неше сакка жүгіртіп, одан Сапалайдың ұялып жүргенін де еститін едік. Ұялатыны – бәрі қыз алыспайтын ағайын ғой.

Ел Бүтіл өзенінің жағасында екен. Сапалай ауыл-ауылды қыдырып өн салып жүреді. Бір күні қызыларай кеш бағқанда Күржі бәйдың ауылына келеді. Күржінің Айман, Шолпандай қос сұлу қызының бота байлап жүргенін көреді. Қолаң шаштары жер сызған қос ару Сапалайға ізетпен иіліп сәлем береді. Дәл осы бір сәтте Сапалай тебіренеді. Өзі өйдік ақын, кешінде сол ауылдан думан болады. Ол жиында Күржінің екі қызы да отырады. Жүрегі алып-ұшқан дер шағы емес пе, Сапалай екі қызға сүйсіне қарап:

Базар барып базардан қазын алдым,

Атқа жеңіл болсын деп, тазағы алдым,

ұрия-ай.

Сен есіме түскенде екі қалқам,

Жерге түскен қамшымы азер алдым,

ұрия-ай.

Бірің қайың, бірің тал,

Бірің секер, бірің бал.

Қайсыбірің мақтайын,
Екеуін де аксұнкар.

Көлендейді ақ көйлек кең болған соң,
Екі құрбы ойнайды тең болған соң,

үрия-ай,

Саған айтпай назымды кімге айтайын,
Тетелесім, тең құрбы сен болған соң,

үрия-ай, — деп бір тосын өн

бастайды.

Қос етек ақ көйлек киіп, аққудың көгілдіріндей мөлдіреген екі қыз не дерін білмей күлімсіреп, ұялып, жүзін төмен салып, тіл ката алмайды!

Сол күннен бастап өн ауыздан-ауызға тарап кетеді. Жастар өнге қызығады. Кейбіреулері Сапалайдың жұқалтаң тірлігін айтып “әліңді біл, Сапалай” деп қағытады да. Әриге, Күржі — бай, Сапалай болса — мыңды айдағандай емес. Бірақ ол шіркіннің дүйім жұртты жайнатып отыратын бір отырысына мыңды берсе болмай ма?! Амал не, Ақан серінің “Шырмауық” өнінде “Дүние-ай қызыл-жасыл, кімді алдадың” деген сөз бар ғой. Дүниемен қанша ісі болмаса да, Сапалай осы өннің тұсында біреудің өлді, біреудің өлсіз екенін түсінеді. Тағдырдың біреуге иіп, біреуге қырып қарап қалатын мінезі барын біледі. Пешенесі жарқыраған қос сұлу қыз оған ғарыштағы жұлдыздай бұлдырап көрінеді. Сондай халде ол өнге:

Мен неғылдым, құдай-ау, жарлы қылып,

Бір сынасаң болмай ма малды қылып,

үрия-ай.

Тең құрбыммен алыссам жығыламын,

Тым болмаса қоймадың өлді қылып,

үрия-ай, — деп сөз

жалтайды.

Мен Алдаберген Әйнекұлынан 1983 жылдың тамыз айында Жамбыл облысы Сарысу ауданы Ақтоғай ауылында карт әнші Алдаберген Әйнекұлынан (бұл кісі домбыра мен сырнайды бірдей шалқытқан Ғазиз, Шашубай, Тайжанды ұстаз тұтып, солардай сарнап, “Қазы Көрпеш — Баян сұлуды” әсіресе, Шәкәрімнің “Еңлік — Кебек” дастанын таңнан-таңға жалғастырып толғайтын, кешегі Қалибек Қуанышбасовша дала театрының неше түрлі ойынын көрсететін, қыз боп сынсып, кемпір боп жылап, қасқыр боп ұлып, байғыз боп сұңқылдайтын сирек бітімді, елеусіз қалған өнерпаз жан еді) мынадай өңгіме жаздым:

“Мен Алдаберген түгіл Сәкен аға бас ұрған Сапалайды бала жігіт кезімнен білем. Оның мінген аттары мен ер-тұрманы...

Шіркіннің кейде шымыдай торыға, не қоныр... әсіресе, мойылдай қара атқа салған ақ күміс жапқан қырғыз ері, үзенгісі, тартпасы, айыты, күйысканы... бәрі-бәрі жарқырайды. Өмілдірігі де елде жоқ бұйым бірі іш күйіретін. Шөкәрімнің "Еңлік - Кебекіні" әр қилы мақалмен айтты. Оны біз Сапалаймен аталас, бірақ одан үлкен Мүсәйіп әншінің жазуынан қолдан-қолға тигізбей үйреніп алдық. Ал Сарысу елін көмбескелеткен қым-қуат дүрбеленде, ел Шуға кел үркіп тығылғанда, ГПУ-дан Бекболат деген біреу үстінен Сапалайды. "Почта қағазын оқыдың" деп кіпәлады. Сол жазымен атылды деп кетті есіл әнші. Кейін ел шырынылыққа ұшырады. Отыз екінші жылы Әулиеатада Зайсан, Семей жағынан басып келген жігіттерге кез болдым. Әулиеатаның Шайқарық деген жерінде ежелден орнығып қалған Төлеу елінің Рыстай есімді ауқатты адамы бар еді. Бұл үйде сонау Омбы түрмесінен қашып, Шуда бой тасалаған Сәкен де болған. Сол Рыстайдың үйінде Зайсан, Семей елінің жігіттеріне Сапалайдың "Кебек", "Екеуін де ақсүйекарын", Сауытбектің "Ақбәйесін" үйреттім. Бүгінде оларды бірі көрген түстей. Сапалайдың әні түгел, иының қорыққан сұмдық күндері көрдік. Жылдар жылжып өтіп барып, Сапалайдың замандастары да сиреді өбәен. Олардан ашаршылық бір баудай түсірсе, отыз жетінші жылдың нәубеті екінші рет қырып салып, Сапалайдың әндері, айтыстары талай есті көкіректе булыққан күйі кетті ғой, өткен. Зиялысының айрылған біздің сорлы елдің жатын кімнен жоқтаймыз? Кейінгі ұрыштың санасына бірдене қонды ма, Сапалайлар көріне көзге ұмытылды ғой. Ә, Сапалайдың бір өзі бір елдің өнер тарихының бір кезеңі... бір кезеңі..."

Жазмыш Сапалайдың өмірін келте қылды. Мәсәлі, Шөкәрімді, Аманжолды, Үкілі Ыбырайды мерт еткен ГПУ Сапалайдың да түбіне жетті. Бірақ бұл қоғам өзі жасаған қасірет ізін қанша ұмыттырғысы келсе де, сол қанженттын бар-бәрі өзі де суымыған, өлі де өшіккен. Сапалай әндері ерекше еске салады да тұрады. Әндері шырқалса, "Е, шіркін, Сапалайдың әні ғой!" дейді. Жұрт күрсіне бас иіп, Сапалайдың жалынған жүрек лебі өзінің өсем әуезінде қалып қойды.

**"БАР ДЕЙДІ ӨПТИЕКТЕ, АЙ-ДАЙ,
СӨҮЛЕМ-АЙ, КӨП ШАРИФАТ..."**

Ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтің "Еңлік - Кебек" пьесасынан Кебекті күткен Еңлік:

Сарғайдым жолым мен қарай-қарай.
Хабарсыз кеттің, сөүлем, неге бұлай?
Жастықтың ауытталы толқынныңда,
Жүрмісің ойға қалып өлдеқандай!

Ерітіп жүрегіме түсірдің шоқ,
Жан сөулем, сенен басқа сүйерім жоқ.
Ұмытсаң алысқан қол айтқан сертті,
Амал не, махаббатқа атқанын оқ!

Қандай іс жолыңдағы тұрған бөгел?

Білемін табылады саған жар көп.

Сонда да үмітімді үзгенім жоқ.

Аңсаған арманыма жетемін деп, – дейді жүрек дірілдеткен сағынышты, аңсаулы үнмен.

Ән кейін осы сөзбен Рабига Есімжановна арқылы дүйім елге тарады. Олай болатын жәні де бар еді. 1932 жылы Қызылордадағы қазақ драма театры Алматыға келіп қоныс тепті. Сол жылы Рабига осы театрға актриса боп орналасты. Дал сол жылы күзгі маусымда “Еңлік – Кебек” пьесасы қойылды. (Пьеса авторы Мұхтар Әуезов театрда әдеби қызметкер боп істей бастаған-ды). Пьесада Еңліктің ролінде Рабига мен Күләш ойнады. Спектакльді өмірлесу үстінде Мұхтар Әуезовтің тілегімен Әміре Рабигаға Семей елінің бір гажайып ескі әнін үйретті, оны “Еңліктің қоштасу әні” деп атады. Бұл өте терең, мұнды ән еді. Ал Еңліктің тағы бір әнін... Кебекке деген інжарлығын бейнелейтін әнді Рабиганың өзі тапқан. Пьесаға музыка жазған композитор Дмитрий Мацуцинге, одан кейін екінші рет музыкасын жазған композитор Латиф Хамидте, Мұхтар Әуезовтің өзіне бұл ән жөнінде Рабига: “Бұл ән Арқаның әні. Арқа болғанда да Сарысу өзенін жайлаған елдің өншісі Сапалайдың әні... Бұл Сәкен Сейфуллин сүйген әншілердің бірі Сапалай әнші”, – деген. 1981 жылдың бірінші қаңтарында Рабига Есімжанова мен Латиф Хамиди осы жолдарды иесіне дәл осы деректі айтып “Менің алғі ертерек жазған”, “Екі дос” әнімнің негізі Жазу Мұсаның “Шорманов” дейтін өнінде жатқанын кім біліп жатыр”, – деді. Рабига отырып: “Жанаарқа жұртынан білдім, Сапалай Үкілі Ыбырайлармен қатар ұсталыпты...” – деген-ді.

Рас, Сарысу өзенін жайлаған ән екі болыс кіші жүз елі (жеті болыс Ақшын, Жағалбайлы) бар. (Бұл елдің жартысынан көбі кешегі ақшаршылық жылдарында түріле босып, Қаратөуді сағалған. Ол – қазіргі Сарысу ауданы). Бұл жердегі Тама елінен бір өулет – Алтынбек, Дүкен, Ықылас, Түсіпбек, Ақынбай (бес ұрлық) боп қобыз сарнатқан күйәшілер, домбыраны сөйлеткен Сүгір, орасан жоқтауларымен аты өшісеген Балабек ақын, мұсылман іліміне терең, жақын ағайындық боп келетін Мүсәйіп пен Сапалай әншілер болғандығын Жанаарқа елі әлі ұмытқан жоқ.

Сарысу мен Жанаарқада Сапалайды көріп, өнін тыңдаған көне көздер әлі де баршылық. Осы жолдардың иесі 1990 жылдың қыркүйек айының жиырма алтысы күні Жанаарқа ауданы

"Жылдарға" соғхында тұратын (бұя кісі – Қазақстанға белгілі өңлі Игілік Омировтың әжесі, жасы тоқсаннан асқан) Зүкіш әжемен өңгімелескен-ді.

Зүкіш әженің сол өңгімесі былай шертілген еді: "Мен Сапалайдың өңін де білем, өңін де білем. Сапалай қаршығадай ғана қағылз, қара торы, көзі қитанып көңілдей жаудыраған сері жігіт еді. Біз қылыш Қаратөбеде Сапалайдың ауытымен жалсарыс отырдық. Біздің Алсай, Нұрбай елі бұлармен ежелден құдандалы ғой. Қалың жөгі дейді таманың көп бұтақты елін. Соның ішінде біз кедей ауылымен, оның Апақ, Бапақ, Сапақ дейтін іргелі үш атасымен жиі араластық. Қыз бердік, қыз алдық. Бапақ аулетінің бір мырзасы Мүкдінның бәйбішесі Күлшікен өңінің қайынысы Мәуияға: "Өй, сен осы ана Сапалай сияқты неге жайнап жүрмейсің? Шіркіннің зията бойына неге көз салмайсың? Жігіттің пірі емес пе, а?" – деп талай қайрай сөйлегенін естірдім. Сол Мәуия кенеттен дүние салды ғой, қайран болақ!"

Келесі жылы елі Шұдағы қыстауына көшер алдында... На, қыркүйек айының бір жаймашулық күнінде арманның кезеңінде Мәуияға ас берді. Асқа қоян-қолтық отырған Қуандық еді, аржалы Қыпшақ, Найман, мына тұсы Қиракесек екі болыс Тарақты ол бар! Тама, Алшын, Жаралбайлының өзі де ырғалған көп жұрт, бәрі-бәрі келді. Асқа біз де үй тігіп, сойысын жасап, кісі күттік. Аста ат шалты, көкпар болды, талтуандар күресті. Мәуия орны толмас болақ болғандықтан ба, ас дәмін татута, өй, ешкімнің дәті бармады. Қыруар сойыс, көл боп аққан қымыз, бәрі жайына қалды.

Бірақ Мәуияның қайғысын жеңілдетуге тырысқан елі, елдің игі жақсылары, жастары ежелгі ас салтының жөн-жосытын мүлтіксіз жасады.

Әлі есімде, кіші бесін кезі... Ішінде Мысықбай, Өксікбай, Қалмағамбет, Садуақас, Күйкентай, Телібай, Тоқа күйшінің Омары... өз отағасым Қошан бар игі жақсылар, бәлдер бас қосқан таят "Сапалайды шақырыңдар! Сапалай өң салсын!" – деді. Ел шулап "Сапалай! Сапалай!" – десті.

Сапалай ақ жабулы ақбоз атпен келіп, үлкендер отырған он екі қанат ақбоз үйдің есігін, жабығын түргізіп қойып, қолында лиғыл тастары жарқыраған үкілі домбырасын қуыра шертіп:

Құранда бір ият бар алһаригат,

Бар дейді өптиекте, ай-дай, сәулем-ай,

көп шарғат.

Өленің жақсысы бар, жаманы бар,

Айт дейсіз қандай өлең, ай-дай, сәулем-ай

көп жамигат.

Тағы да үлкен үйлер, үлкен үйлер,
Жарасар үлкен үйге, ай-дай, сәулем-ай,

күрған шилер,

Өленнің жақсысы бар, жаманы бар,
Айт дейсіз қандай өлең, ай-дай, сәулем-ай,

аға-билер, — деп ат

үстінде ізет етіп, қолын көкірегіне басып, басын иді.

Кейін Сарысу бойындағы дүйім ел осы әнді Сапалайдың “Сәулем-айы” деп атап кетті. Сапалайдың көзін көрген ескілікті кісілер күні кешіге дейін отырыстарды “Сапалайдың “Сәулем-айына” басыңдар” деп отыратын еді. Сапалайдың “Екеуін де ақсұңқар” дейтін әнін де ұмытқам жоқ.

Сол қайған арыс жиырма сегізінші жылғы конфискация кезінде нақақ ұсталды ғой. Сапалайдың қалай ұсталғанын, неге “жазықты” болғанын елдің есті қариялары жақсы біледі”.

Осы жолдардың авторы Сапалайдың өмірін зерттеу үстінде Жанаарқа жерінде Жәйрем қаласының тұрғыны, өдебиетші Нәсіпбай Ақбердиевтен қариялар естелігі жазылған хат алған едім.

Сарысу елінде байларды конфискуелудің аяусыз аласапыраны басталып, ол қым-қуат дүрбелен ашаршылыққа келіп тіреліп, ел Шуға, Қаратау жағына қырылып-жойылып босқан жылдары аудандық комсомол ұйымының хатшысы болған.

Темешәлі ақсақал (арабш, парсыш терен оқуы бар, орысшаға да өте жетік, отыз жетінші жылдың сұрапыл қатеріне ұшырап, Қарлағта азап шеккен жан) өз естелігінде: “Сапалай тек әнші ғана емес ақын да, композитор да болған адам. Құтмырза Сарыбастың Рахила деген ақын қызымен айтысқа түскен. Сол айтыста Рахила:

Рахила — өзім атым, ақын — Сарыбас,

Сарыбастан мені танып ешкім алмас.

Әркім келіп баласын танып алса,

Үйінде Исатайдың бір жан қалмас, — деп қағытқан екен Сапалайды”, — дейді.

Сол Жанаарқа ауданындағы Карл Маркс совхозында тұратын қарт Исатай ақсақалдың сөзі: “Біздің елдің байлары 1928 жылы Шуға, Қызылтарлаң отырғанымызда конфискуеленді. Елде бүліншілік шықты. Ол кезде біз жаспыз. ОГПУ адамдары келіп, біздің Көзейден Әлің, мені, Қарғаштың Мәшжанын, Әдіне Әжіні, Әліктен Орынбек Қожаны, Жағалбайлыдан Ерубай, Ақубай, Жакыбектің Сүлейменін қамауға алды. “Түрмеміз” көдімгі қараша киіз үй. Біздің “Совет өкіметіне жаусықтар” деді. Елдің оқуғасы шыққан топалаң шақта елу биладан құрқылған интернаттың тәрбиешісі, әнші, ақын Мүсәйіп Байтілсеуұлы шығарған “Жалпы әлем” өңі:

Кедей жалшы,
Кегінді алып,
Үлесіңді алып калшы,

Ерте ояңды демейік! – деп сапқа тұрып, маршқа басқан балалардың ашық үнімен шырқалып жатты.

Ал енді бір күні әнді бүкіл елге жайған Сапалай әнші де ұсталды...”

Оқиғаны Исатаймен ауылдас Нұрмағамбет ақсақал былай деп жалғастырды: “Сапалайдың ауылы – Қырықбойдақ деген шағын ата, жұпыны ғана ауыл. Сол ауылда Нәкенбай дейтін пошташы бар еді. Сол байғұс бір жолы Сапалайға пошта қағаздарын көрсетіп отырып, бір қағаздаршы оқытыпты-мыс. Ашылған конверттер елді “тығышпандыруға” келген ПТУ-дің бастығы Бекбауовтың қолына тийіпті-мис. “Сапалай өкімет құпиясын жипты” деген кіна тағылатын. Оған “байларды жақтадың” деген жалт жабықтың. Сапалай қамбауға алынды. 1930 жылдың ақпан айында “Үштік” Сапалайды соттап тынды. Есіл әншінің тағдыры осылай болды. Сапалай сол кеткеннен оралған жоқ...”

Сапалаймен аталас Мәді ақсақалдың сөзі: “Сапалай Қырықбойдақтың інінде Исатай деген кісінің баласы. Сапалайдың өзінен де, кеймен бірге туған Әбдіғали, Мырзағали, Күзембай, Тіімбай, Ескермес, Рәмеш деген адамдардан да тұқым қалған жоқ.

Сапалай өнді екіленіп, екі иығын жұлып жеп, өте көтеріңкі дауыспен, ашы айқаймен айтушы еді... Бірақ канша айқайтағанды да айтар сөзі мен берер дыбысы айқын болушы еді.

Сапалайдың жылы жылан еді”.

Ел ішінде Сапалай әнші хақында сөз көп әлі. Оның “Сәулес-ай”, “Үрмә-ай”, “Екеуін де ақсүйекер” деп аталатын әндерін әншінің өзімен елес, дүюкәсі кеше ғана жүзін үйірген әншілер Рақымжан, Әбдірахман, Алдыбергелдер әуелетіп айтушы еді. Сапалайдың Ақбұрық қызыбен айтысқандалы.

Ақбұрық, сен де өленші, мен де өленші,

Білетің өленінді, өршеленші.

Осындай көпшіліктің жиынында,

Тасымдай диірменнің дөңгеленші, – дегендей жарқын сөздер алтынның сыпығындай боп әр жүректе әлі де маздап жүр.

Кеше Сапалай ұсталып кеткенде әйелі Мәуия (Қожатай Қойшыбектің қызы) Жамбыл қаласында тұрды. “Халық жауының әйелі” деген сөздің тақсыретін тартып бақты. Мәуия соғыс жылдарында көп күйзелді, ашықты. Сапалайдай сүйікті асы-әншісінің жан-жарып есіт ел көзден таса қалдырған жоқ, көмектесті.

Мәуия Сапалайды өле-алтынше күтті. Сапалай сол кеткеннен мол кетті...

Мәуия күйіктен өлді.

“МЕН ӨЗІМ АМАНГАЛИ АТАНАМЫН”

Өмірі қым-қиғаш қайшылыққа толы Аманғали әнші осыдан алпыс екі жыл бұрын оңат болды. Артында:

Мен өзім Аманғали атанамын,

Байлардан таңдап-таңдап ат аламын.

Кешегі көрген түсім душар болса,

Асылы, осы күзде шатааламын, – дейтін өксікті ән қалды.

Ұзақ жылдар бойы жұрт Аманғали есімін атаудан жасқанып келді. Неге? Сол сабыр. Төзім...

1989 жылдың 15 мамыр күні Махамбет селосында үлкен кітап мерекесі боп өтіп жатқан “Жазушы” баспасының күнсіз құрметіне берілген концертте Аманғали әні жан тербеді. Оны Гурьев облыстық кітапқұмарлар қоғамының жауапты қызметкері Қуанғали Жұмалиев шырқады. Ол республикаға белгілі әнші, грампластинкалары бар.

Аманғали әні ең жоғары регистрде сабырмен шымырлап, қапалты, жаралты жанның зарын төгеді. Жытылды. Ол ала күйі секілді төбеден қара аспанды төңкеріп, реквиемше өксіп жүреді де отырады.

– Қайран, Аманғали!..

Жұрт күрсіне, сүйсіне текселді.

Мен бір қубылысқа қайран қалдым. Аманғалидың әні санамда сайрапты да тұрды. Әнінің бірден көңілге қона кетуі қалай? Әлде оңай ға бе? Жо-жоқ, өте күрделі ән. Бұрын кімнен, қайдан естідім?

Сол күні Аманғали хикаясы сөз болған бір орайлы сөтте:

– Бұл ән маған таныс дүние, – дедім Қуанғалиға.

– Менінше, сіз “Сері жігіттің әнін” айтып отырсыз, – деді ол ойланған күйі. – Ғарифолла Құрманғалиев ағамыз ол өксіз алпысыншы жылдардың аяғында айта бастады. Бірақ баяғы “Аманғали банды” деген сөзден үрейлене беретін-ді.

– Үрей?!

Ғарекен елге келгенде ретін тауып жүзгесін, думандас боп, өгіметелесіп қалушы едік. Өз аузынан естіген сөзіміз.. 1933-34 жылдар.. Мұхтар Әуезовтің “Хан Кене” спектакліне енген “Елім-ай” әні “кінолі” боп, бір концертте шырқалған Мұхиттың “Қара қаншық” әні қоғамға “жат” боп, оған Ғарекен орындаған Аманғалидың әні қосылып, осы әндер ВЧК-ның тырнағына ілініп, біраз уақыт мұн шектірген-ді. Үш әннің үшеуіне де тыйым салынған-ды.

Кейін заманның іші жылытқандай болған бір күндерде -арекен ән төресі “Қара қаншықты”... Иә, бір беймаза мезгілде туып, беймаза хал кешкен өр мінезді оншінің автопортретіндей ғажайып

өнді грампластинкаға түсірді. Ал Амангалидың атынан өлі де болса жүрексініп... иінін атын да, сөзін де өзгертіп, оны “Сері жігіттің өмі” деп жаддырды. Радиодан беріліп жүрді.

Бақсам, Амангали әннің сарыны жүрегіме радио арқылы сіңген екен.

Мамырдың жиырмасы күні Гурьевте жел көтерілді. Көк жүзінде қарақошқыл бұлттар ойнап, күс біткен шуылдап, күралайдың салқыны басталды. Ауық-ауық нәсер төкті. Қара дауыл ызылдап, Жайықтың суы лайланып, арнаға симай бүркылдап, жағалауды соққылап, жұлқынып жатты.

Дал сол күні Амангалидың туған інісі Мұханның баласы Мүсегінін үйінде ұзақ сонар әңгіме болды. Қасында Қуанғали өңші, композитор Жалғас Назаров бар еді.

Мүсен орта бойлы, кесек бітімді, қара торы, сабырлы, ұяң мінезді жан екен.

– Амангали әкесіздің қырсық шалған өкінішті өмірін өріден қозғайын. Біз тегі кіміз? – деді Мүсен сынық жүзбен.

Сонан соң жауын сабаалаған терезеге қарап сарғия бір күрсінді: – Мына Жалғас пен Қуанғали біледі... Біз ішкі орданы жайлаған он екі ата Байұлының Берішіміз.

Ата қонысымыз – қазіргі Индер ауданындағы “Передовик” совхозының жайлауы – Тұма деген жер. Бұл Нарын құмының іші, шығыс жағы Орта, Бегайдар жайлауымен шектес. Еліміз қысы-жазы осы жерлерді емген ел.

Арғы итміз Қоржымбайға орта дәулет бітіпті деседі, өз итміз Кеңжахмет қысқа жіпті күрмеуге келтіре алмаған кедейдің өзі екен. Бірақ, Амангали бас болған ұлдары нәмысты, пысық, өтір боп шыққан.

– Амангали қай жылдары туған екен? – дедім байыппен жай сөйлеген Мүсегінін келісті кейпіне сүйсініп.

– Шамамен, 1887 жыл...

Алдымызға дастарқан жайылып, шай келді.

– Енді әжемді де айтайың, ол кісінің есімі – Тағыжан. Беріштің Күлкеші, Сабыт деген кісінің қызы. Біздің елде Қалдырбай есімді ақын кемпір болған. Амангалилар ПТУ отрядының құтынымен сергелденге түсіп, жоғалып кетіп, бірде ұсталып, бірде құтылып кетіп жүргенде балаларына зарыққан Тағыжан өжейді сол Қалдырбай кемпір:

Тағыжан отыр, анасы-ай,

Белін қынай булды-ай,

Беті-қолын жуады-ай,

Алты ұлының біреуін,

Алладан ғана сұрады-ай! – деп жырта қосты. Амангалидың өйелі – Сәбила шешеміз Беріштің Бетіс атасынан, Алдонтай

қажының қызы Сәбианың күрсапынан – Рахима, Қадым (оны соғысына қатысып, екінші дүниежүзілік соғыста хабарсыз кетті), Рахима (қазір Мәкәтте тұрады), Қадыржан (ол да соғыста өлді), Нағим (соғысқа қатысып, бір аяғынан айырылып келді. “Амангали банданың баласы” деген сөз қыр соңынан қалмады. Осы сөз үшін ол көрінгенмен жағаласты, “бұзық” атанды. 1960 жылдың бас кезінде Гурьевте Жайықтың жағасындағы “Урал” ресторанының алдында Алматыдан келіп қағынып жүрген Тельман Өтемісов дейтін жал-жас қанқұйлы жігіттің қолынан қаз тапты).

1921-23 жылдары Гурьев жерін оба жыйлады. Осы ідет жыйылған Махамбеттегі он екінші ауылды түп-түгел өртеп, жойып жіберді. Сол жылдары Сәбиата шешеміз де обадан қайтыс болды. Сонда Қадыржан әлі қырқынан шықпаған екен.

Амангали жазмыш ісімен екінші рет төсек жаңғыртты.

– Кімге үйленді? Мүксинаға ма? – дедім (ішімені еркін, жеделдете жүргізуге тырысып. Мүсен сабырмен езу тартты да:

– Мүксина, нық ішік киемісің,

Мен өлсем Мұқанжанға тиемісің, – деп Амангали әкеміздің күйзелетін жері бар. Сол Мүксина!

Орал, Астрахань, Гурьев жерлерінің бір түйісетін тұсы – Үштіған. Мұнда Беріштің Жайық бұтағынан Айбас ауылы өніп-өскен. Мүксина осы Айбастың қызы. Мүксина Амангалидың өніп сүйді, ержүрек сері ханын сүйді. Бар қалтерге басын тігіп, Амангалидың киін-кескі өмірінің ең соңғы сәтінің күәсі болды. Әйелдің сұлтаны еді ғой! Әй, өмір-ай...

Мүсен жасыды. Бір сәт бізді ұмытқандай боп, өз ойымен өзі мүлгіді.

Менің қолымда Қуанғалидың қапынатасы Финаят Жұмашев ақсақал берген қалың қоңыр дәптер бер еді. Амангали хикаясы, сол кездегі ел өмірі тәптіштеп, өте мұқият жазылған. Және ел сөзі тағы бар. Тағдырдың болжап болмайтын шырғалаң жолында жүріп ол:

Қолымда бір қамшым бар сәлінгірдей,

Атаңдым елге тентек көдімгідей.

Бір тентек ел ішінде жүрмей ме екен,

Соңыма неге түстің бөрің бірдей, – дейді.

Амангалидың соңына түскен ел ме? Әнін шырқап, әр сөзін бой тұмардай қастерлеген бейкүне жұрт па? Жо-жоқ!

Бір кезде біраз үкіз қалған Мүсен сөйледі.

– Пенде шіркін тәңірдің жоқ жерден қырын қарап төлкекке саларын қайдан білсін. Амангали да пенде. Ол да пендешілік жасады. Әуелете ідеткен бұлаңай жан алдында бық жар, түпсіз түйеңық жатқанын білмеді.

Ә, дүние!..

Нағым деген ұлы туғанда Аманғали Қайыр дейтін біреумен бесік құда болады. Араласып алыс-беріс рәкімін істейді. Бір дү-
ду тамаша үстінде екеуі карта ойнайды. Картаға Аманғали
ұтылады. "Атыңды сал!" — дейді Қайыр шытыртап, мінез көрсетіп,
көгерендейді. Аманғали іштей сөзеді, істін ақырын күтеді. "Аттың
ер-тоқымын сыпыр. Босағаға байла да, жөней бер!" — дейді
Қайыр Аманғалиға. Ол сөзге келмейді: "Боппы. Ойын жаңы!" —
деп ұшып түрегелесі. Атын тастап... Иә, Қайырдан көлік сұрайды.
"Ат-ат па, енді қарындасыңды сал!" — дейді Қайыр. Бұл сөз
Аманғалидың сүйегінен өтеді. Ар отына күйген Аманғалидың
Қайырға қара аспанды төңкеріп, бітіспес жанжал бастауы осы!

Мүсен іштей күйзелді. Сынды. Сөзіне сөз жалғауы қиямет.
Сыртта күн күркіреді. Аспан шатырлап, найзағай жарқылдып
жатты. Осы сәт мен көзінде жалын дуылдаған Хаманды... ақын
Хамит Ергалиевті көріп, үнін естіп отырдым. "Ой, құдай-ай, —
дейді ол — Аманғали тағдырының өлеуметтік негізінде жатқан
жоқ па бұл шатақ? Қайырбай. Ішкен мас, жеген тоқ. Ермегі
карта. Жарайды, Аманғали ұтылыпты. Тек соның ғана қысастығы
ма екен? Жо-жо-жо-оқ! Рәс, Қайыр мен Аманғали бесік құда.
Қайырды оған кім итермелейді, бір құдайдың өзі біледі. Амал не,
жаратылысы дәйексіз Қайыр құдалық серттен тайды. Аманғалиды
кедейсің, теңім емессің деп кемсітті. Қызын бергісі келмеді.
Аманғали қорынды. Ашынды. Атқи қонды. Қайырдың желісін
қырқып, жылқысын шулата құды. Ел болған соң мұндай жанжал
дау-шар болм береді. Қайырдың ақылы келте болмаса, ел сөзіне
құлақ асып, ағайындықтан аспас еді. Не керек бұл қиын қашқан
іске Жұмағали сылты оқыған, ел сыялаған зиялы жан араласып,
ол Қайырды қолдады. Аманғали "бандит" атанды. Совет өкіметінің
"жауы" боп шықты. ГПУ-дың да қажап тұрған шағы...

Е, Нағымды да айтқайыншы... Ол екеуміз Гурьевтің ФЗО-
сында ағаш өңдеу кәсібіне машықтық. Менен бір жыл бұрын
бітірді. Дос болдық. Бетті еді шіркін!"

Мүсеннің ой бұлдыратқан қоныр киянен гүмыр бойы сарғайтып
келе жатқан уайым табы сезіледі.

Аманғали банды... "Аманғали Совет өкіметінің жауы", осы
сөздің қасіретін аз шеккеміз жоқ, — деді Мүсен.

Тағы да мендегі қоныр дәптердің беттеріндегі оқиғалар
тізбектеліп өте берді.

Құмдағы елдің "Қаңбақты" ауыл советінде "Шошақ үй" дейтін
жер бар. Аманғали араға кісі салып, дәл осы жерде Қайырмен
жүздеседі. Оған Жұмағали да келеді. Аманғали Қайырға жығыла
сөйлеп, татуласайық, елдіктен ағайындықтан кетпейік дейді. Қайыр
қанын ішіне тартқан күйі тартып отырады. Жұмағалидан да
жылы сөз естімейді. Хош, Қайыр тағы кетісті.

Аманғали әлі үмітті. Ашудың заһары қайтар деп дәмеленеді. Ол Биег болысының төрағасы, коммунист Сираж Лұқпановтан мәдет тілейді. "Қадірлес жан едің ғой, Сираж, елге сымасақ, ешден кетпейік. Мен совет өкіметінің жауы емеспін, Сираж, аспан асты кен Мөріңді басып, мың менің сорымд батқан туыстарымнан бас-басына қуалік қағаз бер. Ашудың арты өкініш боларын енді білдім", – деп жалынады. Сираж Лұқпанов: "Мөрім жоқ еді", – деп жерге қарнатады.

Енді бірде Аманғалиды Қалыш Сұлтанов дегеннің үйінде болыс қапшысы Әмұхамет Ерекенов, ГПУ отряды қамауға алады. Аманғали зорға қапшып құтылады.

1923 жылы болыстар таратылды. Ауыл-ауылды ауылбайтар басқарды. Құм ауылдары түгелімен Орал облысына қарады. Бір күндері Аманғали ГПУ отрядымен атысып, Мәмбет, Баблин ауылдарының шұңғы – Терлікбай деген жерде тағы бір күдай сақтайды.

1924 жылы Аманғали нағашысы Сейітбаттал ұсталды. Кейін ол Орал түрмесінде жатып, он бес жылға кесілді.

Еш жерден байыз таппай сырғыған Аманғали қасында Мұқсина жары, немере інісі Дайыр, кебежеге отырғызып алғұн кішкентай Нағимы... аз ғана топ боп Үштаған жағындағы қайың жұртын көңдей тартып жөнеледі. Егілік көксеген Аманғали бір жақсылықты Отарғалидан күтеді. Ол дәрігер, елге өтімді жан. Қайыр, Жұмағалилармен сөзі түзу. Аманғали еш қаперсіз Отарғалидың үйіне келіп, Қайыр мен Жұмағалиды шақыр деп өтінеді. Сот, тергеу орындарынан қашқанына өкінеді. Отарғали жұмысқылына іш тартып, бәріне мақұл боп, бірақ, заматта Гурьевке, Оралға кісі шаптырады. Отряд сау ете түседі. Аманғали тағы қашады.

Бұл сәт те өлең жолына сырғалап икқан көз жасы боп құтылады:

Ақ мылтық алты қарыс аты алмадым,

Қайғы жеп қараңғы үйде жата алмадым,

Үйіме Отарғалидың екі барып,

Аюланды өлтіруге бата алмадым.

Ең алдымен Жұмағали, одан Сираж, Қалыш, Отарғали... Аманғали бәріне қайта-қайта сынып, иіліп бақты. Бәрібір іс онына бастады.

Аманғали торықты. Түнілді. Салы сұға кетті. Бірақ қайта ширды.

Аманғали ойлап-ойлап бір тірілер жерім Адай уезі деп түйді. Сол уездің бір әкімі Тобановқа сағалап барды. Тап осы жерде Аманғалиды ГПУ отряды ұстап, Орал түрмесіне апарып қамады...

Тумада анасы Тағыжан зарлайды. Құмның әр қалтарысында Мұқан, Дайыр, Мұқсина жүреді қашып-пысып. Үмбеті, Сүндеті

қайза? Қапас түрмеде. Амангали бәрін ойлайды, іздейді, өзегі өртепеді. Үнсіз демінсін:

Төгірім жәрдем берей аласқанға,

Шығады қарақөктің шыңы аспанға,

Хабар жоқ көптен бері Мұқанжанның,

Берейін бес жүз тенге бал ашқанға. — деп жпн айқайын білдіреді.

Бағаналы бері ой мүжіген Мүсен:

— Амангали Орал түрмесінен мамыр пйында қашып шығып, елге келді. Тағы да Жұмағали, Қайырлармен табысуды ойлайды. Араға білікті деген кісілер жүреді. Бірақ Жұмағали ынғий бермейді. Жүздесуден бас тартады. Қайыр Жаманқалаға көшіп кетеді. Қайткен күнде де Амангали елге, ел иелеріне сенеді. Қиятыммен қорғалар, мына сергелденген құтқарар деп үміт үзбейсі. Қашқықтың өмір балы-цағасын әбден титықтатады. Амангали тыныштыққа, ынтымаққа ар... Жоқ, ісі қайта шырығады. Жұмағалимен сөйлесуге өзі туралап келгенде, алдынан отряд қарсы алады. Тағы қантөгіс. Көзсіз ашулан тұтанған сұмдықтың ағайын арысын не пәлеге душар қылғанын қараңыз, — деп өкіне бас изеп отырды.

Мендегі қоныр дәптердегі деректерге, ел сөзіне ден қойсақ, дәл осы кезде елім деп құшақ жайған Амангалидың Тума, Бегайдар құмында жүргенін естіген ауыл совет төрағасы Қабдел Жұмағалиев Кулагинода бұл жайды Жұмағалиға білдіре қояды. Елді дүрліктіреді. “Амангали бақты шабуға келді” деп даурықтырады. Жұмағали да сескеніп астыртын. Гурьев уезіне мәлім етеді. Бұл екі ортада Жұмағали ауылында атыс боп, оның немере інісі Канатқали оққа ұшады. Уезден тездетіп шыққан отряд ішінде тергеуші Құлныш Алдияров, ГПУ-дан Снов деген бар, тағы да Амангалидың соңына түседі.

1926 жылдың жазы, күзі, қысы сергелденмен өтеді.

1926 жылы жазда Амангали әуелі Айбас ауыл советінің төрағасы Хийролла Ідрісовпен (бұл жер қойын жұрты, Мұқсанның елі ғой), одан соң өзінің туған ауылы Тума ауыл советінің төрағасы Қабдел Жұмағалиевтен басқа жаққа кетіп, тіршілік ету үшін мөр басылған куәлік қағаз өтінеді. Тағы да тауы қайтады. Дағдарған, көз қарайтын сол бір күндерде Айбас ауылында отряд Жұмағали тобы тағы қоршал, атыс үстінде Жұмағалидың Ғылым деген жас баласы мерт болады. Амангалидың ісі тағы кері кетеді.

Амангали не құдай көрсе де, Жұмағалимен бетпе-бет жүздесуді ойлай береді. “Жо-оқ, Жұмағали жендет емес. Ел кісісі. Ақылды адам. Көз көрген, қадір білетін Жұмағали. Ашуын бассын... райынан қайтар” — деп ол Тума, Бегайдар құмына көп қарайлап, елден оңша ұзамайды.

Ал бір күні ол Бегайдар құмында айдалады Жұмағалиды

жеке кездеспейді. Тілдеседі. Жай да сөйлеседі, қатты да сөйлеседі. Жұлқысып та қалады. Ішіне қан қатқан Жұмағали жібімейді. Бұл оқиғаны Мүсен де есіне сақтаған екен:

Жылқыдан өрен жүйрік бір ат алдым,
Аударып күміс ер мен тоқым салдым,
Кұмында Бегайдардың жүргенімде,
Дұшпаным Жұмағалиды ұстап алдым.
Дұшпанды қолға түскен аяу жол ма,
Тарқатып ашуымды сабап алдым.

Бір өкпен өлтіріп-ақ кетер едім,

Қарағым Мұқанжанның тілін алдым, — деді жаймен күбірлеп.

1927 жылы қыста Гурьевке Орал губерниясының ГПУ бастығы Шалимов келіп, елу бес адамнан отряд құрды. Он бес, жиырмадан бөліп, Жұмағалиды штаб басы етеді. Бұларға құмды білетін адамдар қосылады. Олар Аманғалидың жүрген жерлерін жобалап Жаңақала, Жалпақтал, Қазталовка, Жәнібек маңын сүзеді. Бірақ Аманғали елді төңіректен, өзінің Тума құмында жатқан-ды. ГПУ отряды оны осы Тума құмында кездіреді. Нінтім, Мүксина, Әндір қолға түсіп, Мұқан, Үмбет ұстатпай кетеді. Аманғали мен Дайыр Астраханьға қарай қашады. О, бейбіт тағдыр.. Аманғали осы тұста:

Қақпанды қара жерге құра алмадым,

Қийырылып аттың басын бұра алмадым.

Нарынның адыра қалтыр тар қынауы

Нағимжан, балалықтан шыға алмадың.

Шоқытып шауып шықтым ақ шалыға,

Қлампыр талшын тұйдым ақ шалыға.

Біздерге бұл дүниеде бала қайда

Қиямет қосылармыз мақшарында, — деп зар илейді.

Аманғали кейін Нағимның интернатта екенін біледі. Мүсен сәл жүзі жылығандай боп күрсіне күлімсіреп:

Әуелі мергендікпен бір түлкі аттым,

Түбі жоқ терең суға неден баттым.

Баламыз қазынаға түскеннен соң

Тініме бір кеселдік шылым тарттым, — деп екі көзі сүзіліп, терезеден жаңбырлы далаға қарап, тілгі да өзімен өзі ойға шомды.

1928 жыл. Ақпан. Айбас ауылы...

Аманғали Дайыр екеуі Мыңтөбе жактан оралып, осы Айбас ауылында қаннен-қиперсіз тыныстай қана жатқан-ды. Тағы да ел жақсыларымен тілдесуге дәмелі еді. Қыстың сары аязы. Шансыз түрғын бір ақ танда ГПУ отряды Аманғали тоқтатып жалғыз оқшау үйді оқтың астына алды. Аманғали атып шығып құмға қарай жүгірді. Атыс ұзақ созылды. Аманғали қаза тапты. Өлді өңші.. Тоқтады бір беймаза жүрек!

ГПУ-дың отрядында Орал губерниялық тергеушісі Фаббис Жәнібеков, милиционер Фабдолла Наубетов, ел кісілерінен Жұмағали Жанғали, Жауынбай Үбеков, Мырзағали Нұрғайсаевтер болды.

Көзі қаппа қарыққан ГПУ-дың ісі тынған шығар осымен? Ойыннан өрт шығарып, жүректері кекке уланған батуасыз ағайын-қарындастың.. қиямет қайым болса да “оу, бауырымдап!” көрісегін, бір-біріне сүйек жақын пенделердің де ессіз демі басылып, “апырай не істеп қойдық?” деп өкінген жері болды ма екен? Бір-біріне “кінәлі” деген Аманғали жоқ қой енді. Жик!

Жо-оқ, бұл қасіретті іс тоқтамайды.

Арада бірша уақыт өтеді. ГПУ отряды енді Аманғали әулетін “түтендеуге” кіріседі. Гурьевтегі ГПУ қызметкері Чалурун отряды Мұқанды тауып табанда атып тастайды.

Бұл сұмдық оқиға да Мүсеннің есінде. Ол үні дірілдеп:

– Сонда бес-алтыдағы кезім. Жерде қар бар. Күн суық. Ауыл өзіміздің Тумада отырған. Жертәле үй. “Отряд.. ГПУ!” деп ауыл шу ете түсті. Андыдап шауып келген аттылар әуелі шөбімізге, одан үй төбесіне өрт қойды. Үйіміз өртенді. Әкемізді көз алдымызда атты. Шешеміз мені көрпеге орап, көрші ауылға қарай ала қашты, – деді.

Мұның бәрін жайбарақат қана сөз ету Мүсенте өте ауыр. Оны ө дегеннен сезгем. Ауық-ауық болса да, жетелеп, сөзге тарту маған да жеңіл болған жоқ. Бірақ, қалай болғанда да, шындықтың бетін ашу тарих, ел алдындағы парызымыз ғой. Мүсеннің жан күйзелісіне тезде, түсіне отырып сөзге сөзді сабақтай бердім.

– Әкенің атылғанда Сүндет қайда еді?

– Сол біздің үйдегі сойқаннан бұрын қасында Мағауия Әженов деген ел жігіті бар, Сүндет ағамыз ГПУ-ға өздері барыпты. Өрі тергеп, бері тергеп Мағауияны босатып жібереді, Сүндетті бес жылға кесіп, Мурманскіге айдайды.

– Үмбет ше?

– Ол да сотталды. Фин соғысы кезінде ме, жоқ одан кейін бе, әйтеуір бір себеппен Үмбет Финляндиядан бір-ақ шығады.

– Оны қайдан білдіңіздер?

– Домбырашы Қаршыға Ахмеднұров біздің елдің жігіті ғой, шетелде гастрольде жүріп сол Үмбет ағамызбен кездесіпті. Үмбет ірі фермер көрінеді. Өзіміз байланыса алған жоқпыз.

– Үмбет үйленіп пе еді?

– Өне бойы қутын-сүртінде жүріп жағдайы болды ма оған? Сүндеттің өзі сотталып келген соң үйленді. Жетеміздің аты – Балапан, Беріштің Жаңбыршы атасынан.

– Әндірің жайын айтыңызшы...

– Өздірді де ұстады. Түрмеден өлді. Өздірдің әйелі – Рабиға жетіміз қазір Гурьевте тұрады. Бала жоқ.

– Одан кейінгі өмір... Мүсеге?

– Өкініш... өксікті өмір бәрі. Әкеміз атылған соң өртенген үйдің жұртында шулап қалдық. Кім қол ұшын берсе? Нағашымыз Нұрмағамбет келіп бізді Забурыңға көшіріп алып барды. Сонда қалт-күлт етіп күн көрдік. Сүңдет түрмеден босанып, біздің қасымызға келді. Мұғалім боп қызмет істеді.

– Ал Мүксина қайда болды?

– Баяғы Орал губерниясының ГПУ бастығы Шалимовтың отрядымен бір шайкаста Нағим қолға түсті. Мүксина ұсталды. Сол сапар Мүксинаны Орал түрмесіне апарып жалқан.

– Содан...

– Көп уақыт хабарын білмедік. Біздің өулеттің не күйге ұшырағанын көріп отырсың. Кейін... соғыс жылдарында Сүңдет тартып іздеп Орал жағына барады. Ел күйзеліп жатқан шақ емес пе? Сол жолы Мүксинаны кездестірітті. Біреуге тиітті. Бірақ өкпесі ауырды екен, өте жүдеу халде көрітті.

– Сіңдер сол Забурыңда тұра бердіңіздер ме?

– Жоқ. Сүңдет тұрмыс тауқыметімен Сарытоғай, Бақсайға көшті. Біз бірге көштік. Іргеміз бөлінген жоқ. Көп жыл сонда тұрдық. Өмір өте берді...

– Гурьевке қашан қоныс аудардыңыздар?

– 1957 жылы. Жұмыс іздеп балық кәсіпшілігіне келдім. Теңіз секциясы дейді оны. Бастығы – Молдағали Жанахметов деген кісі екен. Менімен танысып отырып: “Е, сен Нағимның інісі екенсің ғой. Сендерді бізем. Есіл Амангали. Сол кезде мен де ГПУ-де істедім. Амангали әкелеріне өз қолыммен хат жаздым. Шақырдым. “Өңің кетсең кімнің жеңілдейсің” дедім. Жазықсыздығын айттым. Амал не, Амангали қайырылмады. ГПУ-дың үрейінен қорықты. Амангали түгіл сол ГПУ-да жүрген өз басым іске шатылды. Мына сұмдықты кара, айналмайын, Мүсен! Бұған сенерсің бе, сенбессің бе? Бір күні бастығымыз мені шақырып алып: “Кенжахмет, Жанахмет! Жанахмет, Кенжахмет!” – деп бедірейіп отыр. “Мұныныңға түсінбедім” – дедім. “Қазақтардың аттары ұқсас болады... Жакын адамдардың аттарын айтам! Сен Амангали баядының туысы екенсің!” – дегені. Не дерсің, бұған! Ал дәлелде! “Амангали – Себек, мен – Жетінші ауылдың Есенімін, оның інінде Үрсаймын!” – деп бір пәледен зорға аман қалдым. Айт, айтпа, айналмайын Мүсен, қағынған кез...

Амангали жазықсыз кетті ғой, а, сабыз... Шынымды айтайын, Мүсен айныптайын, одан бері талай заман өтті, дәл қазір де сол үрейден қорқамыз. Амангалидың атын лтай алмаймыз. Сен түсін мені, ақылды ұлсаң, теңізге бар. Онда жұмыс көп”, – деді.

Мен бірік теңізге бармадым. Қалада дүкенші боп орналастым. 1963 жылдан бастап осы Гурьевтегі N 2 интернатта қызмет етіп, пенсияға шықтым.

Ел ішінде жүреміз басымыздан осындай өмір өтті. Елде көкірегі ояу жандыр Аманғалидың өнін айтады, жоқтайды. Жоктау демеуші. Қадырбай кемпірдің ұзақ жоқтауын әр жерінен үзіп айттым ғой. Тағы бір жері мынадай:

Кешегі бір өткен мырзалар,
Текті атаның биласы-ай!
Қамқа тоғның жағасы-ай,
Тағылмай жатып таусылды-ау
Күмістен құйған тоғасы-ай!
Аманғали ағасы-ай,
Кімнен де болды жаласы-ай..
Жоктау осылай кете береді..

Мүсен үнсіз түйілді. Қасындағы әнші Қуанғали, композитор Жалғас, екеуі де күрсіне тұнжырады.

Ә, бітті... бітті бір қайғылы детектив. Замана соры!

Біз үн-түнсіз ғысқа шықтық. Жел бір сәтке ішін тартып, жұрын басылған. Аспанда жігі білінбей сірескен қарақошкыл бұлт. Жүректе сол бір қиын мезгілге тап боп, шырғалан шақта натыған Аманғалидың:

... Бір тектек ел ішінде жүрмей ме екен,

Соңыма неге түстің бәрін бірдей! – деп өнін де, өзгені де жазғырып, бейопа заманға айтқан зар-запыран арманды сөзі беріш боп сыздады да тұрды.

ҚИСА ӘНШІ

Жайық бойындағы ел “Қисаның өні... Қисаның айтысы!” деп жігі танғалысып, көп жұртқа белгісіз хикаяларды шертіп отырады. Қиса сол елге өйгілі Аманғали, Аукат, Досжан әншілермен заманы бір, тағдыры бір жан. Қисаның сөзден тауһар тізген шайырлығына бір дәйек – оның осы күнге дейін өте әдемі сақталған Балсан қызбен айтысы. Жайықтың сергек сезімді әншілері оны желдірмелетіп, төгіп айтады. Қисаның бай қиялы небір жарқын, бейнелі тенеулермен адам бойының гажайып күдіретін танытады. Осы айтыстың бір болмысынан Қисаның Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Әсет әншіге тән ұшқыр ойлы сал, сері табиғатын көруге болады. Осы әнер пірлерінің ішінде Ақан сері мен Әсеттің ірі білімпаз дін иелері – қазірет, қажы, молдалармен философиялық айтыстары дүние сырының алуан-алуан күпиясын ашады емес пе? Қисаның Балсан қызбен айтысы да оның қандай өрелі

тахант екенін бөлшепше аяғартады. Балсан қыз Қисара: "Ақын балсан маған балықты жырып берші" дейді.

Бір балық – су ішінде бесіре балық,
Жатады көк толқынды секіре жарып.
Бір балық – одан кіші шортан балық,
Түйелі бай қонады сортаңды алып,
Бір балық суда жүсер жайын екен,
Бір тіні ер жігіттің қайын екен.
Бір балық тағы да бір – қысыл балық,
Түмсігі шошандаған ұзын балық,
Бір балық – одан кіші сазан балық,
Біз оны астық талай қазанға алып.
Бір балық – одан кіші табия балық,
Жүрмеітін қамшытасан шабан балық,
Бір балық – оған кіші ақ қайран-ды,
Жеткізбей құтан арман шыр айналды.
Бір балық – одан кіші қылыш балық,
Балсан қыз жақсы сөзді ұмытпалық.
Бір балық – одан кіші қара балық,
Қасында серігі жоқ дара балық.
Бір балық – одан кіші бақа балық,
Басында айдары жоқ сақа балық,
Бір балық – одан кіші шабақ балық,
Бұл-дағы асқазанға тамақ балық.
Бір балық – одан кіші күртке балық,
Балықтың еті төтті, сорпасы мұсы,
Ауымын күйіп қалмасын ұрттап алып!

Қисаның жақұттай жарқыраған сөуелі сөздеріне иініген Балсан қыз өз көркіне, өз парқына масаттанып, Қисаның енді өзіне бір ауыз лебіс білдіруін тілейді. Қиса да Балсан қызға сүйініс:

Атыңды анаң сүйіп қойған Балсан,
Жылқыдан асау керсе мініп алсам.
Ысымда көлеңкелеп жемте байлап,
Шаптырып жұма сайып терін алсам.
Көп айдың көрмегелі жүзі болды,
Ауылым Балсан қыздың іздей қалсам.
Басиана биік қырдың шыға келіп,
Ертеңде тазы ауамен әнге салсам.
Кербезім батылақтап үйден шығып,
Алдымен киіз салып, өзір қылсам..
"Быттырғы Гурьевтен алған шай" деп,
Қалағы бес теңгенін шайын салсам.
Самауырын, жез қуманнан шайды күйсая,
Жантайып, жайлап ішіп, қанып алсам.

"Күрбыжан, қонып кет" деп, қылы қал,
Кереует белден төсек маған салсаң.
"Ойлаған тілегімді бердің бе?" деп,
Бас сөкеу, аяқ төртеу, жита қалсам,
"Көргенше хош-аман бол, ал, күрбым" деп,
Көтерін қолтығымнан аттандырсаң! – дейді.

Қиса осы серілігі, осы қиялымен Үкілі Ыбырайдың
"Аңшының өні" атты өлеңіндегі:

Желіккен сол көңілмен қайтқанда елге,
Мінген ат қырауытып батса терге.
Өлеңші, дөмбырашын қасында боп,
Кез болсаң қоналқаға бұран белге.
Самауыр ақ пәйлекпен тұрса қайнап,
Отырса бір сұлу қыз көзі жайнап! – дейтін көңіл шалжуымен,
сондай-ақ ереймендік ірі өнші Шама Нұрұлының:
Боз үйлен тап алдында күйеу шығар,
Артынан қалар жары бетін басып.
Келгенше енді айналып кім бар, кім жоқ,
Қалжатай, тілсіді әкел, аузыңды ашып! – деп келетін ыстық
лақиятымен керемет үндеседі.

Табиғаты хас шайыр Қиса осындай сирек бітімді өнерпаз
еді..

Осы жолдардың авторы Қиса өншіні зерттеп жүріп, Гурьев
қаласында Финнат Жұмашев есімді қария сөзін кастерлеп,
шежіре жиган бір білікті жанға кез болып, Амонғали, Досжан,
Ауқат, Ажар ("Өмірхан" өнінің иесі), тағы басқа да өншілердің
өмірінен тың деректер алған-ды. Жайық бойын өнге бөлеген
сол асылдардың ішінде Қисаның хикаясы да шертілген-ді.
Финнат ақсақал (өзі бұрын заң қызметкері болған жан) Қиса
жөнінде шежірені былай таратады: "Қиса Бөкейлікте туған.
руы – Беріштің Бегісі дейтін ел. Бегістен – Құдайберлі, одан
– Жәнібек, Жалтыр, Тәңіркүл, Жәнібектен – Алты, Қопқар,
Кегенбай, Кекжебай, Түркебай, Сасық, Кегенбайдан – Көпжан,
Шелтен, Идрис. Осының Көпжанынан – Өлен, Дәулет, Қиса.
Ағиба. Ал Қисадан – Қабдеш, Берағали, Сапар.

Қисаның өншілігі бүкіл елге аян. Ел арасында оның көп
өні бар. Сол өндерінің бір көрнектісі Шаутаның сұлу қызына
арналған. Осы Бөкейлікке сонау алты ата Өлімнің Шекті
руының Шыныбек дейтін мырзасы көшіп келеді. Сол
Шыныбектен Өшен, Шаута, Қаратілеу, Бертілеу, Жантілеу
деген бес ұл туған. Бәрі дәулетті, бай болған. Шаутаның бір
сұлу қызы бар екен. Қиса осы қызға көп қайырыла береді.
Қисаға онша беріле қоймайды. Керісінше кербез қызға қызыққан
Қиса бәрібір оны:

Баласы мен Көпжанның атым Қиса,
Жел сөзді мен айтамын тілге сиса,
Үйінде бұл Шаутанын қоңыр қызы,
Беріп кет сақинаңды көзің қиса.

Базардан өзің барып бата аларсың,
Пәлеге сүйтіп жүріп шталарсың,
Шайынды қою күймай, сұйық күйсаң,
Шаутанын сараң қызы аталарсың, – деп “жібітеді”, сөйге
тарталы, жігіттік наз бөліреді...

Ғинаят ақсақалдан осы деректі алған күннің (1989 жылдың
мамыр айының он сегізі күні болатын) ертеңінде Гурьевте
Жайықтың дәл жағасында сонау пағша заманында салынған,
кешегі ақ гвардия генералы Толстовтың қайын атасы тұрған ескі
архитектуралық көркем үйде композитор Жалғас Назаровтың
дәстүрдіңде Қазақстанға белгілі өңші, облыстық кітапқұмарлар
мекемесінің жауапты қызметкері Қуанғали Жұмалиев осы
жолдардың авторына беймәлім біраз өндерді шырқап отырып,
Қиса өңшіге айрықша тоқталды. Қуанғали Шаути бийдың қызына
цығарған өңін Ғинаят ақсақал берген екі шумаққа қоса:

Өленге сен де сусар, мен де сусар,

Үйірі Көкеланың көлде жусар.

Алладан тілегенім осы еді.

Тағдырдың айқалайын қылған душар, – деген соны шумақпен
бастады.

Өн де кербес, паң көкірегінен төменгі сыпадан әуелеті, құмарлық
отын жандырып, жалынды леппен аялайды. Адам жанын бір
ысытып, бір суытып, қайта сүйінгіп дуылдататын күштар көңілдің
ысықтығы қызулы шертіспен еркін шалқып, кейде бой бермей
шырықтап, бір беймаза шабытпен жүреді де отырады. Өн осы
көсектігімен ұмытылмаған. Қуанғалидың өкесі Қаште де өз еліне
аты шыққан өңші. Ол Қисаның осы өңін өз әкесінен үйренген.
Осы жолдардың авторы бұл өңді ақыртып салған өңшілерді де
паңдап көрген-ді. Бірақ бәр-бәрінен Қуанғали нұсқасы маңызды.
Қуанғалидың 1989 жылы шыққан “Сағындым. Жайық” атты күй
табағында Қисаның “Сағындым, Жайық”, “Ауылым Қызылқоға
кемерінде” деген өндері бар. Бұл өндерде де Қисаның ешкімге
ұқсамайтын өз мәнері, өз өрнегі дараланып тұр.

Осы отырықта үй иесі Жалғас Назаров бір тосын сыр көзге
– Мына біз тұрған үйдің генерал Толстов әулетіне байланысты
екенін гурьевтіктер жақсы біледі. Бұл үйдің екінші қабаты екі
бөлмелі мансарда – онда генералдың қызы тұрған, ал бізбен
іргелес екі кабинетті үй кезінде қонақ үй болыпты, қазір ол –
емхана. Толстовтың өзі топпайылдық казак-орыс, ол революцияға

қарсы күресіп, Оралда, одан 1918 жылы Гурьевте революция ардагерлерін қырып салған қандыбалақ еді. Ақыры революция жөніп, ақтар быт-шыт боп, тым-тырақай қаша бастағанда Толстов осы үйдегі бар әулетін, дүние-мүлкін алып, желкенді кемесімен зытып отырған... – деді.

Бұл өңгімені Қуанғали Жұмалиев қуаттап:

– 1920 жылдың қаңтар айының бесі күні Гурьевте Совет үкіметінің орнағаны тарих бетінен белгілі. Чапаев мерт болған соң Гурьевке Кутяков басқарған Чпай дивизиясы кеп кіреді. Міне, осы сәтте Толстовтың әскері тоз-тоз боп, кері қарай, яғни Оралға қарай бөседі. Солардың бір тобын жұрт Киселев бандысы деп атаған. Киселев бандысы қашып бара жатып, жолындағы елді қанға бояп, өздеріне берілмеген бейкүнә орыстар мен казактардың белсенді, белгілі азаматарын тізімге алып жүріп, өлтіріп кете берген. Сол бір кездерде өз ел-жұртына бас не боп отырған Қиса Көпжановты да 1920 жылдың қараша айында қазіргі Индер ауданына қарасты Қулагино селосының түбі – дол Жайық жағасында Киселев бандысы қапыда мерт еткен. Қиса сол кезде отыз үштегі жігіт ағасы екен, – деп үлкен қасіреттің бір құпиясын ашты.

Қисадай ән ержесінің қыршын өмірі осылай қиылған. Ол да кешік пішпалық тәртіпке қарсы күресіп, бар өмірі қуғын-сүргінде өтсе де, біздің қоғамда да еш оша таппай, екі дүниесі де “кінәлі” боп өткен Аманғали, Сары, Мәди, Аукат, Иманжүсіп, Тауке сынды бағы ауылмаған өнер мүлліктарымен тағдырлас жан еді. Қиса ел жүретінен өшпеді. Оның өмі енді ғана гүл жарып келеді..

• • •

МАРИЯМ ТУРАЛЫ ӘН

Бұл ән... ән емес-ау – баллада... Әлде ол шығым дастан секілді оқиғалы дүние. Ол шамамен отызыншы жылдардың бас кезінде шыққан, сол кездің өзінде-ақ бүкіл қазақ жеріне оскөк желдей тараған, оны, әсіресе, аға интеллигенттің өкілдері сүйіп тыңдайды, өйткені ол – сол алғашқы ұрпақ айтқан ән. Өте ыстық тебіреніспен сыр қозғайтын терең ойлы әннің:

...Сағат жеті болған кез,

Жұмыскер қайтар қалға.

Мәриям ұлап қалыпты деп,

Өкелді луруханаға, – деген шумағы ғана өр жерден бір шаң беріп, оны Қазақстанның бір түпкірінен естіп қана жүретінімін. Біреулер өз сондай әсерлі әнді, амал жоқ, осы шумақпен қызығып қайтыпайтын-ды.

1967 жылы осы жолдардың иесі композитор Қапан Мусия

хақында деректі өлгімелер жазы бастаған-ды. Сондай сұхбатты сәттің бірінде Қапан: "Мені музыкаға тәрбиелеген бір асыл жан бар еді. Ол – Сұлтан деген ағамыз, әрі жездеміз, ол кісі көдімгі "Мәриям туралы өңді" шығарған кісі ғой", – деп масаттана сөйледі.

Қапан Мусин 1970 жылы көкек айында дүниеден кайтты. Композитор өзінің сол қысқа ғұмырында кешегі ашаршылықты көрді, екінші ұлы Отан соғысында қан кешіп, басынан жараланды, консерваторияны Евгений Григорьевич Брусиловский сынды профессордан бітірді, қыруар өн, романстар, сонаталар, симфония, симфониялық поэмалар, опера жазған... өзі сондай бір қарапайым, нәресте кейіптегі әулие жан еді. Өзінің ғажайып сұлу музыкасындай қысық өмірі де бар еді. Композитордың көзі тірісінде басталған зерттеуді енді оның жан жары Хабибадан, анасы, халық ақыны Халима Өтеғалисвадан сұрастырып, жүргізе бергенмін. Сол мақсатпен 1981 жылдың қыркүйек айының он жетісі күні Халима әжеймен болған әңгімеде ол кісі былай деді: "Шырағым, мен он құрсақ көтерген анамын. Солардан қалғаны жалғыз Қапан еді ғой. Шығғаным есімді әгей қызым болды. Ол Қапанды тәрбиелеп, музыкаға баулыған Сұлтан Есқалиевке тұрмысқа шықты. Сұлтан ол кезде КазПИ-де оқытушы боп қызмет етті. Біз жоқ-жұқана боп елде тұра бердік. Біздің Жәнібек ауданын мектеп еткен ел Сұлтанды жақсы біледі, тіпті оның есімі бүкіл Оралға таныс еді. Сұлтанның әжесі Ахмади өзіміздің Ақоба-Жұмат деген жерде Қапанымды бірінші класта оқытқан адам. Жұрт Ахмадиді сері дейтін, өн айтты, домбыра тартты, ескілікті оқуға да терен еді. Мүғалім болып жүріп, ауыл сахнасында артист боп та ойнады. Ал Сұлтанның дарыны әжесінен де асып түсті. Шіркіннің маңдайы кере қарыс, сұлу, ақсары, ашық жігіт еді. Елге келген кездерінде "Мәриям туралы өңнің" өлеңін ел кісілеріне жазып беріп, өңін үйретіп, думандатып жүретін. Орыс ақындарының өлеңін көп аударатын. Амил не, Сұлтан да отыз жетінші жылдың қаңтарына ұшырады. Сұлтанның көзі кеткен соң, артында қалған мұрасы – өлең, жыры, әні не болды, білмейміз оны. Қызым Шығғаным Сұлтан ұсталардың алдында қайтыс болған. Сөзге зерек менін өзім сол "Мәриям туралы өңнің" мына бір шумақтарын ғана есте сақтаптын:

Жайқалды гүл, жапырақ,
Жаздың жылы кешінде.
Терен ойлы Мәриямның
Сүйген жары есінде.
Келді анасы Мәриямның
"Бұл не сұмдық болды" деп?
"Қарашығым Мәриям-ай,

Қандай дерттен алді" деп
Келді досы Мәриямның
Халін біліп қайтуға
Замандасы, күрбы-күрдас,
Не болды деп айтуға.
Келді доктор Мәриямды,
Емханаға алуға.
Жақын жатыр, Мәриям-ай,
Мінгі сапар, салуға...

— Бар болғаны осы, шырағым. Жаңа мек Сұлтанды орыс акындарына тым жақын еді дедім, Сұлтанның бұл сөздері қазір бұлыңғыр тартты, ұмытылды. Ойымда еміс-еміс қалғаны осы. "Мәриям" деп жырлап отырғаны орыс қызы секілді... ол өзі бір кен орнында лаборантка ма, өйтпейт бірдемесі бар. Сұлу болыпты... Сүйген жігіті біреуді сүйіп кете ме... сондай өсекке шыдай алмай у іше ме... шамасы осылай...

Осы өңгімелерден кейін біраз жыл өткен соң белгілі ақын Қуандық Шаңғытбаевтың үйіндегі бір отырыста Орал, Ақтөбе жағының білікті кісілерінің алдында осы өнді айттым. Сонда сол кісілер: "Е, бұл біздің елдің өні ғой", — десті. Өнге бірден елен етің, көңіл бөлген жандар ән сөзін білмей, дал болды. Әрқайсысы өр жерінен бір-бір жолдан ғана айтып тынды. Өнге ешкімнің құмары басылмады.

Бұл ән ұмытылуға тиіс емес еді. Беймәзі ой мені Алматының Мемлекеттік Орталық архивіне әкелді. Ақыры бір күні белгілі ақын, тарихи тұлғаларды көп зерттеп, дерек жинаған бір салауатты жаң, маржұм Берқайыр Аманшиннің жеке архивінен әніміз

Жайқалды көлдің жапырағы,
Жылдың жайлы кешінде.
Терек ойлы Мәриямның,

Сүйген жары есінде, — деген жалғыз ғана шумағы табылды, (ф. 1799 1-бума, № 177 іс папкасы. "Бекер ұмытылған әндер". Б.Аманшин.)

1990 жылдың ақпан айының сегізінші күні халық әншісі Күләмдам Мәлікқызы маған көп әннің бірі ретінде "Мәриям туралы өнді" магнит таспасына жаздырды. Осы жолы ғана әннің сүйегі толық көрінгендей болды. Әннің басталуында шамалы-ақ өзгешелік бар екен. (Әдетте бұл ән әу дегеннен қонырлаған жұмсақ әуезбен сәл ғана шымырлап, екінші жолда биік көтерілетін-ді). Күләмдамның нұсқасында ән бірде шумақтың соңғы үшінші, төртінші жолында, бірде шумақтан асқан қосалқы қайырма ретінде қайталап отырады (кейін бұл шумақтарды білетін жандар "баяғыдан осылай еді" деп қуаттады). Сонда әннің жүйесі былай боп шығады:

Жайқалар көлдің жапырағы,
Жаздың жылы кешінде.
Терең ойлы Мәриямның,
Сүйген жары есінде.
Сағат жеті соққан кезде,
Жұмыстан қайтар қалаға.
Мәриям улап қалды гой деп,
Өкелді ауруханаға.
Екі дәрігер, біреуі өйел,
Алды үшеуі араға.
“Айырмандар ажалдан,
Кинамандар жанымды.
Мен беріліп сүйгенім-ай,
Көрсекызар залымды!”
У басатын дәрілерді.
Беріп еді алмады.
У басатын дәрілерге.
Әсте көлін салмады.
Келді досы Мәриямның
Халін біліп қайтуға.
“Ей, замандас, құрбы-құрдас,
Неге олай?” деп айтуға.
Келді анасы Мәриямның
“Бұл не, сұмдық болды?” деп,
“Қаршығым Мәриям-ай,
Қандай дерттен өлді” деп.
Келді ғашығы Мәриямның
“Мәриям қандай пішінде?”
Жауап берді дәрігер.
“Жатыр, – деп, – табыт ішінде”.
Сонда оның айтқаны:
“Аш, Мәриям, көзіңді!
Бұл жалтқаннан сен тұрмасаң,
Улатармын өзімді”.

Күләмның айтуынша, Мәриям өте сұлу болған. Сұлулығын қызғанған біреулер сүйген жігіті ескеуінің арасына от жағып, өсек қаулатқан. Мәриям “көрсекызар бір залымды сүйген екем” деп қу сөздерге алданып, шыдамсыздық жасап у ішеді. Өн сөзінің өзі-ақ айтып тұр, бұл сұмдықтан бейхабар бейкүнә ғашығы келіп, әлі Джульеттаны күшқан Ромео секілді өзін-өзі өлімге қиятындығын білдіреді. Өннің осы хикаясы халық ақыны Халима Өтеғалиева мен Күләм Мәлікқызының дерегінде бірдей сақталған. Өрпке, Өн сөзінің жекелеген жолдарында нәгешеліктер бар. Бұл келтірілген нұсқаны әлі де болса толыққанды, мінсіз нұсқа деу

ертерек, зерттеу алі мұнымен бітпейді). Ең ғажабы, Қаптан Мусиндей ірі профессионал композитор ән иесін Сұлтан Ескалмисов деді!

Ал ол ән сюжетін орыстың "Маруса уланды" деген әнінен алған.

ӨНІШІЛЕР ӨУЛЕТІ

І. АЙТБАЙ

1987 жыл... Мамыр айы...

Аспанға әп-сәтте қара сүр бұлттар ойнап шыға келді де, соғып тұрған жібек жел лып тына қалды. Жер иісі шықты. Жып-жылы сымал желпіді. Балқан таудың бауыры мұлгіді, тамылжыды.

— Неткен жұпар летті жер еді, бұл — деп менімен бірге бұрынғы Егіндібұлақ (қазіргі Қазыбек би) ауданын аралап жүрген қырғыздың белгілі ақыны, драматург Жәлел Садықов.

— Ә, ол анау Бүлдіргенді сайдың жұтары. Бір кезде бүкіл Қаржаралы, Қу өңіріне сұлу Көкшенің ән суықары Біржан салдай сандылдап ән шалқытқан атақты Айтбайдың жан саясы болған қойнау, бұл Міне, сайдың аузынан қайнап шығып жатқан бұлақ. Айтбай өнші ағыл-тегіл әуенді осы бұлақ үнінен алған шығар. Бұл бір көгілдір мұнараға бөккен етектің тоғайықдағы құстар үні де өзгеше бір үн, күйкылжытып бір сайрайды, шіркіндері! — деді бізге осы бір сапарымызда жолбасшы болып жүрген жергілікті ақын, журналист Кәрім Сауғабаев.

Кәрім — ақын. Сал себепті ол ақынның сыршыл, сергек жүрегімен тегірене сөйледі. Ол Балқантаудың әр тасы, әр бұтағын біледі. Бар өмірі осы жерде өтіп келеді. Елдің де, жердің де арғы-бергі тарихынан мағлұматы зерделі жан.

Ал мен...

Мен болсам, өншілер елі атанған Қаржаралы Балқантау төңірегін 1978 жылдан бері жиі аралап, мұнда өмір сүрген Тәттімбет күйші Айтбай өнші, оның аққу үнді ұлы Ғаббас, кешегі еніреп өткен дауылыназ Мадиян бұлардың бәрі бір тұтқан, Кент тауын жайлаған атақты Жаңақ жырапы... (бір өзі сары дала бол аныраған Жаңақ ол) осы өнер алыңтары хқында зерттеу жүргізіп жүргем-ді.

Айтбайдың бейіті өзінің бұлағының басында жатыр. Бұл — Балқантаудың шөккен нардай боп бітетін солтүстік шығыс жағы Сарнадыр алқабы, Бүлдіргенді сай дейтін бір күйқалы жанын аңғар. Бір кезде бұлақтың желкесінде жапырағы күмістей сыбырлап, екі егіз қайың тербеліп тұратын-ды. Бүгінде ол жоқ. Ол да қартайып, қурап бітіпті. Бәрі уақыт ісі. Бірақ, бір ғаш құдіретті нәрсе Айтбай сынды дүлдүлдің аты өшпеген, өмі өшпеген.

О, ғажап! Менің көз алдымда "Қыз Жібек" операсы тартыл

қалды. Ару Жібекті алыс жерден ат сабылтып іздеп келген Төлеген мен Шегені күтіп, сол абыр-сабыр боп жатқан ақ ордаға кіріп келген Бекешаның шабылтып, патшаоп заһар шапқан сәтін қараяып: “Жібектен демелі боп, аяп-өсіп жүрген Бекешан не істер еді қазір, Бекешан ол жүзі сұмқ... Ол да сүйсезі Жібекті. Ол бүлінбесін. Ол бүлінсе...” деген сөздер жүрегімізді дір еткізгендей болды. Неге оскө түсті бұл опера?

Сол бір “Раушан” деп аталатын ән... Оны маған аялаш рет осы жердің елі айтқан-ды. Мен жүзлескен көне көз ән сақтаған жандардың бәрі дүниеден қайтқан. Енді сол өңді Балқантаудың сызғытан тоғайы, өсілген желі, сылдыр қаққан бұлағы жеткізгендей көңілге бір қаусар саз кеп құйылды. Бұл ән – “Қыз Жібек” операсында Төлегендей ер мен Шеге сынды бал көмей сері ақынның сұлу Жібекке лебиз бәлдіріп, ұғымсыз сәтін көріп, өз көңілі өзі сөнбей: “Не десем екен, а? – деп Бекешан дүр ете түскенде айтылатын ария еді. Сонда Жібек тасырлаған аңғал Бекешанды жан жылытар бір тәтті әуесбен: “Қайтесің, өкінерсің, көңілің қалар”, – деп назды қылықпен бұлт, зорға... зорға тоқтатады. Қара дүлей Бекешанның жынын басып үнін шығармаған ария – Айтбайдың “Раушан” атты әні еді. Солай еді.

Қасымдығы Жәлел мен Керім... еді ақын әді-әзі бір әңгімеге өніп, бұлдирген сайдың аузына беттеді.

Мен Балқантаудың қызылты сары, қара қияқты тастарының қаламғын Айтбай бейітінің басында отырып ойға кеттік. Ойлар... ойлар... ол бейне бір тоқтаусыз дүмектелген ақша бұлттар секілді мыңып, бірінен соң бірі келіп, лек-лек боп кетіп жатыр, өтіп жатыр, ұзып барады...

Бір кезде дәл осы бұлақ, осы бейіт басында Айтбайдың сырбыз ұлы Ғаббас шырақын әндер жүрегің толқтытып, қиялы ғарышқа шығып, адамға осының күдіретті үнін қалай бітетініне таң-таныш боп сүйсінген атықты мұғалім зерттеушісі, композитор Александр Викторович Затаевичтің: “Ғаббас бұл сияқты сирек ұшырасар өңшілікті Қарқаралы өлкесіне өңірілі болатын өз әкесі Айтбайдан мұраланса керек”, – деп еді. Сол сапырында ол Айтбайдың үлкен ұлы Қадиясқан “Герман”, “Раушан” деген еді өнің нотаға түсіргенді. Кейін композитор Евгений Григорьевич Брусиловский “Қыз Жібек” операсын жазуға кіріскенде Затаевич жанығын әндерге мұқият үніліп, ішінен сол “Раушан” әніне көз болып, оның нәзік дыбысына жаны иеніп, Жібектің ақдүмі сызылған ариясы етіп жазды ғой. Және оны ұлы ақса Күләш қалай мәлдір етті...

Айтбай өңіп...

Жер шоқтығы Көкшеде Біржан сал қалай пырқаса, Айтбай да Балқантаудың қатпарлы көрі құз-жарғасын жанғартып, бүкіл Сарыжайлау жазирасын, оның қолдері мен өзендерін әумен

ұйытқан. Біржан сал мен Айтбай өте үндес болған. Екі сәндік әйгілі Қоянды жәрменкесінің ашылу туын өнмен көтерген. Көкшесіде жатып Біржан сал жүрегі қалай лүп етсе, сол ән Балқантаудағы Айтбайға елден бұрын жеткен. Екеуінің бітім-болмысы, дүниеге меңгілге, заманға көзқарасы, қоғам сырына, адамдар қарым-қатынасына терең оймен көз жіберуі қайран қалдырады. Қараның, Біржан сал:

...Басымнан дұшпан сөзі асып кетсе,

Сен түгіл, патшана да бис ұрмаймын, — деп аузы алты қарық Жанбота болыстың сесін басса, Айтбай әнші:

...Өнерлі тіл мен жактың арқасында

Мен жүрмін ешбір жанның бетім қайтпай! — дейді. Қандай жақындық бұл Қандай үндестік. Неткен өршіл үн. Айтбай хақында ел ішінде сырлар көп. Аңыз да жеткілікті.

1978 жылдың ерте көктемінде Балқантауға алғаш рет аяқ басқанымда мағиң Мәдидің ұмытылған “Үшқара” өнін жаздырған “Комсомол” совхозының тұрғыны Қайырбек ақсақал: “Бұл — “Үшқара” өні “Қыз Жібек” операсындағы Бекешанның өні бол кетті де көңілден қаға беріс қала берді. Оны ауыл арасында өлтірмей, өшірмей айтып жүру бізге парыз болды және ол өнді менің шірдеханамда Мәдидің өзі айтыпты. Мәди өкем Сәрсекеймен ағайын, дос адам еді. Бір жағы өкемнің өсиеті де өсімнен шықпады. Мәдидің “Үшқарасы” секілді атакты Айтбай өншінің де “Раушан” өні “Қыз Жібек” операсына өзгеше көріп берген жоқ па?” — деп көп хикаяны шерткен-ді.

1986 жылдың қысында Егіндібұлақта ақын Кәрім Сауғабасовтың үйінде Қажай ақсақал да Айтбайдың тегін, аяқ қонысы, жайлауларын сөз етті.

Енді, міне, осы жолы Айтбай бұлағына келерден бір күн бұрын Қояндыда Айтбайдың туган жиегі, мұғалім Дәкен Кабанбасовтан да біраз жайға көз жеткізгендей болған-ды.

Арқа күйшілерінің ұлы атасы Тәттімбеттің шалқытың көңілі өсірген Айтбай бұл! Біржан сал мен Шәрке сал, Жаяу Мұсаларды тәтті қылған, Ақдан сері, Үкілі Ыбырай бас ұрған Айтбай, бұл Қазақтың сал-серілері жасаған классикалық ән үлгісіне өз үні өз мәнері, өз шалқуымен өрнек салған Айтбай бұл.

Айтбай 1838 жылы өзінің осы ата мекенінде Балқантаудың солтүстік-шығысында жатқан Сарыадырда дүниеге келген. Өмірінің ең қызықты, думанды, сәулелі шағы Өзденбай, Сарыадыр Таңбалы, Жіңішке бұлақта өткен.

Айтбай орта бойлы, қызыл шырайлы, мінезі салмақты, киімді өсем киген, сұлу ат ұстап ел аралап, ел думанын көтерген аяқ сырбаз, үні биік жан болған. Оның арғы атасы — Жарылтап Жарылтап балаларының ішінде Жаламан батырдың көп бұтақ тарайды.

Жоламан батыр Жоңғар шалқындылығына ел тағдыры қыл үстінде қытылғанша жойқын шайқастан данққа бағенген. Оның қалмақ әйелінен — Демікпе батыр тұтан. Оның ерлігі, азапат істері де елге аңыз боп жайылған. Сол Демікпеден — Пүшке, ал Пүшкеден — Айтбай. Ол анадан жалғыз. Ел ішінде Айтбайдың Күсайын, Ұсайын, Қадыс, Тоққара, Ғаббас, Мұқан есімді алты ұлының өнері, мәрттігі, ірілігі жөнінде де әңгіме ұшан-теңіз. Бұларды ел “Айтбайдың алты қасқыры” дейді. Және Майфруза деген қызы да өншілігімен жан қызықтырған. Осылардың ішінде Қадыс, Ғаббас, Ұсайын, Мұқан әкесінің өншілік жалын қутан. Майфрузаны Мәкен деп еркелетіп атаған.

Айтбай өзі өмір сүрген қоғамға, ортаға Біржан сал, Тәттімбет, Ақан сері, Жаяу Мұса сияқты сын көзбен қараған. Сол себепті, елді бітеудей сорған жуандармен, әкім-ұлықтармен мәмілесі жасамаған. Әділетсіздік, зұлымдық атаулыға отты жырын, өткір өңін, зар-шыпырғаң иітасын арнаған. Оның “Раушан”, “Кідіғай”, “Перкент”, “Хайылау” секілді лирикалық өндері ел жүрегіне нұрлы сәлем, жарқын да жалынды ой шалқын боп дарыса, бағзы бір өндері, жырлары, айтыстары мыңмен жалғыз алысқан азамат өншінің өз мезгілін, замана сырын ақыл таразысына салып күніренген лира болмысын, даналық келбетін көрсетеді. Бірде ол Қоянды, Қарқаралыда, Көкшетау, Сырымбетте, одан Есіл, Нұра, Сарысу бойындағы, Ұлытау, Атбасар жанындағы қалың елдің көңілін әнмен көтеріп, ел өнері, ел мәдениетінің асқақ жаршысы боп санқылдасып, бірде ол өктемшіл жандармен қым-қиғаш күрес үстінде жүреді. Сол күреске толық көп оқиғасының бірер мысалы...

Сол кезде дүйім Шаншар еліне әйгілі ірінің бірі Ақайдың Хасені деген болған. Ол аса дәулетті, қолы ұзын жан, елге егін еккің, күс өсірің, малды асылдандырып, шөп шабатын, май айыратын машина алдырып, дала өміріне жанашыл істерді де өкелген. Бірақ әлсіздерге тізесін де батырған. Хасеннің зорлығымен Айтбайдың өз ұлы Ұсайын, күйеуі баласы Исайын “байлардың малына қол салды” деген жаламен Өскеменге айдалған. Осы бір кезеңде Айтбай жүрегінен мұңды, өкініш өндері шыққан. Соның бірінде ол:

Басында бұлағымның егіз қайың,
Білемін мен Хасеннің мынау жайын.
Бәріміз Жоламанның баласы едік,
Талсырдым бір құдайға, неғылайын, — десе Исайынға шығарып берген өңінде:

Ағашы Теректінің айда-сайда,
Жігітке бір өткен соң дәурен қайда,
Дөм айдап Өскеменге біздер келдік,
Апырмау, Ажар менен Жамал қайда?

Айтеке, хош есен бол қайтсан елге,
Біз түстік соры қалып мынау көлге.
Зорлықтың тегеурініне шыдай алмай,
Сол үшін жер аудық-ау Өскеменге.
Айхой, арман-ай!

Өтеді жалған-ай! — деп күйзеліске түседі. Кезінде осы өндердің бәрі елді егілте тындатқан. Әр сөзінен кер заманның қайғысы, қысастығы, қиябаты, сезілген әнші өзінің азаматтық тұрпатын аңғарып еш жаңылып көрмеген. Ол тек өз өні ғана емес, ескі қоғамды батыл шенеген Біржан салдың “Адашқак”, “Жанбота”, Ақан серінің “Құлагер”, Жазу Мұсаының “Ақ суса”, “Хаулау” өндерін де өмірбаян шырқаумен өткен. Патшалық тәртіп пен оны жүргізіп отырған өкім-ұлықтар билігінің келешегі жоқ екеніне көзі жеткен әр үнді өзінің бар өмірі тартысқа ұласты. Айтбай 1900 жылдары саяси қылмысты ретінде Семей губерниясының “Белағаш” деген жеріне жер аударылды.

Сары сана қажытқан қапалы, көп толғанысты жылдарды ол осы жерде зырығып жүріп өткізді. Біржан салдың “Теміртасы”, “Айбозымы”, Ақан серінің “Әудемжер” өндерімен өте үндес келетін терең сырлы, әрі мұңды, қуаты зор “Қоңыр” деп аталатын әні осы бір торыққан күндерінде дүниеге келді. Басқа өндері бір төбе, осынау “Қоңыр” өнімен ол Біржан салдың классикалық дәстүрін ұстаған композитор ретінде айқын танылды.

Айтбай 1916 жылы өзінің атамекенінде Балқантаудың бауырында дүние салады. Әнші өлді. Бірақ ел жүрегінде, туған жерінің топырағында, асқар таулары мен көгілдір көлдерінде ол өндер ақду үніндей сонша әсем естіледі, жан тебіреніп, бейне бір сұлулық өлеміне жетелейді...

Бүгіндері Айтбай өндерін Балқантаудың желі желіп тұрғандай, ол көкірекке сезім нұры боп құйылады...

2. ҚАВВАС

Балқантаудың текшелеп жигандай қат-қат тастарының арасынан жарып шығып, буырқана қайнап, жалпақ көк саздың үстінде жылындай ирелендеген бұлшықтың сылдырлаған үні тоғайы майысқан қойнауы өзгеше бір төтті әуесбен тамылжытты да тұрды. Май күндерінің бір мазасыз кезі — Құралайдың салқын түскен кез. Кеше ол Қоянды жерінде дауылдатып басталған-ды. Сол Қояндыда мен Айтбай әншінің туған жиегі Дәкен Қабанбаевпен жүздестім.

Сонда ол: “Қоянды жидағай жер, жан-жағы сұлап жатқан бел-белес. Оңтүстік Шығыс жағында Тоқпан тауы көлбеуді. Ол Балқантаудың биік тау емес. Ал сол Балқантаудың басына

бүгінгідей жауынды күні қар қылаулаған болу керек.

Бірақ етегі маужыраған жаннат дүниесі. Баяғыда... иә, баяғы боп барады. Содан бері неше рет көктем келді. Неше рет... Сол Айтбай бұлағының басында тыңдап еді-ау Ғаббасты Затаевич!" — деп еді.

Рас. Күралайдың салқыны Балқантаудың өркеш-өркеш шыңдарын аппақ қармен бүркей салыпты. Ал етегі жып-жылы. Көк майсаның хош иісі көкірек ашып, аһ дегізеді. Көк жүзінде ақша бұлттар мамырлап, көз ұшында күстар қалықтайды.

Ғаббас, Затаевич...

Тағдыр дәл осы Айтбай бұлағында кездестірген бұл екі асыл адамның екеуі де жоқ бүгінде. Дүниеден өткен. Бірақ Ғаббас шырқаған сол "Ардақ", сол "Қаһария" әні Балқантаудың жібек желіндей ызындайды. Затаевич те осы бір бетегесі үкней ұлпидеген сұлу өңірге көзі тоймай, шаттана сүйініп, әрі Ғаббас әніне еш япарсані теггермей-масаттанып: "Ғаббаспен менің алғаш рет кездесуім, бірінші рет жұмыс жүргізгенім әлі есімде. Бізге ешкім кедергі жасамасын, көңілімізді бөліп алаңдатпасын деп екеуіміз ауылдан былайырақ шығып, теңіздей толқып жайқалып тұрған көк бетегінің үстінде, жаздың бір жайсаң күнінде ол домбыраға қосылып, "Қаһария" мен "Ардақты" пайтып берді. Мен жамбастап жатып, нотаға түсірдім. Биік астанда он екі қара құс қалықтап жүрді, менің жүрегім де кең дүниедей кеңейді!" — деп тіл қатқандай болады.

Е, ол 1926 жылдың шілдесі еді...

Сол бір күндері Айтбай өңшінің ұлдары — Қалыс, Ғаббас, Мүхид ауылы осы бұлақтың басында отырған-ды. Олармен іргелес Қонақбай балалалары да жалғаса қонған. Қаржаралы төңірегінде бірнеше күн небір өңшілерді тыңдап, қыруар әнді нотаға жазған Затаевич Ғаббастың жүзін көргенше асығып келеді. Ауыл шетінде кездескен қария бұл бір бейтаныс, тосын қонақтың діттеп келген сыңайын сезе қойып, Айтбайдың үлкен ұлы Қадыстың шеткерірек тұрған үйін нұсқайды. Бұған таңданған Затаевич қасындағы бірге жүрген жігітке бұрылып:

— Маған Ғаббас керек еді, — дейді.

— Бізге салт бойынша келген қонақ өуелі үлкен үйге түседі, — дейді ізетті қария.

— Ө, Қадыс... Қадыс... Ол да өңші ғой! — деп Затаевич елең етіп, көзінен ұшқын жарқылдайды.

Затаевич ең алдымен Қадыстың үйіне ат басын тірейді.

Алты қанат ақ үйдің шыңырағынан Айтбай өңшінің биік шырқалатын әндері күндіз де...иә... иә, алтын айдың толықсып толған шағында... Балқантаудың етегі сүттей жарық боп... тып-тынық түндерде асқар шыңдарға самғап, көк еңіске жайылып,

ақ селсеуі күмістей толқыған Сарыжайлаудың түс-тұсына ерке самалмен тарап жатады.

Қадыстың үйіне қатар отырған ауыл-аймақ сыйды ма сонда? Жок, бұлар ақ текемет, оюлы сырмақтарды дөңгеленте төсеп, шыбынның ызыпы білінбестей тыншып, тек... тек әні ғана мүлгіп, Затаевичті қайран қалдырады. Балалық, жастық шығы Полышадә өткен, Европаша оқып, тәрбие үлгісін алған аса білімді, терең ойлы, зерделі музыкант адам небір сәулетті беделді, атақты сахналарда көріп өсіп, бірақ дәл мынадай өнге соқшылықты есті көңіл бөлген жұртты бірінші рет көргендей болады. Ән ғана шалқып, ән ғана салтанат құрған бұл бір тылсым құбылысты тілмен бейнелеуге дәрмені жетпей және сол сезімін білдіруге қазықша сөйлей алмайтындығы бөгеу бол, іші тебірене толқып, өннің әр иіріміне қоғадай иіліп, жүзі илеулап, көзі күлімдеп, ойнақшыта домбыра шертіп, бір орнында отыра алмай қорғасынша балқыған Қадысқа үн-түңсіз қызығып, кірпік қақпай қадағлпннан басқа айтасы болмайды. Қадыстың майда қоныр, өрі, өткір үні оны буып тастайды.

— Ар жағы Москеуден шығып, бер жағы Орынбор, Семей, Каркарылыздан ән іздеген қонығымыз — Затаевичке әкеміз Айтбайдың қандай әнші болғанын бір білдіріп қояйың! — деп Қадыс үхті домбырасын бұлағалқаттып, кең тыпыс ала:

Жасымнан даңқым шыққан, атым — Айтбай,

Азырақ көңілім тынбас өлен айтпай.

Өнерлі тіл мен жақтың арқасында,

Мен жүрмін еш ақыннан бетім қайтпай.

Төрт аяғым шаңқан боз, бірдей жорға,

Ән мен өлен өмірімнің сөні болған! — деп әуелетеді.

Сол бір күндерде Қадыс әкесінің "Раушан", "Перизат" атты әндерін Затаевичтің қолқалауымен әлденеше рет қайталайды. Елуді алқымдап қалған жігіт ағасы жиырма бестегі жігітше асқақтайды. Бала кезінен осы екі өннің әуесіне жаны сүйсініп өскен Қадыс өмірінде дәл осылай шалқымаған еді. Қадысқа әбден тәнті болған Затаевич Фаббастың ән тыңдаған сәттегі жас толғанысын, сезімге берілуін және сол құбылысты сырт көзге сездірмеуге үйренген, аса сирек келісті бітімін аяндап, одан әлгі әндерді орындауын өтінеді. Өтінсе де қымсынып, қысылып, ыңғайсыздана айтады. Бұл сауалға Фаббас ізетпен ғаш жымыпп:

— Бұл Қадыс айтатын әндер. Оны Қадыс қана жақсы шығарайды. Асылы әр әншінің өз әні болады, қымбатты Александр Викторович! Мына біздің Мұқан ініміз отыр, мұнын да өз жүрегіне қонымды әндері өзгеше бір дүние! — деп, қазақтың әншілік дәстүрінен ұзақ толғап, ар жағы Біржан сал, Ақан серілер өнерін біраз сығып шертеді.

Затаевич бұрын өншілер әулеті Айтбайдың ұлағым жөнінде іші жина естіген-ді. Ел өнерінің жарынасы болған дана қариндар ауыл-ауыл, Қырқаралы төсегі, шыбынның ызыны білімбестей төңірегіннің әйгілі он сегіз өншісін жинайды екен. Сонда сол он сегіз өншінің басы боп Ғаббас, Жакыпбектер, соны боп Қуак, Жүсіпбектер он салды екен. Қай жерде, қай елде бар, мұндай дәстүр, мұндай жол! Ғажап өншілердің көш басы болған сол Ғаббастың әр өншінің өзіндік, өзгеше қасиетін танытын сырлы жүрегінің дүгілді тыңдауға Затаевич асық еді. Ғаббаспен ауабе-жуа сөйлесіп, қымыз ішіп, ән тыңдасып, естен кетпес сұхбат құрып отырса да, оның үні тезірек тыңдауға асығады. Ғаббастай аса сырбаз арындаы өншімен жеке отыру өнер әлемінің бір сырлы сарайына енгендей арманды сәт боп, Затаевичтің әбден тағатын тауысады. Қалық тынық ағанда ішкі Мұқан да өңге басады. Ауыл жігіттері де өзінің неше атасын көрсетіп-ақ, бығалы. Олардың бірі салдырты, байсалды, тербез, бірі қызу қанды, ұшқалық, біреулері мақтан сүйенді, дөңгөйтәу. Әрине, әр адамға әр қилы мінез береді. Ол жаратылыс ісі, Затаевич мұның бәр-бәрін түсінеді. Айқалып келгенде “Қазақтың өншілік бетін танытатын осы өншілер!” деп түйеді ол.

Ал Ғаббас...

Затаевич Ғаббастың аққұба жүзіне, қан ойыаған көркем келбетіне ойлана қарап, оның сырға берік жан, аса ізетті екендігін байқайды. Сол болмысында тәжәкбарлық, көлгірсу атымен жоқ қасиет деп танып, оның жай сөзінің өзінен мәнерлі әуесі лебі еткеніне бірі құдірет несіне бас игендей іштей тамашаланумен болады. Ақыры сол думанды күндердің бірінде Затаевич Ғаббастың үйінде – оның өсем келіжпегі Әнипаның қолынан қымыз ішіп отырып: – Сіздің үніізді тынып тұрған далыда тыңдасам! – дейді.

Ғаббас бұған ойланып қалғанда Әнипа оған қуанып:

– Қонақтың тілегі дұрыс. Сенін үніне ауылдың шуы араласпасын. Солай етші. Бетегелі бел асып кетіндерші, – деп қолына домбырасын ұстаты салады.

Затаевич казак әйелдерінің еркін, ашық мінезді жайсаң ақтарына жаны сүйсінеді. Ішінен: “Ә, бүгін ән тыңдалатын күн!” – деп түйеді ол. Ал бұл қандай ләззат еді оған!

Ғаббас домбырасын алып, Затаевич қағазын, қаламын алып ауылдан шыға бергенде жұрт бұлардың сонынан лап береді. Көбісі жастар, қыз-келіншектер... бала-шаға болса да бар... бәр-бәрін Қадыс пен Мұқан зорға тоқтатады. Бір де бірін қия бастырмайды.

Ғаббас көгілдір көл беті секілді бетегесі үлгілдеп, не болмаса лүл еткен самалға ырғалып, шымырлаған бала толқындай, діріл

қағып тұрған маң далата сабырмен көз салып, домбырасын балпен ғана шертіп, ұмсындырған ынтазар тілекпен Жарылғапберінің "Ардағын" қалқытады. Затаевич өнің сұржусыз оқыс басталатын таң-тамаша боғт "Ә, өңінің өзі де өн тілеген екен", — деп әлде қуанады, әлде сасады, қолынан қағаз, қаламын түсіріп алады. Екі көзі, бар жан-тәні Ғаббаста! ...

"Ардақ" ұзақ өн. Затаевич оның екінші шумағында ғана өзіне-өзі келіп, өзің іштей тежеп, салқынқанды болуға тырысып әңгі тез-тез нұптаға түсіре бастайды. Әннің соңғы қайталауында ол әр иірімі қиял тербейтін, әрі өте қиын әнді қиямет бейнетпен жазып үлгіреді. Алда-жалда қайта шырқаса, бұл он қаз-қалпымен түсер ме еді, түспес пе еді? Әй, Ғаббастай өңінің тоқсан тағзыулы үні Затаевичке тағы бір тіл байлар тылсым иірімдерді мәлдір етер еді. Бірақ дәл мынандай ән... "ол осы күйінде қалсын енді... қалсын" деп, көзінен мейірім нұры тарыған Затаевич Ғаббастың келесі өніне пейілі кетіп, ықыласы ауады. Шетсіз, шексіз Сарыжайлау тарабына көз жіберіп, жастық шағың, махаббатың, алтын күндерін елестетіп, Ғаббас сол түрегеп тұрған қалпы адам көңілінің алуан-алуан құбылуын өн өрісегіне салады. Мәлдіретеді. Сызылтады. Жалындатады. Сезімнің шектен шыққан күштарығың, тасуың, ойдың биіктеуін көрсетеді. "Бұл қандай өн" деуге Затаевичтің мұршасы келмейді. Жазп береді ол. Бір тұста, "Ә, бұл "Қанапия" ғой", деп осы бір өрт-жалын боз шарпып, бой бермей самғайтын өннің қиялға сыймас бүрмаларын маржан тізгіңдей іліп-шашып рақаттана жазады. Ғаббастың өңдері бірде манғаз тау боп манаурап, кербез дала боп керіледі. Балбырайды. Желсіз күңгі көлдей тұнып, тұнық түнді тербеткен бесік жыры боп үілдейді. Жисыл терек... не аппақ қайың боп сынсып, жүрекке ып-ыстық қан құяды. "Неткен кен көкірек, ақылды халық" дейді Затаевич әр өннен ізгілік нұрын сезініп. Бір кезде Ғаббас сары дала боп сарнайды, зар төгеді, құла тұр құлазып, қира аспан төңкеріледі. Оның рені қуарып, үнінен шерк күйік лебі шығады. Бұл осы өмірге тарыған жоқтау, жылау еді. Затаевич ең қымбатты, сүйікті адамын айырылған қасіретті жанша қансырайды. Мұны сезген Ғаббас ән соңын "Ғаббастың өңімен" көңілді лаяқтайды.

Соңын соң ғана ол көкірегін кернеген ыстық сезім, алапат аңсаудың бір жеңілдеткендей, әр қимас дәуренінің әр қасиетті күнін еске алып, уһ деген жанша мауқын басып, жұп-жұмсақ бетегеге отыра кетеді. Өз-өзіне шамырқана шалқып, Балқантауға сағымдай толқыған Сарыжайлауға ынтазарлықпен қарап, одан көк жүзінде әндей қалқыған күстарға, талжылмай тұрған ақша бүлттарға қызығады. Қырық төрт жастағы өңші жанш солқылдаған бозбалаша өрт боп жаншды. Ал Затаевич өмірдегі ең аяулы

досына тез болғандық бір бақытты сәтті бастың кешің, жер-өлке сыйлайды. Өзі де композитор жан, ал бір толқиды...

Келер жылың, не, 1927 жылдың 17 сәуірінде Затаевич Москвада Қазақ халық ағарту комиссариатының тапсыруымен Еуразиялықтың Советтер съезінің делегаттарына азірленген концертке Ғаббас өңіні де шақырады. Сол сапар ол үлкен театрда “Этномир” ұйымдастырылған этнографиялық концертке кетсеады. Москвада өткен сол бір ұмытылмас күндерде Затаевич РСФСР-дің еңбек сіңірген әртісі Г.П.Любимовтың үйінде Ғаббастың әнін испанның ұлы гитарисі Андерсе Сеговияға ұмдатеады. Испандық музыкант Ғаббастың бойынан кеменгер адамның келбетін көріп, әнне жүрегін шір “Бұл өзі үлкен ақын той!” — деп өңінің қолын қысады.

Сол бір күндерде Ғаббас Сарытау ауылында ауылсовет председатели еді. Арада үш жыл өтеді. 1929 жылдың қысқыдағы қараша айы туады. Ғаббастың қарындасы Майфрузаның үйінде азаты жоқтау айтылады. Ғаббастың жан серігі Қабдолда асыл өңінің бір қыры ниет жандардың жалуысынан қаза болғанын естіреді. Балдықтау етегінде Затаевичке жаздырған Ғаббастың “Жоқтауы” сай сүйекті сырқыратады...

Затаевич Ғаббастың дүние салғанын өзі жылдан кейін Москвада алып Ильяс Жансүгіровтен естиді. Өзі құлағына азі сенбейс “Қалайша” Өңші өле ме? Өңші өле ме екен?” — деп бұл суық жат хабардың жаны түршікті...

ТӘУКЕНІҢ “АҚДАРИЫ”

Тәуке қандай ғана кезенге тап келген... Қандай ғана беймәзі тағдырдың тәлкегін көрген... Аяққа жұрты Тәукені жақсы біледі. Өңімесінің ұшы-қиыры жоқ. Бір сырдың ұшығын шығарғалы отырмын. Сол қыруар аңызға қосыла берсе деген ниет...

Тәукені соңғы кезде әркім өз аліңше там-тұмлап жазған бәй жүр. Бірі жән, бірі жалған. Оның бейопл өмірінің бір сұрапыл кезені Ильяс Жансүгіровтың “Жолдистар” романына өзеқ болады. Романда Тәукенің “Ақдары” өңінің сөзі түтіс беріледі. Бұл сөз қадірін білер қайран Тәукенің ісі, ірілігі.

Бір тосын сөз осы өң жөнінде болмақ...

Мен композитор Садық Қарімбетовты 1960 жылдан біле бастадым. Ол кезде мен “Қазақстан пионері” газетінде қызмет ететінім. Редакторымыз — Сансызбай Сарғасқиев. Бала мінезді, ақкөңіл жан. Ол кісінің “Мен бар болайын, жоқ болайын — Садық ақсақал өң өкелсе, газетке басатын бол”, — дейтін сөзі әлі есімде. Айтса, айтқандай, сол Садық газеттің еркесі болып алды. Анда-санда Көзбол деген баласын ертіп, өңін жетектеген бір жалтыр басы бар.

"Жадырап жаз келді, соқыр мен таз келді", – деп ойда жоқта кіріп келеді. Әнін береді. Газетке жариялаймыз. Солай етене арпласа келе мен Сыдық өндерінің тарихын сұрастырып, жазып, көңілге түйе бердім. Бірде ол өзінің "Ақтамақ" өніс "Бір халық өнінің негізінде жаздым. Жетісу, Семей өкірін гастрольмен аралап, сол жақтан тапқан әнім..." – деді. Өзі сөзге жоғал, кез-келген жөн сөздің құтын қашырып, әділ-қалжыңға айналдырып жіберетін. Сонда оның өтірігі қайсы, шыны қайты екенін білмей дәл болып жүргенін, Бірақ қанша қуақылына ұйытқытып, құтырып акетсе де оның тура сөзді жан екенін білетін едім.

Хош, сол "Ақтамақ" әні көп уақытқа дейін бос қатырды. Құдай-ау, ол қандай өлкен жасалғын өн деп ал ойта..., ойла...

1984 жылдың жазында мен аса көрнекті композитор Сыдық Мүкамеджановтың "Ақан сері – Ақтоқты" операсының жазылу тарихын қазыға түсіріп, өзімен бірге сол спектакльге барып жүрдім. Кезекті бір спектакльден соң Сыдық екеуіміз опера театрының алдында әрнені әңгіме қылып тұрдық. Сөз арасында ол әншілердің, композиторлардың кей мінездерін айтып, әдеттегіден өзгеше бір жиясан қылық көрсетіп, шегі қата күле берді. Бір кезде Садық Көрімбаевтың біраз хикаясын шертті. Оған сүйеніп: "Адал еді жарықтық", – дей берді. Соған соң қаладай жылтыраған қарқын жүзінен күлкі белгісі бірте-бірте жоғалды да, өзінің сабырлы қалпына түсті. – "Саған бір сыр айтсам", – деді.

Сондағы айтқаны:

– 1948 жылы жазда Жамбыл қаласында облыстық газеттің бас редакторы Ғайса Сармұрғанниң үйінде болдым. Ғайсекең мені "Бір әнді нотаға түсіріп бер" деп шақырған-ды. Ол әнді мен мандалинге ойнап отырып жаздым. Әнінің есімде қалған сөз:

Барсаң сәлем айта бар Марияға,

Салдым кеме тәуекел дарияға, Ақдари, – деп келеді.

Әнді жазып болған соң мандалинмен сүйемелдеп Ғайсекең екеуіміз бірнеше рет айтып шықтық. Бейтаныс өн.

– Мұндай әнді естіп пе ең? – дейді Ғайсекең.

– Ж... жоқ, – деймін ой тоқтата алмай.

Ғайса үндемейді. Жымып күледі.

– Тағы бір айтшы, – дейді.

Айтам. Ғайса маған ойлаңа қарайды. Сөйтіп отырғанды үстімізге актриса Күләш Сәкиева кіріп келеді.

– Қане, Сыдық, жаңағы әнді Күләшқа көрсетші, айтың, – деп Ғайса үйіре сөйледі.

Мен әнді шерте бастағанда Күләш:

– "Ақтамақ" әні емес пе? – деді.

– А? – деп аңыраған қалпым бірдемені сонда ғана сездім. Әй

қайырмаға дейін "Ақтамақ" әні боп келеді де қайырмаға іліккенде құбыла жөнеледі.

— Әп, бәрекелді! Садықтың атасына рихмет! Тәукенің... аты аталмайтын Тәукенің өнін өлтірмей қайта түлетіп, қайырма қосып... оны... мейлі, "Ақтамақ" дей берсін, солтай айтқызып... ән қылып... Құдай жарылқап, Тәукелерге күн туа қалса, бар шындығы ашыла жатар, — деді.

Күлеш та аң-тая. Өлтіңде ғана жаны елжіреп, қуана сөйлеген Ғайса кілт сынып, түнжырап ойға батты. Мен өнін нотасын көшіріп алдым.

Арада жылдар керуені жылжып жатты... Ала бір жылы Жамбыл атындағы филармонияның директоры боп жүрген кезім. Әрі бір жағы көркемдік жағынан жетекшімін. Филармонияның көркемдік советінің шығармалар қабылдайтын мәжілісін өзім басқарып өткіземін. Сондай бір мәжілісте Садық Кәрімбаевтың екі-үш жана әндерін қабылдадым. Ол әндерге үш жүз сом төлеуіміз керек. Бірақ сол күндері филармонияда ақша болмай қалды. Әутірімдеп күн көріп жүрген зағип Садыққа бұл жай жайсыз тиді. Ол қиналды. Қолдары дірілдеп: "Садықжін, өзің білесің... бірдеме қылшы", — деді. Аяп кеттім. Садықты үйге ертіп келіп, үш жүз сом ақша бердім. Кейін көп ұзамай ол ақшаны сұратпай-ақ қайтарды. Менің жұмыс кабинетімде көп өңімелестік. Бір орайы келді-ау дегенде мен Ғайса Сармұрзиннен жазған әнді рухыға ойнадым. Таяғына сүйеніп, еңкейіп отырған Садықтың қара көзі-дірігі екі қара тас боп қатты. Не дер екен деп мен ыңғайсызданып, тілім байланды.

— Тәукенің әні! — деді Садық.

Ты қатұым қиямет.

— "Ақтамақтың" басын Тәукенің осы өнінен алғам. Сөзің де жатқа білем. Қайырманы қалай қисындастырғаныма өзіме-өзім таңғалым. Бұл құпияны Сапарғали Бегалин, Әбілахат Еспаев, Жүсіпбек Елебеков, Мақсұтбек Мәйшекин, Рахия Қойшыбаева... біразы біледі, — деді Садық.

Тәукенің "Ақдары" өнінің нотасы өзімде әлі сақтаулы. Бір күні көрсетем өзіңе, көшіріп те берем...

Адам ертеңгі күнін болжай ала ма, өзі-міні деусымен жүргенде Садық Мұхамеджанов кенет дүние салды.

Бірақ Садық менің "Ән еркесі" деген музыкалы новелламды радио-дан тыңдап үлгірді. Ол өңімеде Садық Кәрімбаев әндерінің тарихы пертіріген-ді. Соның бірі — "Ақтамақ" Тәукенің "Ақдары" негізінде туган... Қазақтың әр өнін шырақ алып іздеп жүрген меһнатты басым осы тірлікті орыңдалған парыздай сезініп, пешенемнің жарқырап бір жазылғанын зор сүйініш еттім. Садықтан разылық сөз естідім.

Тәукенің қатпары, қалтарысы көп өкінішпен өткен өмірінің айшық күтіясы әлі алды. Бұл – бір ғана өмірін өлгімесі. Ол өзі Мәзілді “Үшкүресі”, Иманжүсіптің “Бұтылы-Тағылысы”, Аманжол мен Сарының өңдері сияқты ұзақ жыр. Ілияс Жансүгіровтың “Жолдастар” романына оның он бір шумағы кірген. Өн ұзақ толғау түрінде шыққандықтан Тәуке өз тағдырын толық айтқысы келіп, қайырманы бір-ақ сөзбен – бірде “Ақдары”, бірде “Ей, қарағым-ау” деп келте қайырған. Өн соның өзінде кең тынысты:

Бәдің жөнді сұрасаң, Тобықты де,
Қыран тасқа қапыда соғыпты де.
Тәуке менен Самалық – екі қыран,
Терең торға шықпайтын жолықты де,
Ақдары!...

Сапарымыз Қалаалдын дуанына,
Тағдыр айдап пендені қуалы да.
Ажал қуған адырға киік болып,
Соктығыппыз ноғайдың жуанына,
Ақдары!...

Үя қазып, жер қазып, қалдым қоныс,
Қуа берді иртымнан қазақ-орыс,
Ол орыстан құтылып кеткенімде,
Қамап алды бір түнде би мен болыс,
Ақдары!

Барсаң, сәлем айта бір Марияға,
Салдым кеме тәуекел дарияға,
Серікбайдың үйінде жатқанымда,
Скату ыт шығарды жарияға,
Ақдары!...

Мен алғанда кімді алдым, жуанды алдым,
Жер бетіне сөйттім де сын алмадым,
Үстатпастан талқандап кетер едім,
Мүсатайды атуға қыя алмадым,
Ақдары!...

Хан Шыңғыстың басына тіктім шатыр,
Дүшпаныма орнаттым заман ақыр,
Аяғында ақ иық түсті торға,
Балалары не болар Хафез пақыр,
Ақдары!

Барсаң, сәлем айта бір Көжегіме,
Өлдекімнің барады тезегіне,
Жалын бояп Көкжалдың мінуші едім,
Мынау жалған қарашы кезегіне,
Ақдары!

Қарқаралы – бір сотым, бірі – Семей,
Өскеменде тергелдім ішпей-жемей.
Кіндік кесіп, кірімді жуған жерім,
Бір хөруте зар болдым қайтып келмей,

Ақдари!

Алты арғынның сәлем айт баласына,
Күн болыр ма бір шығар тау басына.
Жол ыйдаула... қол байлау, хош, жігітер,
Одан артық не айталық жау қасында,

Ақдари!

• • •
“ҚАПАСТА ТОТЫ”

“Қапаста тоты...” Бұл сөз әнші Дәнеш Рақышевтан тараған
“Аяулым” әнінің қайырмасы. Ол ән бүгінде:

Қалқып ұшып, қалықтап сұлу үнін,
Жайытталды жүректе жанның түлің, аяулым.
Тасқындалған ақынның қиялындай,
Шабыт айдап, толқытып ой мен қырын, аяулым.

Қапаста тоты,

Қайғының оты,

Күйдірдің, жандырдың аяулым.

Шағылысқан тамағың күн нұрына,
Көзің жлиған жандайсың жан сырына, аяулым.
Қызғылт ерін жүп-жұқа қыбырласа,
Ән ереді әлемнің ой-қырына, аяулым.

Қапаста тоты,

Қайғының оты,

Күйдірдің, жандырдың аяулым, – деп айтылып жүр.

Әннің осы сөзіне қайырма қабыса ма? Сол шумақтың мәйегі
боп қайырыла ма? Жанаспайды. Кірікпейді. Екеуі екі дай сезім,
екі дүние. Ол әншейін бір дарынсыз шалағайдың ісі секілді.

1989 жылдың қараша айының жиырма сегіз күні Талдықорған
қаласында Дініештің үйінде әншінің белгілі-белгілі делінетін ән
әнін тарихын қағазға түсірдім. Сөз арасында өзі жиі шырқайтын
“Аяулым” әнінің мон-жайын сұрадым. Әйтсе адал Дәнеш бұл
әннің кімдікі екенін... сөзін кім жазғанын білмеді. “Шынжанда
айтылып жүрді. Онда “пәлендікі” деген сөзді естігем жоқ. Халық
әні шығар. Солдай айтып келе жатырмын”, – дегеннен басқа
ешігем демеді.

“Қапаста тоты... қайғының оты!...”. Көп танғалдырды осы сөз.
Бір жұмбақ тағдыр...

Бұл кұпияның сыры Аякөз топырағында шешілді. Аякөз ауданының әкімі Амангелді Керімтевтың оның орынбасары Жанит Тоқиннің... одан Ғаббасов ауылының жігіті Насырдың осы совхоздың директоры Тұрысбектің үйлерінде болған әңгіме-дүкен небір өндер тарихы сөз болған келісті отырыстар бәрі шабыт қосады. Сол отырыстардың бірінде Қажыбекке Керімбайдың "Аяулысын" айтыныпшы" деген тілектер көп айтылды. Керімбай? Қажыбек бұл әнді іркіліссіз шырмаумен болды. Тойке Қажының немересі Жанит Керімбаймен туыс екен. Керімбайдың шытырман өмірі сел-сел әңгіме, қайғылы детектив бәрі осы үйде қаламның ішкі.

Елден безіп, тау-тасты сандалғанда,

Сонда салған әні еді Керімбайдың!...

Міні... міні Керімбайдың "Аяулысының" өз сөзі. Ал өнін аты о баста да осындай атала ма екен? Осы жері күдікті, күмән келтіреді.

Аякөз жұрты аңыз қылатын бұл Керімбай кім? Керімбай – ақын, әнші, композитор... сері! Руы – Найман, оның ішінде – Мұрын, одан Күтан боп шығады. Керімбайдың арғы аталары – Күтанды ел "Сыр мінген Күтан" дейді. Күтан жылқылы бай болты. Өзі Қабанбайтармен заманас көрінеді. Кісіге зияны жоқ, момың, жомарт кісі екен. Бірде ол сиырға мініп, ауыл қыдырып бара жатса, оған танымайтын бір төңі жігіт кездесе қалады. Жігіттер "Күтан ауылы қай жерде отыр?" – деп сұрайды. Күтан еш ойланбастан: "Мен едім Күтан", – дейді. Далада құтырып жүткен әулекілер: "Мыңды айдаған Күтан сендей сиыр мінуші ме еді?" – деп, оны бас салып сабап, сиырдан вударып тастап кете барады. Кешінде дал-далы шыққан Күтан үйіне келеді. Келсе, алғі жігіттердің отырғанын көреді. Жігіттер тағыса келе Күтанның – Күтан екенін көріп, бағанағы әбес қылықтары үшін жерге кіріп кете жаздайды. Күтан болса, бұларға мал сойып, жайылып төсек боп күтіп: "Күтан екенім маңдайымда жазылып тұрған жоқ қой. Сиыр мінсем, жүрісі жайлы ғой ол шіркіннің. Құдай басыма мал мен бақ берген екен, соған тасуым керек пе? Көптен бірге елеусіз-ақ жүрейін", – дейді.

Керімбай сол өулие кейіпті негізі жарыған Күтанның арқсы. Керімбайдың әкесі – Мақажан, иесі – Алтынжамал. Күтанның ырғасы осы Мақажанға қонып, оған бақ дарыған. Ол Меккеге барып қажы атанған. Мақажаннан – Мамырбек. Керімбай Мамырбек билікке араласқан, құрығы ұзын, айтқанынан қайтпайтын намысты, қатты кісі болған. Керімбай ата дәулетімен бұлай боп өсіп, жүйрек ат мініп, тазы жүтіріп, бүркіт салтып ая күтан, серік күтан. Оның туған жері – Өкпелі тауының етегі, қазіргі Тарбағатай ауылы. Өзі жігіттің сұлтаны... кесе

тұлғалы, қызылсары жүзді, көкшіл көзді, сабидай пәк, жұмсақ мінезді... қыздың қызы сүйерлік өте сымбатты жан екен. Жүрген жері аң думаны боп, сол бір қызықшылық үстінде домбырасының шегін үш рет ауыстырған кербез деседі. Әнді сырбаз керіліп, баулата соғып, бірте-бірте шырықтатып, шығандатып әкеткенде оған әнші біткен жете алмаған. Әннің "Қызыл тас" деген жерінде жазда тымық түнде шырқағанда алты... жеті... сегіз... он шақырым жердегі ауылдар естілті... Ол диланы өңге бөлеп, еркін бұлақтап жүргенде кеңес әкіметінің дүрбелені келген...

Кеңес әкіметі оранды. Қырды-жойды, асты, атты. Бұл сұмдыктан қана көшкен ол Қытай ауыл кетті. Керімбай әулеті ешқайда қонпайды. Жалақтал белсенділер шықты. Жастар комсомолға кірді. Кісі боп тәрте шытып көрметен тобынаықтар елді расуа қылды. Би, болыс, бий біткен қутындалды. Қожа, молда төлбек етілді. Ызғы-тықы көпеске сұранылым басталды. Міне, дәл осы кезде Керімбай әулеті бір оқыс бәлеті іске шытылады. Бұлардың ауылында Мұрынның Құтымбет табының жиырма бір жастағы әндірдей жігіті Бақиза мен Мамырбектің арысында кек тұтанды. Бақиза – комсомол. Құтпан ішінде Құдайберді деген бір жуас қойшының үйінде демалып ұйықтап жатқан Мамырбекті осы Бақиза теуіп отады. Мамырбек бетті жиі, Бақизамен қатты жанжалдасды. Бақиза оған арыш үнетін әбес, бейбастық, сөздер айтады. Дәйім ігі жақсының алдына көрген бекзат Мамырбек оның бұл басынған жүгенсіздігін көтере алмайды. Ақыры Бақиза кейін кеп ұрмай Мамырбектің қолынан мерт болады. Дәл сол кезде көпеске қуырып кеп береді. Ел таланады. Байлар ұсталады. Мамырбектер Қытай асып құтылады. Керімбай қалып қояды. Бірақ тағдыры не болғаны белгісіз беймате халде, кітер қушығынша жүреді. Сол күндердің бірінде ол Алматыға келіп, әншілердің бір бейнеуына қатысады. Келе-келе ГПУ-дың тергеуіне түседі. Түртпек күнсібеді. Тау сипалып, қашып-пысып көреді. Жаңа ғана үйленген шағы. Отау ішінде, от басында бейгем тірлікке зар болады. Сөйтіп жүргенде ГПУ ауылдағы бір ағайындарына Қытайдағы Мамырбекке сөз салдырып, оны алдап шықарып алып, үстеп, атып тастайды.

Керімбайдың бір жұбанышы, мұңдасы – домбырасы, әні, бүркіті. Қорғаны – әнінің бәлеті тауы, көңіл ишұры – дала, аң. Құлды Шәкәрім сияқты түрі бұзық қогиниан қайда қашарын, не қыларын білмей дағдырады. Көңіл демейі бүркітінің мінезі өсерелі, ұшыралы – түлсі алмайды. Меселін қайтарады. Шабыттан су сепкендей басып, тұрқыратады. Тағдыры қыл үстінде қытылаып жүрді, тұясы Шәкәрге барып бүркітін баптатады, әбден тымайтып, оны өз қолымен ұшырып жібереді. Енді сайран сала алмайтынның біледі. Айтқандай, сол үйде бір ай жатып ауылына қайтып келе

жатқанда ГПУ отряды оны ұстайды. Жұбайы Керімбайды Ақсуатқы алып кеткенін ғала біледі. Бұл – 1928 жыл.. Сол жылы Семейде бейкүмі жетпіс жігіт атылған.

Керімбайдың жалғыз ұлы Рамизан 1927 жылы туған. Шешесі "Әженнің жаз дидарын соңғы рет көре де алмадым, құлыным. Сен сонда бір жаста едің", – дейді екен.

Керімбай сері сол кеткеннен жоқ. Содан бастап Керімбай халық жауы атланды. Сол себепті оның артында қалған жалғыз әні атымен аталмады. Қытай жағында да ол әнінің несі кім екендігі Мамырбектердің басқалардың көз кеткен соң бірте-бірте көмескі тартып ұмытылды.

Ал Керімбай серінің елі, жұрты қиямет қайым болса да, оның жүрек жарды өз лебізін, өз пұсын ұмыттыпты. Енді ол ән бағамы біреудің жазған шалатысты арзан сөймен емес, Керімбай серінің мына өз сөзімен айтылуы тиіс!

Кербез басып кеселмен сыландайсың,
Көз ұшында ұрғашы қылаңдайсың, Қаракөз.
Топ иішпен тым оқизу көрінесің,
Жалп қарасаң, тұғырда қырандайсың, Қаракөз.
Қыпаста тоғы,
Қайғының оты,
Күйдірдің, жандырдың, Қаракөз!

Бұл жалғанда жан едің жаным сүйген,
Түкпіріне жүректің мықтап түйген, Қаракөз.
Күндегіден жұтанқы көрінесің,
Ренжітіп кім екен саған тығен, Қаракөз.
Қайырмасы.

Көрсіз бе, ешқандай жылтыратып "әдемілеп", "әшекейлеу" жоқ, ел жадында әяни табиғи қалпында сақталған. Зерделі жән бірінші шумақтағы "кеселмен" деп келетін сөзді "пәлсіліп", ...на, бәлкім "тәжаппирланып" деген мағынада түсінер деп ойлаймыз. Екінші, төртінші жолдың сонындағы "аяулымын" орнында Керімбайдың өз сөзінде "Қаракөз" тұр. Осы жерде жоғарыда әнінің "Аяулым" деп аталуына деген күмән, күдігімізді Керімбайдың өзі түзейтіндей бір тосын жаңалық пшылады. Кешегі бір күндезде өңдеріміз көрешекті көріп бақты. Көп ән аяусыз өзгеріске ұшырады. Керімбайдың әні де қиянаттан тысқары емес. Осының бәрін қоғамдап, орағыта келгенде ән "Қаракөз" деп аталатын жөн бар. Бұл – Мұхтар Әуезовтей гүламыны іңкәр қылған "Қозыкөш" әнінің "Бір бала", "Айым-ай", "Күнім-ай" әнінің "Жаз болса", ө аты мүлде жоғалып, отызыншы жылдары "Заулатшы-ай" бол өзгерілген бір халық әнінің басқаша, иә, жөнаша аталып кеткені сияқты күрдым мысал. Керімбайдың мына әнінің үшінші

шумағының алдыңғы екі жолы Біржан салдың “Бурылтай” өнінің екі жолы боп жүр. Мұны біреулер қосқан. Керімбайдың үшінші шумағының бірінші, екінші жолы ұмытылған. Ол шумақтан қалған екі жол екі түрлі айтылады, ол ауыздан-ауызға тараудың салдары. Оны бірде:

Елден безіп тау-тасты сандалғанда,
Сонда салған өні еді Керімбайдың, – десе, тағы бірде:
Жапан кезіп, ел кезіп жүрген шақта,
Сонда салған өні екен, Керімбайдың, – дейді.

Шамалы ғана өзгерген. Мағына бір, көңіл күйі де сол – жабырқау шағы. Бұл – Керімбай өмірінің қысталаң тұсы. Өнді кімге арнаған? Өзі қуғын-сүргінде жүр. Қапастағы тоты кім? Өзі ме, әлде беймәлім таңшығы ма? Ол не өзінің болашақ жары – жалғыз ұлы Рамазанның шешесі! Солай шығар? Асқақ шырқалатын бұл өн қайғымен қан жұтып, ертеңі не болары болжаусыз боп жүргенде бір сәтке болса да, бұлт арасынан көрінген күн нұрындай шуақ таратып, анылатып шыға салған өн. Ал жанағы үшінші шумаққа қосақталған “Бурылтайдың” екі жолы, ол – тек Керімбайдың ғана емес, тіпті Өсеттің әйгілі “Ардағына” Жарылғапбердінің:

“Ей, Ардақ, сен ақ қоян шыннан қашқан,

Артыңнан мен ақ түйғын түлеп ұшқан, – деп басталатын шумағының телінгеніндей бір бей-берекет дүние. Былығып біткен өндеріміздің арыла алмай келе жатқан қойыртпағы. Сақталған шумақтарының өзін алтын саф кінәратсыз деу де қиын. Көп қағажу көрген өн. Бірақ өшпейтін есіл өн. Керімбайды еркелете шалқытқан Айдар, Мырзас, Тоғас, Жанай... Қыдыр... қоян тепкен рақ... осы елдерде онын көпке белгісіз сала-сала әңгімелері бар.

Міне, қапастағы тоты Керімбай кешкен шерлі ғұмыр!.

ҚУМАРБЕКТІҢ ӨНІ

Бұл өннің хикаясы “шағи” деген сөзден шығып кетті. Мен бұл сөзді Үрімшіде Қытай қазақтарынан, осы Аякөзден көп естідім. Ескілікті көп әңгіме білетін Тоқтархан: “Шағи” деген мата ғой. “Шағимен түлкі тымақ тыстайтұғын” өн бар емес пе?” – деді. Ол қандай өн? Аяғөз топырағы тағы бір өнді гүлдетті. Негізі, бұл өн – Алтай жағының өні.

Қара Ертісті жайлаған Төлегетайдың ішінде Төртуыл деген ата бар. Осы елде Дарқанбай есімді ірі болыс болған. Соның кезі – Құмарбек өншінің дүр етіп шыққан кезі. Болыс сайлау жүріп жатады. Ел Қожамбет жайлауында отырған. Қожа Санияз болыстыққа сайланатын гу-гу науқан үсті. Сол сайлаудың

аласапыраны кезінде патша жандармы қаннен-қаперсіз жүрген
Құмарбекті ұстап алады да кетеді.

Көп ұзамай ел арасына Құмарбектің мына өңі тарайды:

Базаң ел Қарн Ертісті қыстайтұтын,

Шапмен түлкі пымақ тыстайтұтын.

Екі орыс, мен неғылдым, сен неғылдың.

Он сегіз, он тоғызда ұстайтұтын.

Ахау, алқа бел,

Қайран Алтай, Марқакөл

Қалдың кейін, қайран ел.

Ауылым Қожамбеттің жайлауында.

Жас құлын аузын ашар байлауында.

Қарамды көрсетпей-ақ кетуші едім,

Ұстады-ау Санияздың сайлауында

Қайырмасы.

Салем де Дарқанбайдай болысыма.

Өкетті Өскеменнің орысыма.

Оралар қайта айналып күн бар ма екен,

Қара Ертіс – атамекен қонысыма.

Құмарбектің басына қандай іс түскен? Ол былай болған.
Земтемір дейді... орыстың бір жемлемері, яғни жер өлшегіші оқыс
өліп қалады. Оны еш қатысы да, жазығы да жоқ елдің ерке
серісі Құмарбектен көрседі. Бар пәле осы. Тергемейді, басқа
ешкімнен сұрастырмайды. Орыс пристав алады да кетеді. Әнде
өзі айтқандай Өскемен түрмесіне жабылады. Елінің бұс иесі
Дарқанбай болыс қанша әрекет етсе де, құтқара алмайды. Қызын
Құмарбек сол кеткеннен қайтпайды...

Қара Ертістің жағасындағы үлкен Бұран ауылы – Төртұмалдың
Тотысынан тараған іргелі тұқым. Олардың үлкен-кішісі Құмарбекті
аңыз ғып айтады. Қазақтың бір өңші арысын орыстар осылайша
жоқ қылған.

АҒАЖАЙ, АЛТАЙДАЙ ЖЕР ҚАЙДА!

Бұл – Алтай Керейлерінің өңі. Осы өңнің түп төркінін бір
ғана “Ағажай” сөзі үшін қовра-қоймай іздедім. Ол өзі әр қилы
сөзбен айтылады. Дәйексіз қиялмен басқа жорамал жасаудың
түкке қажеті жоқ. Тек дерек сөйлесім. Өң “Алтай” деп аталады.
Алғаш рет “Алтай” өңі Қазақстанға:

Кербез, сұлу көрінген, алтын Алтай,

Сайрандаған саянда халқың, Алтай.

Ағажай, Алтайдай

Жер қайда-ай!

Күн туар ма көретін қайта айналып,
Бейне аямадай ақ, пашты жарқын Алтай.

Ағажай, Алтайдай

Жер қайда-ай!

(Екінші шумақтың буыны алмастырылып басталыпты — И.Ж.).

Әйгілі өлемге атың Алтай сері,

Қазақтың ата қоныс қарт мекені.

Қайырмасы.

Өскен жер, өрбіген ел, қош аман бол,

Ұмытпас қайда барсан халқың сені, — деген сөздермен тарпай бастады.

“Синьцзэн қазақтарының халық өңдері” атты жинаққа дәл осылай кірген. Ол 1959 жылы Әминя Нұтманованың құрастыруымен жарық көрді.

Одні біраз уақыттан кейін ол:

Аты да алтын Алтайдың, жері де алтын,

Аясында өсірген тербеп халқым.

Ағажай, Алтайдай

Жер қайда-ай!

Алыс жүріп ансаса, “Ағажайлап”,

Абақ Керей баласы өн салатын.

Ағажай, Алтайдай,

Жер қайда-ай!

Желпи түспі, дәрі еді желін қандай.

Жер сағынып әндеткен елің қандай.

Ағажай, Алтайдай,

Жер қайда-ай!

Ақ Ертіс пен Сартоғай, қайран кемер,

Суларыңды қайтейін қаусар балдай.

Ағажай, Алтайдай,

Жер қайда-ай!

Неткен ғажап жер едің, Алтай шіркін,

Дегендейсің атыңды айта түссін.

Ағажай, Алтайдай,

Жер қайда-ай!

Алыс жүріп ансаған ағайынға.

Құшағыңды жаярсын қайта бір күн, — деп айтылып кетті.

Осы екі өлең, екі нұсқа. Біріншісінің иесі жоқ, екіншісін жазған белгілі жазушы, марқұм Бұқара Тышқанбаев. Бота көзінен мейір нұры төгілген бір қасиеті мол, пәк, таза, ақылды кісі еді. Бірер жыл қызметтес те болдық.

Екі нұсқаның екеуінде де басылмайтын, тарқамайтын бір терең

сағыныш бар. Ол жан-жүректі бір мұңлы элегия боп тербейді. Қасірет шеккен елдің туған жерін аңсауы. "Алтай" әнін Үрімшіде көп қауадым. Ән – тарихи ән. Оның астарында тарихтын ауыр сергелдені жатыр. Ол сағыныш, ол аңсау қашан, неден басталғаны Шыңғыс хан шапқыншылығында екіге бөлінген Керейдің зары ма бұл, жоқ, одан бергі зар ма?

Киян-кескі тарихымыздың бір бетбұрыс кезеңі – Жоңғарлардың талқандалған шағы. Ең қатерлі ежелгі жау тып-типыл боп кұрылды. Қауып басылды. Қазақ ұлысы бейбіт өмір қалпына ден қойды. Әр рулы ел өзінің ата мекенін қайта тапты. Қабанбай батыр найзасын Тарбағатайға шапшып, Қаракерей баласын осы өңірге жамырат орналастырды. Абақ Керейлер қныр қонып, шет жайлаймыз деп Қара Ертістен өтіп, оңтүстік Алтайды барып қоныс етті. Бірте-бірте бұл манға бұлардың ішін басып Найманның Төртуылы басқа да аталары келді.

Алтайдай асқар тауы бар, Үлiнгiрдей меруерт кәлi бар, Қара Ертістей азиясы бар ел шалқып-ақ өмір сүреді. Бұйқ таулардың бір жері кетілмеген, жер бұзылмаған, су лайланбаған. Түтін тартса, май шыққан жаннат өлкеге келген Ресей географиялық коғамының мүшесі Сивирис есімді саяхатшы ғалым Абақ Керейлердің байлығын, жомарттығын, батырлығын, мергендігін көріп, төңірі болады.

Замана ағымында оға жоқ, ол өзгереді, құбылады. Қаннен-қаперсіз гүмыр кешіп, сүттей ұйыған осынау бұйтақ өлке күндері күні Қытайдың қоластығына кіреді. Еңгі ұзақ тарихты келте қайырма жөн... Қалған Жалғызиямен соғысып жатты. Қыран өзінің Ертіс қыран жерінде – Сағасүмбе қаласы. Оның губернаторы – қытай. Ол Абақ Керейлерді, күллі Алтай аймағын қатты қысымға алады. Мұнда алтын шығарағын үш кен орны жылына үш тонна алтын беріп отырады. Керей мергендері 1939 жылы жүз мың бағалы ақ терісін өткізеді. Басқа да игілік, өнім өз алдына бір төбе. Осындай берген елдің берекесі кетеді, күйзеліс басталады. Шыңжаңды билеген Шыңцисай әкіметі елдің әбден титығына жетеді. Ақыры көтеріліс басталады. Айласы құрыған Шыңцисай сүмбенің губернаторы етіп Шәрілханды қояды. Ол Қытайға жақтайды. Шыңцисай тағы ж айлаға көшеді. 1939 жылы ол ел басшыларын Үрімшіге шақырып, қазақ-моңғол съезі өтеді деп алдап, бәрін "мырза қонақ" етіп қамап ұстап, бір жыл жібермейді. Алтайда қайта көтеріліс бүртете түседі. Ел басшылары, Ахыт ақын, оның інісі Ақтөке Ноғайбайларды амалсыз босатады. Олар елге келіп көтеріліске араласады. 1940 жылдың ақпанынан басталған бұл шайқас тамыздың жиньмасына дейін созылады. Ел қажиды. Осы бір жан алып, жан беріскен қиын кезеңде Абақ Керейдің Сұлтаншәріп, Жанымхан деген ру басшылары он мыңдай түгінді бастап, Бәйтік тауынан

асып, Ганысуде қарай жылыстайды. Ол жак Гоби шөліне бейім болған сайын жер қуарып, тықырлана береді. Бір кезде шалқып өмір сүрген ел жүдейсі, шаршап-шалдығады. Титықстайды. Бұл қасірет кездерінен жасын сорғалытып, Алтайды аңситады, сағынтады. "Алтай" өні сол ауыр күндерде туады. Соры қайнаған елдің біразы Индияға, біразы Пакистанға, Түркияға қашады. Қалпіндары Ганысудан 1944-45 жылдары Алтайға зорға қайтып оралады.

Ал Шыңжаңда "Алтай" өні қашан айтылған?

Үрімшіде ән-күй зерттейтін... өзі астық, министрлігінде министрдің орынбасары боп істейтін Ашмайлы Керей Елеусіз Тұрақұлынан 1993 жылы ақпанның жиырма сегіз күні өз үйінде осы ән жөнінде сұрағанымда ол кісі былай деді: "Мен ес білгелі Алтай аймағында бұл ән естілмейтін-ді. Үш аймақ көтерілісінің алғашқы оғы Көктоғай, Шыңгіл жағында атылды. Сол бір аласыпыран жылдарда аңызға айналған айтулы әндерді білем. 1942 жылы әкем қайтыс болды. 1943 жылы біз Қара Ертіс жағасында Қажынеби дейтін ру басынын пұлын жийлип, күз түсе өзіміздің Алтайға келдік. Сол Қажынеби отырған Жағалтай, Көлдайрық жайлауларынан қайтарда, ұмытпасам, қазан айы болуы керек, Бүркітбай батыр қалай түсті. Ол Гоминдандан жеңдеттерінің қолынан қалай тапты. Сол жылы оның "Ой, Файша-ай" өні ел жүрегін тітірентті.

1944 жылы көктемде төрт партизан отряды ұйымдастырылды. Оның жетекшісі Кеңес одағында өсіп тәрбиеленген Дәлелхан Сүгірбаев еді. Дәлелхан бастаған өлті отрядтарды жер-жерге бөлді.

Жеменей жағына Кеңес одағынан келген Өріпбай, Құрмаш, жерілікті елден Жылқайыар, Тескентай, Балғабай бастаған бір отряд барады.

Буыршының батыс елі мен Шығыс еліне Қаби бастаған отряд шығады.

Алтайдың шығысы – Бурылтоғайға Келес, Әбдірасул, Манал батыр кетеді.

Ал Буыршының шығысы мен Алтай ауданына Нүрғожа, Қуанышбай отряды бөлінген. Бұлар сындыай қыстырылып, өткел бермей тұрған Гоминдандан әскерін орап, сырт Монғолға өтіп, сол орнытқан бетінде елді Көктоғай, Шыңгілге әкеледі. Міне, осы жердегі ұрыста Сұлубай батыр оққа ұшады. "Сұлубай батырдың өні" дейгін отты өн сол кездерде шырқалды.

Гоминданның сірескен құрсауынан зорға құтқарған елді сол Көктоғай, Шыңгілге әкелгенде жұрттың аузында:

Ағажай,

Айдап келді Нүрғожа-ай! – дейтін өн болды. Шыңжаң казактары сол жылдардан бастап осы әнді айтып келеді.

Сонау құрып кеткір Ганысуда шыққан "Алтай" өні Алтайға осындай тар жол, тійгак кешуде жетілті. Дәл сол кезде Ганысудан

сбіл-дебіл боп қайта қайтқан ел әнді:
Есік алды Қара су, Балғын көл-ді,
Балғын көлдің балығын алтым келді,
Ағажай, Алтайдай
Жер кайда-ай!

Сен есіме түскенде қайран Алтай,
Аныратып осы өнге салғым келді,
Ағажай, Алтайдай

Жер кайда-ай! – деген сөзбен айтқан.

Осы сөзі осы күйінде Марқакөл, Зайсан, Тарбағатай, Күршім... осы төңіректің бөріне жеткен. Оны қазіргі Болышенарымдағы Нарын өзенінің жағасындағы Сұлушоқы, Қаракөл маңы, оларға жалсарлас Маралихадағы ел жақсы білген. Нарын өзенінің Ағажай деген жері бар. Бір кезде ол Керейдің Ителі табының Самай дейтін атасының бөйы Ағажайдан жайлауы болған. Ганьсуда жылап-сықтап ауып жүрген ел арада қанша заман өтсе де, бір кездегі ата мекені – Ағажай жайлауына жер теңгермейді. “Ағажайлап” өн салатыны содан...

* * *

БҮРКІТБАЙ БАТЫРДЫҢ ӨНІ

Шыңжан қазақтарының өні көз алдымда мұхиттай толқып жатты. Арнасы кайда оның? Көз жетпейді. Шарбәгі кайда оның! Тек татып көр...

Мені Бүркітбай батырдың аңызы елеңдете берді. Жүздесіп, танысқан жандардың бәр-бөрінің аузында – Бүркітбай...

Ақпанның жылы қар жауған бір тымырсық кеші еді. Біздің “Ситтар” ассоциациясының бас директоры Қасымхан қым-қиғаш істермен жүріп, қонақ үйге кешпеге келді. Келген бойда ол:

– Кезінде болған-толған... бүтінге қартайған, өзі егтеп сырқат бір иманжүзді қарияның үйінде болдым. Шыңжан елінің ескі көзі, көп тарихты білетін сияқты. Өзі көп сөйлемейді. Бір қызыққаным – қолында “Қыз Жібек” жырының екі жүз беттік қолжазбасы бар көрінеді. Балкім, сізді мазалай бастаған Бүркітбай батыр жөнінде де білетін шығар. Ертең сол үйге баруымыз керек. Келісіп келдім – деді.

Ертеңінде біз Бақат ақсақалдың үйінде біраз кісілермен бас қостық. Бақат ақсақал қазір демалыста, әскери адам, подполковник, жазмыш ісіне көнген жан, екі бірдей ийелі дүние салған. Бар тілегі балаларының үстінде. Кешегі бір күндерінде айбарлы да сұсты болыпты. Үйіне зиялылар түсіпті. Бүгінде сол дәуреннің бөрі алыс, көп көз көргендер жоқ. Көңілі сынық. Қағаздай жұмсақ, тал-таза сып қалпымен не сөйлесе де, қысқа, нық сөйлейді.

Дастархын басында бұл кісіге бір жақындығы бар, сыралғы Шәмис Құмар да отырған-ды. Шәмис Құмарды сырттай білетінмін, ол Үрімжіде шығатын “Шұғыла” журналының бас редакторы, жазушы, көп кітабының ішінде “Бөке батыр” атты тарихи романымен таныс едім. Осы Шәмис Бақат ақсақалдың ығытын тауып, көбіне өнге, күйге бұра берді. Шыңжандықтардың өкдеріне етене біраз жайлар айтылды. Бір сөз реті келген тұста Бақат ақсақалдан “Ақшының өнін” сұрадым, ол кісі оны: “Үкілі Ыбырайдың өні. Мен екі шумағын ғана білем” – деді. Санасында, көрі көкірегінде жүрген сыры, жайбарақат қана айта салды. Менін қоймай іздеп жүрген сөзім. Жарықтық Үкілі Ыбырай орнынан бір аунап түскен шығар!

Мен Бүркітбай тарихын сұрадым. Шәмис Бүркітбайдың өнін айтып, оқитасын қосып та өтті. Ол өнді шертіп отырғанда Мәди, Тәуке, Аманғали тағдырын кешкен бір ірі тұлғаның келбетін көріп, оның данқы қандай-қандай жерлерге мәшһүр болғанын обалап, іштей Монғол қазақтарының халық өндері жинағына кірген (242-бет) “Ой, Ғайша-ай” өнінің:

Атым шыққан Бүркітбай батыр едім,

Шырт ұйқының ішінде жатыр едім, ой, Ғайша-ай!

Келіп қалды жолдастар дүбірлетіп,

Соларменен ілесіп теңіредім, ой, Ғайша-ай – дейтін шумағын қайталадым.

Шәмис Құмарда бұл шумақ жоқ. Бірақ бұл шумақ Шәмис Құмардың “Сол кезде Алтайда Қажынаби аудан бастығы боп тұрды. Гоминдан билігінің кезі, Қажынаби оған қарсы, Бүркітбай осы Қажынабиге астыртын қат алып бара жатқанда Гоминдан өкілдіктерінің қолына түсті”, – деген сөзіне дәл келіп, растап тұр. Халыққа кең тараған өннің бір шумағы сонау монғол жерінен шық берді.

Бүркітбай өнінің тағдыры қағаз бетіне түсе бастады. Бұл әлі Бүркітбайдың батырлық қат-қабат оқиғасы толы өмірін, мысқылдай ғана ұшығы.

Бүркітбай Алтай аймағының, Қыстауай ауданында, 1904 жылы дүниеге келген. Тегі – он екі ата Абақ, Керейдің, Қарақас атасынан тарайды. Өзі тұмысынан кедей болғанымен еті тірі, сергек ойлап, өткір, өжет, жүректі, сері жігіт боп ел көзіне ерте іліккен. Өзі салып, домбыра тартып, жаман-тойдың көрік болған. Аңғал, сенімді, сөзі көңілді жол жаман ағымын да ерте түсінген.

Шыңжандық өткен тарихында сол елді билеген Шың-Ши-шайдың лаңы көп қасірет қалдырған, Гоминдан қарақшылары мінәсіз халықтың тырмашын кетірген, игі жақсылардың соңына от алып түскен, оларды құтып-сүргіле ұшыратып, қаси жойған. Бүркітбайды өткен осы сұмдық, Бұған айғай – Халық өнінің жүретінде жүрген:

Менің атым Бүркітбай,
Сабадағы іркіттей
Тыныш жатқан елімді,
Құйыршық келіп үркітті-ай! – дейтін сөздері.

Бүркітбай... Бүркітбай...

Бүркітбай тағдыры Шыңжан зиялыларымен жүздескен бір отырыста сөз болды. Бұл есте қаларлық жолын жайын айта кеткен де жөн шығар.

Ақпан айының он алтысы күні бізді Шыңжан ұйғыр автономиялы ауданының хатшысы, көрнекті мемлекет қайраткері Жәнабел өз резиденциясында қабылдады. Бұл беделді сұқбат үстінде өдебиет, тарих, музыка, жалпы өнер мұраты жан-жақты, терең сөз етілді. Тектілігі мен кісілік келбетіне ой-өрісі, дүниетанымы, білімі, түсінігі, өрелі мәдениеті, көменгер тұлғаларға тән ізеті бек жарасқан жанның алдында ән зерттейтінімді, енді Шыңжан қазақтарының ән мұрасына кіріскенімді... осында келгелі бері Әсет, Бүркітбай батыр, Сұлубай батырдың өндері мен өміріне ене бастағанымды, осы бір әрі беймаза, әрі рахат істе бұл өлкенің көп беймалім, күнпірт тарихына сәуле түсіретін білімпаздармен жүздескім келетінін айттым. Жөкең бұған ерекше мән берді. Әсіресе қазақтың ән тарихына қатты қызықты. Осы отырыста Рафила мен Хамит та болды. Жөкең бұл екі әншіні өткізіп кезек-кезек ән салдырды. Тотыдай тараңған Рафила, жайнаған сері Хамит ғажап өндерімен көңілді көкке өрлетті. Жөкең ісі алты алашқа ортақ ән қазынасын жанақ етіп, жиі-жиі шығары беру жағын қолдайтындығын ашық білдірді. Бұл даға қайраткерлердің балығынан шығатын ірілік еді.

Осы өңгімеден кейін Жөкеңнің тікелей тапсыруымен ақпан айының он сегіз күні Үрімжінің өнержасын-сауда бірлестігінің мәжіліс залында ғалымдар, белгілі ақын, жазушылар, баспа қызметкерлерімен өмен-жарқын бір келісті сыр-сұқбат өтті. Оған көрнекті тарихшы, этнограф, ақын, зерттеуші Нығымет Мыржани, өдебиет зерттеушісі, ақын, профессор Әуелхан Қалнұлы, өдебиет пен өнер қызметкерлері федерациясы төрағасының орынбасары, ақын Шөкен Оңалбаев, Халық бастпасының бас редакторының орынбасары, ғалым, аудармашы Найманғазы Сапаң, халық күйлерін зерттеуші, фольклорист Елеусіз Түрікұлы Бектаев, Шәмсі Құмар қатысты.

Сан салалы өңгіме ән, күй тәңірегінде өрістеді.

Бүркітбай өмірінің өмірі өлі бұлыңғыр елес саяқты...

Н ы ғ ы м е т. – Негіз, Дүрбілжін осы күні Битүн деп аталып жүр. Ертіс бойында бір құрылық орны бар. Сонда Шірік Шн деген жер бар. Бүркітбай сол жерде ұсталған.

Е л е у с і з. – Бүркітбайды гоминдандықтардың ұстауы 1941 жылы, қазан айы... Бүркітбайды ұстағандардың ішінде Құтай

баласы Тұрдыхан зәңгі бар екен. Өнiн соңғы бiр қайырмасында:
Бсiктiң алды ебелек,
Күн жауады себелеп,
Бұл пәледен күтқарсан,
Зәңгі, саған не керек? — дейдi.

Зәңгі — мансап, ру бастығы. Ру бастығы сол Тұрдыхан Керейдiң Жантекейiне кiредi, аталарын Күлтай-Болат деп бiрге атайды.

Ш ә к е н: — Бүркiтбайдың қазiр елге аян әнiнiң сөзi басында алты табақ қағаз елi деседi. Өзi өте сауатты, тiлдi адам болыпты. Айтушылар әнiн әр жерден бiр үзiп алып жүр, кей жерi өңделген, жөнделген. Ұзақ өлең болған соң кетiлген жерлерi онша бiлiнбейдi де. Әркiм әр түрлi орындайды. Аңызы көп.

Ә у е л х а н: — Бүркiтбайды халық сүйедi, әнiн де жыр ғып шертедi. Ол — тарихи тұлға.

Ш ә м i с К ү м а р: — Ән сөзiн мен де толық бiлмеймiн. Өзi отыз жетi жасында үсталған.

Н а й м а н ғ а з ы: — Қолға түскен кезде:

Мен Ғайшаны алып ем,

Былтыр күзде жайлауда, — дейдi, сонда бұл — 1940 жыл.

Ш ә м i с: — “Бағилашым артымда қалды бiр қыз” дейдi, Бағилашы бiр жаста...

Алғшй төңкерiсшiлерiнiң алғашқы батырлаының бiрi Бүркiтбайды гоминдандықтар жауыздықпен атып өлтiрдi. Өндi ол түрмеде жатып шығарған. Ендi ел аузында аңыз-жыр блп айтылып жүрген Бүркiтбай батырдың Монғол казiқтарына жеткен жалғыз шумағына (өлбетте, бұрын толық-ақ жеттi ғой. Ұмытылған — И.Ж.) Елеусiз бен Шөмiс жаздырған шумақтарын қоссақ, ән жүйесi былай боп түзiлер едi:

Атым шыққан Бүркiтбай батыр едiм,

Шырт үйкының iшiнде жатыр едiм, ой, Ғайша-ай?

Келiп қалды жолдастар дүбiрлетiп,

Соларменен iлесiп тентiредiм, ой, Ғайша-ай!

Кару-жарақ асындым,

Темiр сауыт қапсырдым,

Бағила мен Ғайшаны,

Елiм, саған тапсырдым!

Батыр болып атандым мен — Бүркiтбай

Ойладым ба болам деп дәл осындай.

Ел — жұртымнан айырылып кетiп барам,

Қара тұман ашылып, күн бiр шықпай.

Мiнген атым тағалап,

Мүзбен шаптым жағалап.

Шiрiк Шиге келгенде,

Ұстап алды-ау камалап.

Жаута аттансам, бетасын берген шешем,
Айырылмастай қасыма ерген шешем.
Гоминданның қолына қор боп түсіп,
Аяғына баланың түсті-ау кісен.
Дүрбілдіңнің тасындай,
Болатының қасында-ай.
Қолға түсіп қор болдым,
Отыз жеті жасымда-ай.

Асыл жарым алаштан таңдап алған,
Айырды ғой сенен де мына жалған.
Ата жауды жеңілген көз көре алмай,
Кетті-ау менің ішімде асыл арман.
Қол-аяғым байлауда,
Қызыл тілім сайрауда.
Мен Файшыны алып ем,
Былтыр күзде жайлауда.
Бағилашым – артымда қалды бір қыз,
Енді менен, аяулым, күдеріңді ұз.
Қызы Көрпеш – Баяндай ғашық болған,
Хол, аман бол, жан жарым, кеттік қой біз.

Тобылғының бүріндей,
Тоты құстың жүніндей,
Өтіп дәурен барады,
Бір күнгідей білінбей.
Асқар асу, айдын көл, жерім қалды,
Толықсыған малменен белім қалды.
Елім үшін өлсем де, өкінбеймін,
Алып берер кегімді елім қалды.
Қара атымда таға жоқ,
Сүр шекпенде жаға жоқ.
Мен ұстауға кеткенде,
Іздеп келер аға жоқ!.

Бұл өнді өркімнен көп тыңдалдым. Хамит те пайтты. Ол “Бүржітбайдың өні төрт түрлі нұсқада айтылып жүр. Алтай, Тарбағатай, Іле... бұған Ақсай, Алтыншоқыны қосыңыз. Әр қайсысы өзіңше мәнер”, – деді.

Ән сазы – өр көкіректің өксігі. Сабырмен сөзіліп, бір тарихты айтып отырған аянышты сөздерді ауырлатады, сыздатады. Әсіресе көтеріле түсіп, екінші жолға ұласатын тұсы оқыс “уһ” дегізеді де, дәл сол жолдың аяғында “ой, Файша-ай” деп шарасыз өкініс жарын дық еткізеді. Әр шумақта сезімтал, терең ойлы өңшінің құбылған сөтін де көрдім. Әннің бір сызытын жері – “Бағилашым – артымда қалды бір қыз” деп басталатын шумақ. Құлазытады.

Көзге кілкілдеп жас үйіріледі. Бұл зар — “Артымда қалып барады бес-ай сәби” дейтін Аманғалидың... иә, 1928 жылы ГПУ қанішерлерінің оғынан мерт болған арманды Аманғалидың күніренісімен қандай үндес... қандай ұқсас тағдыр бұл! Пешенесі бес батпан сөр қайран алаш арыстары...

Бүркітбай батыр... бұл хикая үлкен жүректі өнші өмірінің тек этюді ғана.

СҮЛУБАЙ БАТЫРДЫҢ ӘНІ

Ырысы шалқыған Шыңжан... сый-сыяпаты келіскен Үрімжі! Қазақта сыбаға беру салты бар. Ол ата-баба жолынан қалған қасиетті рәсім. Үрімжіде бұл салт жақсы сақталған. Оны бізге сыбаға әкелген Сағидолла, Байтақ, Төлеубай, Еркінбек, Рафила, Елеусіз, Жұмағали, Шәміс Құмар бас болған “Шұғыла” журналының ізеті мол жігіттерінің сый-құрметінен көрдік. Әр кеште — бір сыбаға. Ысталған соғымның қазы-қартасын жеп отырып қаншама тарих шертіліп, қаншама өндер... бізге тосын өндер айтылды. Сол дулы жиындарда көп сөз Сұлубай батырдың өні төңірегінде өріс жайып еді. Әр көкіректе қорғалап жүрген сол көп сыр ірі тарихи тұлға — Сұлубай батырдың сымбатын келістіре сыпаттап, оған таңғалдыра бір қаратты. Бүркітбай батырмен тағдырлас Сұлубай батыр ол!

Сұлубай батырдың өнін аз қаузағам жоқ. Кыруар әңгіме естідім. Бірақ ол Іле, Алтай, Тарбағатай жұрты білетін, маған әлі беймәлім тарихтың қасында ештеме де емес. Ол жайында айтар сөзім ұлы Моцарттай байтақ өмірі бар композитордың көл-көсір музыкасына ештеп барлау жасаған Чичериннің этюді секілді ме, қалай? Жо-оқ, оған жете де қоймас. Мен үшін Сұлубай батырдың өні әлі... әлі де болса боз мұнараға тұнып, қарлы шыңдары бұлдырап көрінген, көзді арбаған Алтай тауындай бір ғажап құбылыс.

Сұлубай — Абак Керей ішінде Жантекей. Ата мекені — Шіңгіл. Өзі Буыршының Ақтүбек деген жерінде 1914 жылдары дүниеге келген. Тұмысынан ақын, өнші, сері адам. Оның бақытсыз беймаза өмірі гоминдан билеушілерімен арпалыста өткен. Гоминдандықтар елді Ганьсу, Шанхайға қуғанда Алтайда күрес бастап, ат ойнатып, қатерге бас тігіп, ерлік туын көтерген кемелгер азамат.

Ганьсу, Шанхайға ығып, босып, шарасыз халде көш бойында сірел кетіп бара жатқан ел-жұртына жүрегі сезілген Сұлубай:

Атымды Сұлубай деп өкем қойған,

Руым Жантекейде ортаны ойған.

Жалықсыз жауым мені қойды қампа,
Кетпейді бұл қорлығым әсте ойдам.

Шінгілдің мәзір сумдадай.

Деп салған әнім Сүлубай!

Дүние өтер, кетер өскен желдей,
Жақсылық жүрген жері рулы елдей.
Жаманмен мың күн ойнал, сан күлсен де.
Жалқсылық болмайды екен бір күніндей.

Секпілтай, Шанқан, Тұрғын-ай,

Осымен өтті бір күн-ай!

Астымда алқонырым, желмедің ғой,
Құдайым, сұрағанды бермедің ғой.
Талпынып қанша қанат қаққанменен.
Қысқа жіп күрмеуіме келмедің ғой.

Секпілтай, Шанқан, Тұрғын-ай,

Есен бол, ел-жұрт дұрбым-ай!

Үйінде ер туады, түзде өледі,
Жаз шықса уақыт озып, күз келеді.
Ел үшін төгеді ер мыңдайдан тер,
Артынан ердің еріп із келеді.

Былғары белбеу бұран бел,

Бұрылар ма екен, қайран ел?!

Бойынан Көктоғайдың ел көшкенде,
Жазығын ақ даланың оң тескенде.
Сүрініп қара арғымақ қу томарға,
Бұйдасын қара нардың оң кескенде.

Қайқая шыпқан қаргер,

Қайырылар ма екен, қайран ел?!

Басында мөуесі жоқ қу қайыңның,
Жігітке пайдасы жоқ уайымның.
Саялы бұлақ, көк жасаң,
Арман жоқ күліп ойнаспн.

Сан жердің дәмін татып, суын іштім,

Білмеймін қайда аларын құдайымның.

Былғары тоқық, бұран бел,

Бұрылар ма екен қайран ел.

Қояққа қой соя ма, лақ тұрып,

Құдыктан су іше ме, бұлақ тұрып.

Қоштасқан жерім мынау амалсыздан,

Сүлубай елін қояй жылап тұрып.

Шінгілдің бойы көк жасаң,

Көреміз елді біз қашан?!

Қандай азалы көш... қатал кезең... шерлі жүрек өңі
Сүлубай тағдыр төлкегіне түскен елімен жылай қоштасып қаш

қала бермейді. Күреске шығады. Бір шайқаста ол ер жүрек серіктерін бастап барып, Ағашоба деген жерде бір шоқыны басып алып, бекініп жатқан гоминьдандықтарды быт-шыт қып айдап түскен. Тағы бірде Дөңді маңында болған кескілескен ұрыста жау оғынан мерт болады...

Ел бүгінде баяғы Ағашобада көрсеткен ерлігін ардақтап сол шоқыны Сұлубай шоқысы деп атайды. Бұл – ардагер әншіге ел құрметі, ел ескерткіші. Ал “Ескерткіш орнаттым мен қолдан келмес” деп ұлы Пушкин айтқандай халық өмірінің бір қысталаң, тар кезеңін тарих сөзі етіп бейнелеген бір ғана өңімен өзіне-өзі ескерткіш жасаған өр тұлға!

Әнді Шәмис Құмардан, Еркінбектен тыңдадым.

Әндін музыкалық тілі жарқын, өріскті нұғымдары жалын жүректі жанын елге, жерге, өмірге құштарлығын, үмітті сөзделі мұңын мәлдір дықиммен береді. Онысы өзімен елдес Бүркітбай батырдың өңіндегі азаматтық рухқа ұласып, сол дүрбелеңнің хайғысын терендете түседі. Маған осы әннің сөзін берген білгір фольклорист Елеусіз Түрікұлы: “Бүркітбай мен Сұлубайдың әндерін ел өксіп жүріп айтқанда, бұл елдің күйшілері де шер күйігін тартты. Халықта “Төрт жаяу” атты күй бар. Оны ел Ганьсу, Шанхайға қарай шұбырғанда Нәубел деген күйші шығарған. Нәубел – Керей ішінде Жантөкей, оның Шақабай атасынан. Гоминьдандықтармен айкаста төрт жігіт аттары өліп жаяу қалады. Күй сол бір жанкешті кезді еске салады да тұрады. Міне, Алтайды жайлаған Абақ Керейдің Бүркітбай, Сұлубай батыры, Нәубел күйшісі Шыңжан тарихындағы зор тригедрияны осылайша ұмытылмас азалы жыр ғып қалдырды”, – деді.

Шыңжан елі арғы атасы – Өгізшібай палуан – Сұлубай батырдың оңдн шырқап, оның Күләм келіншекпен айтыстарын аңыз ғып гулетіп жатады...

ШОРТАНБАЙДЫҢ “ЖИЫРМА БЕСІ”

Хамит тамсанып кеткен “Жиырма бес” өңін Алматыда өрімдерден көп естідім. Хамит бұл өңін Қазақстанға соңғы бір кеткенде айтқан-ды. Содан бері қазаққа бұрыннан белгілі “Жиырма бестерден” жеті, сегіз түрінің бірі емес пе екен деп ойлай беретінмін. Ақыры Үрімжіде бұл өңді де тыңдадым. Хамит оны алғаш рет Жанабұдін резиденциясында, одан кейін Жұмағалидың үйіндегі оқырмалар Шортанбайдың “Жиырма бесі” деп толғап берді. Шынында ол біз білетін “Жиырма бестерден” мүлде бөлек, терме төрелі ме, жо-жоқ, одан да терең толғау түрінде орындалды. Бір қызық жай – өлең құрылысы кәдімгі он бір буын, яғни қара өлеңтің дәл өзі.

Мазмұны – философиялық ойлар, галлия, өсиет сөз. Әуезі – өңнің бітімінен гөрі, шұбырта жөнелетін толғау, ал өң белгілетін жері – айтылған “Жиырма бесің” қайырмасындай қайырылатын иірім. Хамит өңнің осы қайырмасына дейінгі шұбырған әуезі екі шумаққа сыйғызған. Қайырма осы екі шумақтан кейін қайталанып отырады. Бұл – өмірлік мысалды көбірек фелсафа еткісі келіп, көп сөз айтып шығуды көздеген өңшінің өз тапқырлығы. Балкім, ол өң о баста да солдай айтылған шығар. Және екі шумақты қосып бір-ақ айту қайырманьың күрделі құрылысының ауырлығынан да тууы мүмкін. Ол қайырманьы бір шумақтан кейін қайырып отырса, өңшінің жігер қуаты үш-төрт шумаққа ғана жетер еді. Ал Хамит айтып жүрген нұсқадағы ой баяғы “Жиырма бесің” тәртеуін қамтитын үлкен толғау болғандықтан, қайырма сегіз рет қайталанудың орнына үш-ақ рет қайталанды:

Сауғанмен жалғыз сиыр іркіт толмас,
Өнерді бойға біткен іркіп толмас.
Мысалы, әр нәрсенің бәрі тондай,
Қаңқылдап қары қарға бүржіт толмас.

Ит қызыл болғаныменен түлкі болмас,
Ойнақтап сиыр үркіп жылқы болмас.
Мысалы әр нәрсенің бәрі сондай,
Ағашқа саясы жоқ бұлбұл қонбас.

Ахау, өтті-ау заман,
Хош бол, пман, жиырма бес,
Қайта айнылып келмес маған.

Жабыдан айғыр салма жалды екен деп,
Жаманмен жолдас болма малды екен деп.
Жүйрікті жол үстіне тастап кетпе,
Қан түсіп аяғына қалды екен деп.

Жабыдан жүйрік шықпас баптағанмен,
Жаманнан асыл шықпас мақтағанмен,
Ителгі қайырсаң да, түлкі алмайды,
Алтындап томағасын қаптағанмен.

Қайырмасы.

Өлген соң арыстаннан тышқан артық,
Мейірімсіз жаман достан дұшпан артық.
Қолына кей жаманның алтын түссе,
Қадірін біле алмайды мыстан артық.

Кісі емес, кісі артынан жамандаған,
Дос емес, дос көңілін таба алмаған.
Қолына кей жаманның тұлпар түссе,
Қандырып тақым құрышын шаба алмаған.

Қайырмасы.

Жаксы атқа жасық темір таға болмас,
Ит тері илегенмен жаға болмас.
Үлгісіз үлкендерді үрлесең де,
Қарыны қампайғанмен аға болмас.

Жайлауда сән болмайды жайламаса,
Болмай ма құлын асау, байламаса.
Өлген соң жылағанның керегі не,
Тірлікте бірін бірі сыйламаса!

Қайырмасы.

Сырт қарағанда, осы егіз шумақтарды шұбырта беруге болатын сияқты. Толғаудың табиғаты солай ғой. Ал Хамит өнші бар салмақты, терең ойды сегіз шумаққа толымды етіп, оны бүкіл өмірінің өзегі етіп, “өлген соң, жылағанның керегі не!” деп өзінің де, өзгенің де барқын айтып бітіреді әнді.

Осы сегіз шумақтың ор шумағы дәстүрлі қара өлең боп өзінше дербес өмір сүре береді. Өйткені бір шумақ бір-бір ой. Бір ғажабы, бұл сегіз шумақ бір-бір көкіректен бір-ақ ақтарылған ой толқындары секілді тұтас бір дүние. Ол көне фольклорлық нұсқадан гөрі бір ойшыл ақын не сал, серінің толғанысына үксайды. Жүйелі ой тізбегі парасат тұжырымына тіреліп тоқтайды. Айтам дегенін айтып тынады. Бәр-бәрін жиырма бестей төтті, арманды дәуреннің мезгілімен өлшеп, ой таразысына салады.

Өннің қайырмасының өлшемі, құрылысы Арқаға ғана аян “Жиырма бестердің” тосын нұсқасын танытқандай болады.

Міне, бұл – “зир заман ақыны” деп үйін өшіргісі келген қоғамнан жапа шеккен Шортанбайдай ғұламаның өні.

* * *

ӘСЕТТІҢ БЕЛГІСІЗ “АРДАҒЫ”

Ақпан айының соңғы күні. Сәске түс кезі. Мен ақын, жазушы, композитор Рахметолла Өпшеұлының үйінде отырмын. Бұл кісі бүкіл Шыңжаңға белгілі зиялы жан. Бір ғазиз басы көрген қайғы-қасіреті де шаш етекпен. Кешегі Гоминдан кезінде ажал сәтін бетпе-бет тосқан бұл бір қайратты адамның әлі де болса татар дәм-тұзы бар ақен. Көп қажыған, көп торыққан сынық жүзіне

ойына караймын кеп. Менін көзімде — үмсындырған үнсіз сауал. Бірден сөз қозғау қиямет. Көңіл дітін қас-қабақтан сезген Рахам сабырлы үнмен қасындағы жұбайына қарап:

— Өзінен бұрын бақпін елге өндері, кітаптары жеткен қайның, — деді күлімсіреп.

Осы жылы сөзден жүзімізге шырай тарады. Өжен есімді жөнсіздік қасында отырған ақкүбе, сұлу мұртты, көзі өткір өңші жігіті Еркінбек Сәсенұлы еді. Әсеттің белгісіз “Ардағының” дақпыртын айтқан. Ол да жымың қақты.

Таңыстық. Рахметолла Керейдің ішінде Меркіт атасынан. Өзі орта бойлыдан жоғары, дер шағында ақкүбе жүзіне қан ойнаған сырбаз жігіт болғандығы таза, пәк, сыпа қалпынан анық сезіледі. Өлі де тіп-тік. Алпыс тоғызды еркін қусырған деп ойламайсыз да. Зипа бойына бек жарасқан істемен.

— Шерте отырмыз, — деп, дөңгеленте ойылған сары домбыра ұсынды.

Мен Бәріжан салдың “Айытымын”. Ақан серінің “Шырмауығын” шертіп, бірте-бірте екеуін де айттым. Рахметолла күрсінс тыңдады да:

— Иә... — деп шыңырау ойға батты.

Сол үн-түксіз халде алдында жатқан қағаздарына үйіліп:

— Әсеттің белгісіз “Ардағының” мән-жайын жазып қойып едім. Ауызша айтсам қожырап кетер. Әсет өзінің беймәлім тарихы алаш баласына дәйекті жәні сөзбен жеткені ләзім. Әсет жұмбақ жан. Қайран дүлдүлдің сорына не қилы заман болмады дейсіз. Көп сыр қоламта боп бықсыды, оншейін. Ал мына “Ардағы” тамұқтан жылтылдаған шырақ секілді ұзақ жыл жүрегімнен өшкен жоқ. Ол мені Гоминдан түрмесінің түңғығында да демеді, бойым қызулы қан таратты, өлтірмейтін арман пускі боп тербеді. Қанд, мен енді жайлап окмын, — деді.

Мен кішкене диктофонимды іске қостым. Қаз-қалпынша жазылған өлгіме былай бісталады: “1946 жыл... Февралдың аяқ шені еді. Екі арба адам Шәуешектен Ілеге айдалып келеміз. Марқұм Манап, Ісәім, Қажығұмар Шабданұлы және мен бір арбады едік. Бәріміздің аяғымызда кісен бар. Көңілсіз, мұңды хал. Жайыр тауының күдіріне түскелі де екі-үш күн боп қалған. Кейде бұлттанып, кейде ашылған күн сияқты әрбіріміз өзін-өзіміздің өмір айнамызға қарп тұнжырасақ, кейде селк етіп сөйіле қалып сөйлесе кетеміз. Ар-кідік он де көтеріледі. Кейісіміз басыла қылады. Қаламға сорғалап тұратын жазушы Қажекен өлгіме құмарлығы болмаса, сол кезде-ақ ауыз сөзге көдектеу еді. Ал мен он десе жүріп тұрамын. Манап ағамыз сөзге келгенде майтпұлман, жорға майын тамызатын шешен кісі еді. Жан-жақты оқымыстылығы бар бұл адам көпті зеріктірмейді. Мұндана қалған кезінде болмаса өлгімеге басқаны түртпектеп тыныш отырмайтын адам еді.

Сарыжақ деген жерден Көл деген жерге қарай еністеп, Шихуды бағыттаған арбамыз құдита тартып келе жатқан. Ісләм аяқ астынан өн көтерді. Отыз мәлшеріндегі бұл жігіт өңді ашдылау дауыспен көтеріңкі айтады екен. Манап ағамыз “О, деген!” деп, үздіксіз айтуына дем береді кеп. Бір кезде ол:

– “Е, ей, Ардақ!” – деп төрт мәртпен “Өринеге” жалтастырып асқақтап жөнелді. Өн үнінің дыбысталуы бұзылмай, “Қолдың кірі жуса, кетер” деп мамырлатты да өн көбелегінің қанатын қақтырмай қалқыта берді. Сонымен шымырлап бойға жайылған “Ардақ” бізді қалай алып кетті екен десенізші! Қалғылық па, мүлтілік пе, біздің де көңіл қанатымыз жайылып, қай жерге бардық, білмедік. Төрт шумақ өн өленінің өуезі бар мұнын “Дүниеде болмақ істің бәрі де арман” деп, арманға жиып тоқтады. Біз өн өленіне назарымыз ауып, беріле тыңдалық. Денемізді өн отымен балқытып, терең мұғта да көмілдік. Сезім көліне тұншығып кете жаздаған кезімізде өзі қайта алып шығып отырды. Бірақ тыңдаушы бәріміз де “Қырсықса қылған ісің, оңға айналмай” деген опық, екіншіке тіреле қалып, серпілеміз. Мен осы бір мұнды да жырлы, зарлы да сырлы арихны қағып алғым келіп, өнге деген сезімімнің көзін ұйқысынан мүлде оятып алдым да, зейін күшімнің бәрін соған жібердім. “Қайтейін, ат көтіне бөктерілдің, Дереге екі қолым байланғанда” дейді өн өленінде. Демек, қызды алып қашу салтында мықты жігіт, яки күйеу жігіт қызды алдына алды. “Бөктерілдің” дегеніне қарағанда ат сауырған салып кеткен. Сонымен бірге жігітті ат ағашқа байлап қойғаны да анық болып отыр. Өн өленінде үлкен оқиға жатқаны мәлім. Үшінші шумағында:

Бел асып, үзілгенде қаран менен,

Ағашта қалды менің баран денем.

Кеш батып бара жатыр сағым байлап, – делінеді екен.

Әрі табиғат кеші, әрі өздерінің кештері сағым байлап, қарауыта бастаған кеш кеуімінде бар дүниенің барандайтыны анық. Бұдан ғашықтар әлемінің бұлтын жыртып, өзінің жұлдызын көрсеткен екі жастың өн өленінде үрланып жатқан құпия сыр бар екеніне кім күманданбайды? Бұған бәріміздің де сезімдеріміз ортақ еді. Ісләмнен үшеуіміз де: “Өңің оқиғасын білесің бе? Естігенін бойынша бізге айтып бер”, – деп жалына бастадық. Манап ағамыз “Сұрай білсең, құрай білесің” дейтін, содан жалынып-жалбарынып Ісләмді лайла аллаға келтірдік.

Ісләм “Хәсен – Жәмила” фильміндегі Задайдың ролін алған артист Айтжанның інісі екенін кейін білдік. Бірақ ол Айтжандай палуан денелі емес, Айтжанды кішірейтіп көрсеткендегі Айтжан болатын. Қоңыр жүзді, ат жақты, ұзын мұрындылау, кішілеу жігіт еді. Сезімталдығынан болса керек: “Бермейтін сараң жоқ,

сұрауы келіспейді", – деген. "Рас қызытып қалдыңдар ма? Мен айта білем бе екем?" – деді. Ол ән айтпастан мен өзімше, Манап өзімше әнші боп келе жатқанбыз. Манап, тіпті, ұйғырлардың классикалық әні "Қой көздерімді" айтқанда екі көзін тарс жұмып алып, бір құлағын басып қатты шыңғырып айтатын. Оған мен маз болып қалатынымын. Мәкен: "Рас, қызығып отырмыз. Өңде төселген жігіт көрінесің, айта бер, қарағым. Өнімің оқитпасаң қоса айт", – деді. Мен де біраз мақтап алдым. Сонымен бірге төрт-бес рет қайырып беруін өтіндім және сол күніен бастап өнді қалдырғаным жоқ. Бұдан соңғы ермегім соны қайталау болды.

Ертенінде Іслам "Ардақ" атты әнінің туу тарихын бастады. Ескертпесінде:

– Іледе Қызай руы жасайды. Оның үлкен бір табы болады. Әсет ақын сол елдің ішіне барған көрінеді. Бірақ қай жерде болғанын бітпеймін. Нақ естігенім бойынша айта берейін, – деді. Біз жығыла құлақ тұрдық. – Атпал азаматты, иә, қасына алты қолшоқпар алған біреуді "Аттанбай" деп айта берейін. Ол "Бүгін шаңырағын шағып, Әсеттің абыройын айрандай төгіп, Ардақты алып келеміз", – дегі. Қолшоқпарлары қосылатын. Сол күні дүрліге аттанған жетеуі Әсеттің ауылының өлтер-төптерін шығарыпты. Бөсін түсу уағы екен. Ойжайлаудың шөбі құрал, шегіртке шыжылдаған күзі болса керек. Бір ауыл атанып отырған екі үйдің де іргесі тұрулі болыпты. Ардақ үйдің көленкесіне шығып, көсте тіліп отырыпты, ал Әсет үйдің күн шуақ іргесінде терлеп-тепсіп өрім өріп отырған кезі екен. Онысы күніне күйіп, суығына шыдаймын деген ниәрет па екен, кім білсін? Әйтеуір тұрулі іргеден көріп отыруға тиіс қой. Ойға түспей, жайлауға шықпай, көсіп үшін орта жайлауда отырған бұл екі үй шал астық салып қалыпты. Аттанбайлар астыртын біліп алған ба, кім білсін, Ардақ пен Әсеттің шешелерінен басқа ешкімі болмапты. Оқыралаған сиырдай өр жақтан құдия шаң шығарған топты алдымен Ардақ көріп Әсетке айқайлапты. Бірақ кенеттен тиген соққы белге ұрған жыландай бұларды шоңқытып тастапты. Өншен атты аткеуделер ө дегенде Әсетке тиіп, талмау жерден ұрыпты да, атағашқа тас қып байлап тастапты. Қару көрсетсе де, екі айналымға келтірмеіті. Қолына жабысқан Ардақты қағып тастапты. Бақан ала жүтіріп, батына араласқан шешесін босағасына тастапты. Шылбырға ораған Ардақтың шешесінің қолын сындырып кетіпті. Ал Ардақты масқаралау үшін екі қол, екі аяғын байлапты да, атып алған елікше аттың сауырына артылта салып, бір қолының сүйемелімен жөнеп беріпті. Иә, айтқандайың, не үшін бүйітп ауылдың өлегін шығаралы деген нәрсе қалып бәрі жатыр екен ғой. Ардақ өуелде өлгі атын ұмытып, Аттанбай деп қойған

авызға атастырылады екен. Яғни жас кезінде құла болысады екен. Бірақ Аттанбай дәулет мастығымен өлукілеу жігіт болады. Төірегіне шығамы жоқ киенкі бұл жігітті Ардақ сүймейді. Бірге тете өскен Әсетпен көңіл жалғасады. Әсет еңбекші, ісмер жігіт. Әкесі ертерек өлген Ардакқа шешесі тілектес болады.

Тіпті Аттанбайлардың өткен-кеткен ауыс-түйісін өз тіршіліктерімен қайтаруға да бекінеді. Бірақ жесірді жатқа жіберу бір Аттанбайдың емес, руының намысы. Осы арқылы, әрине, Әсетпен өштеседі. Бірақ қызды ешқандай алып қашып кетпесін деген өккілікпен өштіктерін сыртқа шығармай тұрып, жымға қақпан құрады. Қақпанға түспесе, ішіне “у күйіп”, бір-ақ күн масқаралан, қорлық-зомбылықпен өкетуге бекінеді. Күн сәтін, іс-арайын таңдап жүріп келген беті сол болады. Екі жым тартысы шығады, сынып кестенін кергіші қалады, таспасы таратып, өрмі қалады, басыға таңылып, қолынан үзіліп, зар жылап екі шеше қалады. Бөктерілген Ардақ бел аса бергенде үлкен пікірмен аттан құлап беткейден тастай домалатқан кесте Әсет ат ағашты жұла жөнелген екен дейді. Махаббат, ерік күші қандай қиын еді десеңізші! Соңғы рет жыласып, қош айтысыпты. Масқара ету ниетімен келген жаулар жағы екеуін қайта сабап, қайта байлапты. “Деректе екі қолым байланғанға” дейгін тұсы бұл. – И.Ж.) Абың-күң арпалыс талайға созылғаны соншалық, күн де бата бастапты. “Әсет сонда байлауда тұрып айтқан өні екен”, – деп акын Әсет “Ардақ” деген өнін жаратыпты. Тууы былай көрінеді: әрине, өстігеймше айтып отырмын, қызды алып қашып берген ауылдың жанында, қатар бір бай ауылда жатқан акын Әсет оқиғаны естиді, ұтады. Жігіт пен қыздың аты-жөнін біледі. Жігіт аты – өзімен аттас, қыз аты – өнімен аттас болып шығады. Оқиға болған жерге келеді, түтеленген ауылды көкпен көреді. Сезімге бай сері Әсет табанды осы өңді шығарып, қос ғашық, сорлы ашықтар үшін өлмес мұра қалдырады”.

“Сен де өлме” дестік Ісламге. Біз де беріле мүлтіп кеткен бастарымызды көтерістік. Содан бері, міне, табаны күректей отыз тоғыз жыл өтті. Ісламнен үккен өңші, акын, композитор Әсет Найманбайұлының “Ардақ” өнінің туу ахуалын қалың оқырманға жеткізу орайының сәтін енді тапқандай болдым. Өткен бір орайда кернекті өскер артисіміз, өрі композиторымыз Байақын мен бір өңші қызға айтып бергенімде: “Ел жақта айтып жүрген және біз білетін “Ардақтың” нұсқаларына үксемайды екен”, – десті. Соңғы үл “Ардақ” жергілікті оқиғаға байланысты жазғырылып туған үшінші вариантты болғаны ғой. Қані, ендеше айтып көрейін...

Рахметолла ұзақ сырды осылай толғап тоқтады. Бар оқиғаны осылайша қағызға түсірген. Өзін байсалды ұстаса да жай ғана қарапайым қара сөзбен баяндалған бұл тарих акын көңілінің

өсершіл лебімен жүректі бір жылытты, бір суытты. Баяу, қоныр үнмен оқыса да, іші алау-жалау боп, онысын әнге еліккен беймаза сезіммен сездіріп те тұрды. Өзі домбыра тартпаса да, сары домбыраға бір қарап қойып, қағалақтап, іштей күбірлеп, күнөреніп, өнші жігіт Еркінбекке тесіле қадалды.

— Сол дем алыңыз, — дедім мен.

Рахметолла үн-түнсіз келіп, Еркінбекке “домбыраны ал” деп нұсқарат бұзды. Еркінбек маған бейтарап бір терең толғанысты өңші түтпен тартып, әр пернені аса сақтықпен жұп-жұмсақ етіп былқылдата бастады. Рахметолла оны тыңдап, ойға батты да, “өңді қосыла ғой” дегендей үн қақты. Ән басын ал.

— “Ед Ар-да-а-ак! Әріне”, — деп Рахметолланы көз қығын сала, үнсіз мақұлдатып жалғай берді.

Рахметолла домбыраға төне түсіп, дәл “Әрінеге” іліккен тұсына жаны исініп, “дұрыс” дегендей шамыркана бас иізіп, тұнжырай қалды.

— Бұл әннің ең қиыны да нәзігі, кесек тұсы да осы “Әрінеге” жүрек сыздығы еңуде ғой, ағи, — деп Еркінбек маған бір Рахметолланы бір қарап қойды.

— Әсеттің иірімінде шек жоқ қой, шек жоқ, — деді Рахметолла да таңданған кейіпмен.

Еркінбек бір ғана “әрінің” мінсіз жымдасуын қайта-қайта қайырып, бір селкеу шертіс байқатпай, қиял жетпейтін үн қисынын тауып, нәзі соған беріле езіліп, көзін жұма мәнерлеп-ақ бақты. Өңді сәншалықты күдіретті етіп, ірілетіретін дәл осы бір жеріне екен бар маңыз. Елеусіз ғана ұйып тыңдап отырған Әжен жеңгей де лахзатқа бөленді.

— Жа, Еркінбек, осыдан жазбасан болды, — деді Рахметолла. Сөйтті де маған бұрылып, — Ал тартылғаннан өз дауысыммен жаздырайың, — деп, түрегеп тұрған бойы терезеден сыртқа көз тастап, мұң толы көкірекпен ауыр леп шығарып, айтса айтқандай құдды бір опералық арияны ыңыранта отырды.

Әсеттің бұрынғы “Ардақтары” мүлде қысқайды. Ол “Ардақтар” сәулеті, назды, оуелетген ерке арман секілді сырлы, мәдір еді ғой. Ондағы ыстықарлық, күштарлық Дәнештің нәзік лиризммен жүрек жандыратын-ды. Сол Дәнешпен дос көңілдеп боп бірге өскен Рахметолланың “Ардағы” Әсетті бір арманды мұңлық етіп, “Зәурешімен” зар тәккен Мұхит, “Хорлан”, “Бір мысқалымен” ай ұрған Естай, Ақтоқтысына деген шегі тарқамай “өмір шіркін өткенді күйікпенен” дейтін Ақан сері, Ақбөбегінен айырылған сорлы Қайыптай үйілетіп, үнемі асқақ шарықтайтын үнін жеті қат жер астына түсіріп, сонау тамұқ дүниесінің азатты ыңыранысына айыулатады. Нала, өкініш. Қорғансыздық. Түнілу. Кесілген үміт. Осының бар-берін Әсеттің зілді сөзі былайша паш етеді:

Ей, Ар-да-а-ақ!

Әрине, қолдың кірі жуса кетер,
Неге айтқан бұрынғылар болса бекер,
Қырсықса қылған ісін оңға айналмай
Дарига-ай, зарлауменен күнін өтер.

Қайырмасы.

Өттің-ау жалған,
Қалдым-ау қайран
Дүниеде болмас істің,
Бөрі де арман

Дүниеде сен де арманда, мен де арманда
Ұмытпан бұл бір күнді мен жалғанда
Қайтсейін, ат көтіне бөктерілдің,
Дереге екі қолым байланғанда.

Қайырмасы.

Бел асып үзілгенде қаран менен,
Ағашта қалды менің баран денем,
Кеші батып бара жатыр сағым бойлап,
Дүниені сенсіз қалған қаран көрем.

Өн айтылып біткен соң өзді-өзіміз үнсіз мүлгідік. Өлден соң
– Бар шумағы осы ма, Раха? – дедім көзіме аласапыран
сұмдық көрініс елестеп.

– Е, сорлы асықтар... ән өленінің соңғы шумағын есіме түсіре
алмадым. Көп айтпай жүріп қарайып қалған екем. Көп ойланып,
тыңғаннан кейін ғана миымның бір саңлауынан жарық берді.
Сонда да ән өленінің жолдарындағы кейбір сөз ауыс та болуы
мүмкін. Кателігі болса кешірсіздер, – деп Рахметолта ауыр дем
алып, алдында жатқан қағаздарынан оқыс бірдеме іздеп бөйек
болды. Әжен жентей келіп, екі жақтап тарақтады. Ақыры тапты.

– Ата бір жылы... 1984 жылдың шілде айында Әсет бейітінің
басына тас орнатылды. Көгенкөз жұрт ардақты арысының аруағын
көтеріп, тағзым етті. Сол салтанат үстінде Әсетке арнап мына
бір өлеңімді оқып едім.

– Оқынғашы, Раха...

– Оқның:

"Дүниеде менен сорлы жан бар ма екен,
Баспаға бірер сөзі берілмеген", – деп өкінген,
Қайғыны жеп өкінген,
Сен өкінген қайғымен
Мен де өкінем.

Айта сөйлеп қияға қиялайды,
Жібермейді кездесе құралайды.
Мағырыптан атқан оқ машырықтан,
Қиыр кетсе, оны да сұрамайды.

Сұрамайды өтейте, сұрамайды,
 Алтпал қолмен асуды шұралайды.
 Әсет ига, өзінің өлеңінің
 Қисынына кімде кім тұралайды.
 Кезінде "менен сорлы жаң баір ми" дегі,
 Заманың құрметіне келе атыай дегі,
 Қайтейін, жасысаң да асып едің,
 Басып едің өлеңің "Абылай" боп!
 Сол бір сорлы жаныңмен бақыт таптық,
 Таптық мерей, мереле, таптық шаттық,
 Еңбегіңнің рухы бақыт болып,
 Мәдени мұрамызға тоң ғып жаттық,
 Ұрпақтарын орындап армындық,
 Айтып жүр асқақ өн мен арда жырды.
 Желдеген, нөсерлеген, борандаған,
 Өлеңің бізді өзімен мақтандырды.
 "Ән салсаң, Әсеттей сап" деп үлгі етіп,
 Шырқауың ахылға өтіп, көкілге өтіп,
 Таппаймыз сенен артық өн атасың,
 Отырсақ, дүрілдетіп, түйдетің,
 Жұмылмай қарашығың бітеліп мың,
 Кетіп ең ақыретке көтеріп мұң.
 Аршығың орысдалып, міне, бүгін,
 Орының өшкен көбір көтерілдің,
 Кетсең де сен бел асыт,
 "Қахы Көрпеш молдасы" –
 Бізбен құрды, бізбен мензес.
 "Сайфил-мүлік – Жамалдай" біз бейметтеп,
 "Арзатынтай" – ардақты ар жібермес!
 Махаббаттың күңгейің теріскейің,
 Ашылдың кімге өн, көріс бейім.
 Үшінші "Ардақ" ғашықтың ариясы,
 Деген жаның анты ол – беріспейім!

Рахметоллауын қой көз қызыл жиектеніп, толқып кетті.

- Әсеттей өн сұнақарыш болманы ғана мыңжасым еді бұл.
- Әсеттің бейіті қай жерде, Раха?
- Іленін Көкқамыр деген жерінде. Ол өзі жайлау.
- Жатқан жері қай елдің қорымы еді?
- Қызап мен Албан елінің аралас қорымы. Бейіті әдеттегі тас қашап ойып жасған.

– Бұл іс әкімет тарапынан істелген шығар.

– Әрине. Өткен күндер... мені қасіретті қылған ұсойқы Гоминдан әкіметі болса да келмеске кеткен. Халық, мынадай бақытты қазір. Солай, інім...

Е, мынадай бір қызық жайды айта кетейін, біз кейде өзіміздің киелі мұраларымыздың барқына жетіп, қадір-қасиетін біле бермейміз. Онымыз рас. Өсетке осы ескерткіш орнатыларда, екі шал қатар жатқан екі бейітке “Өсет осы!” деп таласып қалады. Екеуі де сексенмен асқан қариялар екен. Сол екі шалдың біреуінің зерделілігін қараңыз — сол шал тұрып: “Ей, бейбақ, мен шатаскам жоқ. Баяғыда Өсетті қара жердің қойнына бергенде, лақатының ауызын таспен қаладық, тастың іргесіне білектей ақ қайыңды көмдік. Түбінде Өсетті өкімет те, ел де іздейді, дедік. Мен көрсеткен мына қабірді қазыңдаршы, төңір жарылқағырлар!” — дейді. Жиылған топ осы бетуаға тоқтап, өлгі қабірді ашады. Айтқанындай таспен қаланған лақаттың дәл ауызынан ақ қайың ыппақ қалпында шыға келеді. Өсіп Өсет өңшімен қайта табыстық.

Осы тұста Еркінбек “Ардақты” тағы да балбырата, шаршата шертті. Бұл нұсқаны алып қалған Ісләмдей есті жүректі өңшінің тағдыры не болды екен деп ойладым. Менің осы ойымды сезгендей Рахметолла қабағы кірбін шалып:

— Ісләм де марқұм боп кетті. Есіл азамат, — деді.

Осы сөзден кейін бұл хикаяны қозғағамыз жоқ. Ал, дастархан үстінде бұл нұсқадағы оқиғаның өлі де шешілмеген құпиясы ақтан кылып, көңіл құсын бірде олай, бірде былай алып қашып. “Мақпал” мен “Інжу-маржандағы” жұмбақ кейіпкерлердей алдарқатты, қара ормандай қалың Найман мен Керей, Албандардың игі жақсы, мырза, бағыландарының сый-құрметін, қолпашын, демеуін ардақтауын көп көріп жүріп, пенде, өңші ақын ретінде жанын толқытқан қайран ғашықтарының ағын атауға ізеті жібермей, кейде батылы да бармай, аһ ұрып, іштей тынып, өңнің шаттығы мен қайғысын өзгенің басынан кешкізген Өсетке қайран қаласыз. Не ақындық желікке ерік бермей, не жазушылық қиялмен әдейі иіп, қолдан жасамай, марқұм Манап, қазір көзі тірі Қажықұмарлармен бірге естіген бұл оқиғаны қаз-қалпында жазған Рахметолла “Жігіт пен қыздың аты-жөнін біледі. Жігіт аты өзімен аттас, қыз аты өңімен аттас боп шығады” дейді. Жігіт — Өсет, қызы — Ардақ! Бұл ұқсастық емес, нағыз дәлме-дәлдіктің өзі. Дәл осылай етіп өңді ғайыттан алып қалған Ісләм де қысыдастырмаған шығар. Сонда бұл құпия кімнің ісі? Есіме 1992 жылдың қыркүйек айының он жетісі — жиырма бес жылдық тойы түсті. Той үстінде ақын өңші хақында көл-көсір өңгіме тиегі ағытылды. Менің өз байқауымша, Өсетті білем деушілерді көп тыңдай жүріп, арлы сөздеріне төңгі болған жандардың ішінде — ірі ғалым Қайым Мұхамедханов, ақын, жазушы Құрманбай Толыбаев, ақын, журналист Аманжан Жакыпов, кешегі сырлы жүректі өңші Дәнеш Рақышев, міне, осы кісілерден жасанды, қиям өңгімелер

тараған жоқ. Дәнеш айтатын-дыс “Әсет өз махаббатын жасырып кетті”, – деп, Дәнешпен жандай дос Құрманбайды сол Мәканшыдағы той үстінде диктофонға жаздым, сол сөзінде ол “Әсет бір қызға ғашық боп жүріп, соған атын тұра атауға бейтарап. Атын жасырып, өнді “Мақпал” деп атапін. Ә, айтпақшы, Әсеттің сүйген сол Мақпалының елі жайлауға көшеді. Қыздар топ-топ биі көш бойында, не сал оқшау шығып, жүріп отырады. Соңа Әсет қызымен кездесіп қалуға келгенде осы өнді айтыпты”, – деді. Бұдан кейін Құрманбай “Інжу-маржан” өңі жөнінде: “Бұл өңін Аякөл маңында бір қызға арнаған деседі. Бірақ оның да аты белгісіз. Ол кезде қыздың атын дәл атау салтығы жоқ іс, қызан ол ала алмай қалса масқаралағаны емес пе? Ардақ – ардақтың дегені ғана, сол сөзден шыққан”, – деді. Әсет өмірінен кітап жазған Құрманбайдың өзі Мақпал мен Ардақтың және Аякөздің қыздың шын аттарына өзі де көз жеткізе алған жоқ. Дағдартумен келе жатқан осы тылсым сырдың бір-бірі Әсеттің өзіне ғана ыян жай боп, ол бұл жөнінде тіс жарып, тіл қатпай ғұмыр кешкен. Осы беріктігімен Әсет Біржан салдың “Ғашығым”, Абайдың “Жарық етпесіндегі” аты аталмаған махаббат періштелеріндей хас сұлуды сүйіп, арманда кеткен есіл мұңдық боп ойланшырлық. Ислам арқылы Рахметоллаға одан енді бізге жетіп отырған саф алтындей жарқыраған сирек бітімді мүлде бөлек, дара нұсқадағы кейіпкер жігіт – Әсет деп отырғаны есімі беймәлім, сұлулық төңірісіндегі күйікті қылған аруды сүйген өңші Әсеттің өзі. Іле, Тарбағатай, Алтай жалынды Әсетке байтанысты ағыл-тегіл тарих сөзі Ұрымжық тоғысып, мұндағы озық ойлы ой-сана тармағына салынып, алып қашты гу-гу сөздердің демі басылып, жөні түзу деректер ғылыми негізбен бекемделіп жатады екен. Әр өңі әулие, күдірет боп көрінетін Әсетке біздердегідей Жарылғапбердінің “Ардағын” жапсыра салу әдеті жалпы Шыңжаң өлкесіндегі “білімпаздарға” жат құбылым. Олар Әсетті бізден көп біледі... көп! Шын асылдың тегін жаратылысын таниды. Дәл дәір Рахметолла үйреткен Әсеттің белгісіз “Ардағы” өңші Еркінбек Сәсегұлының сыршайдай соғылған аңсаулы үнімен Шыңжаң елінің жүрегін тербейді, оған бар хикаясы да дүйім елге мәңгілік болғанды.

“Ардақ...” Әсеттің сүйікті “Ардағы”

– Әсеттің “Ардақтарын” айтушылардың ең ірілерін біз көрген жоқпыз. Біз көп өңшілердің ішінде Дәнеш пен Жарықбектің, Дәнештен дәріс алған Қажыбектің орындап жүрген нұсқаларының тазалығына, пәктігіне ден қоямыз. Бұлар Әсет өуезін “өдіпемейді”, қылау жұқтырмай әуелетеді. Әсетке “ақыл айтпайды”, “Әсеттің өңі еді” деп сорпаның қоқымындай бірдемелерді телімейді. “Ардақтың” бағзы бір көріксіз нұсқасы шыға қалса, оны Дәнештердің ісі емес дүние өңшісімақтардың ісі, кім аузын ашып “ақулы”

десе соларды еш талғамсыз жазып, “міне, Өсеттің “Ардағының” тағы бір түрі” деп кез-келген жинаққа кіргізіп жататын шалағай музыка мамандарының жауапсыз тірлігі деп біліңіз.

Ісләм мен Рахмет сақтап қалған белгісіз “Ардақтың”: “Ей, Арда-а-ақ!.. Сен де арманда, мен де арманда”, – деуін қалай жүйелеуге болады. Бұл “Ардақ” Дәнеш шырқайтын ерке сезімді екі “Ардақтағы” – алансыз үміт, еш қаперсіз қиялдау, сағыну, аңсау, сол қалде жүріп, өз-өзінен мез болып, Ардағына сену, күңірт ойларды бойға дарытпай шалқу, шарықтау, үмсына қол созудан мүлде бөлек дүние. Ол Ардақ Өсет үшін бақыт құсы еді. Бақыт құсы тілегеніндей қолына қона берсе, енді бірае сол бұланай Өсет:

“Ей, Ар-да-а-ақ!..

Қырсықса қылған ісің оңға айнамай,

Дарига-ай, зарлауменен күнің өтер – дер ме еді?

Бұл – Ахан серінің Ақтоқтымен сүйіскен сөулелі күндерінде: “Тар жерде бал беруші ең тілінменен”, – деп, жер-көкке сыймай толқып жүріп, ал бір күндері:

“Ахау, Ахоу, арман,

Айхай жалған!” – деп, болмаса:

“Алмадай беттерінен сүйгенінде,

Суырылар тілмен қабат сол көмекей”, – дейтін мұңсыз Естайдың: “Айрылдым, ғашық жардан құдай алмай”, – деп, ойда жоқта Мәжнүңдей аһ ұра күйінетін хәлін еске салмай ма?

Бұл белгісіз “Ардақ” бұғып жатқан жанар таудың оқыс ашылған ыстық жалыны секілді сол қызулы лебімен Өсет жүрегінің түңиық зарын тіл батпаң ауыр сазбен, зор қуатпен түнжиратып, кешегі бір екі “Ардақтағы” шуақты сәтін елес қып құбылттып, көзден бір-бір ұшырады, қас-қағымдық махаббат ләззеті ақыры Өсетті жанын жаралап, қансыратып тынады. Мейлі, қайғымен қан жұтыңыз, зар төгіңіз, бұл – құдіретті махаббаттың ісі!

Қазақ халқының ежелгі атамекен жұрты – үш аймақта өткерген аз ғана екі-үш аптада мен көкірегім ашылып, соншама қазынаға жолығыптын. Айлап жүрсем қайтер едім? Қазақ өні тұнған абат өңірге қайта оралып соғар күнді асыға күтем...

ЕЛ ҚАЙДА?

Шыңжаңда тағы бір жұмбақ тағдырлы, қапалы әнге кез болдым. Мұнда да бір кездерде тағдыр тәлкегіне түскен алаш баласының қан жалаған сәті жүрекке қалалған беріш боп қинайды. Әннің “Дүния-ай” деп қайырылатын иірімді көңілді жасытып, құлазытып жібереді:

Ел қайда, Есіл қайда, Нұра қайда?
Ешбір жан біздің жайды-ай, дүниа-ай, сұрамай ма?
Шет жерде ажал жетіп өліп кетсем,
Ешбір жан бауырым деп-ай, дүниа-ай, жыламай-ма?

Қарғым, қарындасым, құрбыласым,
Өкіме қастық қылды жан жолдасым.
Айырылып еркіндіктен кетіп біраш,
Артымда не болды екен мыл мен басым.
Шығып ем ауылымнан баяғымда,
Бір тұсау тұсау түсті менің аяғымда.
Жетпісте әкем қанша жылады екен,
Сүйеніп дән басында таяғымда.

Шынжанда сақталған ән. Тарихы ұмытылған. Ал бұл неідей
гәріп? Ән сөзіне қарағанда бұл мұңлық мұңдағы үш аймақта
тумаған жан. "Ел қайда, Есіл қайда, Нұра қайда?" – дейді.
Оның ата мекені – Қазақстан! Бәлкім, ол патша түрмесін танырған.
Моди сынды соры ашылмаған пақыр. Өлде итжеккен Сібірге
айдалған... Не Октябрь төңкерісінің аласапыран кезі ме екен?
Болмасы, жиырма сегізінші, отыз бір, отыз екі... отыз жетінші
нәубет жылдарының сергелдеңімен түрмеге түсіп, айдалып кеткен.
Құғын-сүртімен жүріп Шынжанның пана табуы да мүмкін. Дәл
осылай дегуге өннің Шынжанда жасап қалуы көңілге бір болынып
түйткіл тордаі әсер қалдырады. Өлде бұл өнді біздің елден біреу
жеткізген. Өннің айтушыларының көзі кеткен соң ол біздің елде
мүлде естен шыққан, ал Шынжанда әлі күнге дейін айтылады.

Патша өкіметі мен Совет өкіметі тұсында халықтың қан
қаксаған кезеңдері тарих бетінде қара әріппен жазулы тұр. Мына
"Ел қайда?" әні Қазақстандағы сол бір күйзелісті кездердің азым
ескерткіші боп қалған әні тектес біраз өндерді еске түсіреді. Сол
өндердің бірі – "Самал тау". Бұл өнді мен 1978 жылы күз айларында
Жезқазған қаласында Бағаналы Найманның бір қарпайым
адамдарының аузынан той үстінде отырып тындап, көп кейін оны
Жаншарқа перзенті, жас өнші Бекболат Тілеухановтан жазып алдым.
Бекболаттың әкесі Қая білетін көп өннің бірі бұл. Қая ақсақалдың
білікті сөзін талай естіп, өнін талай талдаған-ды. Сол кісіден
қалған "Самал тау" әніндегі жігіт 1916 жылы патша шығарған
июнь жарлығымен әскерге алынып солдат боп, қырғын саясат
айдалып бара жатыр. Сондағы әңдетуі:

Самал тау – қайран елім, шалқар көлім,
Не болар солдат болып көрген күнім.
Есіменен жатсам-тұрсам бір кетпейсің.
Кір жуып, кіндік кескен қайран жерім.

Атты емеспіз – жаяуымыз,
Жаяудан да баяуымыз.
Он бес күндей жүргенде,
Омысқа таяуымыз.

Жасым бар қос мешінде, жылым сиыр,
Тұлдырдың айдауымен кеттім қиыр.
Самал тау – қайран елім, артты қалды.
Адысқан өрісінен біз бір үйір
Өке-шешем бар еді,
Жасы жеткен кәрі еді.
Осы әнге салдыран,
Он алтының зыры еді...

Он алтыншы жылдың күйікті шері қазақ халқының жүрегінен әлі өшкен жоқ. Бұл да қазақ көрген көп сырдың бірі еді. Шыңжаңда күіренген “Ел қайта?” әні өзіне ұқсас тағы бір тас мандай тұлдырды еске түсіреді. Бұл – “Ер Төлеудің әңгімесі” атты әңгіле-эпос. “Ел қайта?” әнінде шымыр сюжет үш-ақ шумаққа сыйған. Соның әлі ұзақ хикая. “Ер Төлеудің әңгімесі” үшінші жақтан баяндалып басталады да, іле Төлеудің өзі сөйлеп кетіп, ұзақ жол үстінде сықырлаған арба өуенімен шайқалып жатып, жан тәсілім алдындағы соғыс сәсіні, арыз-арманның қасындағы жалғыз қарындасы Хансұлуға айтады.

Мен бұл әнді [99] жылы желтоқсанда айында Жезқазған қаласында белгілі әнші Ғалым Мұхамеддиннен жаздым. Ал 1992 жылдың ақпанды айының алтысы күні Ғалым маған хат жолдап әннің қысқаша тарихық, толық сөзін келтіріпті. Сол тарихыс “Ер Төлеуді жер аударып (бәлкім, бұл жырға сегізінші жылы байларға конфискация жасалған сорақы дүрбелең... – И.Ж.) Орынборға жібереді. Неше бір жылдардан соң хабар келеді: “Ер Төлеу хал үстінде, алынып қайтсын”, – дейді. Елден ешқандай жігіт шықпайды, содан жалғыз қарындасы Хансұлу алынып қайтады”...

Сол “Ер Төлеудің әңгімесі”:

Болады түс қайтқанда ұлы бесін,
Бесіннің орасы білер ерте, кешін.
Жамдығат, құлақ салып тыңдасаның,
Айлашым Ер Төлеудің әңгімесін:
“Оралған ақ қағазға шекер дейді,
Жалғыздың мал жиганы бекер дейді.
Жалғызға бір күн өлім жете қалса,
Шашылып жиган малы кетер дейді.

Келемін Орынбордан арып-ашып,
Үстінде көк арбаның денем сасық,
Бұл жолдан қала жетпей елге жетсем,
Анашым қалыр еді-ау мауқым басып.

Қалжырап алім кетті, біттім жүдеп.
Алтадін ала алмадым жалды тілеп.
Бауырым, жалғыз аған таяу жатыр,
Берік бол өзіңе-өзің, сабырлық ет.

Әуелде тағдыр маған осылай жазған
Аллаға тілім тисе, сіра, жалабан.
Хансұлу, мен риза болсын десек,
Кісіні қадірлей көр қабір қазған.
Көшкенде жылқы асырдым терен сайдан,
Өтті ғой басымыздан талай майдан.
Хансұлу, мен риза болсын десек,
Көрініп тұрсын бейітім анадайдан.
Айта бар менен сәлем алғаныма,
Жеткізген кімді құдай арманына.
Сыртасқан тәр төсекте жан жолдасым,
Айырылып сүйгеніңнен қалғанын ба?

Сұм ажал енді маған таяу шығар,
Ойым жоқ бұл өмірден үміт қылар.
Басқаның мен өлгенде түгі кетпес,
Хансұлу, жалғыз бауырым, анам жылор.
Қара жер бауыры суық кімді алмаған,
Хауа ана барған жерге кім бармаған.
Бауырым, осылайша тағдыр бітті,
Жас өмір, хош бол, сен де дүниесі жалған!

...Осылай деп, соңғы рет айтты сөзің,
Жан берді, жол үстінде, жұмды көзің.
Отырды қарындасың жас парлатып,
Жапанда сабыр етіп тежейді өзің.

Анасы баласының шықты алдынан,
Қунып, көре салып қаросынан.
Хансұлу анасына: "Бір сөз!" – дейді,
Қазасын естіртпек боп ағасының:

"Оң жақта оқ отауды жөндетіңіз,
Құрғызып ақ шымылдық өңдетіңіз.
Жалғыздың үйі салынып келе жатыр,
Бір күнге қонақ қылып жөнелтіңіз..."

Сорлы ана мұны естіп қалды талып,
Сүйегін баласының күшты барып.
Артынан өлмек жанның өлмек бар ма,
Жалғыздан қалған екен екі гәріп...

Оңшүі Ғалым жыр ғып айтып жүрген бұл әннің оқиғасы
Арқада – Өсеттің туған жері Ақтоғай ауданында болған.
Ғалым онді 1976 жылы осы Ақтоғай ауданын концертті
сапармен аралап жүріп Болатбек Қасымжанов деген кісіде

үйренген. Болатбекке ақын шешесі Дәмеш айтқан.

Кер заманға кез болған алаш баласының көп күйзелісінің бірі бұл.

Ғалымның күнделікті қоныр үні тағы бір шерменде күндердің белгісі болған “Қос апаның әнін” уілдетеді:

Сары шой іштім сан ойлап,
Сағындым, құлыным, сені ойлап,
Қиыр барып, шет жайлап,
Келер ме, құлыным, дәм ойдап.
Ойран да таудың биігі-ай,
Майданға кеткен Мұқаннан,
Хат келудің қиыны-ай.

Самаурын қойдым көмірсіз,
Қайнамайды-ау өңсіз,
Жалғыз құлыным келмесе,
Ішкен де шайым көңілсіз.
Ойран таудың биігі-ай,
Майданға кеткен Мұқаннан,
Хат келудің қиыны-ай.

Ғалым маған бұл ән жөнінде: “Екі шешенің ортасында Мұқан өсімді жалғыз ұл болады. Ол соғысқа кетеді... майданға. Мұқан хибарыма... Қос апа зар төгеді. Мен мұны өзіміздің Жезқазған облыстық филармониясында көркем сөз оқитын Әриана (Женова) деген қыздан үйрендім. Өнді шешесі біледі екен. Кейін ол кісіні әдейі іздеп барып, Қарағандыда өз аузынан естідім”, – деді.

Ғалым осы әндермен теледидарға талай рет түсті.

“Қос апаның өніндегі” “Қиыр барып, шет жайлаған” жері қай жер? Оң алтыншы жыл... 1939 жылғы финдермен соғыс... Не кешегі неміс фашизмімен болған қырғын...

О, тұрлаусыз тағдыр... Бір әнде алты алаш баласы өзінің кіндік қапы тамған атамекеніне “сыймй”, “Ел қайда?” деп Шыңжан жақтың үн қатса, екінші әнде “Жалғыздың мал жиганы бекер дейді” деп Орынбор түрмесінде іріп-шіріп, ақыры итқорлықпен сары далада арба үстінде көз жұмады, үшінші әнде “Аласқан өрсінен біз бір үйір” дейді, ал төртінші ән – қазақ қырылған айтеуір бір соғыс... бір майдан...

Осы төрт әндегі шындық не дегізеді бізге? Алаш ұлысы бір жері кетілмей, өзіне-өзі, не боп, өл тізгіні нәінде ешкімге қауаңдамай тәуелсіз боп, талай Франция, талай Англия сыйып кететін ұлан-ғайыр атамекенінен іргесі шайқалмай мығым отырса, алғіндей дүрбелең, қуғын-сүргін, қанды соғысты көрер ме еді? Кәсіреті баланың баласына кететін сол соғыстардың қазаққа қандай қатысы бар еді?

Қазақтың осы бір төрт әніндегі үйлетелі зар сонау "Ақтөбе шұбырынды, Алқакөл сұлама" зары "Елім-айдың" жүрек сыздағар шеріне ішер қосады.

Шыңжанқан тапқан "Ел қайда?" әні бейбүне халықтың бейне өмірінің қилы кезеңдерін осылай елестетті.

ТҰРАТАДА ТҮНШЫҚҚАН ӘНДЕР

Баиы-Өлгіште баратын жол ұзақ.

Семейден шыққан күні жолшыбай Ресейдің Рубцовск, Алейск қалаларын басып өтіп, Түрсекейін жол картасына алсын-алқын қырып қойып, тау жағына бейімделе түсіп, төте соқпақтарды қиып алып, Алтай өлкесінің Петропавл ауданының Антоновка селосына кеп тоқтадық. Мауыжырағи бір әдемі кеш болды. Орыс селосы. Селоға кірген сәтте көшеде өкімен-өзі сөйлесіп отырған орыстардың жөн сұрадық. "Қазақтар бар ма?" – дедік. "Қазақтар бар. Әкі, оң жағыңыздағы бұрыштағы үй", – деді.

Біз осы үйге тоқтадық. Үй нелері есік алдында тұр екен. Ері-зайыпты екеуі де жап-жас. Бізді көрген сәтте тосырап, дүрдіңін тұрып қалды. Ішім бірден сезе қойды да:

– Құдайы қонақпыз. Сәлеметсіздер ме? – дедім.

– Ну, келіңіздер. – деді үй иесі онша шешілмей.

– Атын кім, айналайын, танысалық енді. – деймін ішке тартып.

– Алимхан...

– Келіннің аты кім?

– Аға, менің атым – Зәуре. – деп келіннің өзі акцентсіз аниқ жатық сөйлесді.

Шай үстінде қозғалған әңгімеден білгеніміз – бұрын мұнда елуге тарта қазақ үйі болған. Қалір де сол шамадан сол дәлді ма, қалай. Бір сөз арасында отырға тарта бар дегені есімізде. Бұлар, негізі, Семей жағынан келген. Өлімхан орыс мінезді, доғал тік сөйлейді, жылылығы жоқ, өйтеуір қазақ деген затын біледі, келіншегі Зәуре инабатты, тілі таза, лып-лып етіп бөйек боп жүрді. Өлімханның әкесі Жұмабай келіп, жүздесіп танысқанда "енді жөн сөзге жаритын болдық-ау" деп жүрегіміз қылып етіп түсіп еді, тілдесе келе "а, тоба, үлкендерінің сиқы мынау бәсе, бұл бейбақтардың күні не болғаны сонда?" деп іштей сарылып отырдық.

– Сіздерде сүндет бар ма?

– Ол не сөз?

– Баланы мұсылманша піштіресіздер ме?

– Оның кереті не? Ол бізде болмайды. Интересно...

– Шошқа етін жей ме қазақтар?

– Жейміз. Онда тұрған не бар? Интересно...

Менімен осылайша сөйлескен Жұмабай ақсақал қолындағы
стаканын баласына ұсынып, соғыстырып қойып:

– Алып жібер! – дейді.

Әлімхан шімірікпей тартып жібереді. Әкесі де, баласы да
қызы.

– Ауыз бекітесіздер ме?

– Ондай адамдар болған.

– Құран оқыту бар ма?

– Бар.

– Наурызды тойлайсыздар ма?

– Тойлаймыз. Арақ ішіміз.

– Қазақтар орыстан өйсел ала ма?

– Алады. Мұнда орысқа тиген қазақ өйелі бар. Ал оның
қызы қазақ жігітіне тұрмысқа шықты.

– Сіздер Семейдің іргесінде отырсыздар, ел жаққа көшуді
қалай көресіздер?

– Мына Әлімхан барып қайтқан, Семейде туыстар бар.
Бірақ онда жағдай жоқ. Кім бізге үй береді, жұмыс береді?
Әлімхан көшпеймін дейді.

– Сіз өзіңіз ше, Жүмеке?

– Көшпеймін. Қазақстанда күн көре алмаймыз. Анау
Петропавл селосында, мына іргеміздегі “Огни” селосында бірді-
екілі қазақ бар.

– Бұл жердегі қазақтар өн сала ма?

– Бұрын айтатын.

– Қазір ше?

– Біз қазақ өнін білмейміз.

Түрсекен мағын түнжырай қарайды. “Ал, өн іздеген Илья,
өн керек болса ал” деп отырғандай болады іштей түйіліп.

Түннің бір уағына дейін мына бәйгүстар жүректі ұйытып,
қайғы боп, кірпік ілінбеді.

Ертеңіне сүлесөк күйде аттанып кете бардық. Бұл – шілденің
алтысы күні...

Антоновка селосынан шыға сала малшылар мен шөпшілердің
жолдарына түсіп алып, тау қиялап, өрлей тарттық. Сапар үстінде
байқадым. Түрсекен жалаңаш адам екен. Нағыз көшпелі елдің
ерек жалаңашысы. Жолды үнемі қнып алып, тіпті кейде болмайтын
жерден тәте сорап іздеп, ақыры алысты жақындатып, ұзақты
қысартып, орнықтып өкеліп үлкен даңғылға түсіреді. Сондай бір
жол қара бетпағы мидай шылқытқан қиын всулы Черный Ануы
деп аталады екен. Өзі шаңқиған биік таудың белдеуі секілді,
етекте басты айналдырған өзенге қарудың өзі қиямет. Бір
жерде тырмысып, қиялап бара жатып, құдай жар боп, төмен

сырғи жөнелген машинамызды зорға тоқтатып, уһ деп аман қалдық.

Хош, біз сол Черный Ануы жолымен ыңырана жүріп отырып, бір хуторға кез болдық. Дені алтайлықтар екен. “Қазақтар бар ма?” – деп едік, біз жөн сұрасқан алтай жігіті “Мұнда жоқ, қазақтардың ауылынан өтіп кеттіңіздер. Ол – Тұраты деген ауыл. Осыдан он екі шақырым, келген жолдарыңызбен кері жүресіздер”, – деді.

Біз Түрсекеңе қарадық. Түрсекең ойланған да жоқ:

– Тарт Тұратаға!.. – деді.

Әні-міні дегенше Тұратаға да келдік. Жолдан қаға беріс тас сайда, тау қолтығында тығылып тұрған бір бұйығы ауыл. Жібектей созылып түтіндері ғана көрінеді. Далада жылқы, сиыр, қой жайылып жүр. Біз ауылдың сыртында төңірекке көз тастап біраз тұрдық. Бір кезде астында қара аты, сонында кіі бар были жігіт келе қалды. Бұл да тосырықпа амандасты.

– Бұл Тұрата ауылы соңқос ба?

– Село “Ленин жолы” колхозы. Қазір акционерлік бірлестік.

– Мектеп бар ма?

– Бар. Туганбаев атында... Ол Совет Одағының батыры. Осы жерде туған. Тағы бір Совет Одағының батыры болған, қазір ол Семейде тұрады.

– Мектеп қазақша ма?

– Жо-оқ, орысша.

– Мұнда неше үй бар?

– Елуден асады. Не жетпіс...

– Қарттар... үлкен кісілер бар ма?

– Бар.

– Біз қосшықыз Алматыдан келе жатырмыз...

– Ну, келіңіздер.

– Ауылдың бастығы кім?

– Есболат.

Біз Тұратаға бет бұрдық. Кен сайда бар дүниеден оқиша мүлгіген ауыл. Ауыл шетінде дүкен. Дүкеннің алдына тоқтай ішке кірдік. Дабырласқан ауыл адамдары. Бізге бір-бір қарапты да, амандасқан жоқ, өзді-өзі гүлесіп тұра берді. Жүздерін жел қыққан, тотыққан, домбыққан. Сөздері орысша, қазақша дүбара. Күлкілері сынық емес, оңаш, дөрекі. Мен сатушы келіншекке жақындап:

– Атын кім айналайын? – дедім.

– Зейнеп, – деді қадімгідей.

– Фамилияң ше?

– Кускова.

Мен аңырап қарап қалыппын.

– А, сіз неге таңғаласыз? – деді Зейнеп, – Тұратағылардың

көбі — Угрюмов, Смирнов, Соколов, Игнатьев, Шитинин, Евстафьевтер — бәрі қазақтар. Әні Ботакөз келді, бұл — Соколова...

Дүкеннен шыға бергенімізде торғайдай бүрісіп, көзі мөлдіреген бір кемпір тұр екен, бәріміз келіп, қолын алып сәлемдестік. Лебізі жылы, бір мейірлі жан. Жөнімізді айтып отырып, сөз арасында:

— Апа, бұл ауыл қазақша өн сала ма? — дедім.

Ол кісі жай ғана бас изеді.

— Есіміңіз кім болады, апа?

— Бәтима.

— Өзіңіз өн айтасыз ба?

— Жас кезімізде айттық.

— Қазір ше?

— Қартайдық, шырағым. Бір таудың қуысында өмір өтіп бара жатыр. Қазақ елін сағынамыз. Бір өн айтып берейін...

Мен диктофонды аузына тоса қойдым. Бәтима кемпір шүңірек көзі моншақтай жылтырап, жасаурады ма, күдай-ау, әлсіз көкірегі үйлегендей боп:

Қара таудың басында ін бар ма екен, ой,

Ағайынды көретін күн бар ма екен, ой,

Елім-ай, елім-ай, — деп "Елім-ай" өнін әлсіз үнмен өлімсірете сызылтып, демі жетпей, үзіп-үзіп бітірді.

Қайран "Елім-ай"... Тоз-тоз боп саяқ жүрген ағайындардың көңіл лемеуі боп, аңсауын, сағынышын, қайғы-зарын басатын жұбанышы. Алтай тауының бір қойнауын әлі... әлі күреніп жүр екен қайран "Елім-ай!"

Бәтима кемпірдің жүректі діріл қақтырған үні, әлгі сөзі көзге еріксіз жас үйірді. Дәл осы бір дағдарысты кезеңде көсем мен алаяқ, дана мен мәңгірт, әнші мен алаулай, батыр мен сатқын, бүлбүл мен шымшықтың кімі кім екендігі ұмытылғандай боп "теңесіп" жатқанда, хас ғұламаның сөзін дүмшелер сөйлеп көки бастағанда, иә:

Күдайым сауысқанға бақ берген соң.

Самұрық қызмет қылар саясында, — дейтін өнмен күрсіне үйілеп жүргенімде бей-берекет күндердің қарбаласын пайдаланып, "Елім-айдай" қасиетті өнге қол салып, халық сақтаған о бастағы классикалық нұсқасын түкке арзымайтын жалған сөздермен былғап, "жаңа" "Елім-ай" "жасап" жүрген бейбақтар ғасырлар бойы бір жеріне ақау түспеген киелі "Елім-айдың" күдіретіне жолығам деп ойламай ма екен деп ауыр ойға баттым. Жә, ондай фальсификаторларға да уақыт өз жауабын бере жатар, есесіз еш нәрсе жоқ. Қаршы, Алтайдың жан білмейтін бір қалтарысында күн кешіп жатқан елдің мына бір бейкүнә кемпірі "Елім-айға" қылау жұқтырмайды. Дәл осы Тұрата ауылынан еш тәжтаусыз

бір күн жүріп отырсақ, Таулы Алтай облысындағы қазақ ауданы – Қосағашқа жетеміз. 1990 жылы “Өнер” баспасының күндерін өткізуге осы Қосағашқа келіп, үш аптадай болғанымызда “Елім-ай” өңі осы елдің адамдары жанағы Бәтимаң кемпір айтқан шумақпен жаздырғаны, кейін бұл шумақ сол сапар баяндалған бір үлкен мақлада “Лениншіл жас” газетіне басылғандығы заңиға оралды. Бұл не деген керемет рух – қырық жыл қырғын болса да, қазақ баласы “Елім-ай” деп жасап, сол сезіммен дүниеден өтеді.

“Елім-аймен” қарсы аяған Тұраты ауылындағы қазақтар не тағдырлы жандыр?

Біз осы ауылдың бастығы – отыздың ішіндегі жап-жас жігіт Есболаттың үйіне тоқтадық. Есболат сергек сезімді, ақкөңіл, шапшаң, бауырмал жан екен. Қатты қуанды.

Әп-сәтте ауыл адамдары жиналып қалды. Ульяна, Тебия, Маржан есімді кемпірлер, Бейсен, Мұхаметқарим, Қабдеш кірттар. Күләш дейтін келіншек... бәр-бәрімен әр қылы өңімізге басталды.

Бейсен: – Бір кезде осы ауылда қолжа да, молда да бәр еді. Құран да оқылатын. Шелпек пісіретін, отқа май құйтық. Қыз алысу ауыл ішінен әрі аспайтын. Сүндет болған жоқ.

Ульяна: – Қазаққа сүндеттің керекі не? Бастарында ми жоқ. Наурыз дегенді шығарған. Арақ ішуге болмайды дейді. Оттапты. Ішу керек.

Мей: – Ульяна әже, Абайды білесіз бе?

Ульяна: – А, ол мына Шарғыда тұрды. Бәсе байлады, қымыз ішті. Баяғыда өлген. Арақ ішсе, өлмейтін еді.

Мей: – Мен Абай ақынды сұрап отырмын, Ульяна әже.

Ульяна: – Ондай ақын бұл жерде болған жоқ. Мұнда мына Маржан, мұның апасы Дәріжан, Меңдеш, Камаш, Үмсиндей деген кемпірлер шетінен әлемші еді. Камаш балалайқа тартты.

Бейсен: – Мұндағылардың көбі революциядан бұрын келген. Бірі қыз, не біреудің жесірін, әйелін алып қашып кет, орыстардың, мысалы, Романовский, Соколов, Кусков, Игнатъев, Смирнов, Угрюмов, Шитинин, Иванов дейтін ірі байларын, топтарын панахып, жан үшін шоқынып қалып қойған. Кейбіреуі кісі өлтіріп жан саугалаған. Шоқынтаюын кейін оларды қуып келген қуғыншылардан топтар дәйім көрегіп отырған, оларды бермеген. Сөйтіп, біз сондай бейбақ аталардан тараған жандармыз.

Ал бағзы біреулері 1916 жылғы патшаға қарсы көтеріліс кезінде біразы 1932 жылғы ашаршылық қасіретінде келіпті. Келгендеріміз деп Шығыс Қазақстан, Семей өңірінен. Олар өздері жалданып орыс байларының фамилияларын алған. Ертеде іргелес жатқая Шарғыда қазақтар үйірлеп біне байлаған, олардың ауылын орыс байлары “қымызниктер” деп атаған. Әуелде олар қазақтардың

өміріне қызыққан. Бізге қыз ұзату, келін түсіру, қалыңмал беру, яғни құдалықтың бар жөн-жосығы керемет болған. Ал 1917 жылғы қазан төңкерісі бәр-бәрін дүрліктіріп, қойып-жойып, орыстарды да, қазақтарды да оқдырмады. Орыстың бәйлерынан ешкім қалған жоқ, асты, атты айдады. Олардың жұртында бұралқы иттей боп біз қалдық. Жаңа айттым, ауылымызда молдалар баршылық еді, келе-келе оларды да құртты. Біздің кезімізде жалғыз Әркен молда ғана құрғын оқып, дұға қылушы еді, бүгінде молда жоқ. Кісі өлсе, орыс тибытына салып жерлейді. Жаңазада арақ ішіледі. Мұнда 1941 жылға дейін қазақ мектебі болған, соғыс кезінде мұғалімдер жетіспеді, акыры бірте-бірте ол жойылды. Қазір бәрі орыстанып бітті. Қазақстанға бір жолы барып қайтып ем, олар бізді “шұжынған шоқатайлар” деп кекетті. Көңілім қалды. Барғым келмейді. Енді біз қазақша қалай мектеп аша аламыз. Кім көмектеседі бізге? Өз ділімізді, өз тілімізді қалай сақтаймыз? Орыстарға сіңіп, жұтылып бара жатырмыз.

Ботаж — Мен Қосағашта туып-өстім. Әкемнің аты — Нұрғазы, Самая деген елденбіз. Күйеуім Нұралы Соколов. Мені жұрт қазір Ботаж Соколова дейді. Бұған да үйрендім. Барнаулда педдагогикалық институтты бітіріп, биология, химия пәндерінен сабақ бердім. Бір ай Алматыға барып оқып қайттым. Мен осы жердегі мектепте қызмет ете бастағанымда қазақ тілі пәні атымен жоқ екен. Қазақ салтынан ештеме қалмаған. Қазақстанмен байланыс жоқ. Бірді-екіді адамның барғаны не болады. Олар барды да, жасып қайтады. Мен осындағы мектепке қазақ тілін енгізіп, ол өз мамандығым болмаса да өзімше ізденіп, оқып, өз білгенімді балаларға дәріс етіп беріп жүрмін. Әр кез Қосағашқа барып, қазақша кітап, журналдар әксем, әндер үйреніп қайтам. Жаңа әндер бұл жерге жетпейді. Әнімен тәрбиелеу өте әсерлі, тиімді.

Шоқан (кафедра қызметкері, жас жігіт): — Қандай әндер үйрендің? “Әсел” әнін білесің бе?

Ботаж — “Самалы жұпар...” ма?

Шоқан — Иә, солай басталады.

Ботаж — Бұл жер ол әнді бірзадан бері айтады. Қосағашқа, соны рет барғанымда “Ақ бантик”, “Жайлау көл көштері”, “Еділ Жайық” әнін әкелдім.

Шоқан — Соңғы екі әнді, “Әселді” шығарған композиторды естуің бар ма?

Ботаж — Илья Жақанов па?

Шоқан — Сол кісі алдыңда түр!

Ботаж — Ә, солай ма? Қандай бақыт! Тірі композиторды бірінші рет көруім!

Тәбия — Ауызы отырайған кемпір болдық. Менің де ата-

бабам Қазақстаннан келіпті. Зау-заты кім, одан ештеме білмеймін. Баяғыда Шарғыда тұрганымызда ол жерде орыстар болмайтын-ды. Тек қымызға ғана келетін-ді. Орыстардың әкесін балық аңтырған. Шарғының суларында балық көп. Орыстар тойымсыз, нысапсыз, нас, “бәрі менікі” дейтін обыр халық. Балық аулап, арағын ішіп, оған бізді де “қарық қылып”, оңбайтын істің бәрін үйретіп, ақыры салт-санамызды, әдет-ғұрпымызды, мінезімізді, тіпті түрімізге, тілімізге дейін өзгертіп бітті. Ертеректе шалым Арғынбай көшуге пейілді боп Қазақстанға барып еді, олар бізді “шоқындылар”, “қалмақтар” деп қағытыпты. Содан көңіліміз суынып қалды. Балық аулап, ағаш кескен орыстар бір кезде бізді Шарғыдан ығыстырып, осы Тұратаға әкеліп тыққан екен, енді қайран Қазақстанды аңсай-аңсай “Елім-ай... Елім-ай” деп өтерміз іп дүниеден.

Қані, Бейсен тамыр, Угрюмов! Ал мен – Тәбия Истомин! Екеуіміз “Көлмекөзді” айтайық.

Бейсен – Баста.

Тәбия:

– Ауылым көшіп барады Көлмекөзге,

Алыс дейді Көлмекөл көрмегенге.

А-ай, Ай!

Арғынбайдан айырылып жүргенімде,

Жер жарқылап, күн шықты өлмегенге,

А-ай, Аһ!

Мейс – Бейсеке, Көлмекөл дейтін көл туралы өң-гөй бұл сол көзді өстүңіз бар ма? Қай жақтағы көл! Білесіз бе?

Бейсен – Әрине, Қазақстандағы көл.

Мейс – Мен сол Көлмекөздің жағасында туып-өстім!

Бейсен – О, дариға-а-ай! Қандай керемет көл болды екен ол! Қарытау жақтағы көл шығар, ө?

Тәбия: – Осы сағыныппен өлеміз біз...

Бейсен – Қой, Тәбия, қонақтарды тұнжыратпайық, ал! “Уппарира, рай-рай” секілді әніміз бар еді, соны...

Тәбия: – Ой, ол “Уппарирайын” орыстардыкі ғой, тамыр-ау!

Бейсен – Біздің әндеріміз де “орыстанып” кеткен жоқ па, не айла оған? Қані...

Домбырам басы екі шек,

Түнде ойнайды гүлжішек.

Он саусағым сау болса,

Ойнатамын келіншек.

Ой, ләу, аладала, ләйлау,

Он саусағым сау болса,

Ойнатамын келіншек!

Тәбия: – Тамыр, енді мені тыңда:

Самаржанды елім-ай,
Сағындым гой жерім-ай!
Күнде базар, күнде той,
Туып-өскен елім-ай.
Ой, өткен, менің елім-ай!

Есболаттың үйіндегі отырыс осылай гу-гу боп жүріп жатты. Әлгі әндерден кейін бір сәт тыныштық орнағанда бағаналы бері бәр-бәрін үнсіз тындап отырған Түрсекең маған ым қаққандай болды. Мен түсіндім. “Бір ән салып жібер” дегені ол. Мен “Хорланды” айттым:

Бейопа мейірімсіз дүние жалған,
От болып көкірегімде қайнайды арман.
Аннанан сәді тапқан айналайын,
Беймәңгіл сіз бір аққу ұшқан қолдан.
Айхай, жалған,
Хүснн-Хорлан!

Екеуі туған екен бір анадан!

Т а б и я: – Уа, жалған!

Б е й с е н: – Пай-пай, дүние-ай!

М е н: – Бұл өнді білесіздер ме?

Т а б и я: – Жоқ!

Б е й с е н: – Білмейміз!

Үй іші тым-тырыс боп мүлгіді. Бәрі іштей тынды. Біреуіне көз жоғатып қарау қиямет. Бір мылқау сезім бәр-бәрімізді бұрып тасты. Мен дәрға қозғалақтап, көзімнің астымен Түрсекеңе ұрлана қарадым. Түрсекеңнің көзі де сұзіліп, мұңға батқан. Менің қарағанымды сезіп, сол сәлген күйі: “Еділ-Жайығанды” айтшы, – деді. Мен еріксіз дүр сілкініп, “Еділ-Жайықты” айттым. Бұл өннен соң Мұхаметкәрім ақсақал “Шәлі өзенді”, Бейсен Мәзидің “Үшқарасын”, Күләш Шитинина “Ақтамақты”... бәрі-бәрі қосылып, құдды орыстың Воронеж не Тамбов хорларындай “Елім-айды” күңгіреңтті.

Ән біте бергенде үй иесі Есболат бір қойды есіктің алдына сүйреп әкеліп:

– Кәкі, бата беріңіздер! – деді.

Мына сәді естігенде Түрсекең тебіреніп, не дерін білмей сасқалақтап, бірақ тез жинақтала қалды:

– Ой, айналайындар-ай! Ой, бауырларым-ай! Осы... Осы ниеттеріңе ризамыз! Біз бүгін кіші бесіндетін Қосағаштан өтіп, Моңғол шекарасы – Ташантаға жетуіміз керек. Уақытымыз тар. Сендер осы малды сойындар, бізді дәм татты деп түсініндер, айналайындар! Дән ризамыз! Біз әлі жүздесеміз келеміз, птырамыз талай!..

Есболат.

— Аға, онда осы қойды машиналарыңызға салып берейікші. Жолда сойып жейсіздер! — деді.

Жаны қалмай бәйек болған Есболаттың бұл ішпіншатын Бейсен ақсақал мен Тәбия әжей зорға тоқтатты. Біз қиыла қоштасып, тасқа паштық. Маужыраған, тып-тыныш тау іші. Есболаттың мініп жүрген аты, оның қазақы ер-тұрманы... қандай көркем әбел! Жүрек өмілдірік, тартпа, құйысқан, қамшы. Тәгінің өзі жіп-жінішке жыланды әсем өрілген. Қазақтың ежелгі өнері — өрмешілік халқалпында гажап сақталған.

Жә, өк мен түстей бір құбылыс бұл.

Тұртылған шыға бергенде менің көзіме мынадай бір сұмдық елес көрінді. Оны еске түсірген “Хорлан” өмі...

Алғашыншы жылдардың бас кезінде Америка Құрама Штатының бір джунглиінде адам аяғы басып көрмеген тау шатқалында адам заманғы адамдардың тайпасы табылған. Америка ғылымдары бұлдардың тұрмыс-тіршілігін жіті қадағалап, бақылау жүргізеді. Олар тыр жалынып, тау үңгірін мекен етеді. Ғалымдар оларды жасырын түрде күні-түні киноға, фотоға түсіреді. Ал бір күндері олар шатқалдың қарсы бетінде зор күшейткіші бар магнитофонға Бетховеннің “Айлы сонатасын” ойнатады. Соната ойналып жатқанда жабайы адамдар үңгірлерінен шығып, бәрі жиналып, беттерін басып жылап отырады...

“Хорланды” тылдаған Тұраталық шоқынған қазақтар маған осы бір сұмдық суретті елестетті. Өз ойымен өзі боп, іштей ауыр күрсінбей келе жатқан Түрөкент.

— Бодандық... Отаршандық... Колонизм... Ұлы державаның орыс шопынысшының қасіреті осы! — деді.

Бізді ойда жоқта оқыс кездескен осы жай қалжырата берер ме еді, қайтер еді, жолшыбай біздің машинаға екі алтай келіншегі мінбегенде. Екеуі де үлбіреген уыз жас. Біреуінің жетектеген баласы бар. Қасы, көзі қап-қара... қазақтан: аумаиды құрттырлар. Жүздері жылы, пылы, Үлкенінің аты Шұрт екен, әйелге бейім, сондай ілкімді. Мен одан алтайша өн салуын өтіңдім. Мен 1990 жылы жазда Қосағашта болғанымда алтайдың халық әндері жазылған грампластинканы алып қайтқаным бар еді. Ол әндерді әр кез тыңдайтынмын. Бір кездерде алтайлықтар да көптегі елдің тұмырлап кешкен. Тау жабылап, табиғат төрінде жүрген. Бізбен тағдыр-ғалым, тұрмыс-тіршілігі, тілі ұқсастау еді. Әндерінің романтикалық лебі ж бізге жақын. Сонысына қызығатын едім.

Шұрт менің тілегімді екі еткен жоқ, қолымдағы диктофонды көріп, жымың етті де машинаның терезесінен тау жаққа көз салып, в дегеннен қыял құсын алысқа, тым биікке сымғатып, сондай жұмсақ нәзік, мақпал үнмен бір сырлы өңді мәлдіретті. Мұндай тылсыз өңге сөздің де қажеті жоқ. Сызылған сезімдегі құмарлық, құштарлық

оты, о сонын бойды билеп алып бара жатқан аһылатқан қызуын, тіл байлап, үнсіз үздіктіруін айтыңыз! Әннің әр жерінен “Ай... Сүт... аппақ... Алтай... ару” дей ме, әйтеуір осы сөздерді құлағым шалғандай болады. Шура әнді соза түссе екен деп тіледім. Оның ақ жүзіне дыз-дыз етіп оймақтай ғана қан ойнап, нәркес жанары ойға берілгенде кара бұлақтай тұнып, бір сұлулық періштесі боп есті алды. Әннің көкке өрлеуі, кербез керілуі қазақ әндерінің табиғатына етене болса, о тоба, оқыс, келте қайырылып, жүректі діріл қақтыратын інкарлігі қырғыз әндеріне келетін сияқты, таң-тамаша етеді...

Шура әнді аяқтай бере: “Бұл – алтайдың “Ай көркі” дейтін әні”, – деп алтай тілінде түсіндірді. Сүттей жырық айлы түнде аппақ Алтайға... арудай сұлу Алтайға қызыққан бойжеткеннің арманды әні. Шура осы әнді айтқанына іштей сүйінің, толқып, толықсып отырды. Біз де осы әнмен тербеліп, жол айырыққа да келіп қалған екенбіз. Амал не, өмірдің жолы осы. Алтайдың екі келіншегі үмсындырып, қоштасып қала берді. Біз аудан орталығы Ұстақанға соқпай, тура Қосағашты көздей Тұяқты жолына түстік. Иә, бүгін шілденің сегізі...

* * *

ТАУ ӨЛЕҢІ

Баян-Өлгий сапарының тағы бір күні...

Даниял ақсақалмен уағда бойынша ұлы сәске кезінде Сарыкөл жайлауына келдік. Төрт-бес үй ғана тұр. Ауылдың батысында бір ауыл, оның он жағында көл көрінеді.

Біздің автобусымызды анадайдан тапыған болуы керек. Даниял бізді күтіп тұрғанын білдіріп, сыртта, үйінің алдында қарсы алды. Түрсекең де ақкөңіл, Даниял да аңқылдаған адам, сәлемдесіп, ә дегеннен шүйіркелесіп, дабырласты да қалды. Даниялдың ақжарқын бойбішесі, көрші-қолан, бала-шаға – бәрі жүгірісіп келіп амандасып жатыр. Жұрт қауқылдаса сөйлесіп тұрғанда мен есік алдында үсті аппақ сор, тазы күрсақ, өбден жараған торы аттың мүлтіп тұрғанын көрдім. Атты бір монғолша киінген кіп-кішкентай қысық көз бала сипалап тұр. Аттың жағын, құлағының түбін, мойынын, қолтығын қасиды.

Даниял деібірсіз, ай-шайға қаратар емес, бізді үйге алып кірді. Әр нәрсенін жайын кара өлеңнің ойлы, ақылды, қисынды сөздерімен, мақал, мәтелмен орағыта сөйлеп, ешкім сұрамаса да, бізге бір тосын күйлерді шанағының тынысы кең, үні мол, ақ домбыраман қоңырлата, балбырата шертіп:

– Бұл монғолдың “Емен тақтай” күйі, – деп түсіндіріп қояды. Домбыраның алқымында “Даниял” деген сырлы жазуы бар. Чынай маған сыбыр етіп:

– Өзі шапқан Керей домбырасы, – деді. Бұл кісінің жаратылысы қызық, абдырап, асып-сасып, өрнелің басын шалып, шалықтап мүлде ұстатпай қояды. Мен енді бұл кісіден “Тау өленін” сұраймын.

– Ол өзі айтыс, қазір өйтіп айтысқандар жоққа тән, – деді.

Мен қызыға сүйініп, бас иледім. Чынай:

– Дәке, сіз енді қонақтарыңызға баяғы Ырысжан келіншекпен айтысыңызды айтып беріңіз, – деді.

Даниял іркілген жоқ:

– Ой, ол өзі Ногоннурда болды ғой.

Мына Черік жақтан Таугара деген бір бай кісі түрмеден шығып келіп той жасады. Ырысжанмен сол тойда кездестім. Ол өзі менен кіші, күйеуі үлкен екен. Әбден қызып, жанына бастырып көтеріп, кеу-кеудеген жұрт мені сол Ырысжан келіншекпен айтыстырып кеп жіберді. Өзім де көзсіз ұшқалақ, беймаза жанмын, айтыса кеттім. Түні бойы жұмбақ өлең, дін өлеңі, қайым өлең, балық өлең – бәрін айтыстық. Рысжан осының бәрін өзі түртіп өзі бастап, мені мейлінше қинап бақты. Бір кезде ағарып тін шатты. Рысжан жіберер емес, ол енді тау өленін бастады:

Басы езі өлеңімнің айым-қайым.

Өседі шымды жерге қызыл қайың.

Қара өлең, жұмбақ өлең бәрін айттым.

Айтута тау өленін бәр ма жайың?

Мен тұрып:

Әніне көңілім менін аударылды.

Сөзіңнің мағынасы аңғарылды.

Айта бер, білгенінше бір-бір бастан.

Дйгеуір өзі білетін тауларынды. – дедім.

Ырысжан Ногоннур (Нұгынұр) төңірегіндегі тауды айтты:

Айтамын туып-өскен Керей тауын.

Манымда балбыраған бақша-бауым.

Өрмелеп шың басына шыққандымда.

Көрсемін ел-жұртымың өсен-сауын.

“Керей” деп отырғаны монғолша “қарға” деген сөз, яғни Қара тауы.

Осы жерде мен бұл тауды қораш көріп, төбешіктен гөрі ірі үлкен тауларды мадақтағым кеп:

Өлеңмен аямаймын шыбын жанды.

Бұл күнде жұрт сүйеді сұлу жәді.

Беталды төбешікпен айнылыспай.

Айтсаншы, Алатау мен Тянь-Шаньды, – деп дік еткіздім.

Ырысжан күлімсірет:

Білесін сен таулардың сан есімің.

Зияғын көз жетпейтін төбесіңің.

Дүниеде мен көрмеген сол тауларға
Тенемен туған жердің төбешігін, — деді.
Ырысжан тауып кетті. Мен сасқалақтап:
Қыранның талай көрдім түлегенін,
Өленді қалай айттым, біле бергін.
Әріпте, қайдан жетсін туған жерге,
Осыны айта ма деп тілеп едім.
Осыны ақын болса, айтар дедім.
Сызымның қарымжысы қайтар дедім.
Өленнің әрге жүзген пірі екенсің,
Мен дағы қара өленнің сайтаны едім, — екілене тоқтадым.

Ырысжан қысылған жоқ:

Ақынның жөн білесің, барла мұны,
Өленнің менде де бар қар, дауылы.
Сайтанның анық өзі болған болсаң,
Мен едім сол сайтанның перғауыны, — деп күліп жіберді.

“Енді не деу керек, мына шіркінге?” деп бөгеле беріп, іле домбыраны безектете шертіп, далбастап отырып, өрен дегенде:

Орынсыз табынбаймыз біз пендеге,
Өленді жақсы айттың, сүйдік, жеңге,
Перғауын — сайтандардың падишасы —

Рахмет, қолыңды бер, билік сенде! — деп төмендеп, іле сөйледім.

Ырысжанның ақ жамалы алмадай албырал:

Елдеме, хош болғайсың, хош болғайсың,
Адаммен сөз ұғатын дос болғайсың.
Ол да ерлік — қалпыда өлен тапқан,

Қырандай шабытына бос қонбайтың, — деп айтысты аяқтады.

Мен де қарсы болған жоқ. Тау өлені дегеніміз осы! О, біз бір кезде балық айтысымен де өзек талдырғанбыз. Оның бәрі жоқ қазір.

Мүндің “балық өлен” Жайық жағасында да болған. Оны мен Қиса өңіріні зерттеп жүріп білдім, жазып та алдым. Аққардияшы Толстов деген генерал болған, оның бір бандасын Киселев дейтін басқарған. Жайық бойында олардың қанды ізі әлі де өше қойған жоқ. Қисаны сол Киселевтің бандасы атып кеткен. Ел ішінде оның әндері бар. Оның Болсын қызбен айтысқан “балық өлені” де ұмытылмаған. Қисаның сол айтысында:

Бір балық — су ішінде бекіре балық,
Жатады көк толқынды секіре жарып.
Бір балық — одан кіші шортан балық,
Түйелі бай қонады сортаңды алып.
Бір балық — суда жүзер жайың екен,
Бір тіні — ер жігіттің қайың екен.

Бір балық – тағы да бір қызыл балық.

Тұмсығы шошандаған ұзын балық, – деп сыпатталатын он үш балық – соның әрқайсысының қасиетін біліп айту өнері осы Абақ Керейдің тұрмыс-салт жырында бір дәстүр. Ойлып қараңызшы, сонау Еділ, Жайық, Атырау бойы қайда, Баян-Өлгий даласы қайда? Бір-бірінен шалғай, ит арқасы қиялы жатқан, араласы жоқ ел. Ал мынадай ортақ өнер дәстүрі екі жақтағы екі өлкеде қалай сақталған? Ойлай-ойтай кеп, мұндай ортақ дәстүр қайран Алтын Орда, Ноғайлы заманындағы тұтастықтан қалған, содан талып жеткен кереметіміз емес пе екен деп түйгендей боласын. Абақ Керей кешеге дейін “балық өлеңмен” айтысылты. Қазір ол ұмытылған. Бірақ болғаны анық. Зерттеледі әлі.

“Тау өлеңі” – монғолдардың ұзақ өң, қысқа өң, шөл өңі дейтін дәстүрін де ойға орнатты. Олардың ұзақ өңі – керілген кең, ұшы-қиыры жоқ, сағымды дала, қысқа өңі – тау қолтығынан аспайды, шөл өңі – сап-сары шанжиган тақыр, қаталатып, қанырығын түтеткен бір ансаулы тұз.

Осының бәрін жаратушы, бәрін тудырған – ұлы табиғаттың бір өзі. Ол адамдарға өз жырын осылай жырлатады.

“Тау өлеңі” қазақ фольклорында, әсіресе бізде кездесе ме? Жок, әбден көнеріп, ғайып болған. Ал Даниял ақсақылға бұл босқа келмейтін, бұл да бір ғажайып олжа, қайта тірілген фольклорлық нұсқа. Айтыс ақындарының өресін кеңейтуге үлгі

АУШАДИЯР

“Аушадияр” – тұрмыс-салт жырының ескіріп, жоғала бастаған үлгісі.

“Аушадиярдың” не екенін мен алпысыншы жылдардың ортасында, одан жетпісінші жылдардың аяғы... сексен үшінші жылдары Қазақстанның Шымкент облысының Созақ, Шахн жағынан, Жамбыл облысының Сарысу ауданы, Қарағанды облысының бұрынғы Егіндібұлақ аудандарында Шықжаннан келіп, шашырап жүрген Абақ Керей мен Наймандардың қойшыларынан естігенді. Солардың бәр-бірі “Аушадияр” ертеде келін түсірген отыр күн ойын, қырық күн тойда айтылған. Келін келеді. Келіннің беті ашылады. Жар-жар болады. Ду-ду той думаны өтіп жатады. Көңіл шалқиды. Сол гу-гу дулы топ бір сәт орайын келтіріп, жастарға үлгі, өсиет, нақыл сөзбен “аушадияр” айтады!...” дейтін еді. Бұл рәсім біздің елде мүлде жоқ, ұмытылған. Қазақ фольклорының кен сабағы Мұхтар Әуезов, Әлкей Марғұланардың қазақ ауыз әдебиетінің оқулығын жасаған Мәлік Ғабдуллиннің

зерттеулерінде "аушадияр" сөзін кездестірмейміз. 1993 жылы ақпан айында Шыңжаңда профессор, үлкен тарихшы Нығмет Мысқалимен естен кетпес бір келісті сұхбат болды. Ол кісінің: "Әнәуіміз балдан қалған сарқыт тәрізді бір тәтті нәрсе ғой. Екшеліп-екшеліп жеткен. Замана ағымынан көп құқайды көріп те баққан. Біз 1979 жылы... ол кезде қазақ облысы Күйтін деген жердеміз... Халық мұрасын жинауға шықтық. Оның алдында ғана бізді "Мәдени төңкеріс" деген бір ессіз науқан есендіретіп, қаусатып, өмірімізді шайқап, өнерімізді астан-кестен ғып бүлдіріп өткен-ді. Халқымыздың ғасырлардан келе жатқан әнімен, жыр, қисса, дастанынан, күйінен не қалды екен деп дел-сал боп елге шықтық. Бір жарым айдың ішінде алпыс дастан, қисса, діни қиссаларды қағазға түсірдік, кейін ол он төрт том боп жарық көрді. Әндер де жиналды. Тұрмыс-салт жырларының қыруар нұсқасын талтық. "Аужар", "аушадиярлар" да бар", - деген сөй әлі есімде. Сол сапар мен "аушадиярды" ала алмадым. Тіпқырылған адам дайынсыз, ыждағатсыз боп "аушадиярға" қолым жетпеді. Бірақ "аушадиярдың" Алтай аймағында әлі бар екендігі жөнінде, тіпті елден жырақтан қалалық боп кеткен бір өскілікті әскери адамдардан да білдім.

Сол "аушадияр" дәйім көкейде жүретін-ді.

Ал бір күні осы "аушадияр" тағы елең еткізді. 1989 жылдың қаңтар айының алтысы күні "Қазақ әдебиеті" газетінің екі бетіне қумқ "Аушадияр" атты үлкен мақала жарияланды. Авторы - Уақап Қыдырханов.

Алматы геледидарынан қазақтың қыз ұзату, келін түсіру салтына арналған бір әдеби-музыкалық кибар көрсетілген. Фибраты мол, тәрбиелі нәрсе. Ал сол той салты қалай өткен? Міне, осы тұста Уақап: "...Той салтына келгенде шалыс басып, жанылыс кете береді. Жоралғылар жүйесіз, әйтеуір осылай болар-ау, деген жорамалмен жасалады. "Аужар", "сарын", "сыңсу", "қоштасу", бірі ілгері, бірі кейін, реті сақталмайды және осының бәрін үш-төрт келіншек бірде қызыша, бірде кемпіріше киініп алып орындай береді. Ал үйлену салтындағы бұл рәсімдердің өз орны, кезегі, айтытын адамдары болады", - деп өте біліктілікпен жөн айтады.

Асылы, қазақтың жері байтақ, арасы бір қиырдан бір қиыр, алысқа жатыр. Бізде қыз ұзату, келін түсірудің күллі ұлысқа ортақ қалыптасқан, негізгі дерлік салт, рәсімдері бар. Олар орнықты, тұрақты, баршаға аян. Бірақ сол салттың кейбір өзгеше-өзгеше түрлері ойда жоқта әр жерге оқыс байқалып қалады. Мысалы, Уақап Қыдырханов жөнін, жүйесін көрсетіп отырған "сарын" мен "қоштасу" арасында:

Мінген де атым сұр ат-ты, бикем,

Қыз кылып төңірім жаратты, бикем.

Борышқа берген сен де бір пенде,

Мерзімі жетіп сұратты, бикем, – деп келетін “қайтарма” барын, оның Абық Керейлерге сақталғанын Шығыс Қазақстан жағынан жазып алған-ды. Сондай-ақ, тағы бір тосын рәсім – Атырау, Жайық жағында “Қыздың тойбастары” деген рәсімді кезінде Шернияз, Мұрат, Қисса ақындарға айтқызыған. Қыздың “сынсуы” алдында екі-үш сағатқа созылған мадақта қыздың тең ата-анасы, өзі, мінезі, сыр-сығашты жыр болған. Содан кейін сынсу басталған. Айта берсе, мұндай мысалдар көп. Ел-елдің өзгеше-өзгеше тұрмыс-салты, тірілілігі, өдет-тұрпы, ой-қиялы кейде бір-біріне ұқсамайтын тың үлгілерді жасап отырған. Сол сияқты “аушадияр” да бүкіл қазақ елінің тұрмыс-салтында о баста орта мұсқа болды ма, болмады ма, жоқ алде ол белгілі бір елдің пия рәсімі ме, ол белгісіз. “Аушадияр” – Арқа, Оңтүстік еліне танық емес. Батысында Адайларды, Қазақстанның шығысында, Шығыс Түркістанда, оның ішінде Алтай аймағында әлі күнге дейін бар дүние екен.

“Аушадиярдың” мағынасы не?

Уақап Қыдырханов өз мақаласында екі түрлі қисын келтіреді. Біріншісі: “...Түрік тілдес халықтар сөздіктері ақтарылды. Табыс – табыс-ақ! Жоғалып кеткен жоқ мұраның көсі тіріліп тұр. Ақыры, “Ау” – кәдімгі қаратпа сөз, одағай үн. “Шад” – шаттық, “яр” – жар немесе жар салу. Сонда бұл – “шаттық жыры” деген мағына берелі” деп түсінік жазылды да жарияланды. (“Біздің Отан” газетіне сонау Австралия құрылығында тұратын Зия, Айша дегендер: “Бұрын қыз ұзату тойларында “аужар”, “аушадияр” деген салт жырлары айтылушы еді. Стынып жүрміз. Соны тауып жарияласаңыздар екен”, – деп хат жазған. Уақапқа сол хат та түрткі боп, “аушадиярды” іздестіріп, ғалымдардан сұрап, біраз зерттеген, “аушадиярдың” сөзін бір шалдан, одан Шыңжаңда шығатын “Алтай аясы” дейтін журналдан алып сол “Біздің Отан” газетіне жарияланғанын айтып отыр).

Уақап: “Аужар” сияқты айтыс емес, “сынсу”, “сарынға” да келмейді. Бірден бастап, жиырма беске дейін санап отырып ласихат айтады. Жастарға да, жалпы жұртқа да үлгілі сөздер

Аушадияр – бір болар,

Жаманның көңілі кір болар.

Ата-шасын сыйлаған,

Ақ шалмалы би болар.

Аушадияр – екі де,

Қыз – елінің көркі дел.” – деп “аушадияр” болмысы жарқыратып-ақ ашады.

Екінші қисыны, Алматы тұрғыны Түсіпхан ақсақалдың “Мені шешем айтатын. Біздің екемізді Маңырақтағы Байжігіттен ұзатып

Алтайға әкелген ғой. Екі ара төрт күндік жер. Жолда жұрт жалғыз қалса, ален-жыр басталады екен. Тойды құлалардың көп кәдесін олжалаған Қазі қайнаға сонда “аушадиярға” басып, су насихат айтыпты. Соның кәдесіне келін еншісіне айдап келе жатқан үйірлі жылқыдан шабдар күнән берген екен. Сол жануар кейін алдына жылқы салмаған жүйрік болыпты. Қазі қайнаға ол келе жатқанда “Аушабдар, Аушабдар” деп ұрандайды екен дейтін. Тегі сенің “аушадиярдыңның” төркіні осында жатыр-ау!

Шынында бір қисын бар сияқты”, – деген сөзіне ден қойғандай болады.

Уақыттың бұл екінші қисыны – қисын емес. Дәлбарлап жазатын талай пәлде жазып көргем, ол қарияның бұл сөзі “аушадиярды” тірітетін сөз емес. Ол кісі, тіпті “аушадиярдың” бір сөзін де білмейтін болуы керек. Сондықтан, бұл “қисынға” ұйымай-ақ қойғанымыз дұрыс.

Ал Уақыттың бірінші қисыны – ғылыми дәлел. “Аушадиярды” – “ау-шад-яр”, деп түрік тілдес халықтар сөздігінен үш сөз етіп өріп шығарып, сөйтіп оның “аушадияр” боп бір-ақ сөздің бітімін түзуін көңілге қонымды етіп, сыпаттауы тоқтапты, ойлы қисын. Дәл осы әдіспен “аужардың” да төркіні: “Ау – қаратпа сөз, адағай үң, тыңдаушы әлеуметті назаарын өзіне пудару, жар-жарға қаратпа сөз – тыңда, жар”, – деп тапсақ, болмас па екен?

Уақыт сол мақаласында “аушадиярдың” сөзін жариялап “оның (“аушадиярдың” – И.Ж.) қандай жағдайда, қай өуенмен айтылатыны белгісіз” деп жазады.

Сол “аушадиярдың” өуенін таптық та!

Өздерін “Керей халқымыз” дейтін Абақ Керей ішінде сақталыпты “аушадияр”. Оның қалай табылғанын сол Моңғол сипарынан оралған соң профессор Тұрсынбек Көкішевтің “ҚазМУ хабаршысы” журналына жазылған көлемді мақаласынан үзіп алып көрсеткенім жөн болар. Мақаланың бір тұсынд: “Сақсай барғанда осы өлкенің сөзін ұстаған молда Қарамес Мұхитұлын өдейі іздеп келдік. Қарамеспен танысып болмай жатып филология ғылымдарының кандидаты, фольклорист Зуфар: “Аушадиярды” білесіз бе?” – деп қалды. Қағылез келген Қарамес ислам дінімен бірге елдің өн-жырын қатар ұстап келе жатыр екен. Жоғалып кеттіге санап жүрген тұрмыс-салт жырының бір түрі “аушадиярды” айтып берген кезде Илья мен Зуфар ганғалды. Бір шумақтың өзін бірнеше рет айтқызды. Олардың жоғалтып алып, таба алмай жүргендері “жар-жар” мен “беташардың” арасында айтылатын жыр екен. Бірі сөзіне, екіншісі мақамына үйірсектегені содан екен”, – деп жазды.

Қарамес бізге “аушадиярды” өз өуенімен айтып диктофонға репортаж жаздырды. “Аушадиярдың” өні “жар-жар”, “аужар”

секілді қарапайым, шумақтық ғана құрылысы бар, қайырмасы өн. Уақап Қыдырханов "аушадиярды" жиырма бес шумақ көлемінде дейді. Біздіңше және Қарамес ақсақалдың айтуына қарағанда, бұл өзі адамының тіршілігінің жыры болғандықтан, жаңадан отау тігіп, үлкен өмірдің есігін ашқан жас жұбайға оларды қоллап-тап, ардақтаған жастарға арналып мақыл, өсиет сөздерін кен толғайтын философиялық нұсқа, ақылды жыр. Тіе берсе, оның шумағы көп, ғибратты ойлардың шегі жоқ. Бірақ "Аушадиярды" шығаратын ақылгөй акынның ойы жинақы болады өмір қиылысында мән беретін, жиі кездесетін жайларды іріктеп, мысалы, өм сүйінтетін, өм күйінтетін, не соны түсіндіріп, ұтымды ойды, өткір, дана сөздермен түйіп тастап отырады.

Міне, Қарамес жаздырған "аушадиярды" қараның
Аушадияр бір болар,
Сүйгенім пір болар.
Жалғастырсаң ескің,
Артағыға жыр болар.

Аушадияр екідең,
Аңғал жігіт өкінген,
Жаксы жігіт ойменең,
Білектен де секірген.

Аушадияр үш болар,
Атан түйе күш болар.
Екі жаман қосылса,
Өле-өлгенше өш болар.

Аушадияр төрт болар,
Аңғал адам мерт болар,
Екі жаман қосылса,
Өле-өлгенше дерт болар.

Аушадияр бес болар,
Ерте күнің кеш болар.
Екі жаксы қосылса
Бір-біріне ес болар...

Көріп отырсыз, "аушадиярдың" бес ұлағатты сөзі айтылды. Ол осылай кете береді. Отыз да болуы мүмкін, елу де болуы ғажап емес. Оны әр айтушы өзінен пішіп, өзінен шектейді.

"Аушадияр" өлместі. Бірақ ол жастардың үйлену тойының салт рәсімінен шығып қалған. Тойлардың ұлттық сипаты, жөн өтетін тәртібі өзгерген. Қазір тек моңғол қазақтары ғана емес, бізде – Қазақстанның өзінде қыз ұзату, келін түсіру салтына

жатағын қандай салт рәсімі бар, ол жөн-жөнімен қалай келуі, қалай өтуі тиіс, оны ешкім дәлме-дәл айтып бере алмайды. Ол, тіпті, біздің этнографтарымыз бен фольклористеріміздің зерттелуінде де жүйе-жүйесімен терең жазылып жүрген жоқ.

“Аушадияр” бар. Бұйығып, булығып, тарих қалтарысында қалып, нәпуге айналған ғажайып нұсқаның бесік жырындай тербейтін қоңыр нүзеімен өңдететін боламыз енді.

• • •

“БІРЛӘН”

Біржан салдың зарықтырып таптырмай жүрген бір өні – “Бірлән”. Оны бір кезде әншілер көп шырқаған. Келе-келе айтушылары сиреп, бір күндері мүлде ғайып болған-ды. Біржан салдың әр кездерде шыққан жинақтарында ол өнінің сөзі бар, бірақ оның етек-жені жинақы, бәз-баяғы қалпында мінсіз сақталған нұсқа деуге болмайды. Оны өркім өзінше жеткізген. Әр жері кетілген, мүжілген, ақауы бір өлең. Сол жинақтарда “Бірлән” өнінің шығу тарихынан хабар беретін, ең болмаса, бір-екі ауыз түсінік те жоқ.

“Бірлән” өнінің хикаясын тек көрнекті жазушы, ақын Лияс Есенберлин “Біржан сал” атты поэмасына арқау еткен. Сері көңілмен төгілте жазған поэма ө дегенненек.

Сал Біржан жол бермеген аптыққанға

Өлеңмен өрт жіберген қақтыққанға.

Қырыққа жетер-жетпес жалын шағы,

Дүниеден күткені тек шаттық қана!

Аралап жүргенінде Ұлы жүзді,

Кездесіп Жетісудың ақын қызы.

Сараны жеңіп Біржан Ешкіөлместе,

Тұсы еді көтерілген бақ жұлдызы! – деп, өңші даңқын астандатып, ардақтап басталады.

Ілекең Біржан салдың зипа бойын, сән-салтанатын сөз тауларымен зерлеуге барын салып:

Жал-күйрық жерге түсіп көміп жатқан,

Кертибел жорға мінген көбік атқан.

Ақсары топ алдында сұлу кісі

Тұлғасы анадайдан көзді тартқан.

Айменен ойнап ақық қалмақ ері,

Түрленген шапанының алтын зері,

Бұл Біржан – Сарыарқаның ардагері, – дейді.

Мине, көз алдымызда – айлы түндө жол жүрүп келе жаткан Керейдин асылы Биржан сал! Жер-көккө сыяр эмес. Ендиги багыты – Нұра бойындагы калтың арғын ішіндегі кыргыздар. Тарихтан белгилі – Шоканның еңбектеринде лыык жазылган. Абылай хан кезинде кыргыздын жиырма мың түтінін олжалап алып келип, Көкшетаудан бастап, Каржаралы төңірегіндегі Қаракессекке, Сарысу, Нұра бойындагы Қуандыққа, одан Ұлытаудагы Бағаналы Найманга дейін таратып, сіңіріп, ел қылып, өркенін өсірген. Ияас Есенберлиннің тарихқа қаншалықты биік өресі болғанын зерделі жұрт оның әйгілі романдарынан біледі. Сондықтан Биржан салды Нұра бойындағы кыргыздарға қарай жетелесе, ол ойдан шығарылған сюжет деп күмән келтіруге бола қояр ма, екен? Жок, Биржан салдың көп қызықты дәурені сол кыргыздардың арасында өткен. Тағы да аңсап шыққаны сол жақ. Оны бейнесі деректі прозадай баяндайтын шырайлы психия тілімен “сөйлетіп” көрейін:

Биржанға жеткен хабар ұзын-ырма,
Нұраның кірме – Шәкей қырғызында,
Адимның періштесі деп естіген
Бір қыз бар ұқсайтұғын хор қызына!

Осындай еміс-еміс үндер жетіп,
Сол қызды бір көруге көңілі кетіп,
Жол жүріп Қотыр, Шортан алқабынан,
Сал Биржан келе жатқан түнделетіп...

Қотыр, Шортан мен Нұраның арасы талай жер. Биржан сол тобы бір түн емес, бірнеше түнді өткізіп, салдыртып жүріп отырып, тағы бір түні бір көлдің жағасына жетіп тоқтайды. Дем алады, ат шалдырады. Кенет әлдеқайдан бір ән естіледі. Биржан сал Бірлән қыздың әнші екенін білетін-ді. Сол Бірлән бе бұл? Соның үні ме? Осы сұлу үнді Ілекен:

Дауысы әнші қыздың дерсің сырнай,
Кеткендей бойға жастық өрті сыймай.
Қағайды жүрек күйін, жан жүйесін,
Тұғандай жарға берген сертін қияй.

Дегендей әнді гүл гип себейін бе?
Жырымды нұр орнына төгейін бе?
Жас Бірлән тоқсан түрлі үн толғайды,

Тұғандай тоқсан бұлбұл көмейінде, – деп Биржан салды естен тандыра суреттейді.

Өзі әнші атаулының асқан пірі Биржан сал мен Бірләнді бір-біріне ынтықтыратын күдіретті нәрсе – ән. Биржанның ең сәулемі,

шуақты күндері Бірләнмен өтеді. Қыздың тегі – қырғыз, әкесі – Асылбек, ол Нұра бойындағы бар қырғызды уысында ұстаған, құрығы ұзын, қазақтың ірі байларымен иық-тенестіретін дәулетті кісі. Бір бай әулетпен құда болып, алық-берік жасап, Бірләнді ұзатам деп жүргенде еліне Біржан сал келе қалады. Бірләнмен жүздеседі, танысады, жастар думаны қызойнақта бірге отырып, бірге жүреді. Бір-біріне ғашық лебіз білдіреді. Бір күндері Біржан сал еліне қайтады. Осы кезде Нұра, Құланәтпес жағасынан бастап Көкшетауға дейін бір-бірімен ұштасып жатқан ел:

Қарағым, айналайың, көз көргенім,
Бұралған тал шыбықтай қылша белің.
Тілің – бал, тісің – меруерт, көзің – нәркес,
Есімде “мен сендік” деп сөз бергенің.
Ахау, Бірлән,
Әнім түрлен,
Ән еді жана шыққан,
Жастар, үйрен!

Көрінер сұлу жирен жарағанда,
Шаштарың гүл-гүл жайнар тарағанда.
Таңданып жығылуға таянамын,

Мойыныңды бұра тастап қарағанда, – деген әнді шырката бастайды. Арада онша көп уақыт өтпейді. Біржан сал мен Бірлән арасындағы бар хикаяны осы әннің өзі-ақ айтып береді. Қыз әкесі Асылбек құдалық салтын бүтбайды. Бірлән айттырған жеріне ұзатылып кете барады. Ел әңгімесі осылай.

Ал Лияс Есенберлиннің поэмасы, негізінде, осы оқиғаның жөнімен жүреді. Әлбетте, ол көркем шығарма, оның өз заңдылығы бар. Поэма кейіпкерлерінің аты-жөнін өзгертіп айтуы да мүмкін. Оқиғаға драмалық тартыс кіргізіп, ширықтырып барып шешуі де ақынның өз қолындағы іс. Сондықтан болар, поэманың соңында Бірлән құса-дертке шалдығып, ақыры “Әупілдек” көліне кетіп өледі. Бұл жерде осы “Әупілдек” көліне кетіп өлген Дәмеш қыздың қайғылы тағдыры елестеп өтеді. Бұл – шын болған жай. Демек, поэманың оқиғасын экстазға шығара шарпыстырып, қиындатып, шиеленістіріп әкеліп, ең соңында трагедиямен бітіргісі келіп, Дәмештің өлімін Бірләнға берді ме екен? Әйтпесе, ел аузындағы әңгімелерде Бірлән ондай қайғыға ұшырамайды. Пешенесіне не жазды, соны көріп, соған көніп, өзінше ғұмыр кешкен. Оның тағдыры Ақтөтыға, Қорланға, Ақбөбекке, Ақбөпеге ұқсас.

Біржан салдай үлкен жүректі композитордың жүрегіне шок салған Сал Бірлән қыз әнші сүйген арулардың тажайып галереясында өлмес, өшпес ән тудырған бір асыл бейне боп қиял тербейді.

“Бірлән” әнін мен Баян-Өлгей радиосының фонотекасынан

таптым. Өнді Мүтәліп есімді өнді жаздырған. Өн радиодан жиі берілгендіктен пленка әбден ескірген. Бірінші шумағының сөздері анық емес, қайта-қайта тыңдап, қағазға түсіре алмадым, бірақ жобасы дұрыс. Ал екінші шумағы қаз-қалпында, дін аман сақталған.

Енді “Бірлән” әні қайта тіріліп, қайта жаңғырып, жаңа леппен қайта шыркалаты. Жаксы әннің ғұмыры несінің ғұмырынан да ұзақ болатын көрінеді.

• • •

ТӨЛКЕККЕ ТҮСКЕН ӘНДЕР

Абақ Керейлер болмысынан салдарлы, салмақты, ақылды, сұлу әндер тудырған ыстық шабытты, өнші жұрт. Ықылым заманғы әндерінде қисап жоқ. Ол әндер қилы-қилы кезеңдер сыны, уақыт тезінен бүгінгі ұрпаққа екшеліп-екшеліп жеткен. Баян-Өлгіі далысында тыңдаған кей әндердің қазіргі келбеті еріксіз түнжыратыды. Көп әндердің аты бір, заты жоқ. Өзгерген. Неге? Қалай? Негізін асері ал?

Жүрек мұздап қоя береді. Бәз-баяғы біздің қалпымыз. Біз де кеше ғана бүгінгі Монғолия... оның ішінде Баян-Өлгіі қазақтарының атам заманғы әндерінің өз төл сөзінен ажырап қалған сұрқын кешіп едік. Біз көрген социалистік жүйенің қиянатшыл идеологиясы бұл жерде әлі де бұрынғы күйінде. Кеңес өкіметі орнаған күннен бастап біз қалай әңдете жөнеліп едік? Сонау бір жиырмашышы, отызыншы жылдарда Қазақстанда “Сәуле” деген ән шыркалды. “Сәуле”... Қазір бұл әннің о бастағы аты осылай ма, оны ешкім білмейді. Қысқын аты ма, әлде “қажал” дегендей ғашықтық емірену, еркелету, елжірету ме, ол – түңғыш сыр. Әйтеуір мына бір:

Біздің Сәуле ақиды оқу,

Кесте тігіп, білер тоқу.

Ей, Сәуле,

Сәуле сен,

Басқалармен болдың тең.

Ей, Сәуле,

Сәулеттей,

“Күн ит” деді-ау, сені бай! – деген өленді ақын

Асқар Тоқмағамбетов жазып еді. Оны біреу біледі, біреу білмейді. Өлбетте, Асқардай азамат ақынның шын жүрек сөзі емес бұл-ағымның, саясаттың... адамзаттың ақыл-ойын тежеп, топтастыдырып, мәңгірт етіп ұстау мүддесін көздеп, беріп бұлтқып, талқыдап, бұзып, қырып-жойып келген ұсойқы қоғамның сөзі бұл. Халықтың сана-сезімін жыландай арбап, билеп алу үшін

идеял тентіктің науқанын шығарып, оны байырғы бейкүна әндермен жалғалдырып өкетті. Қазақтың бір ғашық әншісінің жан біткенді тебірінтетін мәлдір әуесі осылайша науқани ән боп "күлпырып", "жана мазмұныға" не болды. Осындай науқанын сүретімен Ақан серідей жаны сырлы, арманы зор, шынайы сұлулықты мәңгі идеал еткен терең сезімді композитордың Балқадияшдай махаббат періштесін інкарлікпен сыпаттауы:

Дегенде, Балқадияш, Балқадияш

Күйеуін сексен бесте шал, Қадияш, — боп шыға келді.

Ән осылайша шырқалып жатқанда Көкшетаудың Зерендідей шалқар көлінің төңірегінде Қарауылдың көп ауылының бірінде бір кездерде он екіде бір гүлі ашылмай өзінің сүйген жары Сүлейменге тиіп, перзенттер көріп, тату-тәтті ғұмыр кешкен Балқадияш: "Мына шәкіндер не дейді? Сексен бестегі шалы несі? Ұят-тағы", — деп еріксіз күледі екен.

Әннің әлгі сөзін Махсұтбек Майшекин деген кісі жазды. Осындай дел жазаға өктемшіл қоғамның идеологиясы мәжбүр етті.

Көкшетаудың бір сал, серісі әуелеткен "Айыртау" әні:

Жез бесік, алтын күндақ жатыр Ридіер

Сақтаған бар асылды жүрегінде.

Бй, Әрітау,

Әрітау,

Әрітау, дайдай-ау! — деп жыр, сұңқары Лияс Жансүгіровтің әлемімен айтылды. Лиястай іріні осылайша икх.. осылайша "шүттандырып", көзін жою тек қанқұйлы қоғамның ғиуа қолынан күледі екен. Бұл ән Лиястың көзі кеткен соң ди ұзақ уақыт Қазақстанның өндіріс дүмпуі боп әржілдеп бақты. Бүгінде сол "Айыртау" әнінің өз сөзіне зар боп жүрміз.

Он сегізінші, он тоғызыншы жылдары бүкіл Сарыарқаны солқылдатқын Міржақып Дулатовтың екі "Алаш маршы" шырқалғанда алаш сарбаздары оған қоса өздерінің жорық әні болған қазіргі "Гүл-гүл жайна" әнімен де ел еңсесін көтеріп, жер беріп еді. Бұл әннің де өз сөзінен көз жазып қалдық. Коллективизация науқаны кезінде ән:

Ел де өгерді,

Жер де өгерді.

Өзгергенін көз көрді, — делінің, өзгеріске ұшырады.

Ал әннің өз сөзі қайда? Табылды ма? Жок! Ән бүгінде жоғалып қисындыстырған қара өлең шумақтарымен айтылып жүр.

"Қосы Көрпеш — Баян Сұлу" жырының Жанақ жырлаған нұсқасының лейтмотиві дерлік мәлдір лиризмге түнген мүңлы әні "Ақ Баянды":

Алтын, күміс жарқырап тағынбаймыз,

Опа-далап қызартып жағынбаймыз.

Ой, Ленин,

Қараңғыда көп елің! – десің.

Бүгін не дауа дейміз? Қандай уәж айтамыз? Қазақ өмір тарихтың қай кезеңінде, қандай жағдайында осылай қорынып еді?

Баян-Өлгіз аймағында көп інінің дәл осылай төлкекке түсуі кешегі Кеңес империясынан жеткен салқын. Оның өсерің, ықпалың қараңыз – Абақ Керей баласы сызылтатын “Ақторғай” өні:

Еңбекпенен Ногоонуур нұрын төккен,

Жаңа өмірге жайнатып гүлін еккен.

Ой, Ақторғай.

Біз баруға жер шалғай, – боп өгей сөзге телінген.

Өннің негізгі шумағы – социалистік Баян-Өлгіздің алға басқан шаттығы... ал қайырмасы – Абақ Керей жігітінің сүйген қызы сағынып, үздігуі, аһ ұруы. Қалай исе де, еш қисындаспайды.

“Әуез” дейтін көне сарынның бірнеше нұсқасы бар. Соның он екінші нұсқасы:

Баяннуур қырық жыл боп өркендеді,

Өрбиді бес түлік мал даласында, – десе, он үшінші нұсқасы:

Баяннуурда алма, жеміс егіледі.

Ақ айдар алтын дәні төгіледі, – деп бөтен сөзге қосақталған.

Бүгін қандай талдау, қандай тұжырым керек? Бұл сұмдықты қаз-қалпында көрсетудің өзі жетіп жатыр.

Абақ Керей жігіттің жастық, серілік өні “Айдай, тамаша”:

Мен істеймін жұмысты өндірісте, ахоу,

Маман тауып келемін, әрбір істе.

Айдай, тамаша!

Озып шығып қатардан жүлде аламық, ахоу,

Мен сенемін бойдағы қайрат күшке,

Айдай, тамаша!..

Тағы бір шалқымалы өн – “Әккуғай”:

Мың алғыс, миллион алғыс партияға,

Жеткізген жұртшылықты, әккуғай, мұндай халға.

Ей-ай, Әкку,

Ей-ей, Әкку,

Ей-ей-ай!

Тағы... тағы қандай өндер бар? Тізе берсек, жетіп арғызам. Ө, мына бір інді де айтпасқа болмас... Өн “Заман” деп аталады.

Біздің заман, қай заман, бақыт заман-ай.

Еңбекшіге әперген бақыт, заман-ай.

Құлшылықтың құтылып күрсауынан,

Айға ұмтылып, биікке бастық қадам-ай.

Ел айытып азалтаң,
Шаттанатын күн туды.
Жеңіс туын қолға алып,
Аттанатын күн туды.

О, күдіреті! Бұл — Алашорда көсемдерінің бірі Міржақып Дулатовтың “Алаш маршы!” Марш 1916 жылы шыққан-ды. Ресей патшасының қызактардан солдат алуды кездеткен Июнь жарлығына қарсы бүрк ете түскен ұлт-азаттық қозғалысында жалынды ұран болған айбынды марш:

Кез болған соң кер заман біздің баққа,
Жау жарағын асынып міндік атқа, заман-ай.
Ел бастайтын ерлерге бұл бір зор сын,
Жиып талдп, жас ұлан, қарап жатты, заман-ай.
Азаматы Алаштың,
Аттанатын күн туды.
Түлгіар мінп, ту ұстап,
Баптаптың күн туды, — деп Сарыарқада ұлы дүбір

тудырған еді.

Келе-келе... тілгі аз уақыт ішінде ол “Кер Заман”, “Заман-ай”, “Зар заман” деген атпен тарап, ел арасына ауадай жайылған-ды. Сол “Алаш маршы” Баян-Өлгий даласына ұшқан күстың қанатымен, ескек желмен еркін-ақ жетіпті. Оны кезінде Абақ Керей бәлісы да шырқапты. Солай болды ғой. Ал замана ағымының ауытқыған шағында Монғолияға да социализм лебі келді. Бұл қоғамды жедел, тез нығайту үшін өн де керек. Отан Кеңес өкіметінің төжірібесі үлгі, өнеге. Мұнда да аяусыз қоғам ел жүрегінге ыстық өндерді өз мақсатына пайдалану үшін еш шірікпестен “Алаш маршы” секілді перменді, рухы зор өндерге ауыз салды. Баян-Өлгийде “Алаш маршының” қалай құбылғанын тәптіштеп дәлелдеудің реті де жоқ. Міржақыптың “Алаш маршы” коммунистік идеяға мүлде жат, халық тілегінен туған тәуелсіздік, еркіндік, бостандық өні болатын-ды.

Бұл мысалдардың сыры, түп-төркіні қайда жатыр?

Бір күдіретті өнмен дүниені жайнатуда да, сорлатуда да болады, тарих оны біледі. Француздар, айталық, “Марсельеза”, “Интернационал” өндері үшін ішкен асын жерге қояды, оған ханын береді. Оның зор рухына сүйінеді, сиынады, айбары да, айбыны да — сол! Ол екі өн — революциялық күрес өні. Ол халықтың шынайы, көкейкесті мүддесінен, тілегінен, арманынан туған. “Марсельезаның” шыққанына екі ғасыр (1792) болыпты. Осы екі ғасыр ішінде француз қоғамы неше рет шайқалды... өкімет басына кімдер келді... сол қилы-қилы аласыпыран күрес дәуірінде “Марсельеза” дәйім алдыңғы шепте жауынгерлік міндет атқарыпты. Оны әр партия, әр саясат қияраткері өз мақсаты

үшін шырқата біліпті. Тіпті оны халық үмітін сатқан опасыя партиялар, алаяқ саясатшылар ға күресінің әні еткен.

Ленин де бұл әндерді Ресейде патша өкіметіне қарсы қозғалыстардың дабылына айналдырды.

Ленин — аса білімпаз, көреген, ысқаяқ адам. Ол тарихты, заң мен философияны, әдебиет пен музыканы, жалпы өнердің басқа да түрлерін терең білген, жан-жақты дайындығы мол, білікті, ірі тұлға, фанатик революционер. Ол өзінің зымиян мақсаты үшін халықты баурап, үйіріп әкететін әндердің пәрменділігін түсінді. Ол “Марсельезаны”, “Варшавянканы”, “Көтерілісдер, көсемдер”, “Қызыл ту”, “Аяқты батыл бас, жолдастар” әндерін француз, орыс, поляк халықтары шығарғанын жақсы білді, әлбетте, ол әндердің бірде-бірін коммунистер шығарған жоқ-ты. Бұл әндер Ленин үшін қоғамның қозғаушы күші болды. 1905 жылы бірінші орыс революциясы қызыл қанға боялып басылды. Ленин Женевқа кашты. Ол күрес жолынан түңілгендей бөлі, біраз дағдарады, үмітсіздік қолын байлайды, не істерін білмей Италияға жылыстап барады. Капри аралында ол Горькиймен кездеседі. Бұл жерде олар болгардың опера өншісі Петро Райчевпен достасады. Бір жолы Райчев орыс композиторы Ипполитов-Ивановтың “Көтерілісдер, көсемдер” әнін орындайды. Әбден езіліп, еңсесі түсіп жүрген Ленин үйіқұдан шошып оянган жанша еліріп, “Зар төгіп, күрсінеді ұлы халық!” деген сөзді қайта-қайта кайталап: “Міне, әні! Ризамын, өте ризамын! Біз осындай әндерден айырылмауымыз керек!” — деп жер-көкке сыймай қуанады. Кейін Ресейдегі ереуілдерде ол осы әнді айқызады.

“Варшавянка” — поляк халқының әні еді. Оны Лениннің досы Г.М.Кржижановский поляк жұмысшыларымен бірге түрмеде отырғанда солардан үйренді. Өнде жұмысшы қозғалысы жөнінде бірде-бір сөз болмаған. Кржижановский бұл өнге пролетарият революциясының рухына келетін жалаша сөз жазады. Ленин өнінің дәл осылай өзгертілгеніне тағы қуанады. Ресейде бұл ән сол күннен бастап өзінің полякша тәл сөзінен айырылады.

Кржижановский Лениннің әндерді осылайша пайдалануды көздеген көңіл дітіне шын беріліп, украинның “Жынданықлар жауыздар” әніне де жана сөзбен басқаша рух қосады.

Ал “Аяқты батыл бас, жолдастар” әнін Таганск түрмесінде екі жыл жеке камерада жалғыз отырған талаңтты химик, ақын Леонид Петрович Радін орыстың ескі әндері “Уақыт баяу жылжиды”, “Байтақ теңіз, қасиетті Байкал” сарынымен күрес әні етіп шығарады.

Ленинге мықтап арбалған жанның бірі — ақын Демьян Бедный. Бірде ол Ленинге орыстың ескі солдат әндерінің жинағын көрсетеді. Бұл — азамат соғысының әбден тұралатып жатқан кезі — 1918 жыл болатын. Жинақтағы өлеңдер басынан аяғына дейін солдат

мұның шерткен. Лениннің қазымыр ойы ол жинақты ұнатпайды. Келесі бір кездескенде Ленин Демьян Бедныйға осындай әндерге тия сөз жазыстыуы керек... орыс шаруалары қызыл әскерге қосылмай жатыр... ондай әндер шаруалардың сапасын өзгертуі тиіс деп кеңес береді. Осы әңгімеден соң Демьян Бедный "Қызыл әскер туралы жыр" деген жаңа өлең әкеледі. Өлең қызық – Ваня есімді шаруа жігітке туған-туыстары жабылың: "Қызыл әскерге барма, аларға қосылма, тектен-текке өлесің... одан да деревняда бол... помещиктерді, мырзаларды қуып шықтың, жер өзімізге қалды, тын-тыныш тірлік ет", – дейді. Ленин өлеңді оқып отырып:

"Қызыл әскерге штык пен шай табылар,

Балышыниктер сенсіз-ақ күн көреді", – деген жолдарға шегі қата күледі, иә, бұл жоқтандай орыс шаруасының психологиясы.

Әнің келесі жолдары осы "қараңғы психологияны" сындырады. Ваня балышыниктердің семсер ілген білегі боп жаркылдап, винтовканы қолға алып: "Деревняға долы қатыны Малюгасын етіп, мырза қайтып келсе, не қыласыңдар?..

Дәл сендердей маубасты тыңдай берсек,

Москвадан, Ресейден не қалады?" – деп қызыл әскер қатарына аттанады.

Мәне, "жігіт!"... Ленинге керекті осы! Бұл Қазан төңкерісінің ең бірінші әні болды. Әнің әуегі Украинның мұса мен шыбын туралы өкіл әні еді. Енді ол әп-сәтте тонын өзгертіп, бүкіл халықты үйіріп, қазан төңкерісінің жеңісін пығайтуға жұмылдырды. Социалистік қоғамның "жаңа мазмұнды" әндерін Ленин өз қолымен осылай жасағты. Француз патшасы орыс, украин халықтарының әндеріне жасалған бұл фильсификация қазақ өнін де шарпызды. Қазақ халқының тасырлар бойы тудыртқан ғажайып әндері өз тарихы, өз тіліайы, өз тағдыры, өз мән-мазмұнынан осылайша айырылды. Оның қасіретін қытай қазақтарының әндерінен де көріп ем, моңғол қазақтары – Абәк Керейлер әндері де сол князатқа душар болты. Сол әндердің ояын ізде... іздеші... табар ма екенсің?! Бйреген есіл әндер... Бір халықты осылайша рухани жүдету тарихтын бұрманы-соңғы клиңшй кезеңінде болған сұмдық зұлмат еді!!

• • •

ХОТЫН ТРАГЕДИЯСЫ

Петропавл селосы... Қонақ үйі... Жібек самал желпіген қоныр кеш болды. Шай ішіп, ес жинадық. Мен өз бөлмеде Баян-Өлгий әндері жазылған кассетаны тыңдап отырдым. Стол үстінде семейлік ғалым Арап Еспенбековтің "Сұлтанмахмұт Торайғыров" деген монографиясы жатты. Дәл-сал қалде кітаптың

беттерін аша бастыдым. Сұлтанмахмұт сонау 1913 жылы "Айқап" журналының бетінде "Өлең һәм айтушылар" деген мақаласында: "...Бір халықтың өні кетсе, әдебиеті жесір қалады, сөні кетсе, сәні кетсе жаны кетеді", — деп жазыпты.

Жүрегім мұздап қоя берді. Есіме бізбен келе жатқан Зұлпұқир есімді баян-өлгийлік жігіт айтқан Хотын трагедиясы түсті.

Бөлменің есігінің алды тықырлап кетті.

— Бұл кім? — деймін.

— Мен ғой, аға... Зұлпұқармын...

— Келші... келші айналайын...

Зұлпұқар қымына келіп, қасыма отырды. "Бұл өлке біздің ауыл жайлаған жер-ай..." "Балапан қаз" әні осылай деп сызылып баралы. Ән сырлы, әрі мұңлы. "Бір кезде Хотын тайпасы м осылай әндеткен шығар", — деймін іштей мүжіліп.

— Зұлпұқар, Хотын тарихын тағы бір айтшы, диктофонға жазып алайын...

— Ой, аға, ол қай сіз түгіл, біздің елімізге енді-енді аян болып бастаған хикая ғой. Біздің газеттер жазды. Сол мақалаларым тапсам, сізге қалайда салып жіберем. Мен тек жүрегіме түйген сырды ғана баяндап көрейін...

Зұлпұқар сөйледі (диктофонға жазылуы): — Монғол жері мекендейтін Хотын тайпасы туралы аңыз бар. Бұрнағы жылда, былтыр да Баян-Өлгийдегі "Жаңа өмір" баспасынан сол тарихты қозғаған өңгімелер жарық көре бастады. Оқыдық. Хотын қазақтың "қатын" деген сөзінен шығыпты дейді. Ертеректе бір замандарда қазақтың бергі шетінен бір бай ауылдар арғы Қойа бетіне өтіп, малдың жайымен мекен ете беріпті. Монғолдың бір тайпасы — Дүрбіт. Қазақ ауылдары осы Дүрбіттермен аралас-күралас отырып, бірте-бірте бір-біріне әбден үйренісіп, етек-жөкең жайылып, қаннен-қаперсіз ғұмыр кешіпті. Ал бір күндер Дүрбіттер тарынады. Сол кезде Монғолдар Қытайдың қол астында екен. Дүрбіттер Қытай үкіметіне шағым жасайды. Қытай әскерлері ойда жоқта лап беріп, қазақ ауылдарына басып кіріп, еркек кімдіктің бәрін қырып салады. Сонда шулаған қатын-баланың арасына әйел киімін киіп, басына жаулық салған бір жігіттің бетін ашып қараған Дүрбіттер "бұл да хотын" деп байқамай қалыпты дейді. Күндердің күнінде сол жалғыз жігіттен Хотын тайпасы тарап, өніп, өсіпті. Олар Дүрбіттердің қолыстында күн кешеді. Келе-келе тілінен, дінінен айырылады. Тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, салт-санасы, мінезі, тіпті кескін-келбеті, түр-түсі өзгереді.

Бірақ қиямет-қайым болса да, Хотын тайпасы о баспым қалтын ұмыта алмаған. Бір кереметі — бұлар молда ұстайды. Өз қандастарына, аталастарынан қыз алмайды. От басындағы

тірлігінің бәрі қазақтарға ұқсас. Үй жиһазы, төсек-орын, ыдыс-аяғы, бие саууы, тамақ ішіп болған соң дәм қайыруы, молданы молда деуі, өн салтуы, иә, өндерінің қазақша керіліп, биік шырқауы, бәрі-бәрі қазақтардан айнымайды... Міне, аға, Хотын тарихы!

О, қасірет! Жүрек тілім-тілім боп қансырап, көз алдымнан тағы бір көңілсіз көріністің күңгірт елесі өтті. Шоқан Уәлиханов Қашқарияға жасаған сапарында қытайларға жұтылып кеткен дәл осындай бір тайпаның жылқы етін жеп, қымыз ішуін, келін түсіргенде қыз-жігіттер қатар тұрып “жар-жар” айтуын жазған еді. Хотын тарихы да сондай тарих екен.

Зұлпұқар шерткен осы өңгімеден соң біраз үнсіздіктен кейін:
– Осы жайды кеше монғол шекарасы – Ташантада тұрғанда неге айтпадың? – дедім.

– Ой, аға, ол менің есіме түсті ме? Ал айтқан күнде...

– Біз Баян-Өлгийге қайта қайтатын едік.

– Сол үшін бе?

– Иә! – деймін өкініш өзегімді өртеп.

– Е, айтпақшы, сол Хотын тайпасының екі-үш баласы медресеге жіберіндер деп Баян-Өлгийдегі біздің басшыларымызға өтініш етіп келіпті...

Жүрекке шер толды. Мәңгірген халде Тұратадағы шоқынған қазақтар күңгірткен “Елім-айдың” үңілеткен зары талдырды... талықсытты.

* * *

ИРАННАН ТАПҚАН ЖАЛҒЫЗ ӨН...

1995 жылдың жаңа жылын Иран Республикасының астанасы Тегеранда Қазақстанның елшісі Мырзатай Жолдасбековтың үйінде өткіздік. Біз мұнда өл-Фараби атындағы қазақ мемлекеттік ұлттық университеті филология факультетінің әдебиет сыны мен тарихы кафедрасы жанындағы “Қазақтың рухани әлемі” атты орталықтың ғылыми экспедициясының кезекті сапарымен келген едік. Біз үшеуіміз – жетекшіміз профессор Тұрсынбек Көкішев, журналист-кинооператор Қоянбек Ахметов және мен. Мақсатымыз – Иранда тұратын қазақтарды зерттеу. Бұған бәрі кіреді – олардың тарихы, этнографиясы, әдебиеті, өнері, музыкасы...

Мырзатай белгілі ғалым, әдебиетші... Ол сонау бір сергелденді отызыншы жылдардың басында Кеңес өкіметінің қасіретті саясатынан жапа шегіп Иранға келген “мың үйлі Адаймыз” дейтін бейкүнә жұрттың осындағы бар хикаясын алақанға жайып салды: – Әуелде бұлар екі-үш үй боп үздік-создық өтіп, әр жерге паналап, көрмеген қорлықты көріп, адам төзгісіз бейнет шегіп, кім көрінгенге жалданып... алғашқы он жылда қирай

әліп, нәресте біткен тұрмай... 1940-42 жылдары ғана ес жиып, бірін-бірі тауып бас біріктіре бастайды. Келе-келе олар Горгон, Бейдер, Түркімен, Гүмбет қалаларына шоғырланады. Мұнда Адайдың Жеменей, Түрікпен Адай, Мұңал, Тобыл деген рулары бар. Тама, Табыннан төрт-бес үй, Қарахесек, Керей, Қожалардан бір-бір үй болған. Екіреген елдің етегін жлуып, еңсесін көтерген — Оразмағамбет ахун, Нұрымшұт, Бүркітбай, Еносеген, Дәбіт, Алдонғар, Аян секілді ірі адамдар. Осылардың ішінде бір текті тұлға, Бұқарада, Стамбулда дін оқуын тауысып, Бомбей университетінің тау-кен факультетін бітіріп, инженер дипломын алған... Уфада елу мың Адай түтініне қазылық етуге куәлік алып, біраз қызмет еткен гүлама ахун Оразмағамбеттің түбіне КГБ жеткен.

Тегеранда Оразбай, Азия есімді жігіттер отыр. Бірі — инженер, екіншісі — дәрігер өрі коммерсант.

Бұл елде оқу — тек шарсы тілінде. Қазақтарында өлебиет, тарих, өнер жоқтың қасы. Ән-күй шығаратын ешкім жоқ. Мәң білетін Зайыр, Жанбыр, Рыспай деген үш шал бар, жыраулар. Ескілікті кісілер. Бұлар толғаған жырларды қағазға түсіріп алдық...

Мырзатайдың көп өңгімесінің бұл тек сұлбасы ғана. Біз де зерттеуге кірістік. Тегеранда Оразбай мен Азиядің үйінде көңіл босатар сұқбат болды. Айтса айтқандай, бұлар “Елім-ай” өңі, Абайды, Шоканды, Мұхтарды, Күләшті бар-бәрін білмейді. “Елім-айды” тыңдағанда кездерінің жасын тия алмады. Осы екі жігіттің үйінде Рыспай ақынның дақыртып естідік. Кейін Бейдер Түркімен қаласына Омар қажы (Оразбайдың әжесі) үйіне шақырып, осы үйде, сонан соң өз үйінде Рыспай ақсақалдың “Сағыныш” деген өңін диктофонға түсірдік.

Рыспай жұқалтан келген сыптығыр, сымбаты келіскен, көңіл мөлдіреген сыпа, зат кісі. Жасы қалыр жетпіс төртте. Руы — Адай ішінде Қырық мылтық.

Мінезі салмақты, сөзі дәмді, ізеті мол Рыспай айтады: “Біз Иранға ауғанда он екідегі бала едік. Маңғыстаудың ағыл-тегі өн-жырын, күйлерін әкелген көне көздерің ұғып, жердегі қалмаппыз. Керемет еді солар... Шеркеш Есхали, Көрпе Төребет. Күлтөресер — жырыңдар еді. Бір күндік жерге үмі жететін әкелі-балылы — Назар, Темірбайлар қайда қазір, бірі жоқ. Ат үстіне піреніп тұрып шырқар еді. Е, бұларға кедей руынан Байыр жырың кеп қосылғанда Маңғыстаудың бес жүйрігі — Қашаған, Аралбай, Нұрым, Сүгір, Сәттігүлдың жырлары түйдек-түйдек жөңкілер еді. Солардың көзі боп Зайыр, Жанбыр үшеуіміз қалдық. Шомдық деген жас жырау ғана бар. Осында соңғы үш-төрт жылда ғана жас балаларымыз өн үйреніс бастады. Байрам деген бала менің “Сағыныш” деген өнімді айтып жүр...”

Рыспай ақсақалдың сол өні:

Сәлем хат жолдап тұрмын қазақ елге,
Кір жуып, кіндік кескен тұтан жерге.
Дәм айдап біз кеткелі көп жыл болды.
Жүр ме екен сәлемет, сау аға-жеңге.
Ел едік Сарыарқаны жаз жайлаған.
Қыс көшіп Манғыстауға мал айдаған.
Шілдеде Шымыраудан қой суарып,
Басында Тас астаудың құраулаған.

Осылар бала кезде көргендерім,
Әжемнің соңына еріп жүрген жерім.
Тақырда балалармен асық ойнап,
Тамаша көп қызғқты көрген жерім.

Бұл күнде атыс жерге кеттік басып,
Айырылып бөтен жұртқа кеттік асып.
Дәм тартса құдіретке не шара бар,
Алланың бұйырығынан болмас қашып.

Қайыр хаш, аға, жеңге, қарындастар,
Рыспай осылай деп сөзін бастар.
Ағайын еске түсіп сағынғанда
Өлеңді бір-екі ауыз айтып тастар.

Баласы Жаскеннің Рыспаймын,
Мен ақм теріс іске болыспаймын.
Құрбылар өлен айт деп ортаға алса,
Бұлыттай жауатұғын құрыстаймын!

Ән терме түрінде еш қайырмасыз ағыла береді. Тұтан топырақтан қуылып, енесінен айырылған қозыдай шерлі үн ғатады. Мырзатайдың сөзі рас, осындағы он мың қазақтың ішінде қазір біздің замандасымыз дерлік не ақын, не өңші-композитор атымен жоқ. Иранда алпыс екі жыл ғұмыр кешкен бейбақтар бөрінен айырылған — өні жоқ, күйі жоқ, жыры жоқ... Тек ескілікті кісілер ғана бұл ағайындардың көңіл ашар жұбанышы. Рыспай Жармағамбетовтің осы "Сағыныш" әні болмаса, он мың Адайдан бірде-бір ән талпай нейбет қайтар едік.

* * *

КЕЗ БОЛҒАН СОҢ КЕР ЗАМАН БІЗДІҢ БАҚҚА...

(Бастау)

- Гүлнар апай, Сізге сүйікті әже... бүкіл Алашқа көсем Міржақып өңдерін қатыгез мезгіл өлтіре алмады. Ол қаншама жыл булығып, ып-ыстық қаламтадай боп лебі салқындамай жатты. Оны бір халықтың соғып тұрған жүрегі деуге болады.

– Аһ, дүние-ай!.. Әкем әні... ол – көкірегіме қатқан шер-шемені... Ұйып, сыздайды да тұрады.

– Сол шер-шеменің айығатын күні туды, ағай.

– Төңірден тілегенім сол еді.

– “Жұлдыз” журналы биылғы алтыншы санында Жүсіпбек Аймауытов сынды арыстың “Алаш ұранын” жариялады. Бұл бір кезде рухы зор марш еді.

– Оқыдым.

– Бұл “Алаш марштарын” қайта тірілтудің қамы емес пе, ағай?!

– Алаш биләсы оған қашалған зар...

– “Жұлдыз” журналы “Алаш марштарын” зерттеп табуам, өзінің нотасын жариялап қайта шықатуды көздеп отыр.

– Бісімілла деп бастап көр. Менде де біраз сырлар бар...

– Бісімілла!..

Сағы қырлы...

Міржақып...

Есімін аңыз ғып шерткен есіл елі оны Жақа деп ардақтай. Өзге жұртқа ол өзін:

“Болды Торғайский уәләйатым.

Танфам – Арғын, Мадияр – асыл затым.

Бұл сөздің мухәрриі һәм наширы,

Дулат оғлы Мир Якуб – өзім атым”, – деп мәшһүр етті.

Оның талант табиғаты өте сирек кездесетін құбылыс, ол әр қырынан жарқыраған гауһардай қызықтырады, ойландырады. Бір басына бірнеше дарын қабілеті тоғысты және оның әрқайсысы оны данққа бөледі.

Міржақып – ақын! “Оян, қазақ” кітабынан бастап ел мен жер тағдырын өбектеп, орыс патшасының отаршылдық саясатынан сүркия пердесін ашып, халықтың ежелгі еркіндігін көксеген ән жалынды, ән нәлалы жырларымен күрсіне гүмыр кешті; ол жазушы ретінде “Бақытсыз Жамал” атты романымен қазақ әдебиетіне тың жанр қосты; Абай, Шәкәрім жолын жалғастырып, әлемдік әдебиеттің інжу-маржаны Шиллер, Пушкин, Лермонтов жырларын қазақша сөйлетті. Бірде ол – Шәкәрімдей философпен ой жарыстырып, дүние сырын түсіндірген ғұлама. Сол кезекті бастаған бетінде Міржақып жиі-жиі қалам тартып, ойы қырағы публицист жүгін көтерді. Сол себепті “Еңбекші қазақ” газеті өзінің мыңыншы санын атап өткенде Міржақыпты “Қазақ публицистикасының атасы, теоретигі” деп. Оның артында қалған мол мұрасы – он томдық еңбекте ағартушылық қысметі, математик екендігі, ән оған қоса дәрігерлігі... кезінде “Ой қандай ауру?” деген кітап шығарып, Тибет медицинасының құпия сырларын “Қазақ” газетіне

үнемі жазып тұрған беймәлім қырлары жан-жақты көрініс береді. Міржақып осындай сегіз қырлы, бір сырлы қасиетімен әлемдік өнер ғылым көңіде сол кездің өзінде-ақ ірі тұлғаға айналды, оны Ресей ғалымдарынан бастап, Америка, Англия, Франция, Түркия ғалымдары зор қадір тұтты. Қазір де солай.

Міржақыптың жан-жақты кең тынысты талантының бір шырығы – музыка. Ол күні бүгінге дейін аңыз боп шертіліп жатса да, өлі көп-көп сырды бүккен түп-тұнық сұлулық әлемі.

Музыка – Міржақыпқа аш сүтімен дарыған жаратылыс сыйы. Төңір оған толғанысты өсершіл жүрек, сергек сезім, бай қиял дүниесін берді. Онысыз да әуезді жыр сөзі түгіл, “Бақытсыз Жамалдағы” қара сөзінің өзінен әуең, өн төгілді. Тұтас роман бейне бір музыкалы спектакль секілді жан тербеп, қарапайым қыр қлағы оны қисса ғып шертті. Ол сөз бен музыканы ажығысыз құбылыс, бір тұтас ұғым деп ұқты. Оның тұлғажайып кереметін “Қирағат” атты кітабында ашты. Бұл – музыка теориясындағы қызықты дәріс, ол әлетді, қара сөзді иірімін келтіріп, әуендетіп оқу тәсілі. Оны орыс музыка тану ғылымында “Үн тәсілі” дейді. Міржақып осы тәсілдің қыр-сырын түсіндіруге Абайдың музыкалы жырларын, қазақ термелерін алады. Алғаш рет Қазан баспасынан 1911 жылы шыққан бұл кітап кейін бес рет басылды, соңғы басылымы 1924 жылы жарық көрді. Патша әкіметіне сенімсіз адам боп, қудаланып, өр жерге жылыстап жүткен қиын күндерде ол Көкшетау, Қызылжарды мұғалім боп, біла оқытқанда осы “Қирағат” кітабы бойынша машықтандырған. Бұл – сұлулықты түйсіну, сезім, қиял дүниесін байыту, эстетикалық талғам қабілетін жетілдіру, ой-өріс тереңдігі, иә, Міржақып мақсат еткен тәсілдің танымдық мәні осы сырда жатыр.

Торғай Алаштың ордасы болса, Міржақыптың үйі Алаш көсемдері кеңес құратын құтты қарапайырақ болған. Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсыновтың жұбайлары – орыс, бұл екі заты асыл өйелдер көбіне-көп Міржақыптың келіншегі Файнижамалға үйірілген. Олар Файнижамалдың зипа бойынан беттілік көріп, қазақ салттың жөн-жөнімен жасайтын көрсенділігіне қызығып, дәм айырлеу, кісі күту дәстүрін тағлым еткен.

Бұл үйде жиі-жиі келелі сұқбат, әдеби, музыкалы кештер өтіп отырған. Мұндай бас қосуларда Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақ әкдері, жалпы сал, серілер өмірінің ғажайып сырлары шертілген. Халық композиторларының бай галереясы, одан алған рухани эстетикалық өсер сол түйсінуден жаралған сұлу талғам Міржақыптың шығармаларын, тіпті, мекәлаларын музыка лейімен нұрландырып, тартымды етеді. Сол мекәлаларының бірі “Қазақ әдебиеті кеші” деп аталады. Бұл Семейдің саудагерлер клубында бірінші дүниежүзілік соғыс

зырдабын шеккен жаратыларға мұсылман атынан ұйымаастырылып рақымшылық концерті еді. Кеште "Біржан – Сара" айтысы көрсетілген. Міржақып "Біржан болған – семинарияда оқытып – Жүсіпбек мырза Аймауытов Біржанның өлеңін өкіндей болып-ш айтты. Әніштер "Ырғакты", "Толқыма", "Ғауһартас", "Әрмаш", "Қалня" деген әндерге салды.

Екінші бөлімде домбыра мен мандалинашы қосылып қала күйлерін тартты.

Орыстар болсын, ноғай бауырларымыз болсын, біз әдебиет кешінің мұндай қызықты болып шыққанын білмейміз", – деп жазды.

Тегінде, Міржақыпқа шабыт көзі болған қазақтың ақ күйлерінде есеп жоқ. Ол белгілі бір әнді сүйсезі, ал ол он бағы бір шығармаларында өз мәнерін ашып, роль ойнап жатады. Оның "Балкия" пьесасында Балкия мен Сағида қосылып "Елім-ай" әнімен мұңды Ғалияның

Қызды қор ғып жасаған жаратқаның,

Мал бергеюнің ауызына қарытқаның, – деп зарын айтады.

"Елім-ай" – Міржақыптың өмірлік идеалы: ол – бүкіл Алаштың тағдыр-тилайы, тыныс-тіршілігі, қайғысы мен қайраты. Оның Алашқа арнаған сөзі осы әннің лебімен шығады. Ол өзінің өйгілі "Зар заманына" дейін Алашқа жарқын идея етіп ұсынатын тоқсан толғаулы ойларын буырқанта, шерленге ширату үстінде жүріп бір үлгісін сөзін "Елім-ай" әнінің рухымен

Ем таба алмай дертіңе мен ертеден,

Сол бір қайғың өсетімді өртеген.

Тырып етпейсің бас көтеріп көркеден,

Еңсең неге түсті мұнша, елім-ай?

Қандай едің, қара кейін қайрылып,

Қандай едің, тұрсын одан айрылып.

Мүгедек боп, қос қиястың майрылып,

Өксіп жылап өгей ұлша, елім-ай? – деп білдіреді.

Міржақыптың қызы Гүлнар апайдың айтуына қарағанда, ол "Екі жирен", "Қара торғай", "Маңмынгер", "Балқадияша", "Қарғи" әндерін үй ішінде үнемі ыңылдап айтады екен. Ал дәл осы әндер оның "Мерседен құтқарды" деп аталатын пьесасында Талеу осы әнші жігіттің ауызында жүр.

Бұл құмарлық па? Әуестік пе?

Мұның құпиясы терең, осы арғы-бергі мысалдардың бір Міржақыптың музыкаштық келбетіне әр қырынан шырай таратады. Оның консерваториясы – халық әні. Ол оны жете меңгерді, – деп шығарған әні халық өкі сияқты жан толғанды. Оның ұмытылмаған күдіреті де сол шынайы ұлттық сыпатында еді. Ол өзінің алғашқы жүрек дүп-дүпін, есейе келе сезіне, түсіне бастаған

өмір құбылысын, замана ағымы, қоғамға көз-қарасын өніне де сыйғызыл үлгерді. Әнінен ұстаған бағыты, көксеген идеалы, қарскеті көрінді.

Енді Міржақыптың композиторлық болмысын тануға талап қылалық...

Әр нәрсе текке байланысты. Міржақыптың елі – Торғай даласында Сарыкопа деген жерді, оның Қоңыраулы өзенін жағалай мекен еткен Арғыпның Мадияры. Оның ішінде – Байжұмыр, одан Сансызбай, Сансызбайдан Ниязбек, Дулат туады.

Ниязбек етек-жеңі кең, ырзқты, ырысты кісі боп, дүйім елге әділ билігімен, кемеңгер шешендігімен, мырзалығымен жаққан. Құрығы ұзын дәулет несі болған соң төңір жолын іздеп қасиетті Меккеге барып қажы атанған. Міржақыптың бойындағы ірілік, мерттік, биік өре Ниязбек атасынан дарыған тектілік, аруақты рух деседі.

Міржақыптың қызы Гүлнар айтады: “Жаман, жақсы болса да, тартпай қоймас негізге”, – дейді. Әкемі Міржақыптың өншілігі өзінің анасы Дәмешке тартқан. Қарамаң елінде жұлдызы жанған Әстенке, Төян, Дәмеш есімді байдың үш қызы болыпты. Бағзы бір сері көңілді бұла жігіттер осы қыздарды аң ұра іздеп келіп, жоқ оқын естігенде: “Әстенке, Тоңсыз ауыл болған сиықтарын құрысын!” – деп шарасыз күйге түседі екен. Төңір іні Дәмеш бидің Дулат атамыға қосылған. Дулат ескіше оқыған, ел ішіндегі ту-ту сөзден дау-шардан бойын аулақ ұстап, шебер ұста, зергер боп, тып-тыныш тұмыр кешкен. Оның қолынан шыққан ер-тұрман, ат әбзелдері, тіккен епкітері көрген жанды сүйіндірген. Бірақ татар дәмі аз боп, қырық бес жасында саусағына біз кіріп кетіп, ол қағына жабысып, ақыры соның зәрдабынан дүниесі салған.

Ал Дәмеш әкемі бір өулет қана емес, бір ауылды өнімен, сөзімен, айбарымен ұйытқан жан. Елдің жиын-тойын, асын өнмен бастап, шешендермен сөз жарыстырып, ақындармен айтысқан. Әттең, әкемі апыл-тапыл жүре бастағанда осы асыл анасы кенет дүниеден қайтқан. Әкемі Дәмеш әкемі сызылған өндер тербеген...

Торғай елі сауыққой, сері, думаншыл келеді. Әсіресе ел жайлауға шыққандағы көңіл салтанатында ғажал өндер шығарылды екен. Міржақып сол өндерді ұлы табиғат төрінде жүріп бойға сіңірген.

Торғай даласында өуелеген сол өндердің бірі:

Ауылым көшіп барады Қозыкөшке,

Қозыкөште болған іс түседі еске,

Уғай-ай, аң салшы-ай бір ғана-ай! – десе, екіншісі:

Қонған жері ауылымның – қоғалы көл,

Қозысы өлсе, қоңыр қой болады төл.

Сәулетайдың ауылына жетер күні

Қоңыр салқын алдымнан соғады жел.

Аты семіз Арканың,
Егі тәтті марканың,
Хор қызындай шайхалып,

Отырысын қалканың, — деп өлең-жыр, ән-күйге елтіп жүрген балауса Міржақыпқа құмарлық сезім нұрын құйып, ой салады, толғандырады, тіл байтар ғажайып әсерге бөлейді.

Осы жолдардың авторына Торғайлық халық әншісі Күләш Мәлік қызы: "Біз Торғайды Сарыарканың жалпақ төсі дейміз. Біз жайлаған жерде Өлкейек деген өзен бар. Ар жақтап келіп Кіші жүз елінің қызы Өлкейектен шелекпен су алып жатса, мына жақта тұрған Арғынның жігіті иісетіп наз айтады екен. Қыз да әймен жауап қатады екен", — деп еді.

Торғай мен Ырғыз даласы түйіскен түс — Кіші жүз бен Орта жүз елдерінің ән-жыры, әсем күйлері... сонау ықпалым замандар сарының үзбей келе жатқан әр түрлі дәстүрлі, мол өрнекті бай музыканың табиғи түрде бір-біріне кірігіп, астасып, тоғысатын, тұтасатын тұсы. Еділ, Жайықтың бітікті көне көздері Құрманғазы дүбірлеткен Сарыарканың дәл осы түс екенін айтады. Міржақып осы топырақты басып өсті. Бұл қандай ғажайп құбылыс?! Торғай даласының бір тұсынан Қоныраулы өзенінің күміс үніне араласып Арканың жібектей есілген нәзік нірімді, ойлы, сырлы, мұңды күйлері, ал Ырғыз жағынан топаңдата селдетіп Еділ, Жайық күйлері қосылады. Сонау Көкшеден көктей өрлеген Біржан сал, Ақан сері әндері мен Еділ, Жайықтан аққудай қалықтап Мұхит әндері кеп дәл Қоныраулы өзенінің жағасында құлышады. Домбыра шертісі араласып кетеді.

Кейін Міржақып үлкен өмірге араласты, замана ыркы оны қилы-қилы толғанысқа салды, ол ойлы, дуалы, айбынды, шерлі сөздерін бірде Біржан сал, Ақан серіше сыздаттып, бірде Еділ мен Жайық жағасында зор төккен Мұрат ақынша термелеп, толғап, ән өрнегінің бай өшекейін сонша тың, әрі жарқын етіп, қазақ музыкасында тек өзіне тән қайталанбас мәнер жасады. Әдебиетке еркін енгенде Абайға бас ұрды, оның тоқсан толғаулы философиялық жырлары, оны күдіреттендіре түсетін мүлде жаңа тұрпатты ән, романстары халық музыкасындағы бір соны деп боп баурады. Жалпы Европалық өнер мен әдебиет үлгілерін тез меңгеріп, тез игеріп үлгерген Міржақыпқа Абай дәстүрі етек сезілді. Кейде ол өзінің ғашықтық жырларын Абай әндерімен таратты.

Міржақыптың музыканттық қасиетінің шырағын жылтылдатып үзік-үзік сыртар әрттеле, жынақталып келе оның музыкадағы бай өмірінің кең тынысты энциклопедиясын ашады. Бұл, әрине, болашақтың ісі. Мына бір жайға қараңызшы... бұл — Шоқан, Абай, Ыбырай секілді бір ғасырда бір туар ірі дарындардың

әресін танытатын мысал. Гүлнар апай айтады: “Әкем Міржақып домбыраны ойланып отырып өте... өте шебер шертті. Біздер Қызылордада Ахмет Байтұрсынов ағамен қабырғалас бір үйде тұрдық. Ахмет аға тап-тар үйде ұзақ сарылып кітап жазады. Жазудан шаршаған шағында ақырын ғана пианино ойнайды, оған ынылдап қосылады, содан бір уақытта біздің үйге келіп, әкем шерткен әндерге ұйып, бірде күрсініп, бірде кәзілдірігінің астындағы түңғиық жанарынан нұр тарата жымиып, өзгеше бір жан ләззәтына бөленетін. Ал шешем Ғайнижамал гитар тартты, біздің үйде мандолина да болды. Сол мандолинаны мен де тартып көрдім. Әкемнің бір рахат тынысы – орыстың халық әндері мен қалалық романстары еді. Шешем әр кез бір келісті отырыстарда әкемнің тілегімен орыстың:

“Ах, Настасья, ты Настасья,

Открывайте ворота”, – деп келетін әнін және көп-көп ойлы романстарды гитармен балбырата толғар еді. Әсіресе сол романстардың бірі – “Кешкі үн” атты романс. Шешем осы романсты сабырлы үнмен үзілдіріп, табиғаттың тымық кешінің жұмсақ лебімен желпитіп.

Әкем мазуркаға қызығатын...”

Мазурка... Музыка тарихында күллі мазурканың классикалық үлгісін жазған – Фредерик Шопен. Ол осы жанрмен тек қана поляк музыкасын ғана емес, бүкіл әлемдік музыканы көркейткен. Әлбетте, Міржақып мазуржаны сүйсе, ол – оның Шопенді танығаны. Шопенге Лев Николаевич Толстой да бас ұрған. Бірақ оның замандастарының біразы ол кезде Шопеннің кім екенін білмеген де. Лев Толстойдың үлкен ұлының естелігінде: “Мен өз өмірімде музыканы әкемдей терең сезінген жанды көрген еместің... Лев Николаевич Толстой көп композитордың ішінде Шопенді ерекше сүйді. Ол не жазса да, соның бәрін ұнатты. Ол кезде (30-40 жылдыр) Шопен музыкасы орыс провинциясының тұрмысына еркін ене қойған жоқ-ты. Шопенді жұрт өлі білмейтін де еді, зиялы қауым ортасында Шопенді мадақтауға әжептәуір батылдық керек болатын-ды. Кейініректе әкем: “...Шопен оқшау тұр. Оған ешкім ұқсай алмайды. Себебі оған ұқсау мүмкін емес. Ол өзі ерекше бір күдірет қой”, – деді”, – деген сөз бар. (“Музыкальная жизнь”, 1985, №18. “Мен оған жан-тәнімді беремін...” Н.Бурнашева.)

Міржақып Орынборда тұрған кезінде бұл үйге сонау Томскіде институтта оқитын Қаныш Сәтбасов жиі келген. Қаныштың мейлінше адалдығы, ізеті, мәдениеті, ой-өрісі Міржақып пен Ғайнижамалды тәтті еткен. Ғайнижамал: “Қаныш жақсы көреді”, – деп оған үнемі орыс пельменін пісіріп, бәйек болған. Өлең оқылып, музыка ойналатын кеш болса, Ғайнижамал мен Қаныш Шопен мазуркаларына билеген. Бұл кез Шопен музыкасының,

на, ұлы романтиктер Шуберт, Шумпф, Берлиоз шығармаларының гүлдеген шағы еді. Көріп отырсыз, Шопенді түсінуде Лев Толстой мен Міржақып Дулатов бір деңгей, бір өрсі танытады.

Міржақыптың Еуропа музыкасына ден қоятын қисының, оның бай өмірін жан-жақты зерттеуші жас ғалым Марат Әбсеметов былай айтады: "Торғай мен Жезқазған даласы бір-бірімен ұштасым жатыр. Сол кезде Францияның Садикарно деген президентінің Эрискарно деген ұлы келіп Торғайдан жер сатып алған, ол ірі коммерсант, сол жерден кен орынын ашқан. Эрискарно Міржақыптың ағасы Асқардың үйіне (Асқар – тұмысынан сері, мырза кісі, бұл сот болған, төңірегіне білікті, ауқатты адамдар жиып, кедей-кепірік, жарлы-жақыбайларға қарсы, ақсакыл сол сорлыларға үлестіріп беріп отырған; оның бай кітапханасы Міржақыпқа білім сарайының өсігін ашқан, онда "Даш уахшаты", "Тәжіман" және түрік, татар тілінде шыққан алуан-алуан газеттер болған) жиі келіп жүрген. Ол кездесулерде, сөз жоқ, француз мәдениетінен, әдебиеті, музыкасынан қилы-қилы әңгімелер қозғалады, ал Міржақып оның бәр-бәрін көрді ғой. Эрискарноның қасындағы инженер, ғалым серіктері, сөз жоқ, француз өмірін айтты ғой. Француздың романтик композиторлары мен пейзажшыларынан иергілеген хикаялар Міржақыптың жас санасына мысқалдап болса да сінді ғой. Француз пейзажшыларының музыкадағы еркін толғанысы, на, серілік рухы Міржақыпты қызықтырған да шығар.

Міржақып он екі жасында Торғайдағы орыс училищесінің оқын жүрген кезінде сол өлкенің жүзге тарта өнін жиып, ноталар түсірген. С.Г.Рыбаковпен танысқан. С.Г.Рыбаков Петербург консерваториясын әйгілі композитор Н.А.Римский-Корсаковтың класында бітірген білімпаз жан. Міржақып оны ауыл ақсақалдарымен жүздестірген. С.Г.Рыбаковтың сол зерттеулерінің негізінде 1897 жылы наурыз айының жиырма бірінші жұлдызында Петербургтегі Россия географиялық қоғамының этнография бөлімінде қазақ музыкасынан тамаша концерт берілген. Оған Петербург консерваториясының студенттері қатысып, қызықты тоғыз өні орындалған. С.Г.Рыбаков жазып алған осы әндердің бірі – "Соқыр қыз" өнін Міржақып, сөз жоқ, білді ғой. Бір деректерге қарағанда, С.Г.Рыбаков сол жолы Міржақыпты Петербург аямен бірге ала кеткен көрінеді...

Торғай Міржақып үшін ұядай ғана Еуропа болған. Бұл сөзді заты Торғайлық. 1929 жылдан Москвада тұратын татар ақсақалына, Міржақыпты бала кезінен білетін, оның әндерін өз аузынан үйренген Ғұмар Қайымұлы Қадышев осы жолдардың пәторына жаздырған естелігімен бекемдейді: "Біздің Торғайда қазақтармен бірге орыстар, поляктар, немістер, татарлар қоян-қолтық ара-ж

тұрады. Біз қазақша, орысша, татарша, немісше, полякша ән салып өстік. Қазан төңкерісіне дейін Торғай уезінің бастығы Гарф деген неміс болды. Ол Торғайда 1924-25 жылдарға дейін тұрып, кейін Германияға көшіп бара жатып, жолшыбай Москвада сары аурудан дүниесін салды. Әлбетте, әр ұлттың дарынды, мәдениетті өкілі өз халқының музыкасын жат жерде үлкен азаматтық сезіммен қастерлеп, уағжайлайды. Солардың әсері болар, Торғайда жиын-тойда, жай тымашаларда вальс, полька, мазуркаға биледік. Ал Міржақылда бұл тіпті жақын өнер. Біздің арамызда Соколов есімді орыс баласын Міржақып талай рет тыңдады. Ол орысша, қазақша бірдей шырқады.

Енді Міржақыптың музыкалық ортасының қандай болғанын оның туған ағасы Асқардың қызы Ботақаз (1908 жылы 18 ақпанда Торғайда Сарыкопа деген жерде туған) келтіретін естеліктен де көруге болады. ("Жұлдыз", 1990. № 6. "Ардақтыл етек өкемі". Гүлнар Дулатова) Бұл естелік жоғарыдағы Міржақып қызы Гүлнардың сөзін тереңдетеді: "...Көпшіл де ашық-жарқын мінезді, жасы біразынан кіші болса да, жұрт көсемдей көретін, өзіне магниттей тартып тұратын төтемнің (Міржақыпты айтып отыр – И.Ж.) төңірегіне қазақтың өңінен зиялылары -ақын, жазушылар, журналистер, өнер, қоғам қайраткерлері, адвокаттар тобы жиналатын. Келушілерге қашан да мұқият ошағына айналған үйінің есігі ашық. (Қызылордадағы үйін айтып отыр – И.Ж.). Бұл үйге жүрт үйірсең болатын. Оның адресі алғаш Садовая, 7, кейін Селиверстов көшесі, 7 болды. Бұл үйдің жартысында Ахмет, Бадрисаф, қызы Шолпан Байтұрсыновтар, екінші жағында Дулатовтар тұрды.

...Ахаң жұмыстан шаршаған уақытта бөлмесінде әрлі-берлі жүретін. Онысы сықырлаған еденнің дыбысынан, салған өнінен білінетін. Қолына домбырасын алып, қоңыр дауысымен жайлап қана сүйіп сылатын өндері "Елім-ай", "Екі жирен", "Қаракөз" болатын.

...Ахадның екі бөлмелі, ас үйі бар пәтері (30 шаршы метр) үйдің жартысын алып жататын.

Екінші бөлменің төргі жағында көлденең қойылған жазу үстелі, оның түсында абажурлы үлкен май шам асулы тұратын. Сол жақтағы қабырғада кітап толы екі шкафы болатын. Оған таху – кара пианино, үстінде шойыннан құйылған салт атты қазақ түсіні. Оның жанында ноталар жататын шкаф пен пианиноның аралығында ілулі қызық домбырасы. Жазу үстелінің оң жағындағы тумбочканың үстінде – қораптағы скрипкасы...

Бұл жерде Торғайлық композитор Бақытжан Байқадамовтың жеке архивында сақталған бір фото суреттің жайын айта кеткен жөн. Суретте бала Бақытжан скрипка ұстап отыр. Кезінде осы

жолдардың авторына Бақытжан: "Біздің Торғайға Еуропа мәдениеті ерте келген. Торғайда рояль болған. Скрипка, гитар, мандолина жалғай тарттық. Ол өнерді бастағандар кешегі Ахмет Байтұрсынұлы пен Міржақып Дулатовтар еді. Сол кереметтер бақыстарға дейін бүкіл дала өнерін ардақтап өтті", — деп еді.

Ал академик Ахмет Жұбановтың "Ән сапары" атты кітабына назар салсаңыз: "...Ыбырай Алтынсарин Арқаға (Торғайды айтып отыр — И.Ж.) рояль әкелгізіп, өзі ұстаздық еткен мектептерде шакірт балалардың басын қосып, бір дауысты хор ұйымдастырған", — деген сөзді оқысыз (31-бет).

Ахмет Байтұрсынұлының пианиносы, скрипкасы, нота дәптерлері жиі араласқан. Міржақыптың да рухани игілігі болғандығын көрсетеді. Ыбырайдың роялі де — бала Міржақыптың қиялын қозғаған дүние. Ғайыбынан сақталып, бізге дия-аман жетіп отырған Міржақып өндерінің кейбірінен еуропалық музыканат үлгісі — элегия, романс, марш табиғатының сезілуі оның әуел бастан сол Торғайдың өзінде бойға дарытқан өнегесінің ғажайып дара құбылысын ашады.

Асыл Торғай... Міржақыптай композиторды ұшан-теңіз бай музыка дәстүрімен аялап өмірген асыл Торғай. Кешегі бір ел тағдыры тарих сынына түсіп, Торғайда кеңес құрған Алаштың үш кісемі — Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатовтар теңселе толғанғанда... сол толғаныс қуатымен бүкіл Алаш ұлын атқа қондырған дүбірлі марштар оқыс атылған жанар тау жалынындай боп Міржақып жүрегінен лаулап шықса па еді, уа, дарига!

Сол жанар тау лебіндей боп бүкіл Алаш ұясын шарпыған Міржақып өндері Қазан төңкерісі душар қылған жетпіс үш жылдай болған қиямет қайымда да еш... еш суымапты. Ел Міржақыптың ойлы-күйлі әуесін бойтұмардай-ақ қастерлеп, сақтай біліпті. Тарих тұңғығында шырақтай жанып көрінген сол өндерге енді Сіз бен бізді осы жолдардың авторымен сұқбат құрған Міржақып қызы Гүлнар апай, Міржақыптың қайғылы тағдырын әлемге аян еткен жас ғалым Марат Әбсметов және Міржақыптың Алаш марштарын гүмбір бойы айтқан Сейітбек Бісмайылбеков пен Ғұмар Қайымұлы Қадышев енгізіп көрсін...

Алаш маршы

("Кер заман"... немесе "Заман-ай", "Зар заман")

Міржақыптың композиторлық табиғатының бұйығы жатқан қайнар бұлағы осы әнмен бүрк ете түсті. Оның сырын өзі сүйсініп Шопеннің "Сөз біткен жерден музыка басталады" дейтін сөзімен қаузып көрейік. Алаштың ұлан байтақ ұлысын дүбірлеткен бұл

өнің шығу себебі “Елім-айдан” бастап тарих толғағы тудырған керемет шығармалардың мысалын еске салады. Міржақыптай ірі тұжырын сол қарекетін салыстыратын жайларды алыстан шолған хәім. Өлбетте, ер тарихи кезеңін замана келбетін айқындайтын өз тынысы, өз зілі, өз тауқыметі, өз қайраты бар. Өз ұлы Жошаны өзі жалмаған Шығысхан осы сұмдығын тұз тағысы бейкүне құланға жауып, ол суық хабарды ешкімнен естігісі келмей, бейшара жұртты қалтыратқандай сол қаһарлы “Ақсақ құлан” күйімен басқан Кетбұғы бар. Заты “бунтарь” дауылпаз Бетховен Наполеонның жойқын шапқыншылығынан жаны түршігіп жүріп, ал бір күндері ұлы Шиллердің еркіндікке шақырған одасын бұрын-соңды болмаған тәсілмен өзінің қаһармандық тоғызыншы симфониясына дауылдаған хор ретінде қосып дүниені сілкіндірді. Поляк халқының ұлт азаттық көтерілісін бастаған Костюшко қозғалысы қызыл қырғынмен оят болғанда сұлу полонездер (екі жүзден астам. – И.Ж.) жазған композитор граф Михаил Огинский жүрегінен ойгілі “Елмен қоштасу” атты сай сүйекті сырқыратқан полонез туды. Тағдыры төлкекке түскен поляк халқының оялмай қойған күйзелісі жанына батқан қыз мінезді Фредерик Шопеннің бір патетикалы эподін өз замандастары “революциялық этюд” деп атады. Бұл этюд Шопенді ерекше алуатті етіп, оның азаматтық үшін күдіреттендіре түсті.

Міржақыптың да жүрегі де қазақ қоғамының көл-көсір зарымен ұйыды. Ол өз мезгілінен ерте оянды, тез есейді, алдына оза қарады. Ауылда 1902 жылдан бастап бала оқытып жүрген жас мұғалім 1906 жылы Петербургке келеді. Ол мұнда жай келмейді, осында енді ғана шыға бастаған “Серке” газетіне қалың елін оқу, білімге, өзін-өзі тануға уағыздаған жүрек жарды әленін жеделді. “Жастарға” атты сол әленінде ол:

Найзаменен түртсе де,

Жатырсың, қазақ, оянбай.

Мұнша қалың ұйқыны

Бердін бізге, ой-Алла-ай! – деп, зіл батпан тамұқ дүниесінің сейілуін тіледі.

“Серке” газетінің (1907. № 84) екінші санында жарияланған “Біздің мақсатымыз” деген мақаласында ол енді жалынды ақын ғана емес, саяси қайраткер мінезін танытып: “Ең алдымен қазақ халқы – Россияға тәуелді халық. Оның ешқандай правосы жоқтығы мен кек тулырады”, – деп жазды. Бұл патша өкіметінің шаршылдық саясатының типтыққа жеткізген шағын күйзеле сезініп, сөс көрсетуі еді. Дал осы санымен “Серке” газеті жабылды, конфискеленді, Міржақыптың үстінен протокол жасалды, оны қылмысты деп тапты. Полицияның айыптау қағаздарында: “Міржақыптың мақаласы – бұл қазақ халқын барлық өкімет

орындары мен өкілдеріне қарсы барлық қазақ халқына арналған үндеу сияқты" делінген. Міржақыптың саяси тәр жол, тийісі, келуі осылайша басталады.

Көп ұзамай Міржақыптың 1909 жылы Уфада шыққан тұңғыш жинағы "Оян, қазақ":

Ішінде темір тордың шынжырлаулы

Жатқанын көрмеймізін қайран халқын.

Көп қуыл, қорқақ едік, бытыр қылды,

Бізге енді не бар аяматын? – деп жалпақ ұлысқа күрес ұранын тастады.

"Оян, қазақ!" 1911 жылы Орынборда екінші рет жарық көрді. Бүкіл ұлыс оны Құран сөзіндей жаттады. Замана зары Міржақып жүрегің сыздап берді. Жанын жай талтырмаған беймаза ойлар:

...Қазығым, көрмегенім әлі алдында,

Боларсың көне берсең, мұнан жамыл.

Босыңда аяқ, қалың қиымалдап қал,

Бір күнде тыпырлауға келмес шапман...

...Қазығым, жерің қайда ата мекен,

Қазақ қазақ болғалы мекен еткен?

Хәірде бәріңізді қуып шығып,

Орынды қала салып, "хохол" жеткен.

...Аһ десе іштен қайнап шығар жалын,

Халықтың кім түзетер мүшкіл халін?

Жиырмасыншы ғасырға қарсы тұрған,

Шықпаса шаһыбаздар бірі-жарым, – деп марғау жұртты ұйқысынан оятты.

Бұл кезде патша өкіметі Міржақыпты өзі көксерген "Қазақ халқының шаһыбазы" ретінде танып, соғына түсіп, бақылап жүрген-ді. Ақыры ебін тауып, ма, сол кездегі өлебистегі Кеменгеровтің сөзімен айтсақ, Грибодиявтың "Горе от умасыздай" болған "Оян, қазақты!" жазған күрескер шаһыбаз Міржақыпты Қызылжирдан Семейге бара жатқан сыпырында полиция ұстاپ, Семей түрмесіне жабады. Соның алдында ғана бұл түрмеде Аллаш көсемі, Міржақыптың ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсынұв та отырып шыққан-ды.

Семей түрмесі (бір жыл жеті ай отырған – И.Ж.) Міржақыпты саяси бағытын бұрынығыдан да айқындай түседі. Отаршылдық күрсауының қиырлай бастағанын анық көзге.

Қараңғы бір сарайда қамаулымыз,

Есігін кім ашады бұл жаһалат.

Әлбетте, өңгелері сіздің қолда,

Төуекел, не тоқтау бар? Бар да қират! – деп ол сілкіне ширап, бітіспес күреске бас тігеді.

Бір күндері қазақ, қырғыз халықтары үшін тарих кәсіреті

болған каралы жыл — 1916 жыл келді. Ресей патшасы маусым жарлығын шығарды. Қорғансыз елді қойдай иіріп, қырғын соғыстың жел өтіне айдады. Қырғыздың асқар таулары кансырап, казак даласын замана шері кернеді. Міржақып жүрегін де шер күйі кернеді. Ел дағдарған осындай қысталаң шақта Алаш ұлысын Міржақыптың:

Кез болған соң кер заман біздің баққа,
Жау жарағын асынып міндік атқа, заман-ай!
Ел бастайтын ерлерге бұл бір зор сын,
Жана талап, жас ұлан, қарап жатпа, заман-ай!

Азаматы алаштын
Аттанатын күн туды.
Тұлпар мініп, ту ұстаң,
Баптанатын күн туды! — деген әні кернеді.

Өн ө дегеннен Алаштын ұранына, күрес маршына айналды. Шарасыз жұрт патшаның жазалау отрядтарынан жапа шеккен Түркістан сарытары, Жизак, Жетісу өлкесінің, Ырғыз, Торғай, Ақмола, Орынбор, Семей казактары... бәр-бәрін оқыс опаттан сақтандырып, ел тұтастығың, ел сабырын тілеген Міржақыптың жан дауысын “Қазак” газетінің бетінен оқып жатты. Сондай бір “Алаш ұранды казакқа!” деген макаласында Міржақып: “...237-ші нөмірлі “Қазақта” жазып едік. Қытай жеріне босқан қырғыз-казактың саны — 164 мың, сонан қырылғаны — 82 мың, жеріне шұбырып кайтқаны — 69 мың, Қытай жерінде кайта алмай қалғаны — 12 мың деп.

Босқын һәм қырылған қырғыз-казактың анық саны мұнан да артық деседі.

...Енді қыс болып қалды. Босқын казак-қырғыздың көбінін үй мүліктері былтыр өртеліп, ойран болып кеткен.

...Әлде де болса жұрттық қылып, ағайындық, адамшылық борыштарыңды өтемесендер, атқа мініп, айқай салып, сорлы болған бауырларына тез жылу жинамасаңдар, тірі қалғандары енді қыс түскен соң қырылуы анық”, — деп мазасыздана үн көтерді. Бұл — Алаш көсемдері Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсыновпен бірігіп жазылған үндеу еді. (“Қазак” газеті. 1916, №192)

Міржақып Семей түрмесіне камалғанда (1911) “Оян, казак!” жинағының мың данасын жасырып үлгерген-ді. Патша жарлығының қасіретінен күйзелген қырғыз халқының да ауыр халі Міржақыпқа қатты батады. Ол дүйім жұртты елдікке шақырып: “...Жауыз үкіметтің жауыздығы мен былтырғы 25 июнь жарлығынан казак халқы қан жылады, бәрімізден артығырақ қырғыз бауырларымыз қырғынға ұшырады. Күні бүгінге шейін сол қырғыз бауырларымыздан көп ел Қытай жерінде босқындықта...

Сондықтан сақтаулы мың дана "Оян, қазақтың" ақшасын иі босқында жүрген жетім-жесірлердің пайдасына бағыштадым", - деп тағы да жалынды үндеу көтерді.

Дәл осы кезде Міржақыптың сөзімен бірге Алаш ұраны болған әні қырғыз тауларына жеткен. (Маған қырғыздың белгілі ақыны Қуанышбек Маликов 1976 жылы күзде Бишкек шаһарында "Қырғыздар қазақтың "Дудар-ай", "Зар заман", өңдерін сонву он алтыншы жылдан біледі", - деген дерек айтқан-ды.

Міржақыптың әні он алтыншы жылдың қаралы зобалаңының шырағы боп, ұраны боп, жеңімпаз маршы боп он жетінші жылдың қазан төңкерісінің сұралып өртіне араласты да кетті. Бырақ Алаш ұлысы, Алаш көсемдері бұл күтсіз төңкерісті күткен жоқ-ты. Алаш азаттығын көксеген-ді...

Ресей елі азамат соғысына шарпылды. Міржақып осы қысқыт дүрбелең үстінде:

Көк майса бетегелі жерін қайда?

Күмістей толқызданған көлін қайда?

Ын-жын боп жер қайысқан төрт түлікпен,

Жөнкіліп, көшіп қонған елін қайда?

Көтерген ақ киізге ханың қайда?

Қиғаш қас, бидай өнді ханым қайда?

Түнерген сыртқа айбынды ірген бүтін,

Бір кезде басқа қонған бағын қайда? - дейтін

реквиемінен айырмады.

Алаш ұлының алдында тағы да тарих таңдауы тұрды. Алаш көсемдері Алаш партиясын құрды, халықтың түбегейлі дербес ел болуын көздеді. Торғай Алашорда бесігі болды.

Осы кезеңді өз көзімен көрген Міржақыптың немере қарындасы Ботахөз Асқар қызының естелігі: "...1917-1919 жылдарда Торғай тұсынан оқта-текте біздің ауылдың да сыртынан өтетін қара жолда кетіп біра жатқан қыру-жарақты атты әскерді көретінбіз.

...1919 жылдың бас кезінде: "Міржақып әскерімен келе жатыр", - деп сүйінші сұраған кісі келді. Әжем барын беріп, үй іші қарсы алудың қамына кірісті. Алаштың көп қолды атты әскерін басырып келе жатқан Міржақып інісі екенін әжеміз күні бүгін білетін...

Торғайда ақтар мен қызылдардың соғысы астан-кестен жүріп жатқан. Аумалы-төкпелі заман, қала ішінде тыныштық болмаған соң тәтем (Міржақыпты айтып отыр. - И.Ж.) семьясын аймадағы ауылға (Сарықотаға... - И.Ж.) жіберген-ді. Екі айдан кейін ол әскерлерімен ауылға қайта оралды.

...Салған өңдері мен ат тұяқтарының дүбірі жерді қайыстырып бүкіл даланы жанғырықтырып, ұзап кеткендерінше естіліп тұрды. Сондағы өңдері мынау:

Кез болган соң кер заман біздің баққа,
Жау жарағын асынып, міндік атқа.

Заман-ай!..

Сыбагасына сүм заманды берген катал кезең Алаш көсемдерін дегеніне жеткізбеді. Олардың тағдырын бүтінде бүкіл әлем біледі. Сталиндік қасірет Міржақыптың да түбіне жетіп тынды. Ал... ал рухы зор өнін өшіре алмады.

Міржақып тағдыры қағияда өзінің ғалымдық мұратына бетбұрыс жасап, отан бар күш-жігерін салып, жан-жақты зерттеу жолында кандидаттық диссертация жазған Марат Әбсеметов былай дейді: "Бала кезім. Ол кезде өкем Оралбай Қаражал руднигіне жақын жатқан Жамбыл руднигінде милиция бөлімінің бастығы боп істейтін-ді. Бір жолы маған магнитофон сатып алып берді де: "Сен не болса соны жазбай, өзіміздің өңгімешіл ақылды қариялар шерткен тарихты жаз", – деді. Мен солай еттім. Әуелі өз туысымыз Тарғын ақсақалдан Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатовтар... Шөкәрім, Мағжан, Нармамбет ақындар жөнінде ел өңгімелерін жаздым. Ал бір күні жасы осы кісімен шамалас, Қаражалда мектепте мұғалім боп істейтін Сейілбек Ысмайылбеков дейтін ақсақалмен сұқбаттасып, ойда жоқта Міржақыптың өндеріне кез болдым. Ол кісі "Зар заманды" жаздырды, "Қанатталдың" да Міржақып өні екенін әріден қозғайды, "Бақытсыз Жамал" романын қисса ғып шертті. Бұл – 1983 жылдар, әлбетте, бұрын да көп сыр тындап жүретінмін. Қазір бұл ақсақал Жәйрең поселкесінде тұрады..."

Марат Әбсеметов маған осы әндер жазылған магнит таспасының көшірмесін берді. Бұл зерттеуді тиынақтай түсу мақсатымен 1991 жылдың тамыз айының 19-ы күні Жәйрең поселкесінде қызының қолында тұратын Сейілбек ақсақалмен жүздестім. Міржақыптың өндері, олардың шығу тарихы магнит таспасына қаз-қалпында жазылды.

Сейілбек ақсақал сөйлесін:

– Руым – Алтай. Ұлы атам – Жарқын, ол Кенесарының көп батырының бірі, қырғызда шейіт болған. Жарқыннан – Түсіп, Ажақай, Есжан. Ажақайдан – Ысмайылбек, Күлжанбек, Ахметбек. Мен Ысмайылбектің екінші әйелінен туғам. Шешем – Күләш.

Міржақып жайын бізбен аталас, Бабасқа жататын Кәдікен ақсақалымыздың сөзімен бастайын. Ол кісі маған былай деді: "1919 жылдың тамыз айының дәл ортасы еді. Мен Сыздықтың (Сыздық Мешінбаев Атбасардың белгілі ел басқарған зиялысы. – И.Ж.) үйінде отырғам-ды. Ойда жоқта, киімдері Торғай, Орынбор жағына ұқсайды, бір топ аттылы кісі келіп сау етіп түсе қалды. Сыздық көрші ауылдарға кеткен-ді. Біз лезде қонақтарды жайғастырып, Сыздықты өзім барып шақырып әкелдім. Келген

сон біздім — келген қонақ Міржақып екен. Ол күндері мен Сыздықтың ітын ерттеп жүрдім.

Міржақып пен Сыздық оңаша отырып екі күн сөйлесті. Олар аттанар сәтте Сыздық: “Жақа, осы бетіңмен біздің Әлке, Байдалыны түгел сүзіп, Аққошқар, Сайдалының ауылдарына барасың, оған әрі — Жаксыкөң, Жаманкөң.. Жаксыкөңде Байбол қажы, Қалбай қажылар күтеді. Бұлардан шыққан соң Айыртау, Шұбаркөлге жетесың. Онда Ысмайылбектің үйі.. ол биыл көкек айында дүние салған. Орнына барып құрбан оқисың, әрине”, — деді. Міржақып сөзді ойлама тыңдап: “Обязательно!” — деді.

Дәл осы кезде мен тоғыз жаста едім. Ма, әкем Ысмайылбек сол 1919 жылдың көкек айының тоғызыншы жұлдызында қырық алты жасында өз мекеніміз Айыртау, Шұбаркөлге сүзектеп қайтыс болды. Бейбіт Шұбаркөлдің жиегінде, ескі қорымда.

Міржақып келгенде біздің ауыл Шұбаркөлдің арасындағы Үш сарыбұлақта күзем алып отырған-ды. Күйбен тірлік кезі. Үйге бір жігіт, бір ересек кісі кіріп: “Күләш, киімдері бөтендеу бір топ аттылы осы үйлі көзден келе жатыр”, — деді. Шешем: “Қарсы алып, аттан түсіріңдер. Дұға қылуға келе жатқан кісілер ғой”, — деді. Қонақтар келіп аттарынан түсті, бөлек тігілген үйге кірді. Амаңдық сұрысып, құран оқыды. Төрте отырған сәулетті, жүз ойлы, мығым денелі кісі ауыр күрсінді де: “Бізге керек адам төбірге де керек болғаны ғой”, — деді екі рет қайталап. Солан кейін қымыз ішілді, бата сұрал, мал сойды.

Біздің Атбасар елі Қостанаймен шектес қой. Жыл сайын Атбасарда жәрменке өтеді, негізі жылқы, қой көп түседі. Елден базаршылар келеді, олардың киім киісі өзгеше-өзгеше болады. Ауыл адамдары сырт жұртты киімінен байқап, ажыратып жүреді. Біздің үйге келіп жатқан қонақты біреулер “Түртіңілік адамдар екен” десті. Үйде ауылдың есті кісілерімен көп сөз қосылды. Мен біламын, әрине, сол қонақтардың басы Міржақып екенін білгем жоқ. Дәл сол күндері біздің үйде шешем қасиеттеп ұстайтын “Бақытсыз Жамал”, “Оян, қазақтың” журналы арабша басылған нұсқасы бар еді. Бәлкім, біздің әкей Атбасар елінің бетке шығар зиялылары Сейілбек Жанайдаров, Сыздық Мешінбаевтармен бірге Алаш партиясының комитеттеріне мүше бол кіріпті. Әкем орысша, қазақша сауатты адам еді. Мені арабша оқытты. Дәл сол күндері мен “Зар заман” өнін айтып жүрдім. Өнді кімнен үйрендім? Енді соны айтайын. Сол әкей қайтыс болған жылы естідім, “Алаш әскері құрылыпты” деген сөздер қаулап кетті. Сол Алаш әскеріне біздің ауылда біздің үйден ат мініп Бейсембек Мұхаметжанов есімді жігіт барып қосылған. Мінген аты — Шушақ Тоқдасынның қызы Бибітай жөңкемнің мініп келген Қаратөбел аты.

Бейсембек сол сапары Торғайда бір айдай жүріп, Қаратөбел ат әліп, басқа бір атпен қайтып келді. Осы жолы ол ауылға “Зар заман” өнін жайды. Әнді өуелі туған ағам Жәмбек шырқатты. Ол өзі палуан (Отыншы байдың асында Сарысу бойындағы Алшынның апайтөс палуаны Жағыпарды жыққан), сері жігіт еді. Әнді осы Жәмбектің өз аузынан үйрендім. Жұрттың бөрі айтты. Келе-келе өннің әйдік орындаушылары бізге жиен Қосымжан, Сейтжан Бабақовтар болды. Ал әлгі Бейсембек 1932 жылы ашаршылықта өлді байғұс.

Е, “Заман-ай” дедік... “Кер заман” дедік... өуелде бұл өн бізге, иен Арқаға Алаш маршы боп жетіп солай тарады. Алаш маршы намыс қозғап, отаршылдық күрсауын кесетін жойқын күреске шақырып, Алаш өскері ел қорғаны боп тұрып-ақ еді ғой! Сол бір күндерде біздің елді серпілткен тағы бір Алаш маршын ат үстінде жүріп жер солқылдата шырқадық. Оның:

Арғы атам ер түрік.

Біз қазақ еліміз,

Самал тау, шалқар көл,

Сарыарқа – жеріміз, – дейтін сөзі баланың баласына кететін текті сөз емес пе еді?

Амал не, замана нәубеті – большевиктер партиясы бел алып, демімізді басып тастады. Содан бері қанша жыл булықтық!

Мен Міржакыпты 1919 жылы қыркүйек айында өз үйімізде көргенімді айттым. Сол жылы қыста... ой, қандай сұрапыл қыс еді, үлкендерден естідім: “Торғай елі ашығып жатыр”, – деп. Біздің Ажакый өулеті мазасыздана бастады. “Торғайды қызылдар... большевиктер алыпты” деген сөз сумаң қақты. Ел дел-сал. Сол сол-ақ екен, жалаңдап қызылдар келді. “Ысмайылбек Алашқа мүше болған” – деп ең алдымен Ажақай атамыздың үш дәулетті ұлы – Ысмайылбек, Құлжанбек, Ахметбек... осыларға қол салып, екі жүз елу жылқы, төрт жүзден астам қойын сыпырып алды. Біз көгенімізді, ноқтамызды ұстап, жұрт жайлаған жұртта азынадық та қалдық. Сол жұрт оңалмай қойды, келер жылы тағы қуаңшылық боп, жер бетін қаптаған шепіртке қыптанақ қалдырмай жалап өтті, ал 1921 жыл – бар малды қаусатқан нағыз ақ сүйек жыл – қалжыратты.

Қызылдардың көп талауы, “Алашсың” деп түртпектеуі, құдайдың қасақы жұты біздің өулетті әбден тұралатты. Жан сақтау қиындады. Совет өкіметінің қуғын-сүргіні басталды. Біз не істерімізді білмей, өз жерімізге өзіміз сыймай қанғалақтадық. Еш лаж болмаған соң осы Жаңарқадағы Сайдалы нағашы жұртымыз еді, шешемнің жалғыз інісі келіп бізді осында көшіріп әкелді.

Мұнда Міржакыпты ел аңыз ғып шертеді екен. Есейе келе

білдім. Міржақыптың біздің елге сол келісі жай жүріс емес, есі Алаштың қамын ойлап, Алаш партиясының түпкілікті мақсатын уағыздап, елді бекемдеуге шыққан екен ғой. Оның мәнін түсінген сайын бірте-бірте “Алаш маршын” сақтап айттып, қорқа да бастадым. Жиырма сегізінші жылдары осындағы көп бұтақты Қуандық елі, екі болыс Тарақты, он екі болыс Тама, Алшын, Жығалбайлы елдерінің ырғалған байлары конфискуланды. Ел құтынан, ырысынан, берекесінен айырылды. Міржақыптың:

Бак-дәулет басындағы – бір гауһар тас,

Жоқ болса бұл екеуі ісін оқбас.

Қызыты бұл жалғаның – мал менен бас,

Дараққа мұрасы жоқ бұлбұл қонбас, – деген сөзін білейін бак-дәулет иелерінің қасқырша талантанын көрген шарасыз жұрт бір сәтке болса да, күтірене бас қосқан жерде маған талай рет “Алаш маршын” айтқызды. Сол кінәсіз көздерден сорғалап аққан жасты көрдім. “Алаш маршы” халық ұраны екен. Осы түсінік жүрек түкпірінде мызғымай жатты. “Алаш маршының” керемет аруақтылығын кешегі неміс фашизмімен болған сықта да байқадым. Соғысқа 1941 жылдың тамызында алындым, содан елге 1946 жылдың желтоқсанында оралдым. Мен көбіне темір жол жүйесіндегі әскердің сапында болдым. Шеру тартыл, жорыққа шығамыз, мен – ротаның өн бастаушысымын. Шырқайтыным – екі “Алаш маршы” және орыс өмі “Спасете, друзья”. Біз шірбуыла көтерілеміз, ұрпымыз – екі “Алаш маршы”. Бұрын жұрттан жолаушы едім, енді айтайын, “Алаш маршын” айттып, шірбуыла жігер бергенім үшін жоғарғы командованиеден отыз тоғыз рет алғыс алдым. “Алаш” деген сөзді орыстар қайда да түсінісін.

Ә, өмір... қорғалақтатып қор қылған көп өмір өтті. Енді мәй. Міржақыпты мұратына жеткізбеген кер заманның күйіргенін де көріп ұлағдық. Көңей ғана көретін кемелдер еді Алаш көсемдері. Жылыз бойы көкірегімде беймаза үреймен сікталған “Алаш маршын” айтқан сайын көз алдымда кіндік қаным тамған Шұбыржол... түкке түсінбеген тоғызданы кезім... басында қара елтірі беркі, етімен ет болған сыптай сұлу әскери гимнастеркасы, оның алтындай жарқыраған сары түймелері, жалпақ кіседей бөлшектері белдігі, бұра елі галляресі, кең нықты нығыз денесіне бек жарасқан қалың сұр пальтосы... тұнжыдай күрсінген ойлы жүзі... босағадан, жабықтан, іргеден сығалыған бау-шайы, қатын-қалайы... Әлденеге бас шұғылып, әлденеге бас шайқалған-тан болған бейғам жұрт тұрады. Бір бірінен сөз жасырып, бүкпелі тайып күбірлесіп, тытырып қалған ауыл елестейді...

Бұл, әрине, “Алаш маршының” ел-елге ауадай тараған бір ғана мысалы. Композитор өз шығармасын тұнғыш орындаған жанды асты ұмытпайды. Міржақыптың “Алаш маршын” алғаш рет кім шырқады екен?

Міржақыптың қызы Гүлнар еске алады: “Әкемнің адал досы, сенімді серігі Фаббас Нұрғамов (1903-1937) жайында шешем көп нәзімге айтатын. Фаббас өз құрбыларының арасында көрнекті, көрікті жігіт болған. Серілік құрғақ, сөзді жиінген. Домбыра мен мандолинді бірдей тартып, әуелете, әсемдете ән шырқаған. Әкем оны ұйып тыңдайды екен. Біздің ауылда 1918-1919 жылдары әкем шығарған “Алаш марштарын” бірінші айтқан осы Фаббас көрінеді.

1924 жылы Орынборда тұрдық, сонда Фаббас ағай әкем екеуі орыс тілінен шығармалар аударды. Өзі сондай тура, әділ, батыл жан еді. 1937 жылы сталиндік құтын небір асылдарды жалмап, “Советстан... Советстан” деп дауылдатып жырлап жүрген Сәкен Сейфуллиндерді ұстап жатқанда сол кезде Союзаркомда жауапты қызмет істейтін Фаббас ағай шектен шыққан қасіретке тезуі мүмкін болмай, жүйкесі құрып, жанынан түңіліп, тіпті, НКВД-ға: “Мені қашан отырғызасыздар?” – деп телефон да соққан. Ақыры зұлмат қоғам 1937 жылы Фаббас ағайдың түбіне жетті.

Міне, “Алаш маршын” бірінші боп шырқаған өңші – осы Фаббас!

Күндердің күнінде “Алаш маршына” (“Заман-ай”..., “Кер-жан”) “Жаңа өмірдің” сөзі жаңалды. Бұл сыр өрден қамалды. Міржақып Иса мен Әмірені “Қос бұлбұлым” деп әлпеттеген. Иса Міржақыптың үй-ішімен сонау Орынборда (1924 жылдар) тұрған кезінен араласқан. Кейін астана Қызылордаға ауысты. Бұл жерде де Міржақыптың үйі қазақ өнерінің дулы ошағына айналады. Мұнда Ташкенттен Мұхтар Әуезов, Шымкенттен Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаевтар келіп жиі-жиі бас қосады, жаңағы шығармаларын Міржақыптың талқысына салады. Мұндай жиын әр кез концертке, музыкалы спектакльге ұласады. Ән басын “Ағашаяқтың әнінен” бастайтын Әміре “Дудар-ай”, “Қара тиргәй”, “Смет”, “Екі жирен”, “Хорлан”, “Үш доспен” бұрап, Иса болса, осы зиялы топ берген тақырыптарды еш шәріксіз жырлап, сұлу келіншегі Шәрбану екеуі қосылып Біржан сал, Ақан сері, Абай өндерін томылжытқан, өзінің “Желдірмелерін” бірінен соң бірін ағылтқан.

Дәл сол бір кездерде (1926) Қызылордада ишылған тұңғыш қазақ театрының режиссері Керекуден шақыртып алдырған Жұмат Шанин еді. Міржақыптың өзі бис боп, Иса көркемдеген “Біржан – Сара” айтысын осы Жұмат Шанин спектакль етіп қояды. Біржан сал – Иса, Сара – Нығмет Нұрмақовтың жұбайы Зүфғун, Сараның сімлісі – Әлихан Шыңғысовтың жұбайы Канади... бәр-бәрі ешбір театр мектебін көрмеген жәй өнерпаздар. Әр спектакль алдында Міржақып Исаны әдеттегіше қолпиштап: “Әй, Иса, сен бүгін жынданбай жақсы ойна. Айтатын өз

диалогынан асып кете берме, саған жұрт сынап қарайды. Әрине, сен Біржан салдай кереметсің!” – дейді екен. Осы сөзге тәбірленген Иса: “Ә, құдай, алсаң, Міржақыптың босағасында ал!” – дейді екен. Кімді бос Әміре осы сөзге жылап жібереді екен.

1928 жылы желтоқсан айында сонау патша заманынан тағылан айып, сенімсіздік, Қазан төңкерісіне идеялық қарсылығы... Алашорда көсемі екендігі “ескеріліп” Сталин жөндеті Голощекин сөбырлығы Міржақыпты тағы да... Иә, бұл жолы түпкілікті көшн жоюды көздеп, тұтқынға алды. Сол бір қарилы күндерде Әміре мен Иса Міржақыптың босағасында ботадай боздаған.

“Жа, бітті енді” деп ойлады байгүс жұрт. Міржақыптың есімін атау қиямет. “Алаш” деген сөз, тіпті жат, қатерлі. Отызыншы жылдардың орта тұсында Міржақыптың баяғы... баяғы “Алаш маршы” – “Заман-ай”... “Кер заман” боп өзгертіліп, о бейнә дүние, ол Иса жазған сөзбен “Қызыл флот” өні боп “шырқалды”. Есіл Иса көзі тірісінде де, көзі кеткен соң да.

Тенбіл асқан төгіліп дарияға,

Сөуле шашып көк жібек қонды ұяға,

Заман-ай,

Көк теңіздің көсілген қиыры жоқ,

Жатар шалқып көз жетпес бір қияда,

Заман-ай.

Кемелері Советтің,

Сол теңізде күзетте.

Қызыл ері флоттың...

Жуыптайды бұл бетке, – деп келетін (тағы екі шумағы бар, оны толық келтірудің еш мәні жоқ) сөзінен құтыла алмай қойды.

Иса осы өлеңі үшін күні кешік ғана өзін аялап-алысшап шайыт шырқауына дейім көтермелеп, баптып өткен Міржақып ағасының рухынан, сөз жоқ, қысылды. Оның артында қалған асыл жары Ғайнижамалдан, жалғыз тұяты Гүлнәрден суыңқырап, алыстанқырап жүрген пұшайман кезі де болды. Бұл кезде Исаның өзі де тәбір жүдетіп, Шорбану сынды періште пішіні жары дүние салып (1937 жылы көкек айының жиырма жетісі күні қайтыс болған) Махлузасы мен Ертісін интернатқа беріп, өмір қайғысын аркалап, тұрмыс тауқыметімен сәйліп, Жазушылар Одағынан да қайырымға жарымдай, қайта-қайта ауруханаға түсіп, шерменде хал кешіп жүрген-ді. Сталиндік тәртіптің шаш ал десе, бас алатын усойқы идеологиясы Жамбылдан бастап, Исадай ақын ақындарды өз жүрек өміріне бағындырмай, жан-жақты тұқыртып, түсеп, тек... тек коммунистік монополия “жетістігін” жырлауға қауіп робот етіп қойған-ды. Қазактың бұйырғы өңдерін аяусыз түріне толық айналдырып, социалистік құрылыс өні еткен көзсіз науқанды бұл іске

Исаны да жеккені ол “жаңаша” жазған отыз сегіз өліен көрінеді.

Міржакыптың қызы Гүлнар бір көзінді бір көзіне жау қылған құрдым қоғамның пенделерді қуыршақша “ойнатқан” әзәзіл, сүркия, сапқын қылығын білетін, түсінетін. Ол әкесі еркелеткен Иса ағасымен қарым-қатынасын еш үзбеді. Оны үйіне жиі-жиі шақырып, дөмін беріп, кешегі бір күндерде Қызылордада өткен жақсы күндерін естеріне түсіріп, көңілін сергітіп отырды. Бұл, әрине, қырық жыл қырғын болса да, ізгілігінен айнымаған адамның тектілігі еді.

Иә, иә... сол бір нәлалы күндерде Міржакыптың өзі... оның “Алаш маршы” тарихтың тұңғыш, түнгіне батып кеткен-ді. Бірақ, қиямет қайым болса да, әділетті өлтіру еш мүмкін емес еді. Оны да сорлы тарих, міне, өзі көрсетті ақыры.

Ал Алаш баласы, құлағыңды сал енді, міне, Міржакыптың бүкіл халық ұраны болған – “Алаш маршы!”

Ел бастайтын қайдасын, көсемдерім?
Сөз бастайтын қайдасын, шешендерім?
Заман-ай.

Тәуекелге бел байлап, бастап топты,
Тигізбесін жұртқа жау кеселдерін.
Заман-ай.

Бай қайдасын, ортаға малыңды сал,
Азды-көпті аямай барыңды сал.
Заман-ай.

Жаны төтті жақсылар, қайдасыңдар?
Мұсылманның жолына барыңды сал.
Заман-ай.

Ел қорғайтын қайдасын, батырларым?
Өлең, күйдің шебері ақындарым.
Заман-ай.

Азаматтың міндеті елді қорғау,
Төнгелі түр басына күшті толғау.
Заман-ай.

“Алаш ұраны”
(*Ғаскер өлеңі*)

Торғайда ақтар мен қызылдар қырқысып жатты...

1918 жылы “Абай” журналының жетінші санында Жүсіпбек Аймауытовтың өлеңі – “Алаш ұраны” (Ғаскер өлеңі) жарияланды. Бұл өлең де – Алаш әскерінің сарбазы Бейсембек Мұхаметжановтан Жәмбекке, Сейілбекке жеткен нұсқа. Сейілбек ақсақал жаздырған магнит таспасынан нотаға түсірген – Бауыржан Жақанов, композитор; нотаны түп нұсқамен салыстырып

редакциялаған – Қазақ ССР-нің халық артисі, дирижер, профессор Алдаберген Мырзібеков. Алаш баласын күрән сөзіндей толқатты. Алаш көсемдерінің қандай бағытта екенін көрсетті. Бұл кезең Міржақып өз әскерін Торғай топалаңына соқтырмай, Алаш партиясы үндеген ұлы жорық – ел тәуелсіздігі үшін күреске лайықлау мақсатымен өзінің Сарықоныс ауылына келеді. Осы сәтті көзімен көрген Асқар қызы Ботагөз өз естелігінде: “...Бұл жылы әскерін жорыққа даярлады, қару-жарақпен жабдықтады. Дәл жүрер кезінде өз қолынан әр әскерге бір мылтық, бір қылыштан үлестірді. Әскерлер аттарына мініп, екі-үштен қатарласып салқа тұрып, ел-жұртпен қоштасып, Атбасар жаққа жөнелген-ді. Төтем (Міржақыпты айтып отыр – И.Ж.) өзімен бірге семьясында ала кетті. Ғаббас Нұрымов бастап, қалғандары шырқап қостал “Арғы атам – ер түрік, Біз қазақ еліміз...” деген өлеңді айтып бара жатты”, – деп жазды (“Жұлдыз”, 1997 № 6 124-бет.).

“Алаш ұраны” – Жүсіпбек Аймауытовтың сөзіне инағарын Міржақыптың екінші маршы. Оны сол бір сын сағатқа түскен тарих талтағы туғызды. Ол Торғайда жалын атып, іргелес бірыңғай шарпып өтіп, Ұлытау, Сарысу бойын желпіндіре атқа қондырып, Ақсу-Ақмола, Қарқаралыны түгел қамтып, Семейге, Шығыстауға жетті...

Қатал кезең Міржақыптың бұл әнін де ұмыттыра алмады. Өйткені ол Алаш ұлы үшін “Елім-айдай” киелі ән еді.

Осы жолдардың авторы бұл өнді білем дейтін бірәз жинақтарын тыңдап көрді. Бірақ Алаш маршы дерлік нұсқа кезіге қоймады. Бағзы біреулер орыстың “Хазбулат удалой” әнінің әуенімен де айтты. Бұл дағдарудан Міржақып қызы Гүлшир апай құтқарды: “Алаш ұранын” дәл білетін заты татар Ғұмар ағай келді. “Москвадан”, – деп, 1991 жылдың шілдес айының он алтысы күні бір топ ақялы кісілермен үйіне қонаққа шақырды.

Бойы ортадан сәл жоғиры, әлі тіп-тік, орыс пішіндес ақсары келген қағылға күйі. Аса ізетті интеллигент, тұлбайынан сығалығы жинақылығы сезіледі. Шегір көзі адамды өзгеше бір жылы сезінен баурайлы, бірдеме дегісі келсе, жүк ерініне күлкі үйіріліп, қазқаш мақалдан сөйлейді. Кеше Міржақып ұсталып кеткенде оның отбасына қарысқан иман жүзді жан Гүлширға туған ағдай боп мүлде бауыр бөскен. 1929 жылдан Москвада тұрады.

Дастархан үстінде Ғұмар ақсақал былай деді: “Мен 1990 жылы дүниеге келіпмін. Туган жерім – ақсақалдардың айтуындай “Қара суы бал татыған, ақ балығы май татыған” – Торғай. Алаш Қайғы сол Торғайға тоқтағанда: “Жылқы күйреңгі ұзын баяқтық жігіт беті қызыл болатын жер” деді.

Торғайдың қариялары біледі. Хайдар қажы есімді беделді

белгілі кісі болған. Әкем — Ғабділқайым осы кісінің саудасын жүргізетін приказчикі боп жүріп Майафтаф деген қызына үйленіпті. Мен Хайдар қажының жиенімін.

Торғайда Совет көшесіндегі он төртінші үй — біздің үй еді. Қазір ол жерде парк бар. Біздің үйдің қарсы бетінде нағашы атам Хайдар қажы... Оның кәдімгі балшықтан салынған үш бөлмелі үйі болды. Соның бір бөлмесінде Міржақып аға, Ғайнижамал жеңгей және мына Гүлнар үшеуі тұрды. Менің тоғыздағы кезім, 1919 жыл... Торғай — Алаштың Ордасы.

Менің білетінім — дүрліккен Торғайдың бір тыншыққан кезі. Торғайда — әскер, оның басшысы — Міржақып. Әскердің аттары өңкей сұлу аргымақ, бірі күндыздай жылтырайды. Ер тұрмандары да өзгеше, былғарыдан істелген. Сарбаздардың қолдарында мылтық, найза. Міржақып әскерлерді бірде атпен, бірде жаяу жүргізіп, шеру тартқызып, даланы жанғыртып, “Алаш маршын”, “Алаш ұранын” айтқызады. Біз болсақ, өңшең жас бала әскерлердің соңынан шуылдап кеп жүгіреміз. Осы екі маршты сол күндерде үйренгем. Міржақып ағаны күнде көрсем де, бұл марштарды өзіне жеке айтып берген кезім болған жоқ. Мен көп баланың бірімін, өншейін. Иә... біз баламыз, мазасызбыз, үй бетін көрмей өзен жағалап суға түсеміз. Бар бала қосылып, екі маршты айтып, үйге қайтамыз. Сондай бір сәттерде Міржақып ағай есік пен тердеі қарашер жорға атын жетектеп, бізді тыңдап, сонымыздан жымиып қана еріп келе жатады. Бұл — сол күндердің ұмытылмас елесі.

1923-24 жылдарда Міржақып ағайдың үйі Орынборда еді. Әкем мені Орынборға оқуға алып барды. Міржақып ағалар Неплюев көшесінде қырық екінші үйде тұрады екен, осы көшенің бойында Токмаков мектебі бар екен. Міржақып аға маған: “Осы мектепке түсіп оқы”, — деді. Бірақ мен көнбедім. Сонда әкем мені халық ағарту комиссариатында қызмет ететін Кәрім Токтабаев арқылы сол Орынбордың ветеринарлық техникумына оқуға түсірді. Түстім де, ертеңінде елге қарай зыттым.

Міржақып ағаны екінші рет, иә, соңғы рет 1928 жылы қыркүйек айында Қызылордада өз үйінде көрдім. (Әкем екеуіміз келген едік.) Біраз күн қонақ боп жаттық. Міржақып ағай “Еңбекші қазақ” газетінде істеп жүрген кезі. Бір күні үйге көңілсіз оралды. Торғайдан телеграмма алыпты, елде байларды конфискелеу басталыпты, соған күрсінің қатты қамықты. Үш айдан кейін Міржақып ағаның ұсталғанын естідім. Бұл суық хабар мен үшін, бадың өулет үшін үлкен қайғы болды... Қайғы.

Тағдыр... қырық бес жасында асыл жентеміз Ғайнижамал дүние салды. Сол күннен бастап Гүлнар жалғыз қалды. Ал біз Гүлнарды жалғасыратпауға тырыстық.

Менің бар өмірім Москвада өтіп келеді. Баяғыда бір жолы... а ол кезде мен сыртқы слуда қызметкерімін, Орта Азия республикаларында жиі болам. Бұқара облысында машинамен қаракөл терісін тасып жүрген бір қазақ кісі ғайыбыннан кездесіп қалып, Міржақыптың түрмесіне айтқан соңғы сөздері деп:

Дүние бір қысық жол бұрандаған,

Бақ тайса, мал менен бақ құралмаған.

Күніне мын бір пәле көрсен-дағы,

Сабыр қыл, үміт үзбе бір Алладан, – дейтін бір ауыз өлен айтты.

Міржақып ағаны білмейтін ел жоқ екен-ау деп таңғалдым сонда.

Тағы бір таңғалыс мынау – мен соғысқа қатыстым. Ең ауыр сын – біз Харьковтан Сталинградқа жаяу жорық жасалдық. Бір орысша, татарша, тіпті, түрікше, арабша өн салып жүрдік. Біздің бөлімде қазақтар көп еді. Мен “Алаш маршын”, “Алаш ұранын” айтам, жігіттер жігерленіп, ширай түседі. Кейде біз ішкінеміз жан мұрынның ұшына келеді, сондай сәтте құран оқимыз. “Атаныз – ер түрік...” деп жанталаса ес жиямыз. Аруағымыз көтеріледі.

Міржақып... Алаш маршы... Алаш ұраны... өлі де, иә, өлі де қазақ халқын желеп-жебейтін күдіретті рух. Ол – мәңгі құт. Мен де қартайдым, сексеннен асып барам, баяғыдай санқылдаған дауыс жоқ, дегенмен Міржақып ағаның аруағы үшін нишалай деп айтып көрейін.

Ғұмар ақсақалдың өлі де болса мұқалмаған ашық, өткір үні “Алаш ұранын” нағыз марш екпінімен санқ-санқ еткізіп, магнит таспасына үш рет қайталап накла-нак түсірді.

Ал Алаш баласы, құлағыңды сал енді, міне, ендігі сыйыңарың – “Алаш ұраны!”

Біз жүрген алаштың,
Шын кемеңгеріміз.
Егессек, ел бермес,
Екіреген еріміз!
Бүтәудан босаған,
Біз домбы арыстан.
Долданса болмайтын,
Жаңа дәуіріміз!

Ат мінсек, жел болып,
Суылдан шабамыз,
Лап берсек, ерленіп,
Дуылдап жанамыз.
Алаштың ақ туын

Қолға алып, акырып,
Алаштан шапқанда.
Жауға ойран саламыз!

Ер түрік ежелден,
Оқ тескен етіміз,
Қаймығып еш жауда
Қайтпаған бетіміз.
Жаусын оқ, аксын қан,
Шықсын жан — қорқу жоқ.
Алаштың жолында
Жан қимақ ниетіміз!

Біздерге сөз бе екен,
Жауынның көп, азы.
Өлсек, хақ шаһидпыз,
Өлтірсек, біз — қазы!
Жол болып, жау шауып,
Сау қайтсақ, боламыз
Қазақтың шын ұлы,
Қаһарман сабазы!

Алаштың аруағы
Жебесін, қолдасын!
Ақсақал, тілей гөр,
Сапарды оңдасын!
Жасаған жар болып,
Қазақтың еліне,
Жасасын, сақтасын,
Алаштың ордасын.

"Сары жорға"

Міржақыптың "Оян, казак" жинағына биік көркемдік сапа берген "Өлең насихат ғұмуния" атты толқын-толқын ой түйген, Абай, Шәкәрім философиясының нып-нығыз салмағы бар парасат рақлиясы, 1980 жылы қыста сонау Сырымбеттің кішкентай ғана Сарыбұлақ ауылында қария сөздеріне, көне тарих, шежіре, ән-жырға зерек Қабдыәуәли деген кісінің үйінде көп ақсақал Шоқаннан, Міржақыптан сөз қылал отырды. Сол өңгімелердің арасында Міржақыптың осы өлеңінің үзік-үзік шумақтары айтылды. Кейін тағы бірде Жөйремнің түбіндегі "Женіс" ауылында Ибрагим деген қарт та осы өлеңнен ұзақ шумақ қайырды. Бір қызығы, сол шумақтар терме, толғау түрінде өуендетті. Бақсақ, кезінде бұл әнмен де тараған екен. Ол ән — осы "Сары жорға". Міржақыптың өз әні.

Әнді Марат Әбсеметов Сейілбек ақсақалдан мәңгіт тасиысы жазып алған. Марат бұл жазбаны маған берді. Жоғарыда осы жолдардың авторы Сейілбек ақсақалмен қалай сұқбат құрғанын біз білеміз. Міржақыптай ұлы адамның әр сөзіне әр боп қалтырмын. Сейілбек ақсақал айтады: “Жанайдардың елі десе, бүкіл Арқа жұрты екендейді. Жанайдыр Кенесарының серігі, батыры. Жанайдардан іргесі мығым Мейрам туады. Мейрамнан – Соны, Мұсылманбек, Сейілбек, Әшмұқан, Мұқа, Мұрат. Бірқалған бес ауыл бұлар жайлаған жерді Шенбер дейді. Мен осы жерде мұғалім боп, бой тасалап жүрдім. Мен өңімең басында Міржақыпты көрген 1919 жылы қызылдардың талапайына түсіп, Алашқа бұйланыстырып құғындай бастағанын айттым ғой, содан бастап ел шетіне жолай алмай қойдық. Міне, осы Шенберде жігіт-желендер отырыс, жиындарды, тойларды: “Міржақыптың “Сары жорғасын” бас” – деп дуылдақанда осы ән жиі айтылатын еді. Мен әнді сол кездерде ел аузынан үйренсім. Мұны осы өңірде көп білатын өңші Қосымжан Бабақовтан да пәденеше рет тыңдадым. Ал “Сары жорға” әні қалай шыққан? Міржақып дүниесінің бір тыныш күндерінде жаз болса болды осы Жалайдар еліне келіп, емін-еркін дем алып, оскі құламалардан сөз теріп, сауық құрып, жыр жазып жүрген екен. “Сары жорға” сондай күндерде ән боп айтылатын...”

Міржақып шабытының негізі халық музыкасында екендігі “Сары жорғада” анық көрінеді. Бұл сал, серілерше шалқу, қайырмасының өте күрделі, әрі оралымды нұсқаларының туылуы Ақан серінің “Шәмшікамары”, Ғазиздің “Шалқымсы” секілді княз жетпек қисын тауып, классикалық өндердің сирек бітімін танытады. Нақышы – кіршік, кірбіні жоқ таза тунба. Құрылысы өңші таңдайды. Ойы тереңге тартады, алабұртқан беймаза толғанысты тілейді. Міржақыптың не дейтінін Сейілбек ақсақалдың жүрегінде сақталған мына екі шумақ ән сөзі өзі-ақ айтсын:

Жастарға еттім гибрат еткен талаң,

Ұран сап мен қасынан өттім жанап.

Желікпей жүйрік болсаң, тұра алмассың,

Тұлпардай кермедегі тұрған жарал.

Әр баптан шешен болсаң, сөйленерсің,

Бақшада бүлбүл күстай бейне сайрап.

Шағында қызғалдақтың қимылдап қал,

Тұл мен жаз, байтанарсың бір күні ал-ақ.

Ән қайырмасындағы шектен шыға ағыл-тегіл боп, үстемелер өрлеп, князнен орилатын нұрым толқындары “Қаңатталды” өңіне барып ұласады. Және ол сондай етеме, табиғи келісім табылды. Әр түрлі сезім, әр түрлі халде шыққан екі өңнен бір жүректің лебі білінеді.

Елдің бір күпия – өннің аты неге “Сары жорға” деп аталған? Бұл өн туған “Насихат гүмүзия” сел-сел боп ақтарылған ой, сезім бұлқынысы. Оның бәрі 139 шумақ. Осы шумақтарды түгел сүзіп өткенде “Сары жорға” деген сөз көзге шалынбайды, жоқ ол. Әлде бұл атаудың астарлы мәні бар ма? Балкім, ақылға да осы сауатты гүмыр бойы бас қатырып келеді. Өннің аты әлі де болса тиянақты, дәл зерттеуді қажет етеді. Жұмбақ сыр ол...

“Қауатталды”

Міржақып шығармаларына берілген түсінікте – бұл өн 1918-19 жылдар аралығында шыққан.

Міржақыптың 1919 жылы қыркүйек айында Шұбаркөл, Айыртауға келуі, оны Сейілбектің көрген кезі Алаш көсемдерінің қиын хал кеше бастағанын байқатқандай болады. Қазір Міржақыптың қолға тиіп отырған шығармаларында осы бір кезең өкінішті, шерлі жырларға толы. Міржақыптың күпия жүріспен оқыту Шығыстауға дейін жол тартуы, сол сипарда көздеген мақсаты “Қобызшы ініме” атты өлеңінен сезіледі. Сейілбек ақсақал шертетін мына бір дерек осы өлеңнің жазылған кезіне өте дәл келеді. Сейілбек ақсақал былай дейді: “Мұны мен Ақмоланың түбінде Ключевка деген жерде мұғалім болып істеп жүргенде Әуіптен сұрап білдім. Әуіптің руы – Темеш. Әуіп, Нақып екеуі – Темештің ел сыйлаған ірілері. Әуіптің аталары жуан тұғыр, әлді болған; мақұлымын бақ-дәулетпен емес, сақым, мырза, жомарттығымен көрсеткен; осыны ырысты боп мал жинамаған, орайлы сәтінде ұрм. барымташы ұстаған, қолы ашық жандар.

Мен Әуіпті көп көрдім. Оның кіші әйелі – біздің әкейдің ағасының қызы Сағат. Жазғы демалыста осы үйге келіп жүретін әдетім еді, дәл айтсам, бұл – 1937 жылдың жазы. Сонда Әуіп маған: “Міржақып өз серіктерімен Семей, Шығыстауға бары жатып Шұбаркөлде сенің өкеңе дұға қылып, көңіл айтады. Содан ол біздің елге келді. Біз кәміздің Сарыөзенде отыр едік. Міржақыптың қасында Қожа Қожанбаев, Ғалым Байғасқин бар (Байғасқин – Атбасардың дін басы). Біздің үйде он жеті күн жатты. Өздері жол соқты боп қыжыған. Міржақыптың көңілі сынық. Бір жолы әлгіме үстіңде қыбын тауып, Алаш партиясының мақсатын сұрадым. Міржақып ұзақ ойланып: “Қазақтың басын күріп тәуелсіз ел ету, ешкімге көз түрткі етпеу... өз жерімізге өзіміз не болуымыз керек!” – деп қысқа ғана қайырды. Біздің Дәулет (Әуіптің үлкен әйелінен туған, сол кезде он төрттегі кезі... – И.Ж.) мына іргеміздің Сарысу Тамаларындағы атақты қобызшы Ықыластың Түсілбегіне шөкірт боп, пігі, Ықыластың көзін көріп зейінді боп қалған еді. Міржақып күні-түні Дәулетке қобыз тартқызды. Әрине, ол – Ықылас күйлері. Оның шерлі сазы Міржақыптың көзін жасқа толтырды. Жасып

отырып, бойын түзеп, тез ширайды екен. Күрсіне күлімсіп, Дәулетті ойлана карап от

Талай жерді аралап,
Талай жерді саралап,
Біз келеміз бұл күнде.
Елге үлгі шашқандай,
Дұстанның көңілін басқандай,
Айбарлы едік бір күнде.

Толықсығи заманға,
Қаратылған амалға,
Елден ауып көшкен соң,
Үшырап сапар шеккен соң,
Не демес көк ми нағандар?
Серпітіп тұман ашылар,
Қамыққан көңіл басылар.

Бейнетті қанша көрсем де,
Іздеймін жолын Алаштың,
Дұспанменен таластым.
Бермесіміз елді қорлыққа,
Көнбейміз бекер зорлыққа,
Соны кектеу түрі бар.

Шырағым, Дәулет, сен-дағы,
Біздің жолға ер-дағы
Талаптың мініп тұлаарын.
Саған болсын бұл нұсқа,
Бұл нұсқаны берік ұста,
Алғырдан туган сұңқарым.

Түзелмес заман жайланып,
Басқа дәурен айналып,
Сонда бізге ерерсін,
Не қызықты көрерсін.
Кешеден бергі қызмет
Еткеніңе рахмет.

Қайырлы болсын талабың! – деп өлең жазды.

Міржақып аттанар сәтте мен жүретін жолының жөнін айттым:
“Алдыңда қалың Тама елі. Әй, не керек, олардың дәл осы
мезгілде Шұта көшетін шағы. Арқада жатақ боп Көзей деген
ауылы ғана қалады. Ал Келсей, Сенгірбек ауылы отырса ғой,
шіркін, ат та, ас та соларда жоқ, олар қолға түсе қоймайды.
Тамалармен қанағтас Тарақты ауылдары да қазір тырнадай пізіл

Шуга құлай барады. Енді Атасу бойымен жүріп отырып Алсай өліне тірелесің. Көліктеріңді сол жерде ауыстырарсың, бай ел”, – дедім. Біздің Ақмола, Атбасар елі сол күндерде Торғайға құлақ түретін, есіл-дерті Алашорда еді. Енді, міне, Міржақыптай көсемнің салыңқы жүзін көріп, қырқысып жатқан қызылдар мен ақтардан не қайран боларын білмей, дағдардық”, – деді.

Бұл кезде мен “Қанатталдыны” сол Ключевкада Қосымжан Бабақовтан үйрене бастағам-ды. Әрине, үйренген өнінді әр жерде айтасың, оған өзің мәз боласың, рахаттанасың. Көңілінде одан басқа еш алаң болмайды. Бір күні мектеп директоры мені жеке шақырып алды да: “Осындағы ауыл советіміз Саркынбаев Хұсайынды білесің, коммунист, белсенді. Сені байдың баласы деп күнкілдей бастады. Бұл өзі Алашордаға қарсы адам, сенің Міржақыппен қатысыңның барын білетін көрінеді”, – дегені. Жай белгілі болды, мен енді Еркіншілік ауданына қарай жылыстадым. Бұл жерде бізбен жекжат прокурор Қуаныш Бектұрғанов бар, сол кісі көмектесіп, ақша бөліміне инспектор етіп орналастырды. Қосымжан Бабақов бұл өңірге де келіп жүрді. Бірде ол кісі маған: “Қанатталдының” сөзі 1934 жылы өзгертілді. Өкімет сөзін жойып, өнін жия алмай жатыр. Көне ме оған Міржақып?!” – деп мысқылдағаны. “Қанатталдыға” жазылған ол жаңа сөзін білмеймін де. Мен Міржақыптың:

Ғашықлық – бір ыстық күн желі тымық,
Басына түскен жанның көңілі сынық,
Қаратпас бай-жарлыны шамасына,
Адамды желіктірсе жігіттілік.

Бұрынғы қолдағы істің бәрі қалды,
Біріндеп төл мінезді заман азды.
Асыл зат шаһыбаздар шабыт таппай.

Шөлге ұшып, сайын далада қанат талды, – деген

сөзінен айнығам жоқ.

Қосымжан Қосымжан ба, “Қанатталдыны” оның ағасы Сейтжан аңыратты. Мен ол кісіні де тыңдадым. Асқақтың асқағы еді.

Архив құжаттарында “Елім-ай” өнінен бастап бүкіл классикалық өндердің ішінде “Қанатталды” да бар, 1939 жылдың желтоқсан айының он алтысы күні отыз бес өнге “к исполнению не разрешено” деген қағаз сақталған (1242 қор, 655-іс папкасы). Бұдан кейін жарғы жыл өткен соң, 1940 жылдың көкек айының он жетісі күнгі протоколда бұл өндерге қайтадан рұқсат беріліп, олардан орындала бастайды. “Қанатталды” өні бірде Иса жазған:

Өндердің ұлы атасы “Қанатталды”
Арқада аңыратып Сейітжан салды.

Қоңырлап күйкылжыған ырағына,

Сүйсініп, естігенде жұрт таңғалды, — дейтін әлсізмен
шалқыта шырқалып, өзінің баяғы күңіреністі мұны сейіліп
құбыла қалды.

Енді бірде:

Гүл бақша көңілге бір әдемі өнді,
Тілейтін бұлбұл едім сайрағанды.
Өн шырқап бой жаза алмай, шарықтамай,
Қалықтап қайран дүние қанат талды.

Өнім ел сүйіп салған “Қанатталды”,
Бұл әнім балқытушы ел тыңдағанды.
Өмірден өз еркінше орын таптай,

Кейінге “Қанатталды” өнім қалды, — деп қайта
сыпғандай болды.

Өзінің бұл шумақтары, сөз жоқ, Міржақып тағдырын, оның қайғы-қасіретін білген жанның жүрегінен шыққан. Ол, әрине, Иса Байзақов. Міржақып бұлақтатқан Иса! Өн сұңқары Жүсіпбек Елебеков осы нұсқамен шырқатты. Отыз жетінші жылдардың иалшылы сүреңі “Қанатталдыға” да соғып өтті. Архив құжаттарында (1242 қор, 75-іс папкасы), 1938-39-40 жылдарда Жүсіпбек Елебековтің орындауында өндер “електен” өтеді. Сол жиырма жеті өмір ішінде “Қанатталды” да жүр. Бұл кез — Жүсіпбекті КГБ мазалап жүрген шақты меңзейді. Жүсіпбектің шөкірті Қазақ ССР-інің халық артисі Қайрат Байбосынов: “КГБ-ға бір жарым айдай сүйреп, бүреледі. Екі күннің бірінде бір қазақ жігіті сүмірейін отырып: “Неге қанатыңыз талады? Совет өкіметінен не жаманишылық көрдіңіз? Қанат талатын заман ба бұл?”, — деп сұрай береді мыжып. Ақыры бұл істі Мұхтар Әуезовке айттым. Содан кейін көзім ашылды”, — деп бір айтқаны бар еді”, — дейді. Дәл осы оқиғаны осы жолдардың авторына белгілі өнші Қажыбек Бекбосынов та айтты. Жүсіпбек оған Аякөз төңірегінде гастрольлік сапармен жүргенде сыр тып шерткен.

Ел ішінде “Қанатталды” хақында қилы-қилы топпшылау, аңыз жорамалдар бар. Топаланы шыққан дүние шаны көп жайлы көміп қалды. Жұртта не кінә? Барынан айырылды. Не тарап жоқ болмады?! Тарихы ұмытылып, қияметтен қайта тіріткен “Қанатталдының” бар шындығын бізарты шығынан, махаббатынан алыстан, ол мұның азған заман олаң сайын ауырлатып, сол кер заманға сын көзбен қараған шаһыбаздардың қанаты талған шығыс Міржақыптың өзі ғана дәлелдеп береді енді.

“Қанатталды” — Алаш көсемдерінің рәквиемі!

“Қайда едің?”

Міржақып өндерінде толғаулық сыпат та бар. Ол Торғай, Ырғыз жақтан соғатын әуен лебі секілді. Бұл қасиет оның эпиктік тынысын өйгілейді. “Қанатталдыдағы” өкінішті күрсініс мұнда мазмұндық тепсініп, ыза-лы жүректің улы зарын төгеді. Торғай даласында ұмытылмаған, ол Қызылжар жағында да сақталыпты. Әй Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовтың тойында айтылған.

Кешегі қара күндерде,
Жұлдызсыз айсыз түндерде,
Жол таба алмай сенделіп,
Адасып алаш жүргенде,
Бұл күнгі көп көсемдер,
Сұраймын, сонда қайда едің?

Ақыл таппай дағдарып,
Жанашыр таппай сандалып,
Барарын қайда біле алмай,
Жүрген бір күнде сан ғарып,
Есепсіз көп шешендер,
Жөніңді айтамы, қайда едің?

Сарыарқа сайран жерлерім,
Көкорай шалғын көлдерім,
Бәрім жауға аңдырып,
Асқар тау, биік белдерім,
Қысылып қазақ түрғында,
Данышпандар, қайда едің?

Бұл толғау “Қобызшы ініме”, “Қанатталды” өлеңіндегі торғаумен үндес, шыққан кезеңі бір дүние.

Алаштың бағы үшін қатерлі жол, азыпты сапардан бас тартпаған Міржақып Әуіткінің сыңауымен Сарысу бойын жағалайды. Әуіткі айтқандай бұл жердегі Кіші жүз елі Шуға әлі көше қоймапты. Қызылдар мен ақтардың шайқасынан зорсап болған ел үрпінсіз отыр екен. Жалақтап жапырып келе жатқан қызылдардың дүбірі жақындап-ақ қалыпты. Бір ауылдар қызылдарға бейім пияғы танытады. Міржақып мұны ә дегеннен байқады. Бұл жерде ол Абылай ханның көп батырының бірі – Сенгірбектің еліне кеп ат басын тірейді. Бұл айтулы ірі ауыл еді. Міржақыптың тандап түсетіндей жөні де бар. Сол Сенгірбек батырдың шөбересі Нұрша би кезінде Шоқанмен дос көңілдес болған, оған Бапақ би екеуі Сарысу бойындағы Тымалардың билері жөнінде хаттар жазып тұрған. Ол жай Шоқанның “Даладағы сот реформасы” атты еңбегінен белгілі. Міржақыпты Нұршаның

Әймендесінен туған Бименде қарсы алып, риясыз көңіл хошын көрсетіп жақсылап күтеді.

Осы жолдардың авторы “Жұлдыз” журналының басшыларымен Жанарка ауданы “Толағай” ауылына оқушы қауыммен кездесуге келгенде осында тұратын жасы сексен тоғыздағы қарт Исатаймен жүздесті. Исатай Міржақыпты қонақ еткен Бименденің баласы. Исатай ақсақал айтады: “Бұл – 1919 жылдың күзі. Күзем кезі. Ауыл өз қыстауымызда – Қотырда отырды. Бір күні біздің үйге он бес аттылы кісі келіп түсті. Бір-бір жетектеген аттары бар... мылтығы, қылыштары бар. Қонақтар қонды. Үлкен кісілермен көп өңгіме болды. Ертеңінде олар Атасу жағын беттеп кетіп қалды. Кете салысымен үйде төсек жинап жүрген алаң Бетима жазуы бар бір парак қағаз тауып алып өкеме, шешем Әлизаға көрсетті. Әкем: “Міржақыптың өлені ғой”, – деді. Сол өленді мен жаттап алдым. Кейін кей жерін ұмыттым. Қалған нұсқасы мынау:

Нәсілің Романов ер Николай,
Дәрежең император консул дарай.
Үш жүз жыл әділдікпен патша болдың,
Тайғызды әділдіктен сені құдай.
Халыққа қадірлі еді халам жайың,
Қыз патша Екатеринадан бермен қарай.
Атмейрам, Керенский, Колчакпен,
Жоғары о да кетті өрге қарай.
Қырық күн атан өлсе, қырсығы бар
Түзелер Николайдың арты қалай.
Қаптаған кара солдат төж-тағына,
Орнына таласып жүр өңшең малай... – деді.

Міржақып сол бетімен Атасу өрлеп, Тасқоралы, Қанбантау, Желтаудағы Алсай елінің байы Ақтайдың ауылына тоқтайды. Бес жүз жылқысы бар Ақтайдың үйінде өңгіме барысынан “Алаштардан да өл кетті” деген сөзді естиді. Ақтай аң-таң. Алсайдың мұғал атасының бас иесі болған ірі алпауыт адамның дағдарғаны Міржақыпқа жайсыз тиеді.

Міржақып бұл үшін Ақтайды кінәламайды, қыл үстінде қылтылдаған замана сиқынан шошиды.

Оның

Ақыл таппай дағдарып,

Жанашыр таппай сандалып, – деуі ауып бара жатқан замана көшінде қиналған шағын айтып-ақ тұр.

Осы жолдардың авторы “Жұлдыз” журналының басшыларымен бірге жүрген сол сапарында Толағай тауының етегінде (1991 жылдың қыркүйек айының жиырма тоғызы күні) көгалда отырған бір малышының үйіне келіп сәлемдесті. Кішкентай ғана кекілі бар екі жасар сәби үйден жүгіріп шығып, келген жандарға тұтамдай

құлашын сермең, алақан соғыстырып сәлем берді. Бұл жақсы ырымға жұрт сүйініп, қымыз ішіп отырғанда жөн сұрасты. Үй иесі – қызыл шырайлы, маңдайы ашық, жүзі жылы жігіт Төлеген Ақтай бәйдың немересі боп шықты. Ақтайдың Көкісінің ұлы екен. “Ақтүбек” ауылында көп жылдан бері сиыр бағатын көрінеді. Төлеген де, жұбайы Мағжан да: “Сіздер құтты қонақсыздар. Мал соямыз. Қонып кетіңіздер!” – деп бөйек болды. Алсай елі осы жолдардың авторына түп нағашы да еді. Нағашылы, жиенді боп өзіл арасында зілсіз сөздер де айтылып қалды. Соның бірі – “Баяғыда Желтауда отырғанда Ақтай атасына Алаш көсемінің бірі – Міржақып келген екен. Ақтай атасы қызылдардан қорқып Міржақыпқа онша сыр аша алмапты. Заманның жақсарғаны осы емес пе, мына екі жасар Алматы... бұл Ақтайдың шөбересінен туған батыр ғой, жана бізді күшәк жая қарсы алып бәрін жөндеп жіберді ғой” деген сөз. Осы үйде Міржақып өндерінің тарихы шертілді. Төлеген оның тебіреністі сөздеріне еміренді де отырды...

...Тар жол, тайғақ кешуге түскен Міржақып “Қайда едің?” толғауымен Бұқар жырау, Ақтанберді, Мұрат ақындардың терең ойлы, кен тынысты, қарымды толғауларын тірілткендей болады. Солардың зарлы жанғырығы іспетті. Қуатты қоңыр үнмен жүрек сыздатады. Азаматтық үні мүлде биіктеп кетеді.

Марат Әбсеметов жазып алған бұл нұсқа қазір үлкен концерттерде айтыла бастады. Ол концерттердің бірі Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовтың өз тойларында, екіншісі Исатай батырдың тойында өтті.

“Сағыну”

Бұл мүлтіген элегия...

Марат Әбсеметов 1977 жылы мектеп бітіріп, жазғы демалыста көршілес жатқан Шет ауданының Шет совхозындағы Мұғал нағашысына келеді. Нағашысы оны Сырымбет Қасымов деген ақсақалмен таныстырады. Сырымбет белгілі Маясар ақынмен замандас екен, екеуі кезінде айтысыпты да. Сондай-ақ, Қайып, Доскейлерді көріп, Сөкен, Әбікендермен дос көңілдес жан болған.

Осы Сырымбет ақсақал Міржақыптың “Сағыну” әнін сақтап қалған. Бұл кездесу жөнінде Марат Әбсеметов былай дейді:

– Мен бұл кісіден Маясар ақын жөнінде хикая жазғым келді. Ө деп сөз басталғанда: “Маясарды қоя түр, менде одан зор өңіме бар, жазсаң соны жаз. Ол – Міржақыптың “Сағыну” деп аталатын өңі”, – деді. Мен не дерімді білмей саскалақтадым, бірақ ледеде жөнделе қойып, ақсақалдың лебізін тыңдадым. Сырымбет ақсақал: “Бұл 1919 жылы болған оқиға. Күз. Ақсу-Аюлыға Алаш көсемі Міржақып келіп әскер жинап жүр деген сөз дүр ете түсті. Жігіт-

желені, қыз-келіншегі тез жиналап қалып, Міржақыпқа арнайы үй іктірдік. Мал сойылды. Ел ду-ду. Ауыл думал. Міржақыптың қосын. Хасен Бозықов деген бәдін елдің жазушы жігіті, ол “Қыбал” деген роман жазып, оны Міржақыпқа көрсетіп те үлгеріпті. Міржақып үлкен тамашаның төрінде отырды. Бұрыннан еститінбіз Міржақып домбыра, мандолин тартатын деп. Енді біреулер сырнайды да жақсы көреді екен деп, сырнай да таптық. Онысы да рас, Міржақып сырнай тартқан екен. Сол концертте бәдін қыздар, жігіттер театрдағыдай киініп “Бақытсыз Жамалдан” көріністер көрсетті. Ал мен мандолинмен Міржақыптың “Сағыну” атты өнін орындадым”, - деді.

Сырымбет келбеті келіскен, аққұба, ұзын бойлы, қыр мұрыны т.сі меруерттей жарқырап отыратын қыран пішінді өткір жан. Әңгімесі кесек-кесек тастайтын шежіреші. Бұл кісі сонша бір жылдары Міржақыптың осы “Сағыну” өнін айтқаны үшін төрт жылға сотталып, бірақ қайыбынан жерде ақталыпты...

“Сағыну”... Міржақыптың сыршыл лиризмнің шувғын жылтылдатады. Марат Әбсеметов Петербургтің арқанында “Невский проспект Красного флота, 4” деген құжатта Міржақыптың 1907 жылы Абайға арнап кеш өткізгенін, онда ол өзінің осы “Сағыну” өнін орындағанын жазған мақалалар барын айтады. Өте қызықты дерек, әрине. Және тағы бір дерек – “Оренбургски жині”, “Казак” газеттерінің беттерінде он алтыншы жылғы дүрбелеңде тыл жұмысына бара жатқан қазақ азаматтарына арнап өткізілген кеште “Сағыну” өнін Міржақыптың жары Файнижамал гитармен орындап бергені жазылған.

Міне, сол “Сағыну”:

Айт шынынды, көңілім, қайда барасың,
Қаңғырудан қандай пайда табасың?
Тоқталатын келген жоқ па мезгілін
Дамыл таппай күні-түні шабасың?

Басыл енді, күлкі болма, көңілім,
Жүрегімнің жанши берме жарасың,
Дейді көңілім сонда маған мұнайың,
Сарыарқаның сағынамын даласың.

Ең болмаса емін-еркін кезейін,
Есіл, Нұра, Еділ, Жайық саласың,
Бой көтеріп жүріп сайран етейін,
Орал, Алтай, Тянь-Шань тауы арасын.

Қандай күйде жатыр екен, көрейін,
Ер қазақтың еркін өскен баласың.

Баяғыдай еркіншілік бар ма екен,
Өз көзімен ерке көңілін карасын.

Әлде билеп кете ме екен басқалар?
Сезіп қайтсын сорлы досың шамасын.
Хан мен бай, би мен батыр бар ма екен,
Сауық-сайран, ас пен тойы жарасым...

Зерттеуші Марат Әбсеметов өннің алғашқы екі шумағының Поль Верленнің "О, душа, что тоскуешь..." атты өлеңімен үндестігін дәл келтіреді. Ол "Сағынуды" романс дейді. Сырт көзге солай, орыстың қалалық романстарына ұқсайды. Бірақ романстың қайнап жағатын ішкі драматизмі болады. "Сағынуда" хал басқаша, мүлде. Ол элегияның төтті нүсезімен шымырлаған ойды ай сәулесіндей мәлдіретеді, еркі мықты ойшыл жанның ой шарақтауын жұп-жұмсақ сырлы монолог етіп тербейді. Осы сыршылдығымен Абайға жақын тарта береді.

"Сағыну" – 1913 жылы "Қазақ" газетінің отыз бесінші санында жарық көрді. 1914 жылы ол Сатылған Сабатаевтың аударуымен орыс тілінде "Восточный сборник" жинағында жарияланды.

"Сағыну" өнін тыңдаған зерек әншілер: "Беріде шығарылған өн емес пе?" – деп таңғалысты. Асылы, классикалық бітімді көркем дүние қашанда өм қарапайым, өм жаңа көрінеді.

"Қалтылдақ қайық мінгіп еспесі жоқ..."

Осы жолдардың авторы 1991 жылдың шілде айының тоғызы күні Міржақып қызы Гүлнардың үйінде жоғарыда сөз болған әндерді Марат Әбсеметовтің магнитофонынан тыңдап, кейбір деректерді анықтап, ниқтылап отырды. Бір демалыс сәтінде Гүлнар тұрып:

- Ал мына бір әнді әлі ешкім білмейді, – деді.
- Қандай өң, апай? – дестік.
- Бұл да өкемнің өңі.
- Айтыңызшы, апай, – деді қызуқанды Марат елен етіп.

Гүлнар апай сабырмен сөз бастады:

– Бұл былай... 1960 жылы Жазушылар Одағының командировкасымен Ғабит ағай мен біздің үйдегі ағаларың Әбен Сатыбалдиев (белгілі ғалым, әдебиетші, жазушы – И.Ж.) Әзербайжан, Қарақалпақстанды аралайды. Нүкісте болады. Сондай бір күндері олар Амударияға келіп суға түседі. Екеуі қасындағы қолпаштаушылардан оңаша қалған бір шақта Ғабит ағай: "Әй, Әбен, бері жақынырақ тұр. Мен саған бір өн айтайын, үйреніп ал, бұл бәрібір бір күні айтылады әлі", – дейді. Әбен тыңдайды. Ғабит ағай әнді Міржақыптың өңі дейді. Сөкі Ахмет Байтұрсыновтікі екен. Кейін Әбен екеуіміз бұл өнді домбыраға қосып айтып жүрдік.

Марат:

— Алай, осы әнші Ғабит ағай өздеріңізден тыңдай алған жоқ па? — деді.

— Біз отырыстарды жиі бас қосатын едік. Ғабит ағай бізді танымайтын жанша отыра беретін. Әкем жайында сөз қозғауды қашатын, қорқа беретін.

Әлбетте, Ғабит сол отырыстарда өз үйреткен:

Қалтылдақ қайық мініп еспесі жоқ,
Теңізде жүрміз қалқып, кешпесі жоқ,
Жел соқса, қуып қуса жылжи беру
Болғандай табан тіреу еш нәрсе жоқ.

Бұл күйге бүгін емес, көптен кірдік,
Алды-артын аңдамаған бетпен кірдік.

Шығармай бір жемінен қол, бір жерден сөз.

Аталық алты бақан дертпен кірдік. — деп айтылатын

романсты тыңдады да.

Бұл жерде Ахмет Байтұрсынов өз өлеңіне өңді неге өзі шығармды екен деген сұрақ тууы заңды. Өйткені, қазір Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаевтарды композитор болған деп айта бастады. Бұл — арманда кеткен асылдар шырағы қайта жанғанда олардың жан-жақты дарынына сүйінгендіктен айтылған жылы лебіз, ықылас қана. Ал оны дәлелдейтін құжат қағаздарындағы бұлтартпас дерек болум керектігі екінші мәселе.

Қазақ ССР Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі, белгілі әдебиетші Шәмшіябану Қанышқызы Сәтбаева Ахмет Байтұрсыновтың өмірбаянын жазғанда: "А.Байтұрсынов — қазақ музыкасы мен ән-күй өнеріне де терең ой жіберген ғалым. А.В.Затаевичтің айтуында, ол шебер домбырашы, әрі әнші болған. "Қазақ халқының 1000 әні" атты еңбегінде А.В.Затаевич былай деп жазады: "А.Байтұрсынов өз халқының әндерін жақсы біледі. Және оларды тамаша орындайды, ол — жақсы домбырашы. Қазақ халқының тарихын, этнографиясын, тұрмысы мен әдет-ғұрыптарын терең білетіндіктен, А.Байтұрсынов Торғай, Ақтөбе, Бөкей Ордасы, Қарқаралы өлкесінің әндерін жазғанда маған көп жәрдемдесті, тамаша екі күйлі, тіпті өзі орындады", — деп ақынның тек әншілігін, музыканттығын көрсетеді.

Сол кездерде Ахмет Байтұрсынов Орынборда Халық ағарту комиссариаты жанындағы Қазақстан академиялық орталығында төраға боп қызмет істеді, А.В.Затаевичтің өзі жинау ісін тікелей қадағалап, басқарып отырды, оның "Қазақ ССР-і халық артисі" атағын алуына жан-жақты ықпал жасады, Москваға қоныс аударуына, тарықпай жұмыс істеп, қазақтың мың өңін тиянақты

ғылыми еңбек етіп шығаруына қыруар көмек берді. А.В.Затаевичтің сол сүбелі екі жинағында және Орталық архивта зерттеушінің жеке папкілерінде (осы жолдардың авторы сол папкілерді қарағанды) Ахмет Байтұрсыновтың Шәкәрім, Міржақып сияқты бір төл әні ататмайды. Әсіресе бұл анық жай.

А.В.Затаевичтің жинағында ("Қазақ халқының 500 ән-күйі", 1931 жыл, 282-283 беттер): "Қаныш Сәтпаев – Томскінің технологиялық институтын бітірген қазақ инженер жігіті. Баянауыл өңірінің үлкен балғыны және оны жақсы орындаушы; бұл жинаққа ол сол әндердің орысша аудармаларымен қоса олардың әуесі, әуені жөнінде қыруар деректер берді.

...Шынығыстың бір қызы бар Іңкөр атты,

Сөзі бар алуан шекер, балдан төтті!

Әрі мұнды, әрі сұлу осы ән "Ақкүм" әнінің осы жинақта көрсетілген (100, 387) нұсқаларының бір түрі боп есептеледі", – деп түсінік береді.

Тағы да еске салсақ – Қаныш Сәтпаев Томскіде институтта оқып жүрген кезінде Міржақып пен Ғайнижамалға өте сүйікті болған жан. Ол үйде болатын отырыстарда Ахмет Байтұрсыновтың алдында Ғайнижамалмен мазурка билетін, сөз жоқ, әні де салған. Басқа басқа, Ахмет Байтұрсыновты бір білсе, Қаныш біледі. Егер "Ақкүм" әні бағзы біреулердің айтуынша Ахмет ағасының әні болса, оны сол кездерде қалай ғана дөгі барып:

Шынығыстың бір қызы бар Іңкөр атты – деп өзгертіп айтады. Ахмет Байтұрсынов А.В.Затаевич жинағын өзі қадағалап отырды ғой!

Бұл мысал – Ахмет Байтұрсыновты "Ақкүм" әнінен алыстатын мысал. Ол оны тек сүйіп айтқан деген тұжырымның қисыны бар.

Ахмет Байтұрсынов ишын композитор болса, Алаш партиясының ісі оңға баспай, тарих төлкегіне түскен күніреністі дағдаруда жазған өлеңіне әнді өзі-ақ жазар еді, ал әнді Міржақып жазды.

Бұл ой Жүсіпбек Аймауытовқа да ортақ. Оның да композитор емес, тек тамаша әнші боғанын өзге емес, Міржақыптың өзі "Қазақ әдебиеті кеші" атты мақаласында: "Әсіресе, Жүсіпбектің "Ғалпа" деген өңге салтынына жұрт қатты сүйсіңді", – деп келтіреді. Егер Жүсіпбектің өз төл әні болса емін-еркін ұйымдастырылған осы концертте ол да орындаулар еді.

Тағы да еске салалық – Қызылордада Міржақыптың үйінде Мұхтар, Жұмат, Қалыш, Жүсіпбек, Мағжандар жиі болған. Қазір ондай кештерде оқытан әлең-жырлар, шырқаған әндер, биленген билер де белгілі бола түсуде, иә, сондай сәттердің бірде-бірінде "Екі жирен", "Қызыл бидай" өндері Жүсіпбектің өз әні деген сөз кездеспейді. Жүсіпбек ишын композитор болса, өзінің бүкіл Алаш

ұранына айналған күдірегі сөзіне ең алдымен ая-ақ марш жазар еді, ал оны Міржақып жазды.

Міржақып – Мағжанның сүйікті ұстазы.

Міржақып патша өкіметі қуғындай берген соң 1910 жылы Қызылжар қаласында тұрып, бала оқытып, бой тасалап жүреді. Елге жазған бір хатында ол “Қызылжарға келгелі бері бір кісілермен таныстым, олардың ішінде тез тіл табысып кеткенім – Жұмағали Тілеулин деген дәрігер. Ол – ірі қаламы текелген жазушы екен. Өнерден де күр еместігі армызды жақындата түсті. Оның үйіне барып тұрам. Осы қалаға келгелі орысша оқытып жүрген шәкірттім – Мағжан Жұмабасов сынды ақынның бар”, – деп жазды. (“Ардақтап өтем әкемді”. Гүлнар Дулатованың естелігінен. “Жұлдыз”. 1990. № 6, 117 бет.) Көріп отырсыздар Мағжан әнші, композитор болса, Міржақып оның ол қасиетін де сүйінішпен айтар еді.

Мағжан жүрегінен тек сұлу поэзия туындады, ол сөздер пуспа боп шықты. Мына бір жайды ескерту қажет – кезінде Мағжанның әлемдеріне бағзы біреулер ән де шығаруы мүмкін, бірақ жемеге келгенде Мағжанның қайғысы тағдырынан қорқып, ол мұңлық та келе-келе өз әнінен өзі қашқақтауы да ғажап емес. Сөйтіп, ол да бір күндері ұмытылады. Ән Мағжанның іні боп тарайды. Оның шын тарихынан хабарсыз, зерттеумен ісі жоқ, белгілі бір ән хақында қаншама ор қылты дерек барынан мақұрым жандар оны Мағжанның өні деп топшылай береді. Бар құпия – осында.

Бұл Міржақыптың Ахмет Байтұрсынұовтың өлеңіне жазған романсынан өрбіген ойлар еді. Бұл ойды осы пристардың өміріне жете қанық Міржақып қызы Гүлнар апай толық қолдайды. Әділі – осы ірі дарындардың ішінде композитор боп жаратылғаны тек Міржақып ғана. Басқатарына мұндай тұжырымды айту өлі ертерек ол үстірт сөз болады. Күнгірт тарих бір күні өзінің бұлтартпас құжаттарымен олардың композитор екендігін қияз бетінде жарқыратп дәлелдеп берсе, онда олардың зор рухты аруағы алдында басымықсыз иеміз. Ойлы, ақылды зерттеу көп жайдың бетін ашады әлі...

“Айырылу”

Кезінде Міржақыптың үйінде болатын кештерде... Алаш көсемдері Әлихан Бөкейханов скрипкасын, Ахмет Байтұрсынұов домбырасын, Міржақып маңдолінін алып, поэзия мен ән диалогына ботқанда Ғайнижамал гитармен балбыратты:

Еріксіз айырғанда менен сені,

Тағдырдың қайтпақшы екен қанша кегі?

Мінезін құбылмалы рақымсыз,

Басқасы көрсетуден бар ма, тегі?

Жылама, жасыңды сұрт көзден, достым,
Басқадан бір мен үшін сезген достым.
Себебі айырылудың емес бәден,
Екенін жауыз жазмыш сезген достым.

Дарига, тірі кетпей өлі айырылсаң,
Топырақ дұға қылып қолдан салсам.
Жамылып салқын қабыр жатқан достың
Үстіне көзім жасы бір-бір тамсаң, — деп осы романсты

айтқан.

Ғайнижамал Міржақыпты дәйім осы романспен жылай-жылай өске алып, аңсап өткен.

Бұл романды жөйінде "Оренбургская жизнь", "Кавказ" газеттерінде мақалалар шыққан. Ол алтыншы жылдың қан жылатқан пәубеті кезінде соғысқа кетіп бара жатқан жігіттерге арналған қайырымдылық концертінде бұл романсты гитараға қосылып Ғайнижамал орындаған.

Ғайнижамалдың музыкалық зердесіне Затаевич те тәтті болған.

Міржақып үшін сұлулық періштесі боп, шабыттың қозғайтын Ғайнижамалдың бейнесі Тайыр Жомартбаевтың "Қыз көрелік" романында (Семей. "Йардам" бастаханасы. 1912) суреттеледі.

Міржақып Ғайнижамалға 1914 жылы үйленді. Тойлары Омбының түбінде Кулумзино станциясында өткен. Сонда Ғайнижамал он тоғыздағы толықсыған кезі. Өз үйінде еркешора боп өскен бұла қыз келін боп түскеннен бастап жібектей сызылып, салмақты, байыпты өмір қалпына енген. Үй шаруасына ыспидар, киімнің түр-түрін өзі пішіп, өзі тіккен. Бірде шуағы мол жайдары жар, бірде бойсалды не, оған қилы-қилы мінезді әйел заты жүгінеді. Міржақып Ақ теңізде Сосновецке азап құрсауында жүргенде декабристердің жұбайларындай ірі қайрат көрсеткен Ғайнижамалдың ерлігін замандастары, туыстары жыр ғып шертеді. Ғайнижамал Міржақыптың иртыңан Сосновецке барған (Өлібек есімді 9 жасар ұлын қоса ала барған. Бұл — 1934 жылдың қыркүйек айы), онда бір ай бірге тұрған. Бұларға бір орыс кісі өз үйін босатып берген. Міржақыптың жан жарасына дауы ғып сызылған өндерінің бірі — осы "Айырылу". Олар кешегі алтын күштерін, махаббатты түндерін осы өндермен елестеткен.

"Айырылудың" поэтикалық рухы, көркемдік шырайы Міржақыпты Пушкин, Лермонтов, Абайдың лирика әлемінде егізеді. Өңдегі сыр мен сезім Абайдың "Төңір қосқан жар едің сен", "Жарқ етпес қара көңілім неғылса да", "Амал жоқ, қияттым білдірмей" өндеріндегі хал-күймен сарылыс. Ол жай ғана еліктеу емес, Абай дәстүрін табиғи түрде бойға дарыту, менгеру.

“Балдызға”

Омбының дәл түбінде Қаржас ауылы деген ауыл бар. Осы сонау Шоқантың тұсында Шыңғыс төре, Шорманның Мұса, Күнәлбай, Алшынбай, Жанбота, Азылбайлар мәжіліс құрып, Біржан сал, Ақан сері, Орынбайлар оң, жыр төккен. Аты Қаржас демесе, мұнда исі Арғын баласы шоғырланған. Осы ауылда кезінде Омбы қаласындағы психиаторлық аурухананың бас дәрігері боп Баймұрат Досымбекұлы деген білімді, зиялы азамат (руы – Уақ) қызмет еткен. Ол алғаш жігіт кезі, Омбының әскери-дәрігерлік училищесін бітіріп, қалада фельдшер боп істеп жүріп, осы Қаржас ауылында Қанипа есімді жесір келіншектің енесінің үйінде тұрады. Қанипаның Ғална, Омар деген екі жас баласы болады. Күнлердің күнінде Баймұрат пен Қанипаның махлұбатын сезіп қалған адуын ене батасын беріп, екеуін қосаты. Қанипадан – Сара, Ғайнижамал, Гүлшаһра туады. Осы үш қызбен қатар Қанжығалыларың Жәніма есімді қызы да бой түзеп, сәулеттеніп өседі, өзі пәні өте сұлу болған, өз көркін өзіне қимаған басқа қыздар оны көп күндеген. Іш күйдірген сұлулық Міржақыпты да арбады, толқытады, еріксіз жыр жаздырады. Міржақып Ғайнижамалға үйленеді, бірақ Жәніма да есінен шықпайды. Ол енді – балдыз Ғайнижамал іштей қызғанады, бірақ оқын жанының құпиясына қанық есті жар еш сыр білдірмейді. Міржақыбы өзі үшін ғана, тек өзі үшін жаралғанына еш шүбәсі болмайды. Қайта Міржақыбына қаусар жырыр жазуына мүрсат берелі, оны күдікпен жалтақтатпайды.

Міржақып Жәнімаға іскәрлігін үш хатты аян етеді. Бірінші хатында:

Сәлем жаздым балдызға,
Осы ауылда кез келіп,
Қазақшылық гүрпында
Бар ғой деп хақым жезделік.
Бұрын солай болушы еді,
Кетпесе заман өзгеріп,
Жатсынбасаң, Жәніма,
Бізде болмас өзгелік... – десе, екінші хатында:
Айналайын мақшұғым,
Өкпелеп мұны азынба,
Қоршауда отыр жезденіз,
Темір тордың астында, – деп түрмесен жолдайды.

Үшінші хатында:

Торда отырып тарыхдай,
Талпынады лашын,
Бидайықты үміт қып,
Соғады көкке құлашын, – деп түрме қабырғасынан жазды

Бірінші хат – Міржақып қызы Гүлнарда сақталған, өні де ұмытылмаған, өлең 1911 жылы жазылған.

Екінші хат пен үшінші хат – Сейілбек ақсақал білетін нұсқа. Бұл – Міржақыптың 1911 жылы маусымның алтысы күні баяғы Петербургте жабылған “Серге” газетіндегі өлеңі мен “қазақ халқын патшаға қарсы үндеген” мақаласы үшін басталған қуғынның кесірінен Семей түрмесіне түскен кезі.

Әннің бар хикаясы – осы. Бір қызығы – ән бірін-бірі білмей келген Гүлнар мен Сейілбек ақсақалда бір нұсқада жетіп отыр. Ал шындығында бұл ән – Абайдың “Желсіз түнде жарық ай” атты өнінің ел арасына тараған екінші бір нұсқасы.

Әннің осы түрін ана бір жылы ақын, өнші Тұрсынхан Әбірахманов Жазушылар Одағының залында 8 наурыз – әйелдер күніне арналған концерт-викторинада алғаш рет оқыс айтып қалған. Оны “Міржақыптың өні” деп сол ойын-сауыққа қатысқан әдебиет сыншысы, жазушы Мұқан Иманжановтың жұбайы Рәзия Рүстембекова тапқан. Суымаған Міржақып махаббаты қандай күдіретті еді, уа, дарига!

Абай... Міржақып...

Міржақыптың Абайды сүюі өлеңдерінің өн бойынан жұпар шашып жатады. Міржақып Абайдың дүниесі салғанына төрт жыл болғанда және он жыл болғанда екі рет толғанысты сөз жазды. Соның бірінде: “...Абай сынды ақынның қадірін білмеу қазақ халқының зор кемшілігін көрсетуге толық жарайды... Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш Абай сөзі. Абай аты боларға керек.

...Ардақты орын – Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз – Абай”, – деп ой түйді. (М.Дулатов. Шығармалары. 1991. 250-бет.)

Абайды осылайша таныған Міржақып 1914 жылы шыққан “Восточный сборник” жинағына ұлы ақынның “Желсіз түнде жарық ай” өнінің орысша аудармасын қосқан. Өнге деген бұл ықыласы тегін емес еді. Әрине, ол бұл әнді өзінің жүрек сыры болған “Балдызға” өлеңіне музыкалы әшекей етіп ғұмыр бойы айтқан, кейін өз теңіне қосыла алмай бақытсыз боп қалған Жәниманы мұңая еске алғанда да өзін осы әнмен тербеп, әлдилеген, жұбатқан. Мұндай мәңгі арман боп, жан тебірентер жыр жаздырған бейнелер Гете, Пушкин, Лермонтов, Абайларда қандай ғажап. Ол Міржақыпты да бар екен!

“Бақытсыз Жамалдың зары”

Шоқан өз еңбектерінде бір жерге белгілі жыр-эпос үлгілерінің бүкіл қазақ ұлысына бірдей мөшһүр болған керемет мысалып тигізіп жазды. “Бақытсыз Жамалдың” да музыкалық әуезінің

барша жұртқа таныстығы, өрі ұмытылмағандығы ғажайып құбылыс. Осы жолдардың авторы “Бақытсыз Жамалдың” музыкалық иллюстрациясын Сейілбек Ысмайылбеков ақсақалдан 1991 жылдан он тоғызыншы тамызы күні магнит таспасына жазып алды. Содан бері Қазақстанның төрт тірбұйынан дерлік талай адамға тыңдатып көрді. Соның бір-бірі: “Пәлі, бұл “Бақытсыз Жамал” ғой”, – деп бірден айтпаса да: “Е, баяғыдан білетін қисамыз ғой!”, – деп айныптай таныды, Жанарқа. Көкшетаудың көне көздері: “Бақытсыз Жамал”, – деп дәл тапты.

Бұдан шығатын қорытынды – “Бақытсыз Жамал” ө дегеннен тұрақты бір әуенмен тарған. Ол әндер Міржақыптың өз жүрегінен шықты ма, әлде оны алғаш рет жырлап тіратқан жан тудырды ма, бұл – әзірше тығсым құпия. Оның ә деп басталар прологы Міржақыптың “Қайда едің?” атты толғауына рухтас. Бұл кітаптың прологтан мүлде басқа, ол – көдімгі қисаның дәстүрлі бастауы. Міржақып романды:

Байқашы өзіңе-өзің отчет беріп,

Бақытсыз Жамал қызды оқып көріп, – деп бастайды.

Ал Сейілбек ақсақалдың қисалық нұсқасының прологы:

...Бар болса өнеріңді сыртқа шығар,

Бұл жерде жасырудың келмес мәні,

Қандырып құлақ құтышын тыңдаушының

Жарайды, міне, жігіт десін пәлі.

Секілді райхан гүл бақшадағы,

Уылжып жігітліктің тұрған шағы

Таба алмай айтар орын жүруші едің

Естірші жат елдердің болса өмі...

...Бір жерде екі жақсы қосылса егер,

Араң махаббат от жағылмағы.

Мінеки, домбыраныз тоқтадым мен,

Сөйлесін сұлу Жамал жақымдағы! – дейді.

Екі пролог – екі түрлі. Бұл қалай? “Бақытсыз Жамал” 1910 жылы басылып шықты. Жарық көрген сәттен ол қазақ даласында қайғылы қазақ қызының теңдік зары боп жүрек ұйытып, қолдан қолға көшкені мәлім. Сол кездің өзінде-ақ Орал, Қарқаралыдағы Қоянды жәрменкесінде, Атбасарда жастар оны пьеса етіп қояты. Оны алғаш сахнаға шығарушылардың бірі – Мағжан Жұмабаев. Қызылжарда ол пьесаны көргендер әлі де кездеседі, оны Көкшетаулықтар да біледі. Сонда сахнаға лайықталған прологты Мағжан жазбады ма екен деген ой да келеді. Бірақ “уылжып жігітліктің тұрған шағы” деген жол Міржақыптың өзінің сөзін қорынан шығатын мәнер деп тағы тоқталасыз. Қалай десе де “Бақытсыз Жамал” осындай пролог толғаумен басталып, ол басталты өн болып, шығарманың өн бойына көркемдік желі боп

партылып, кара сөзбен жазылған үлкен оқиғаның жібін босатпайды. Осы жолдардың авторы Сейілбек ақсақалдан осы әндердің бәрін тыңдады, бірақ пролог пен эпиклог – Жамалдың жоқтауы болған жерде ғана магнит таспасына жазып алды. Басқа әндерге айтушының көңіл-хошы келмеді, шаршады, оны осы жолдардың авторынан бұрын Марат Әбсеметов те жазған еді. Қолжазбадағы тұтас нұсқа дәтке қуат боп, одан әрі сексеннен асқан қарияны “қияшудың” реті келмеді.

Осыншама ұмытылмаған “Бақытсыз Жамал” кім еді?

Әлбетте, бұл жерде романды әдеби талдауды әдебиетшілерге қалдырамыз да, халық жүрегін соншалықты толқытқан тағдырдың шындығынан хабар береміз.

Романдағы оқиға – Көкшетау облысында бір кезде Ақан сері мен Ақтоқтылар тұмыр кешкен Сырымбет саласы, Айыртау көңірінде болған. Романның бес кейіпкері – Жамал, руы – Атығай, Балдың руы – Керей, ол Ақмола уезінің Ақкөл деген жерінің Жұманның руы – Қарауыл, ол – Арықбалық жағынан.

Міржақып сөзі баяғы “Серке” газетіндегі мақаласының ушыққан құтылудан құтыла алмай Көкшетауға қырай келіп, ішін суытып, Сұлалжәтін жайлысыз қалып Қарауыл елінің ішінде ауыл мұғалімі боп істеп жүріп, романды өскен болған оқиғаны өз көзімен көрген. Оны ол сол жерде жаза бастап, 1909 жылы Қызылжар жағына жылжиды. Бұл жерде ол Жұмағали Тілеулиннің үйінде тұрады. Кейінірек Сасыққалдесті болыстың баласы жас Мағжанға дәріс бере бастаған күндерінде “Бақытсыз Жамал” романын толық жазып бітеді.

Жамалдың әжесі – Сәрсенбай, яресіз надан. Жалғыз қызын өз теңіне қоспай қарғыс арқалаған қолы қысқа шарасыз бейбәк.

Жамал – ой-өрісі сергек, замана аштымына зерек, көз ашық, оқыған қыз.

Ғали – Жамалды сүйген оқыған азамат, мұратына жете алмай кенет ошат болған ғазиз мұңлық.

Жұман – Жамал есігін еріксіз аттаған Байжан байдан жетесіз нақұрыс ұлы. Жамал осы Жұманның тырнағынан құтыламы деп қашып шығып: “Ғали, Ғали, қиналды жаным, қайдасын?” – деп аеттоқсайның ақ түтек бұрнында жан төпсырады. Жамалдың қайтасынан үш бүктелген қағаз табылады. Ол – Байжан байдан есігіңіз жүріп жазған зары екен...

Сейілбек ақсақалдың орыншауында бұл жоқтау – ежелгі халық жоқтауларының түрбасы бұзылмай, қаймағы шайқалмай сақталған әртүрлі әуенінің нағыз классикалық үлгісі. Сол зар:

Қыздың құны бес байтал,
Сатылып кетті базарға,
Басынан кешкен уақыға,
Емес пе лайық жазарға?

Жаны ашылған шаһбазлар
Ала жүрсін назарға.
Рақимлы пенде ғаріпке
Нақақтан ор қазар ма?
Минрибанды атамыз
Қармай берді ажыра.
Теніне барған қыз болса
Мендей жүдеп азар ма?
Көрмеді Алла лайық

Ғали сынды сабақта! — деп, бұдан кейінгі шерлі отыз сегіз жол жыр сөзі романның трагедиялы эпилогын жүрек тілген сезім экстазына шығарып, шығармаға деген құштарлықты еш салқындатпайды, оның бейнебір “Қақы Көрпеш — Баян сұлу”, “Еңлік — Кебектей” баурайтын күдіреті, міне, осында.

Осы жолдардың авторына Сейілбек ақсақал былай деді: “Міржақыптың “Бақытсыз Жамалын” бала кезімнен білем. Біздің ауылда тек біздің үйде ғана болды. Кейін мұғалім боп істеп жүрген кезім, мына өзімізбен іргелес Бағаналы Найманда атақты Ерден, Дүзен елінің Шахмаран Әлин есімді бір оқыған, зиялы кісісі маған: “Бақытсыз Жамал” Қызыннан басылып шыққанда әр болыс елге екі-екіден ғана жіберілген. Сіздің елге барған екі кітаптың бірі сенін әкенің қалына тиген. Себебі, өкен Ысмайылбек пен Міржақып инеттес адам ғой”, — деді.

Алғашқыда “Бақытсыз Жамалды” жұрт қалай айтса, мен ж еш жеріне қылду түсірмей қаз-қалпында айттым. Тек жылдар өте “Жамалдың зарын” жоқтау ғып, өзімше шыңдай бердім. Ол айтылған сайын құбылып, тереңдей түсті. Соны сезген сайын жиі-жиі орындадым. Қазір ол әуелгі нұсқасынан мүлде басқа. Оны мені тыңдап жүрген көз көрген замандастарым біледі.

Айтпақшы, ертеде 1934 жылы Қызылордада пелтехникум оқып жүріп, осы жоқтауды айтқаным үшін ГПУ-дың тергеушісі түстім. Ақыры, бұл жоқтауды: “Кімдікі екенін білмеймін”, — деп ақарға құтылдым...

Сейілбек ақсақал тұрғын Жәйрем төңірегінде Қытай деген жер бар. Академик Қаныш Сәтбаев бір кездерде осы жерлердің көп байлығын ашқан-ды. Бұл төңіректің еңкейген көрісінен бастап, жас өспірім баласына дейін Қаныш есіміне қашық. Қаныш та қат-қабат, сала-сала жұмысының арасында бұл манға аңсары ауған шәкірт ретін тауып, әр кез соғып өтіп отырған.

Сондай бір саңшы еді. Қаныш кезіне ыстық Қаражал, Жомарт, Жәйремді аралып келе жатып, аз үйлі Қытайға тоқтайды. Ертеде бұл ауылдан қымыз шетіп, қыс болса соғым жейтін, соғып беріңгі ел ақсақалдарының өңтімелеріне ерекше қызығып, көп-көп үйіріле беретін. Жұрт та оның осы қасиеті үшін жақсы көретін, аңсап

күтетін-ді. Міне, енді, Қаныш аға орталарында. Бұл 1951 жыл, қыркүйек айларының алғашқы күндері. Қаныш ауыл адамдарының ілетімен кездесу кешіне пайленеді. Қаныш атаға серік боп атақты бұқтытаушы Камал Мусық жүреді. Қаныш отырып осы Камалға: "Бүгінгі жынға Сейілбекті алдырсаң, онды болар еді", - дейді. Камал Сейілбекті Қанышпен өтетін әңгімеге шақырады.

Сол кешті Сейілбек ақсақал тебірене сөз етеді:

- Қаныш аға ең алдымен маған өзі аттарын атап отырып "Қапатталты", "Сары жорға", "Балдызға", "Кер заман" деп атап кеткен "Алаш маршын" айтқызы. Кезек "Бақытсыз Жамалға" келді. Оның өң бойында бес, алты өн бір ғой, ол оқиға жүйесіне орай бірде наз, өзіл, мұң боп әр қилы күйге түсіреді ғой. Оған біреулер күлді, біреулер жылады. Қаныш болса... Қаныш аға мойын айналасы қызыл жиектеніп, тұнжырап ойға батты.

Кеш соңында Қаныш аға мені жылы мейірмен үйіріп: "Міржакып өндерін өстіп жиі-жиі айтып жүріңіз", - деді.

Бақытсыз Жамалдың зыры... Заман тұншықтырған биік арман еді ол. Өзек жарып қайта өстілді, қайта толқыта бастады. Өз құдіретімізді өзіміз тануға енді... енді бет бұрдық, өйтеуір осы сөзіммен бүкіл өлемдік классикаға көз салғанда, мысалы, Генрих Ибсеннің "Пер Гюнт" драмасына жазған Эдвард Григ музыкасының бір күсалы әуезі - "Сольвейг өнін" күрсіне тыңдымайтын пенде жоқ. Ол, әсіресе, Бибігүл орындағанда керемет. Дәйім өзгеге бас ұрғызыл қойған именшек көкіректі көтеріңкіреп, "Бақытсыз Жамалдың" зырын тыңдал көріңізші, ол "Сольвейг өнінен" ауыр болмаса жеңіл емес!

• • •

Үзілген әңгіме...

(режиссер-диалог)

- Гүлнар ипай, бар яміріңіз арманда кеткен сүйікті өкеніз Міржакыптың қайғылы тағдырын ойлай-ойлай өтіп келеді.

- Мен дәрігермін, төн жарасы жалылады, жан жарасы ауыр ғой. Ол жазылар емес.

- Үзілеткен күйік, шер салқындайтын шығар. Бөріне "емші" мезгіл емес пе?

- Ол рас. Сол сұмдықтың бөрі-бөрі салқын жүрекпен, бойы байсал тартқан, газиз басы көп құкайды көрген егде адамның ойымен өлшеп көремі. Аһылдық, үзіледік, тәйірге жалбарынсақ та, әкемің үзілген әмі жалғанған жоқ!..

...Онда біз Қызылордада тұратын едік. Әкем "Еңбекші қазақ" газеті редакторының орынбасары. Сталинның жеңдеті Голощекин қазақ халқының қаймағы болған зиялылардың көзін күртуге кірісіп кел берді. 1928 жылдың желтоқсан айында әкем түтқынға

алынды. Мәскеуде Бутырка түрмесінде 1929 жылдан 1931 жылдың қаңтар айының он үшінше дейін отырды. 1930 жылы ОГПУ коллегиясының үкімімен ату жазасына кесілді, кейін ол он жыл түрмеде ұстау жазасымен алмастырылды. Қойған статиясы - 58 тармақтары 2, 4, 10, 11. Әкемнің бұдан былайғы азапты да қысқа тұмыры ББК-да (Беломор-Балтық қалалы), на, небір есі мүлтіктердің үмітін кескен Ақ теңіздің Соловки... Сосновецінде өтті.

Әкем әуелі Соловкиде 1932 жылға дейін болды. Көптің бір боп канал қазған. Еңбек екпіндісі атанып, екі куәлік қағаз алған (Қайтыс болған соң алпыстан астам жеке заттары, құжаттары өзімізге қайтарылды ғой). 1933 жылдан "Медвежья гора", "Попов остров" деген аралдарда тұрған. 1934 жылы "Медвежья гора" дәрігер көмекшісі курсін бітіріп, фельдшер боп істеген. Сол кездегі қолжазбалары да қолымызда қазір.

Әкемді ұстап өкеткенде он төртке қараған кезім. Бір етіні жылағаным естен кетер емес, бұл - 1934 жылдың қараша айының үшін күні, на, қайтыс боларымнан дәл үш күн бұрын әкемнің сүйікті Әміресі үйге келіп: "Гүл-ау (ол кісі маманды осылай атайтын-ды), Гүлнар бәйжетіп қапты ғой, ұзатамыз ғой... онда... онда Жакан жоқ, тәңір-ай!" - деп жылап жіберді. Маман - о жылады, мен де жыладым. Әкең - асқар тауың, апаң - шалқар көлің екен!

- Гүлнар апай, Соловки, Сосновецке біра алдыңыз ба?

- Жоқ, Маман барды. Маман өзімен бірге тоғыз жасар Әлібек інімді алып барды. Ол - 1934 жылдың қыркүйек айы. Ал 1935 жылдың мамыр айының он бесі күні Әлібек дүниесін салды. Сол жылы төрт айдан кейін әкемнің өзі қайтыс болды. Сүйген Сосновецте жатыр. Оның бар сырын Марат Әбсеметов білген.

- Марат, енді сен сөйлеші...

- Соловки... Сосновецте ала бойынды қаза ететін бір орысша әндер естідім. Біреулер оның кейбірін Міржақыптікі деді. Кезінде орысша біла оқытқан адам ғой. Солдай болуы да ғажап емес.

Әңгімені басынан басташы...

- Әлемге мәшһүр академик Дмитрий Сергеевич Лихачев Ақ теңіз лагерлерінде екі жарым жылдай болған. Жас кезі. Соның жарты жылын Міржақыппен бірге өткізген.

Мен Міржақып зерттеуге кіріскенде ең алдымен осы кісіге хат жаздым, артынша Ленинградта жүздестім. Кейін Дмитрий Сергеевич маған Ақ теңіз лагерінде өтетін митингіге шақыру қағазын жіберді. Өзі наукас бол келе алмады.

Соловкиге 1989 жылы мамыр айының аяғында көмемен келдім. Бұл - Ақ теңіздің ортасындағы арал... Елшім ешқандай шыр

алмайтын, халықтар түрмесі болған қасірет мекені. Ол сонау патша заманынан белгілі, XII-XIV ғасырларда салынған. Ескі шіркеулер, бекіністер әлі тұр. Осы жерде Міржақыптың отырған жерін көрдім. Оны маған Томскіде тұратын Леонард Юльевич Кижло есімді бұрынғы Соловецк тұтқыны көрсетті.

– Кижло да митингіге шақырылған ба?

– Иә. Өзі қазақша біледі. Кижло маған былай деді: “Соловецкте “Сикирин гора” шіркеуі бар. Ол ағаштан салынған. Оның тақтайларында “Иманов”... “Қондыбаев” деген қазақтардың ойып жазған аттары әлі мүлкен жоқ. Сол азаматтар бар, өңшен қазақ көтеріліс жасапты. Біз келгенде бүкіл Ақ теңіздегі тұтқын лагерлері қазақтар көтерілісінен кейін қалтырап тұр екен. Қазақтардан қорқып қалған. Біз келіп, сапырылысып түсіп жатқинда бір комиссар тұрып: Іштеріңізде қазақтар бар ма?” – деп айқай салды. Бір кезде бір мығым денелі қазақ ортаға шықты да:

Алыстан Алаш десе аттанамын,

Қазақты қазақ десе, мақтанамын.

Болғиңда өкем – қазақ, шешем – қазақ

Мен неге қазақтыңтан сақтанамын? – деді.

Кейін таныстық, бұл қазақтың атакты адамы Міржақып екен.

– Кижло қазақ тілін қалай үйренген?

– Лагерьде Міржақып түрік сөздігін жасаған. Кижло көп уақыт Міржақыппен бірге болып, канал қазған, ағаш кескен. Ағаш рет ағаш кесуге апарғанда Міржақып өңшен бір сұлу қайыңдарды көріп: “Тәңір-ау, мынау Көкшетаудың биші қайыны ғой!” – деп жылап жіберіпті. Кижло маған: “Көкшетауда ондай қайыңдар бар ма?” – деді. “Бар” – дедім.

– Міржақыпты білетін тағы кімдерді көрдің?

– Оңшай адамның бірі – Николай Иванович Русинюк. Грузияның халық артисі, бір кездегі үлкен театрдың белді актері... Қазір Мәскеуде тұрады. Сол Русинюк: “Бұл Соловецкте украин театрының негізін салушы өмірлі режиссер Лес Курбас та болды. Ол драмалық спектакльдер қойып жүрді. “Интервенция” спектаклі өткенде Міржақып шығып сөйлесіп, көп қызықты сын пікір білдірді. Кейін сондай сөздері “Соловецкие острова” газетіне Мадьяр деген атпен мақала боп жиі-жиі жарияланды. Міржақып спектакль болса, илти алдыңғы қатарда ойлап қарап отыратын еді”, – деді.

– Соловецктегі митингіде Міржақып аты аталды ма?

– Митингіге төрт жүздеп адам қатысты. Сөз кезегі Кижлогә пәнде ол: “Почтём память великому сыну казахского народа Миржакипу Дулатову!” – деді. Жұрт тынып бастарын иіп, мен жылап тұрдым. Соңынан мен сөйледім, өйткені, қазақтан жалғзыбын. Сөйлеп бола бергенде маған “Би-би-Сидін” тілшісі

келіп, интервью алды. Мен қазақша сөйледім. Кейін ол ағылшын және басқа да тілдерге аударып беріпті. Әрине, сөйлеген сөзім Міржақып жөнінде...

— Бүгінде біз көп ысылдарымыздың сүйегіне зәр болып отырмыз. Қазір жұрт Міржақып бейітінің бар екенінен хабардар. Осының мән-жайына келейікші, Марат...

— Оны Гүлнар апайдың қолында сақтауды актіден бастаған жөн.

— Қандай акті ол?

— Міржақыптың қайтыс болғандағы қаза қағазы.

— Гүлнар апай, сол қағазға да үнілейікші...

— Міне, шырақтарым, акт № 533. Сосновец лазареті толтырған акт. Әкем осында істеп те жүреді ғой. Лазаретке 1935 жылдың наурыз айының он бірі күні түсіпті. Ауырған. Жөке құжаты - 7565. Тұрағы - ББК №5. Пункт 1 - Сосновец. 1935 жылдың қазан айының бесі күні қайтыс болған. Ақтық демі біткенде қасында дәрігер Зинаида Федоровна Бударная, дәрігерлердің ал көмекшісі И.Я.Облакевич және палата кезекшісі М.В.Аристовалар болған.

— Міржақып неден қайтыс болған, Гүлнар апай?

— Оның сырын Марат біліп келді ғой.

— Ал Марат...

— 1934 жылы С.М.Кировты атып өлтірді. Соңы желеу етіп, ел ішінде бейкүнә жандарды тұтқынға алу басталды. Бұл дүрбелең Ақ теңіздегі лагерлерге де жеткен. Тағдырамын сор батпақтан белден кешіп қор боп жүрген саяси тұтқындарды ұрып-соғып күн көрсетпейді. Жаннан түніліп, төкімнен кеткен бейбақтар бас көтерсе Оларды мылтықпен айдап бір баракқа қамап өртеп бастайды. Өлгені өліп, біразы баракты бұзып шығады. Күзетшілер оларды оқпен орып түсіре береді. Теңіз беті қызыл ала қан болады. Міржақып осы сұмдықты көріп, жүреті жарылып қайтыс боп кетеді.

Сосновецтегі сол митингіден кейін маусым айының үшін күні поезбен жүріп отырып Сосновецке түстім. Жалғыз мақсат - Міржақып бейітін табу. Поезден түскен сәтте бейіт жаққа қарай тарттым. Сосновецте орыстардың "Святая троица" мейрамы өтіп жатыр екен. Бейіт басында қаптыған жұрт. Солардың арасында Клавдия Михайловна Степункова деген әйелге жолықтым. Ол "Есімде... осында бір қазақ дәрігер жерленген дейтін..." - дейді. Мен бейітті мұхият араладым. Бір бейіт көп ойландырды. Басында крест жоқ. Өзі жолдың шетінде, көрнекі жерде, басында шар ол құранды темірмен бекітілген. Осы бейітке ойланған күйі селолық атқару комитетіне бардым. Мән-жайды түсіндірдім. Олар тез шеге кетіп, лезде отыз-қырық адам жиналап келді. Алашында бәрі дағдарды, естеріне түсіре алмады. Бір кезде біреу: "Давлатов па?"

Врач па?" – деді. "Иә", – дедім. Әлгі кісі "Оған артынан әйелі келген. Олар тұрған үйді білем", – деді.

Осы дерекпен Міржақып тұрған үйді таптым. Ильин деген орыс шалы... Ол: "Мен Міржақыпты ұмытқам жоқ. Әйелім де Міржақыпты жақсы біледі. Мен оның бейітін білетін едім, өзім ештеңе науқасын, қазір балам машинамен келуге тиіс, бейіт басына барып көрейік", – деді. Бұл жерде Николай Федорович Серегин деген кісі де бар екен. Ол осынау бір кездерде лазаретте электрик боп істеген. Оның Тихон деген ағасының бір аяғына бірдеме түсіп кетіп, жаракаттанып, оны Міржақып емдегіті. Оны да көңілге тоқып алдым. Содан Ильин ақсақалдың баласы келгенше поштаға барып, Гүлнар апайға телеграмма салып тұрсам бір егде орыс әйелі "Сіз қазақ емессіз бе?" – деген. "Иә", – дедім. Әлгі кісі тұрып өз-өзінен: "Иә, мен бір қазақты жақсы білуші едім", – деді. "Кім еді ол кісі?" – дедім. "Врач. Мен осында ескі көздің бірімін, атым – Мария Ивановна Соколова" – деді. Есіме осы кісі жөнінде айтқан Клавдия Михайловна Стенникованың сөзі сап ете түсті. Соколова: "Ол қазақ врачты шешем өте жақсы көрді, ол өлгенше сол кісіге емделді. Бір күні врач қайтыс болды. Қолымыздан жөнелттік. Шешем оның бейітін күтті, гүл қойып жүрді. Бір күні өзінің дәм-тұзы таусылды. Өзінің өсиетімен өзіне сүйікті врачының дәл қасына қойдық..."

Міржақып бейіті табылды!

Оны Серегин, Ильин, Соколова бәрі бір кісідей көрсетті. Мен олардан бейіттің басындағы шардың жөнін сұрадым. Оны Шморин деген кісі жасапты. Шардың үстіне жарты ай белгісіне бекітпекші болған екен, бірақ мұсылман белгісін қояға қорқыпты. Сөйлесе келе Ильин ақсақал, кезінде бір кеменің капитаны боп лазаретті, онда істейтін Міржақыпты, оған көмекші Шура Долгонцева деген карел қызын 14-15 шіккәге тасып жүргенін айтты. Сол күні осы кісілер жиылып селюлық атқару комитетінде кіші-гірім жиналыс бол, Міржақып бейіті, оған қатысты қағаз әзірленіп, мөр басылды. Ол қағазды алдым да елге қайттым.

Иә, сол өңгімелердің арасында: "Міржақып ірі тұлға екен. Оның сүйегін алып, Сосновецтің ортасында ең қадірлі адамдар жатқан бейітке қоялық", – деген де сөздер болды. Мен: "Жоқ, ойланайық, ақылдасайық", – дедім де елге келген соң бар жайды Гүлнар апайға айттым.

– Марат, сен енді Міржақып бейітін қалай қаздыңдар, соны айтшы...

– Бұл жүрек сыздатқан қиын іс болды. 1990 жылдың қыркүйек айы, Сосновецке біз Гүлнар апайдың ұлы, медицина ғылымының кандидаты Нұрлан екеуміз келдік. Сосновецтің атқару комитетінде тағы да тиісті кісілер бас қосты. Жалғыз тілек – бұл бейіт

шынында Міржақыптікі ме – осыған көз жеткізу. Бейітті қазуымыз керек.

Олар өз орталығы – Петрозаводскіге телефон соғып, одан осындағы прокурордан, санэпидстанциядан рұқсат алды. Қазу ісіне дәрігер қатысуы керек екен, ол Нұрланымн өзі болды. Қазуға адамдар бөлінді. Тез іске де кірістік. Бір білгенім – христиандар белгіні бейіттің аяқ жағына қояды екен, сол себепті қазушылар аяқ жағынан бастады. Мен бұған келіспедім де, дәл ортасынан қазуға өзім кірістім. Ұзақ қаздық. Қазушылар шаршады. Бір кезде табытқа да жеттік. Тұрғандар: “Танытын қандай белгісі болуға тиіс?” – деп сұрады. Жүрегім мұздап қоя берді. Қандай белгі? Нұрлан да аң-таң. Бір кезде барып өсіме түсті: “Гүлнар апайдың қолында Міржақыптың протез тісі бар еді ғой, Нұрлан”, – дедім дір-дір етіп. Ол протез тісі қайтыс болған соң ітбасына қайтырылған сол 62 заттың бірі болатын. Мен қасындағыларға: “Астыңғы тісі болмауға тиіс, үстіңгісі темір тіс болуға тиіс”, – деп анық білетіндей айттым. Табыт ашылды. Сүйек түтас, тарамысы үзілген, қарамайланған... басы сол жағына қисайып жатыр. Нұрлан қолымен ұстап көрді, басы армен кесілген, өдетте экспертиза үшін солай істелетіні бар, оны түсіндік. Үстіңгі тісі темір тіс екен. Астыңғы тісі жоқ боп шықты. Бұл, әрине, Гүлнар апайдың қолындағы протез тіс.

Мен осылай қарай жүрерде өкем маған: “Міржақып ытауын аруағына бағыштап оқы”, – деп бір Құран кітабын берген-ді. Құран оқылып біткен соң екеуміз жылап тұрып табыттың бетін қайта жаптық...

– Ә. Гүлнар апай... Марат інім... Бір өлеңінде “Жазы гөр топырақты елден, Аллағ” дейтін Міржақып бұл! Қатал татдыр топырақты түзден бұйырғты. Тутан халқының көкірегін оятып, ой-санасына білім нұрын құйып, оның өзгемек терезесі тең, дербес, тәуелсіз болуын көздеп, ұлы гуманист, ұлы күрескер жанымды кийратын танытып, бүкіл Алашты аузына қаратқанда сұм заманның сыйлаған сыйы осы болды. Ғажаз басын қатерге тіккенде күндердің күнінде өзі түнілген қоғамның дәл бүтінгідей күйрейтінін анық болжап, сол сенімінен айнымаған күйінде пәни жалғандан жүзі үйіріп... өнін осылайша үзді Міржақып!

• • •

“ЖӨЛМЕНДЕНІҢ БАЛАСЫ ПЫШАН ЕДІМ...”

“Көтер, Ғайша, басыңды...”

Бұл да бір жан түкпірінде үміт сөулесіндей жытылдайтын ән еді. Жойқын соғыс жүріп жатқан кез...

Кешегі бір күндерде жылаудан көзі ашылмайтын ауыл еді.

“өмістер қашты” десіп, майдан жандалығын ду-ду сөз ғып, еңсе көтере бастағын-ды. Бәр-бәрі көз алдымда. Әлі есімде, қоныр күзін бір салқын кешінде мал қоралап болған шешей күйбендеп сығырайған май шамды жаға бергені сол еді:

– Жаканның үйі осы ма? – деп бір бейтаныс жан сүріне-кабына кіріп келді.

Тосын адамға біз үрғиісіп қалдық. Бірақ шешей сабырлы үнмен:

– Иә... келіңіз... төрге шығыңыз, – деді.

Сол қонпақ біздің үйде екі күндей жатты. Үстінде сүйретілген ұзын шинель, аяғында қара пима... жағы қусырылып, көзі шүңрейген ақсақ жауынгер. Шолақтаудан (қазіргі Қаратау) біреулердің көлігіне селбесіп жетіпті байғұс. Ауыл адамдарымен сөйлескен сәттерінен ұққаным – бұл кісі әкеммен бір бөлімшесі, бір майданда соғысыпты. Әкеміз тірі екен. (Алдында қара қағыз келген-ді.) Жазған хатын ала келіпті. Ол соғыстың жезіспен аяқталатынын көтеріңкі көңілмен айтып, оған жұрт мән болысып отырды. Сондай бір ду-ду жиында ол өн салды. Сол күннен бастап ол өн біздің ауылда жиі-жиі айтылды. Ол – 1944 жылдың қараша айы. Мен бірінші класта оқимын.

Ол кезде ақыл тоқтата қоймаған бала көңіл ненің барқын біліп, нені зерделей алады, бірақ өннің:

Көпті, Гийшя, басынды.

Жердің жүзі шылды, – деген сөзі жадымда өшпестей із қалдырыпты.

Оны мен шуылдасқан пәлдехана үстінде тыңдадым. Оны күтпін шуағын шығып, жүн түтің ұршық нәртен шешелеріміз сызылтты. Шөп шалқан шалтыншыларға сусын апарамыз, сонда бір сәт тыныс алған шақта Кенжебай дейтін әкеміз жіңішке өткір даусымен “Ей, таң сарғайып келеді сапарланып”, – деп алысқа шағандаты қайығанда демім бітіп, көкірегім қысылып, көзімнен жас боталап кететін-ді. Ол өн бірде қой шетінде түнгі күзетте отырған қойшының талмаусыраған үзік-үзік қырдан қыр асып, түнгық қараңғылыққа жұтылып... қайта жанғырығып, өлсін-өлсін елең еткізетін, енді бір қарасаң жнырма шақты арық түйені қаздай тізіп, Байқадамға астық тиесен керуен ұлдетіп барып жатады оны. Жас келіндер де осы өмен бесік тербетті. Соғыста ернен айрылған әйелдер осы өмен солықтап жүрді.

Жасым кәміл он екіге толды. Сол жылғы сұрапыл қыстың күндерін де естен шығару мүмкін емес. Соғыстан титықтаған ел. “Жүт жеті ағайынды” дейтіндей жанды да, малды да есін тандыра қысқан ақ түнек боран қасқырдай ұлып соқты да тұрды. Әкейдің інісі Жақып көкем біздің “Ілгерібіс” колхозының бастығы еді (соғыстан дін аман келген, жайынаған жігіт шағы), Жамбылдан

соқа-сайман әкелемін деп, біраз уақытқа дейін хабар-ошарсыз кетті. Ол да ауылға уайым. Телефон қайда... ағылып жатқан машина жоқ. Тым-тырыс, мүлгіген дала. Соңдай бір мықты күрткен күндердің бірінде, шамасы шалған айының аяғы болу керек. Жазып көкем қасында бір-екі аламы бар, сегіз-тоғыз соқпашы атпен сүйретіп келді-ау ақыры. Дағдарған ауыл дүр ете түсті. Сол күнгі кеш... дала ысқыра бүрқап тұр. Көкемнің үйіне иксақал-қарсақшышы барі... жігіт-желең, ана жеңгелер сапырылыса жиналып, қала жаңалығынан тіл сұрасып, шаруа бітіріп, аман-есен оралғанына, ал масайырсын бір. Көкемнің қасындағы өлгі екі жігіт Жамбыл қаласының түбіндегі Михайловка селосынан екен, Байқалдам жақта тұратын бір ағаларын іздеп келе жатыр екен. Көкеме Шолақтаудың шыға бере жол үстінде жолығыпты. Әңгіме арасында дуылдықдан көпшілік екі жігітке "қонақ көде" айтқызды. Екі жігіттің ашандуу келген біреуі мойнын қаздай сызып, шынардай теңселіп кніп өн шырқайды. Сол әндерінің бірі:

Тан сарғайып кетелі сапарланып,

Бүгін ұйқым келмейді мұнша неғып, — деп біздің ауылдың аспанында қалқыған әнді ұзақ толғады.

"Көтер, Ғайша, басыңды" деген жерін екі көзін жұма уйілетті. Үнсіз тына қалған жандардың көздерінде жас моншағы жылтылдады. Ән айтылып біткенде Қоңқабай деген сері ағамыз

— Оу, құла бала, бұл біздің ауылдың әні ғой, — деді.

Бағавалы бері өзімен өзі тымырайып қана отырған жүзә төпелтек жігіт:

— Жок, бауырым, біздің үйсіндердің әні. Ол бізге сонву Шу станциясындағы елден жеткен. Оны ел "Пышанның әні" дейді, — деп дік еткізді.

Сол атырайып ойтанған Қоңқабай ағай:

— Пышан ба, Нышан ба? — деді.

— Пышан, — деп күлімсіреді өлгі жігіт.

— Солай де... біздің бір ініміздің аты Нышан еді, — деп Қоңқабай аға да жымнып қойды.

Сөзбен бастап бұл әнге "Пышанның әні" деген сөз қосақталды.

Сол жылы жазда біздің ауылды дүр сілкіндірген бір оқиға болды.

Шолақтауға баратын қари жолдың үстінде жайлауда отырған ауылға көктем түскендей боп екі жігіт келе қалды. Бірінші аты — Хамза, орта бойлы, шашы бұйралы, нығыз денелі төртбұк жігіт, екіншісі — бойышаң, сал қысық көз, ақсары Дулат есімді сұлу жігіт. Әп-сәтте үркердей ауыл тегіс жиналды. Екі жігіттен хаб сұрасты. Біріншісінің сөзі есімде жоқ, екіншісі: "Әкем — Жазыбек", — деді. Ел шулап қоя берді. "Оу, шырағым не дейсін? Кімнің кімнің баласымын дейсін?" деп кеу-кеулеп кетті. Жылқышы

Жазыбек атам мен Жөкен әжеміз екеуі екі босағаға сүйеніп, көздерінен жасы сорғалады. Бұлардың үлкен ұлы Халық соғыстан қайтпады, кіші ұлы Дулат кешегі ашаршылықта Меркедегі балалар үйінде боп, кейін із-түзсіз мүлде жоғалған-ды. Шерлі кемпір, еңірегенде етектері жасқа толатын-ды. Енді, міне, ойда жоқта ақ түйенің карны жарылды: “Дулатым ба мынау?!” – деп егіледі екеуі. Жазыбек атам: “Егер бұл менің балам болса, аркасында қалы болу керек” деді. Жігіт көйлегін шешті. Қалы бар! Жұрт тебіренді. Жазыбек атам үйді айнала еңіреп, ал жыласын.

Екі жігітті ортаға алып, қуаныса гулескен жұрттың сол отырысы... екеуінің қосылып өн салғаны... ой тоқтатып кейін білдім, мен осы жігіттерден қазақтың “Ойыл қайда, Жем қайда, Сағыз қайда”, “Ақтоғай” дейтін әндерін, сонан соң “Пышанның өні” естідім.

Екеуі Оралдың балалар үйінде тәрбиеленіпті. Дулат Меркеден Оралға барған. Оны сорлы әке-шеше қайдан біледі? Қазаққа келген қасірет зардабы осылай болған. Сонда ел жағасын ұстап: “Апырай, біз білетін Пышан өні Оралға да аян екен-ау!” деп таңғалысты.

Мен жетінші класты бітірдім. Ел Суықбұлақ сазында. Біздің үйге ауданнан бір топ уәкіл келді. Әкей бір қозысын сойып, сары қымызын сапырып, үйде ән шалқыпты. Бұлардың ішінде домбырасы азамша сөйлейтін Қлбыл, дала әктері Алдаберген әнші бар. Сол опырыста Алдаберген: “Бір Пышан есімді дүррі жігіт біреулердің жаласымен түрмеге түсіп... түрмеде келіншегі Ғайшамен жүздесіп... сонда арыздасып ұлығарған өні екен!” – деді.

Сегізінші класты Байқадам орта мектебінде оқыдым. Бұл жерде “Пышанның өні “Ғайша” делініп, оның Алдаберген айтқан хикаясы жыр бол шертіледі екен.

Тағдыр жолы келесі жылы мені Ташкенттің желкесіндегі Ғазалкент (Шымкент облысы, Бостандық ауданының орталығы) селосына әкелді. Мұнда әкейдің жалғыз қарындасы Бапан апайдың (күйеуі ескі чекист, НКВД-ның бастығы подполковник Тоқта Дихамбиев – оңтүстік өңіріне белгілі адам) үйінде жатып, тоғызыншы класты оқып жүрдім. Бұл қазақ өнінен мақұрым қалған жер екен, атақты өңдер енді-енді тарай бастапты. Жұрт ол өңдерге сондай ынтық. Сөздің қысқасы, бұл жерге “Ғайша” өні (Пышан өнінің Алдаберген айтқан хикаясы) мен арқылы жетті.

Онныншы класты Шолақтауда (қазіргі Қаратау) бітіруге тура келді. (Жездеміз пенсияға шығып, Келестегі еліне қоныс аударды.) Мұнда Мизамбай дейтін шахтер нағашымының үйінен дәм бұйырды. Нағашым сөзге, өңімеге жоқ, томырық, жуас, доғалдау адам. Ал бәйбішесі Қасқа апамыз асыл жаратылған есті, мейірлі, сұлу

жан. Өзі бойы тіп-тік, сүнбәк, қағаздай аппақ жүзіне түн қалған ойлы жанары ізет нұрын тарататын жылы шуақты ана. Кейде бір сөз бағдарынан байқаймын, ашаршылық жылдары жалғыз інісі Қырғызстанның Талас жағында тұрып қалған көрінеді, бір сұрғылт күзде сол інісі келді. Туыстың аты туыс, қуаныс қуышты, мінезі жеңілтек, ептеп ішетіні де бар, мазасыз жан екен. Екі сөзінің бірі – “Ой атанның көрі, қоқи десе!” Ол кісі осы сапарында қырғыздың көп оң, күйі жазылған грампластинка әкелген-ді. Үйде ешкім жоқта патефонды маған бұратып қойып, қазақ әндерін қайта-қайта тыңдайды. Көзіне жас толады, күбірлеп өз-өзімен сөйлесіп, алденеге қорынған жандай натып, уайым өстеді. Бірде үйде “Ғайша” өнін өндетіп едім әлгі кісі:

– Өй, жиен, – деді. – осы бір әнді дәйім ыңылдайсың.. бұл не өн, ботам?

– Қазақтың өні ғой, ағай.

– Ой, қоқи десе, өнінің аты не деймін саған?

– “Ғайша”

– “Ғайша?” – деп ол қадала сұрады.

– Иә, – дедім мен.

– Бұл әнді біздің Таласта қырғыз обончылары айтады. Ой, қандай укмуш обон!

Дал сол күндері Шолақтаудың кеншілер клубына Шымкент жағының артистері келіп, концерт қойды. Біз үйдегі қонағымызды алып, сол концертке бардық. Күтпай дейтіні үні зор керемет өншіні сол жолы көрдім. (Күтпайдың өн-жырлары Ғылым акадემиясында, радиода, консерваторияның фольклорлық кабинетінде сақталған.) Сол концертте мұрты ширатылған бір көркем жігіт “Ғайша” өнін жұрттың сұрауымен екі рет айтты. Мен бұл өншіні Қазақстаннан асып Қырғызстан, Өзбекстанға жеткеніне (әлігі өнші “мен бұл әнді Ташкентте концерттерде орындаушы едім” деген-ді) қайра қалдым.

1954 жылы мен ҚызМУУ-дың филология факультетіне оқуға түстім. Оқуға түсе сала бізді Алматы облысының Шелек ауданындағы “Бірінші май” колхозына жұмысқа алып кетті. Жеміс жинадық, қырман тазаладық. Далада есік, терезесі жоқ тамда, сабан үстінде жаттық. Ішіміздегі бізден ересек Ержан Бектұрғанов (өзі Жамбыл облысының Саяр алауды ауданындағы “Кеңес” колхозынан) мені жерлес тұтып, өзіне бейімдеп алды. Жаратылысы ақын жанды, сері, ақкөңіл жігіт. Өнді қазақтың анайы даусымен анырата салады. Іркілмейді, қысылмайды, ұялу жоқ, кез-келген әнді қара өлеңмен үйлестіріп дарылдата береді. “Ғайшаны” айтады... оның көсі кім, білмейді. Оң-оңай төге салатын әндердің бірін:

Аха-хау, ала қарға,
Қонады жардан жарға.

Қосылса екі жақсы уғай, уғай-ай,

Арман бар ма?! – деп аяғын күтірлете бітіреді. Бір қайнаған жігердің тепсіну, бой бермеуі ол. (Сол күндерден көп кейін біз дос болдық та, келе-келе профессор Өмірзақ Айтбаев екеуміз “Ерске... Ерекелеп...” осы әнді жиі айтқызып, әрі оны өжуа ғып, күліп-ойнап отыратын едік. Ержан бүгінде марқұм...)

Сол күндердің бірінде Ержан Несіпхан дейтін Талдықорған жағының жігітімен осы ән жөнінде қиқуласа дауласты.

Ержан:

– Бұл біздің Әулиеата жактың әні, – десе,

Несіпхан:

– Ой, ол біздің Жетісудың әні. Оны Пышан болыс шығарған. Ол халық жауы боп атылған, – деп бой бермейді.

Ал менін санама енді “Ғайшаға” қоса Пышанның мына “Ала қарға” деген әні орнықты. (Филология ғылымының кандидаты, доцент, білікті тіл маманы марқұм Ержанды біз осы әнмен әр кез еске алысып отырамыз.)

Сол жылы мен жатақхана ала алмадым да пәтерден пәтерге көшіп жүріп, бір күндері сол кездерде актерлық даңқы аспандап тұрған Қалибек Қуанышбаевтың үлкен қызы (күйеуі минфинде істейтін-ді, әзі орысшаға жүйрік, еуропа өдебиетіне жетік, білімді адам еді. Мені Жюль Вернге, Мопассанға, Чеховқа ынтықтырған жан) Рахиланың үйінде жатуым (бұл үйде мал дәрігерлік институттың үшінші курсында окитын түп нағашым Төлеумен бірге тұрдым) – үлкен өнердің таңғажайып әлемінің есігін ашуым еді. Рахила апайдың Қайрат дейтін ұлын (бүгінде ол марқұм) бауырына басып, өз атына жаздырып, асырап алған-ды. Оны Қалибек қазандағы асқа шаптырар ерке етіп өсірді.

Қалибек... қазақтың Қаллекиі осы қызының үйіне жиі келеді. Сонда қасында топ-топ нөкері... бәр-бәрі қазақ театрының бір-бір әулиесі. Олар – Күләш пен Қанабек Байсейітовтер, Манарбек Ержанов, Рахия Қойшыбаева, Камал Қармысов... тағы басқа да өңші-күйшілер.

Мен осы кереметтердің қолына су құйып, сарқытын ішіп, шағын ғана үйдің ауызғы бөлмесіндегі пешті жағып, лыпылдап жүріп Біржан сал, Ақан сері, Естай, Жаяу Мұса, Мұхит, Дина, Құрманғазы, Тәттімбет, Мәди, Майралар хақында айтылатын небір естен кетпес сырларды көңілге тоқи бердім... тоқи бердім. Олар сөз қылатын “Абай”, “Еңлік – Кебек”, “Ақан сері – Ақтоқты”, “Асауға түсау”, “Отелло” драмалық спектакльдері... осы спектакльдерде ойнаған Қаллеки, Серке, Өмірзақ, Камал, Шөкендердің әр қылығына мәз болыса күліп отыруы, одан “Қыз

Жібек" операсындағы Күләш, Қанабектердің ойыны, "Абай" операсында Ришад Абдуллиннің Абай бейнесі, "Біржан – Сарада" Біржан сал роліндегі Әнуарбек Үмбетбаевтың Күдірет боп шығуы... тізе берсем, ұшым-қиыры жоқ таң-тамаша әңгіме, қым-қытай тарих оя.

Сондай күндердің бірінде Қалибек келген тағы бір ауыл отырыста (ақпан айының аядаы күні) көп сөздің бірін Мәдине тіреді. Мәдидің шерлі өмірінің есімді алған небір хикметін естуім бірінші рет. Сол әңгімеге қатысқан Манарбек пен Қанабек Қалибек оқыған Мәди өлеңдерін тыңдағанда түстері бұзылып, әрқайсысы ниідері түсіп, құлақ түздегі балбыл тастар секілді салбырап, бірлік үні білімбей мелиішіп қатты. Бір кезде Манарбек күрсіне қозғалып тағ.

– Сол Мәдиден үш-төрт жасы кіші, екеуі замандас, екеуінің де қу тағдыры бір, Қанабектің итайыны, жиһайыр Пышан өңші, – деп бір қойды.

– Білем, Мәлекке, ол саған жезде. Өйлем Ғайша Тобықтының қызы емес пе? – деді Қалибек.

Қанабек жүзі сұрғанып, ерні жыбырлап, алтындағы ыдыстарам саусағының ұшымен итермелеп, өз-өзінен дегбірі кетіс – Сіңдерге сол әңгімені бекер айтқан екем. Сол шіркінді қозғалмай-ақ қойыңыздаршы, тегі. Қу қақым көрді ғой оны, – деді үні дір-дір етіп.

Қалибек көзі тұңғыықташа сығырайып, іштергі демі бірік булықтырып, Қанабектің әлгі сөзіне ләм-мим деуге дәрі бармағандай көрі емендей иіліп, әлден соң ғана: "Сұм заман сыбағамы сені берді", – деп кикірегі қарс айырылды. Манарбек ақсары жүзі қуарып, астыңғы еркін жымқыра тістеп, екі көзінде екі моншақ діріл қакты.

Ардада үш жыл өтті. Мен төртінші курстамын. Сол 1958 жылдың көктемінде (Шәмішінің "Жүрек сыры", "Қарақыз" атты өңдерінің жан біткенді сүйсініп, шырқалып жатқан кезі) "Салтанат" деген тұңғыш өнім, оған ілесе "Ақ қайың" өнім радиодан айтылып, соңғысы Өмірзақ Айтбаевтың басқаруымен ұйымдасқан студенттер хорымен сондау Москва радиосына (оны радиота жазған бұрынғы мәдениет министрі, ол кезде музыка редакторы боп істейтін Жексенбек Еркінбеков болатын-ды) дейін шығып, мен музыка әлеміне етене бітіп еніп кеткем-ді. Сабақтан қол босаса (яғды Шәмішімен кездесе қалып, радиота тартамын. Онда менің өңдерімді мәдіретте орындайтын Тұрсыбайхан Әдірахманова, Сәжде Ахметова, Майра Жүрсімова, Күләш Қасибекова, тағы басқа да әншілермен респетиция бар. Оны радионың концертмейстері, қазақ өнім түгел дерлік жатқа ойнайтын, жан дүниесі, сезімі назақ, зипа бойы тұнып тұрған ізет пен іттипат, қазақтың әйгілі өншілері бас ұра сыйлайтын Наталья Борисова жүргізеді. Радионың музыка редакциясының

аға редакторы жібектей сызылған бір сыпайы кісі — (о баста Ахмет Жұбановпен бірге осы редакцияның іргетасын қалаған, қазақ музыкасының көне көз қорғаны) Максұтбек Майшөкімі жасақал. Ол біздің тырнақалды әндерімізге ерекше қызығып, оның бағын жандандыруға барын салып, Біржан сал, Ақан сері, Абай, Жаяу Мұса, Естай, Майралардың өмірінен дөңім хикая шертіп, көзімізді ашып отыратын газет жан. Біздің репетиция көбіне осы Мақанның кабинетіндегі қара рояльдің қасында өтеді. Дәл сол бір кездерде Шәмші Мақанның өзіне “Күнде өтеміп терезенің тұсынан” деген әнін, мен “Өңші қыз” деген әнімді жазып, осы екі әнмен тоқайласып, бірге болып жүрдік. Сондай бір ләззатты күн еді...

Бірақ Шәмші екеуміз жұмыс аяғын ала келсек, Мақанның алдында әнші, актриса Рахия Қойшыбаева мен Рабиға Есімжанова отыр екен. Мақан бұл екі әншіге ешкімді тенгермейді. Рахия кейде Мақанды баса көктеп еркін сөйлейді. Сондай тату. Мақан тек жынып қана қутылады. Таласатыны — өзі Рахия жақсы ән болса болды, “міне, біздің Арқаның әні” дейді. Мақан жаймен басып пайқап, көнбейді, ақыры жөніп шығады. Рахия бұртандап шыға жөнеледі. Бұрын сондайын талай көргенбіз. Сол әңгімеден Шәмші екеуміз ыңғайсызданып, қысылатынбыз. Бірақ Рахияның “Ақбаяны”, “Өңіреті”, “Көкемайы” Шәмші екеумізді ерекше баурайтын. Оны біз егіліп, елжіреп, “па, шіркін!” деп шаттана тыңдайтынбыз. Міне, осы Рахия апай Мақанның алдында екі көзі шекесінен шыға тырсынып, шытынап отыр. Мақан:

— Дәл осы өңді қазір бере алмаймыз. Оның мән-жайын түсіндірдім, — деді ақырын сөйлеп, — тағы да айтамын, Пышанның өзі өл.

— Жо-оқ, Мақан, бұл Арқаның әні... басталуын көрмейсіз бе. “Ей, таң сарғайып келеді сапарланып” деп керіле көтеріледі, — деп Рахия апай бой берер түрі жоқ. — Пышан дегенді қайдан шығардыңыз?

Мақан үнсіз түйілді. Осы сәтте:

— Ассалаумағалейкүм, Ма-қа-а! Бәрмысың, Мақа-а? — деп, қасында жетектеген бір қитар көзді сары жігіт, Садық Көрімбаев кіріп келді.

Бәрі жалтырласа амандасты. Рабиға мен Рахия — Садықтың ең сүйікті әншілері. Бұл екеуі үшін Садықтың өзі композиторлардан мүлде жөні бөлек. Рабиға “Ақ ерке”, “Қаракөз”, “Сағындырған сәулем-ай”, Рахия болса “Бізге дәрігер бір қыз бар”, “Жетісу” әндерімен ел жүрегін әбден билеп алған-ды. Садық бүтін екеуіне тағы бір жаңа әндерін өкеліпті. Соны лпыл-гүпшыл көрсеткісі кеп:

— Қазір... Қазір, — дей берді де кілт мүдірді, — неғып тына қалдыңдар? Отырыстарың қалай өзі?

— Әй, Садық, — деді Рахия дауысы санж етіп: — “Ғайша”

өнін мына Мақан жаздыратын емес.

— Неге? — деп Садық сөз анырды. — Е, Пышанның өні ғой ол.

— Атылып кеткен адам. Ақталған жоқ, — деді Мақан.

Садық үндемеді.

Рахия тосылайын деді. Мақан:

— Қазір Наталья Борисовна келеді. “Ғайшаның” нотасын алам. Ол кісіге бәрін түсіндірем. Ама жылы Тәукенің “Ақдары” мөңесі біраз көрешекті көргенбіз. Ол жөнінде Ахмет Жұбанов жиып жүр ғой. Иманғали, Аманғали, Сары... Шырғғы жанар күн туар сабаздардың. Сен енді жөнге кел, — деп Рахияға күлімсірей қарады.

— Нота менікі, Мақа, азім түсірткем. Өзімде болады! — деп Рахия дік ете түсті.

Мақан үндемеді.

— Ой, Мақа-ай, осы “Ғайшаны” даусым болса ешкімнен ештемеден жасқанбай-ақ, ықпай-ақ, қорықпай-ақ мен-ақ айтар едім. Сол үшін түрменің тас қапасына жапсын, мейлі. Маған дүниенің бәрі қараңғы... дәйім түн. Құдай-ай, қандай заман бұл! — деп Садық көтеріле сөйлеп, лып басылды.

Жаны жасып, басын шайқай берді. Мақан да іштей мүжілді. Бағаналы бері дом-мим демей, бөз-баяғы қоныр қалпымен қыздай сызылып отырған Рәбиға:

— “Ғайша” өнінің төресі.

Жалтмәңгенің баласы Пышан едім.

Николайдың кейінде кісі-ақ едім!.

Осы сөзімен өз бағын байлаған боздақ екен, байғұс, — дей беріп еді, Рахия шарт кетті.

— Садықтың сөзі сөз! Мәди де атылған! — деді.

Тағы бір шарасыз үнсіздік кинады. Шөміш екеуіміз рояльдің қасында былайырақ отырғанбыз, не шығып кетерімізді, не күтерімізді білмей тыпырышыдық. Мақан төрдегі сағатқа қарады. Қағаздарын жинастыра бастады. Сол сәтте Наталья Борисовна да кіріп келді. Уағдаласқан алты жарым! Ол кісі ізетпен сәлемдесе бергенде Рахия орнынан ұшып тұрды да Наталья Борисовнаны шынтағынан демеп, өзіне икемдей беріп, бетінен өбіп, бірдеме деп сыбырлады. Биіксіз пианистка сөзге келген жоқ. Жалпаяқ ақ сумкасынан бір нота қағазын алып бере салды.

— Міне, “Ғайша”, Мақа! Тыңдырдыңыз... — деді де Рахия шығып кетті.

Біліп жүрдік, “Ғайша” өні радиодан айтылған жоқ.

1964 жылы біздің үйге “Ғайша” өнін соғыс жылдарында алғаш айтқан өншінің бірі Алдаберген ақсақал келді. Шаттық есімі жақсы баласы бар еді, соғыс оқуға түсіруге қам қып жүр екен. Біздің бір бөлмелі үйде бірнеше күн жатты. “Дударай”, “Ақбөке”, “Сайтан торы” сияқты өндердің беймәлім тарихын шерттіп, көп

жайды аян етті. Халық өндеріне мейлінше бай әнші жан сарайымды жарқырата нұрландырды. Сол бір күндерде мен (музыка редакциясында редактормын) жасы өзіммен қатар, үні ешбір әншіге ұқсамайтын, әрі мықты музыкант (домбыра мен қобызды қатар сілтейді) Қуат Ниязбаевпен шүйіркелесіп, оның орындауында "Файша" өнін радиоға жазуға өзіндік жасап жүрген-ді. Қуат алымды, өңді тез қабылдап, тез үйреніп, оған бірден еніп кетеді. Ашық, таза, сондай жарқын, шығандатып өкететін отты, қуатты үні бар. Және демінді шығармай үздіре, үздіктіре қайыратыны да мүлде есінді алады. "Файшаға" дәл осындай қарым-мол сезім керек. Қуаттың "Файшаға" исінуі мені таң-тамаша қалдырды. Мен соған мәз едім, іштей сүйінішті едім. Сәті түсіп бір жақсы кеште үйде Алдаберген ақсақалмен Қуатты жүздестірдім. Тағынастырдым. Шай үстінде:

— Алдеке, "Файша" өнін ұмытқан жоқсыз ба? — дедім.

Алдекең мырс етіп:

— Е, неге? Бәтиманы ұмытуға бармық, ал "Файшаны"... Ондай ән мәрмәрі естен шығушы ма еді? — деп күледі.

— Бөтекеңді неге ұмытасыз? — деймін.

— Қартайды ғой, — дейді Алдекең езу тартып, — бәйбіше қазір...

— Сол өңді тыңдасақ, Алдеке...

— А? Айтайын ба? Қазір... Қазір...

— Жо-жоқ, Алдеке, мына Қуат орындайды.

Қуат жымын ете түсті. "Қуат, ән салшы" десең іркілу жоқ, жайран қағып домбыраны төпей жөнеледі. Сол ітқиатты қалпымен қауқалақтип қабырғаға сүйеулі тұрған домбырасының құлағын сәл ғана бұрап, дәл Жүсіпбекше мөлдіретіп отырды да қараторы жүзіне ой тұнып:

Ей, таң сарғайып келеді саларлапты,

Ұйқым менің келмейді бүгін неғып.

Әжі атамның аруағы — жолбарысы,

Қайда кеттің, сыртыман жүрген бағып, — деп кең керілтіп, үйілгендей боп:

Көтер, Файша, басыңды,

Жердің жүзі ашылды.

От боп жанған көңілім,

Су сепкендей басылды, — деді жүрек сыздапты қамығып.

Домбыра тағы да безек қақты. Қуат теңселе беріп көзін жұмды. Екі көзінің орнында қос сызық тартылды. Булыққан жемін соқпалдатып шығарып, жүрек талдыра:

Ей, Көкөзектің аяғы татыр-ау деп,

Қарамаушы ем жылқымды жатыр-ау деп.

Он бес жастан қосылған Файша жарым,

Атамаушы ем атыңды катын-ау деп.

Аман бол, Файша, серігім,

Баста жок менін ерлігім.

Отыз жеті жасымда,

Келіп түр менін өлімим, — деп соңғы екі жолду өксик кып кемсеңдей айтты.

Куаттын бүлтиган бүйрек еті дірілдеп кетті. Кап-кара кайсар шышы тік тұрып, күнге күйген екі білегі күс еттенің жалмак ерні жымқырылып, тула бойы калтырады.

Алдаберген аксакал көзі шүңдөйөп, шөгөп бара жатты. Үнсүз тынды. Куаттын өзі де көзүн жұмган күйі бар дүниені ұмытып, түнгиыкка барып, зорға... зорға түзөлдү. Бір кезде домбыланы осы парт еткізі де көзінен үшкын жаркытты, кыраңдай жұтынып.

Ей, Жалменденің баласы Пишан едім,

Николыйдың түсында кісі-ак едім.

Кісі акысы кісіге кетпейді екен.

Талдайды мен кезінде кышап едім, — деп катулана тістөйд, Іле кілт жасыгандай боп, бірақ қайта күшейді де:

Аман бол, Файша, қосагым,

Жнырма бір жыл жасадым... — деген тұста өң үзілді.

Куат бір түрлі боп, қысық көзі кілегейленіп, еңгігіп, сәи нығы қусырылып тосылып қалды.

— Ой, азаматым-ай, ән шіркінді айтсаң, жаныңды жеп... барыңды салып осылай айт! — деп Алдекең бас изей берді.

Ал мен Куаттын жүрегіндегі алая-дүлей бүлқынысты сезім. Келіншегі Күләшпен ажырасып, оны әлердей сагынып, шарасыз халде жүрген-ді. Ән оған ауыр тиді. Өз жүрегінк жарасын қозғады.

Ән мен түстей бір таңгажайып өмірдің өкіттуін-ай, өй Үшті-ау енді бак күсы. Пишаннын соңғы демі... соңғы демі бүл!

Ән паркын білетін Алдекең өз сөзін, өзі мақұлдап өнші тебіреністі күрсауынан шыға алмады. Жаны сертек Ілкімді өнші езілді. Босады. Сынды.

Өлден соң Алдекең:

— Шырағым, бұл өңді кімнен үйрендің? — деді Куатқа бұрылып. Куат қозғалақтап:

— Аксакал, мен өзі тағдырым солдай ма, білмеймін, осы күнге дейін бір ісім оға бастай қойды. Не тұрағым... бастыған, не тұрақты қызметім жоқ, еш жерден байыз таппай жүрген бір жанмын, өншейін. Консерватория бітірдім. Әр жерде әр нәрсені басын шаттым. Бір күні Фрунзе қаласынан бір-ак шықты. Кыргыз филармониясында өнші-музыкант боп бірер жыл істедім. Кыргыздың комузын тарттым, өнін салдым. Сол жылдарда “Файша” өнін кыргыз өкшілерінен үйрендім. Олар кейде

калжындап: "Е, бұл Пышан деген біздің Бооғачы ғой!" десіп, маған осы "Ғайшаны" жиі-жиі айтқызатын-ды, — деп бір тоқтады.

— Е, ол Боғачысы кім екен? — деді Алдекең оны үйіре сөйлеп.

— Төрт қатын қалды сойылдай.

Боз атым қалды сойылмай, — деп айдалып кеткен Боғачы деген болыс екен. Пышанмен тағдырлас жан. Сол жиырмасыншы жылдардың басында жазықсыз атылған қырғыздың өйдік өншісі. Оның да "Ғайша" секілді "Үкөйім" деген өні қалған. Үкейі — сүйген жары. Ғайшадай өйел сұлтаны!

— Солай де. Алла-ай, қандай ғана заман болған... "Ғайшаның" қырғыздарға жеткенін қараңыз...

— Ән шіркін күс емес пе, ақсақал! — деді Қуат салмақты үнмен. — Оның бармайтын жері жоқ. Әлбетте, жақсы ән болса сондай әдемі, өрісті болады. Жаман әнді кім... кім айтады? "Ғайшаның" кей жерін Қордайдағы өз жерлестерімнен түзеттім. Енді, міне, Ильяның тезіне түстім. Радиоға жаздырам, кудай қаласа...

Сол Қуаттың жолы болмады. Өз басының күнты жоқ олпы-солпы жүгіс, рәсуа тірлік... жарынан, бала-шағасынан ажырау... бәр-бәрі қарғыс атқыр ішкіліктің зардабы... ақыры жарық дүниеден жүзін үйіріп, марқұм болды есіл өнші.

Олан кейін "Ғайшаны" әзірлеп, радиоға жаздырамыз деп жүрген ескі әнімі — Манап Балқашев пен Дөнеш Рақышев та тілекке жеткізбеді. Бұл газиз жандар да "Ғайшаны" өздерімен бірге аны дүниеге ала кетті. Пышанның жолы қандай ауыр жол еді!

Пышан... "Ғайша"... "Ғайша"...

Арада жылдар тізбегі өтті. Бұл кезде (1974) мен Қазақ радиосы музыка редакциясының бас редакторымын. Фольклорлық экспедициямен талай жерді шарладық. Талдықорған жағын бірнеше рет сүзіп шықтық. Пышан... оның әулеті жайында қыруар әңгіме бар. Ол менің дәптеріме там-тұмдап түсе берді, репортерға жазыла берді. Пышан өндерінің жалыны әлі де басыла қоймаған. Ол хикаяларды естіп, теріп, жинап, ой таразысына салған сайын Пышан тұлғасы жан-жақты сомдалып, ірілене бастады. Ол өмірге жай келіп, жай кетпеген. Ол әншейін бір көптің бірі дерлік қатардағы пенде емес. Ол: "Мына жарық дүниеге мен... мен келдім! Мен Жалменденің Пышанымын! Досқа дос, жауға жау, алаған қолым берген, өмірдің ұлы дуында жақсылық көрем бе, жаманшылық көрем бе, бәріне тұратын алайтос Пышанымын! Жаза басып қиянат жасалым ба, оның қысасына да көндім. Ал әрі-сәрі боп өзгені де өзімді де алдасам, опасыз сатқын болсам, өйгіп күн көргенше өлген артық. Мен сондай Пышанымын!" — деп кеудесін қаға келіп, қартаның адымындай келте ғұмырында бәр-бәрін шайқап өткен нар азамат, ірі құбылыс.

Осы сөзімен-ақ ол жасынан хан, зааға қарсы болған дады дүлейі Қанапия әңшінің қым-қуыт жанкешті тірлігінен зият шетіп Баласы Басығара Қанапия.

Жем болдың ыла жаздай қандалаға, – дейтін өкінішін; басың түскен бар пале-жаланы өзге емес өзі айтып, тағдыр талкегіне қасқая қараған Иманжүсіптің:

Әкем Күттің болғанда, ағам Шоңай.

Адамзаттан үл тумас мендей құмай.

Поштабайын болыстың сабап едім,

Төрт аяғы байлаулы қойдан да оңай.

Аударылды сол үшін біздің қоныс,

Оязной мен соңыма түсті болыс.

Мың шақырым шыққанда ел шетінен,

Келеді жаяу айдап екі-үш орыс, – деп келетін алапат сұсың сонду Еділ мен Жайық арасына сыймай, Нарын құмына жұтылып кетіп, жайрандап қайта шығып, өз ағайындарының ауыл арасындағы жай жанжалына май құйған ГПУ-дің қуғын-судқа жазыған Амангали “бандының”:

Бір тентек ел ішінде жүрмес пе еді,

Соңыма неге түстің бәрін бірдей, – дейтін напалы өңі; бар өмірі өз туысы Қакабай болыспен сергелденге түскен, сол жолда өзі де аш бөрідей ашынған Мәдидің небір қазқұмбай сұмдықтардан жүрегі шайлығып, өңін-өзі кінәлап:

Бетім жоқ осы күні елге қарар,

Келтірдім аруағына үлкен залал.

Жаралған гуаратыннан мен бір тамшы,

Жәрдем ғып, қолдай ма деп үмітім бар, – деген сөзін (бабасы Қаз дауысты Қазыбекке жалбарына шағынып, өзінің де әбес қылығын нағыз ерлерше мойындауы) еске салады.

Бұлардың ту сыртында:

Баласы мен Барақтың, атым – Сары,

Құрысын мендей болса жұрттың бәрі.

Он екі ай абақтыда жатқанымда,

Қара шай бір қайнатым болды дәрі.

Күз болса күс қайтады жайлауына,

Дүшпанның біздер түстік байлауына.

Артымнан іздейтұғын кісі жоқ боп,

Сібірдің кеттім қапы айдауына – дейтін жалын жүрек Сарының Жармола (Ырғыз) түрмесінде (1880) азап шетіп, одан Сібірге айдалып бара жатып (1894-95) сол азапты жолда әлер алдында ағайын арасындағы дау-жанжалдан запы боп, бармағын шайнайтыны бар.

Пышанның тағдыры осындай ірі дүлейлердің тағдырындай бір

өкінішті гүмыр. Оның ел жүрегінде сақталып, аңызға айналған ән-жырларының бар әуені, бар сарыны, бар демі осы аты аталған шерлі мұңлықтардың мұң-зары, наз-наласы, қапа-қайтысымен үйдес, бір көшелі болмыс, бәлекіш бітім боп өзіне еріксіз тағзым еткізеді. Сол Басығараның Қанапиясы, Иманжүсіп, Сары, Мәди, Амангәлі... дәл осылардай таткек көрген Тәукелердің өр кеудесі сал иілгендей боп, сынық көңілімен ел-жұртқа айтқан қоштасу сөздерінің бәр-бәрі Пышан қалдырған өлеңдерде:

... Снынам арғы атама – Арықтыным,
Жан өткен бұдан бұрын неше ғылым.
Аруақ шалған қасиетті бабам едің,
Сақтай гөр өзің ойдап, жарықтығым...

... Тағы да сәлем айтам Абақ пенен Тараққа,
Жасымнан-ақ іліндім мансап пенен талапқа.
Пышан атым білінді орыс пенен қазаққа.
Айтайын елге өсиет – адамда болмас қасиет,
Азаматпен араз боп, дүние үшін таласпа, – деп көрініс

береді.

Олардың алақұйын, аласапыран өмірінің “өттен!” дегізетіні, көп жайды кеш түсінетіні, бейкүне пізиз басының тағдыр ойынында не пәлеге шырмалғаны – баланың баласына кетер қасіретті өсиет боп отындырады.

Пышанның үнін ешкім, ешнәрсе өшіре алмады. Бала кезімнен қиялымды қозғайтын Пышан жайында күллі Жетісу өңірі ығып жатқан. Талдықорған... өзінің кіндік қаны тамған Шіліқарын, Бесағаштан бастап шығысқа қарай Аяхақ, Шұбартау, Ақсуат, Мақдіншы мен Үржар, Алматыдан Кеген, Нарынқолға қарай, оған ұзын аққан Шудың басындағы Кіші Кемин, Чоң Кемин, бергі тұсы – Қордайды жайлаған Ноғайбай бидің Қасқарау елі, Шудың сабырмен ағатын арнасын қос қалталдай иеленген қалың Дулат... Ақбөпедей асыл жардан айырылған арманды Сауытбектің Қоралас елі, олармен қоян-қолтық, аралас-құралас жүретін Қаракесектің Кәрсон-Керней аталары... Ағыбай батырға ерген, шұбырған Шұбыртпалы... осылармен дәйім қатар көшетін Тама, Тарақты... Төменгі Қыпшақ пен Бағаналы Найман... Шудың құдықта бітер жеріндегі Қонараттың Манғытай, Санғыл, Жиембет бұталы, бұларға сіяген Сунақтар Пышан әнін біледі. “Ғайша” әнін осы жерлерде өзім орындағанда, не көкелерден тыңдағанда “Е, бұл Пышанның әні!” десіп елөңдесіп қалатын сәтті талай рет көрдім.

Пышанды өз кияімен көрген және онымен елі, жері бір, ол жайында қария сөздерін көп естіп, көкейіне көп түйген жан – Қыябек Байсейітов. Әлдіменің басында бұл кісінің Пышан есімі

аталса іштей қинала сасқалақтайтынын сездіріп өттім. Өзім басқарып отырған музыка редакциясының іс-жоспарында қазақтың музыка мәдениетін жан-жақты дамытып, насихаттау мақсатында неше түрлі рубрика, циклдар, сериалдар ашып, әр кез жазыртқып, жанығыртып, оны жұрт қалай қабылдайды, соны зерделеп, өсерлі, тартымды, танымдық габриатына мән беріп, тереңдетіп, байытып отырамыз. Сондай жана цикл етіп “Өмір өткелдері” (орысшасы – “Страницы жизни”) деген тақырыппен өнердегі ғажайып тұлғалардың өз өңгімелерін бере бітадық. Санадан кетпей қойған Пышан үшін бір жолы студияға Қанабек Байсейітовті шақыруды ойладым. Ол хабарды жасауды алғыр, іскер редакторларымынның бірі – Раушан Айтжановаға тапсырдым. Раушан соның алдында ғана менің тікелей араласып, жетекшілік етуіммен “қазақтың Руслановасы” атанған, кешегі бір зұлмат күндерінде өнерден қуылып, бір кезде опера театрын дүбірлеткен бақытты күндеріне зар боп, аянышты хал кешіп, көз алдымызда қор болған әйгілі әнші Үрия Тұрдықұловадай жанды эфирге шығарған-ды (Үрияның рахмет айтып маған жолдаған бір бет телеграммасы бар). Үрияның радиодан сөйлеп, ән салуы... оның “Қыз Жібек” операсының мың рет қойылымына қатысып сахнаға шығуы, міне, мұның бәрі оны сағынған, аңсаған жұрттың алдында тамұқ торынан босаған бұлбұлдың еркін шырқаған құсалы үніндей бір жан тебіренетер оқиға еді. Осыған разы боп, шабыттана шалқып жүріп Қанабектен де қилы-қилы сыр тартуды мықтап ойластырадық. Қанабектің өңімесі екі бөлімді: біріншісі – Күләш пен екеуінің өмірі, екіншісі – “Қыз Жібек” операсының жазылу тарихы. Ә дегенде Раушан Қанабектей театр корифейіне баруға жүрексінді бірақ жайлап көндірдім де қолма-қол Қанабекке телефон соқтым. Ол кісі біразен қуана келісті, рахметін кемсендеп тұрып айтты. Уағдалы күні Қанабектің үйіне бардым. Киініп дап-дайын отыр екен.

– Машинаң бар ма? – деді.

– Бар, – дедім, – рульде өзім, Қанеке.

Жолда “Алматы” ресторанының түсіне келгенде:

– Тоқта, қарағым, – деді ол.

Тоқтадым.

– Кірейік мынаған...

Дітін түсіндім де үнсіз ере бердім. Астында фойедегі барта бұрылды. Бардағы официантка күлім қағып:

– Келіңіз, аға, – деді.

Қанабек бас ізеп ізет білдірді. Қол жасдурап, қолы дір-дір етіп, елу грамм коньяк ішті. Бар болғаны сол ғана...

Студияға келсек, техниктер аппаратураны жөндеп жатыр екен. Амалсыз тосылдық.

Қанабек асыққан жоқ.

– Күләш менің құтым еді ғой, бар қызығымды өзімен бірге алы кетті. Ол жайында не білгілерің келеді, бәрің... бәрін айтам, – деді ол әр сөзіне тоқталып, қинала іркіліп.

Дәл осы сәтте мені не күдірет биледі, білмеймін, өлде Пышан ханінде білгім кеп беймаза хал кешіп жүргенім бе, мен бірден:

– Қанеке... сіз Пышан деген өншінің аты аталса неге күбежектейсіз? Одан неге кашкактай бересіз? – деп сауалды қабырғадан бір-ақ қойдым.

– Е, оны қайдан білесің? – деп күлімсіреді.

– Мен сізді алғаш рет... 1957 жылдың қысында Қаллекидің қызы Рахила апайдың үйінде көрдім. Пышан өңгімесін сонда естідім.

– Иә... Иә... Қаллекидің аркасында ол үйде біз талай рет бас қосушы едік. Одан бері не заман өтті.

– Мен сол үйде тұрдым, Қанеке...

Қанабек ойланды.

– Ол кезде Пышан түгіл өз ата-бабамның атын атау қиямет. Бізді де “байдың тұқымы” деп жазғырды. Мен өнер қуып, сырттап кеттім. Көзден таса болдым ба, елдің қаңқуынан аман қалдым. Пышан сол біздің Қараталдан. Ол дәл сол бір ойнамалы күндерде сөзге ілігіп:

Бесағаш, Шиліқарын арасы бір,

Жаныма орыс, қазақ таласып жүр, – деп басы пәлеге байланды.

Мен он төрттегі естияр баламын. Сол Бесағаш, Шиліқарын... жалмақ Қараталдың бойында ығып отырған елдің шырқы бұзылып, сүттей ұйыған ағайынның арасы дай-дай болды; кісі қолына су құюға жарамайтын немелер шуылдаса атқа мініп, еш нәрсені байыптамай, ылаң шығарып, іріткі салып, оларды солай қоқандатып қойып, Пышанның сағын сындыруды ойлаған бір ұрты май, бір ұрты қан ақұлымдар ел ішін алағайдай бүлдірді. Пышан болыстың үстінен жазылған арыздар Алматыға қарай зулап кетіп жатты.

“Ораз Жандосов келіп, тергеп жатыр”, “Ойбай атылатын көрінеді”, “Абақтыға алып кетеді білем”, “Ой, байдың тұқымы”, “Халықтың жауы”, “Пышанда есеміз көп”, “Өзіне сол керек”, “Құп болған”... Осы сөз қау шөпке тиген өрттей боп үш жылдай лаулады. Аузымен құс тістеп, ешкімге, ешнәрсеге дес бермей бұлтақтаған кешегі сері Пышаныңыздың өні бұзыла бастады. Оның басындағы бақ – қайғының кара бұлты боп еңсесін езді. Бір күндері ол Мәди құсап:

Қалып ем абақтыны тамұқ па деп,

Қышадым өзімді-өзім қамықпа деп.

Құс төсек жатқан Пышан қара жерді,

Қалыпсың енді, міне, мамық па деп.

Акху едім кәлдегі,
Сұңқар едім шөлдегі,
Амалым бар ма, өткен дүние-ай, шөлдедім! — деп
сарыла өн салды.

Ол абақты қасіретін сезіп жүріп:

Қанша ұрсаң қан шықпайды қара тастан.

Дүние ағып жатқан Сарқант, Басқан.

Дүние-ай, шіркін, өтеді бір күн.

Біз дағы кетеміз ғой аққан судай,

Кеткендей талай жайсаң асқан-тасқан.

Дүние-ай, шіркін, өтеді бір күн.

Бір кезде жігіт болдық өткір шоттай,

Дүние өте шығар шпқан аттай.

Дүние-ай, шіркін, өтеді бір күн.

Сол атпен біз де бір күн жөнелеміз,

Зым-зия боламыз-ау өшкен оттай, — деп өкінің көше
ғана шалқытағын:

Абайлап сөз айтамын жеңешеме,

Жеңешем құлақ қойса кеңесіме, — дейтін жайсаң
өнінен жаңылғандай сарсаң ойға түсті.

Отыз бес, отыз алтыдағы отты жігіт, уысында ел-жұрты бар
ақылды, аулы болыс

Бас қосқанда жиылып Абақ, Тарақ,

Не десең де, аузыма тұрды қарап!

Ердің құны екі ауыз сөзбен бітіп,

Дауы бітіп алдымнан кетті тарап, — дейтін сөзін де
ұмытып

Құдай салды қайтейін пендесіне,

Пенде екенім түсті ғой енді есіме, — деп жайнаған
күні тұтылып, бар маңы қарауытып келе жатқанын анық білді.

Ал бір күні Қаратал бойы шулап: “Жалменденін Пышан
түрмеге түсті! Пышан болыс қамалды!” — десіп теңселіп кетті.
Сең соққан балықтай далбастап қалған біреулер: “Көп асқанға
бір тосқан!” — деп сұмандаса, біреулер: “Жеті атасы жарымған
мына сормандайлар Пышандай ердің түбіне жететін болды-ау!”
— деп күңіренді.

— Пышанның жазығы не сонда?

— Өз бағы, өз дәулеті өзіне жететін Пышан ол. Көпжыл
жұрттың үстінен күн көрген обыр емес ол. Бақастық, бақталастық,
ру арысындағы кикілжің заман жүгі ауған шақта Пышанды
болыстықтан тайдыру үшін осындай құрдым пендешілікке барды.

Қараталдың жағасында Пышанның он алты бөлмесі бар екі
қабатты сәулетті үйі болды. Тағы қайталап айтам, Пышан сасық
ырыстың иесі емес. Ол Жетісу мен Арқаны, мына жағы қырғыздың

Ыстыккөлі, ұлым аққан Шудың тоқталар жеріне дейін ән шалқыпқын сері. Бұл еңселі үй оған жай-жақтан келетін игі жақсылардың ән жарменжесі дерлік құтты жай еді. Сүйіп алған жары Арқаның ақмаралы сұлу Файша Пышанның жанып тұрған шырағы, үй-орманы, бар өулетінің түткілсіз көркі, ажары, берекесі, қызығы еді. Тобықты Үрімжан байдың желкілдеген желегі, алтын айдарлы қызы ғой ол!

Садыр Найманнан алған екінші әйелі Балқия да көркі келіскен, Пышандай серінің жары дерлік ақылды әйел еді.

– Файшаны көрген шығарсыз, Қанеке?

– Көрлім. Бойы ортадан сәл жоғары, шашы ұзын, мүшесі құлын пішіндес, өзі аптақ манардай реңді, көзі қос қарықат... қос білегі – сығырлаған жіңішке күміс білезік... үстінде қынай бел қалсырма қамзол, аяғын киіктің лағындай басқанда қос етегі үлгілдей төгіліп, жез өрнекті биік өкше етігі жалт-жұлт етуші еді. Өте сабырлы, көзі мейізге тұнған нағыз жігіт дүррінің қолға түспейтін жары еді ол!

Заман өзгеріп, Кеңес өкіметі би-болыс, бай-манап деп жалмай кіріскенде бұралқы иттің құйрығындай шолтаңдаған белсенділер құтырып Файшаның басына әңгір таяқ ойнатқысы келгенде оның отты, ақылды көзіне көз түйістіріп жым басылғанын талай естідік. Сол Файша Пышан үшін түрменің есігін қағып, табалшырығын тастырды.

Пышан уығына жарыған бекзат. Ол нашардың ақысын жеп, ісін аты жібім аттамаған, құдай тойғысып қойған асыл тек. Қарның өз өулетінің бір кездегі шаруасын жүргізген жалшысы татар Жакып деген сауаткер екі ұлын кепілдікке беріп, үш күн еркіндікке шығарып алып, Файшасымен сауықтырып, көңілін көтеріп, қолынан келген жақсылықтың бәрін жасайды. Пышан: “Кісі ақысы кісіге кетпейсі екен”, – дейді, оны ол Жакып сияқты иман жүзді кешегі кедей-жалшыға піттып отырған жоқ, ол оны өзімен мансап, дәреже, мәртебе таластырмай аяларға айтты.

Ұлағатты бір аңыз бар “Күндердің бір күнінде тып-тыныш өсіп-өніп, мүлтіп тұрған қара орман ішін жолға бүлініп, шулап қоя береді. “Оу, не боп қалды” деседі әп-сәтте берекесі кеткен ағаштар. “Ойбай, бұлға деген бір сұмдық шығып бірімізді қырсып, шауып, кесіп келе жатыр. Өзі қылшықтаған темір, сабы ағаш көрінеді”. “Е, бопсы... болысы... Ол алыстан келмеген жау екен, сабы ағаш болса өз жауымыз нәмізде екен” деп торығатты қара орман! Өмірдің мысалы сол, еште мылтық асынып кеп, “төртін” орытқан орыстар кімнің кім екенін қайдан біліп жатыр? Хан бұл қара ма? Би ме, болыс па? Әкім бе, ақын бе? Молда ма, өңші ме? Анығы керек, орыстар қандақтың жігің, жүйесін, кеңес өкіметіне кімнің “жау” екендігін білген жоқ. Бар-бәрін айтып, реттеп берген өзіміз. Пышанның

Жалмендепін баласы Пышан едім,

Николайдың кезінде кісі-ақ едім! – деген сөзін
большевиктерге құран ұстатқандай ғып түсіндіріп берген де кіміз
Сондай-ақ:

... Енді бұл Останменен алыстым-ай,

Бір күнде Қайратпенен пәле іздеген...

... Әкімбаймен алысып,

Ағайын алып аяқтан,

Ісім түсті таласқа, – деуі бекер ме?

– Пышаның атылғанын білесіз бе, Қанеке?

– Өз көзіммен көрдім, – деп Қанабектің дәйім қолдай
жалтырап тұратын дөңгелек жүзі қабарып, бадына көзі мытық
жәспен кілкілдеді.

Күрсіне қысқап кең кеудесін зорға... зорға түзеді де қолын
бір сүлтеп:

– Көрдім! – дей тістене сөйлеп, – Талдықорғанның сыртында
Шайқорған дейтін жана қорым бар еді. Мен он алты жастамын.
Ду-дуга араласып қалған кезім. Пышан теректей зор адамын
көзі қызығарлық келбеті келіскен, сымбатты адам. Қарлығашты
қанатындай керілген қасы бар, жанары жирқын, жүзі нұрлы...
жер қайысқан үрейлі жұрттың үстінен қарап, қиырды шұғыл
қырандай сәлт етіп тұрды. Екі қолы артына байлауды. Қасында
жана ғана түрс етіп құлаған Қожахмет бай жатыр жер құшып.
Ығы-жығы ел демдері шықпай сілтідей тынды. Бір кезде мытық
тарс етті. Қатар тұрған үш орыс тағы атты... тағы... тағы да
тарс ете түсті. Көз алдымды зәулім терек түптен опырылып
бара жатты... Кейін естідік, Пышан атылмасын деген
телеграмманы дұшпандары тығып қойыпты...

Қанабектің сөзі осылай аяқталды. Студия іске кірісті. Ол
Күләш екеуінің махаббатын мәлірете жыр қылды.

Ал арада бір апта өтті ме, өтпеді ме. Қанекенмен болатын
екінші әңгіме – “Қыз Жібек” операсы жөнінде қайта-қайта
телефонмен ыждағаттап, төптіштеп жүргенімізде Қанабек... үлкен
жүректі тамаша адам, театр арысы кенет ұйықтап кетті...

Бала кезден аққу аузындай тербейтін “Ғайша” өнінін мәсі -
қазқтың сән-салтанаты келіскен бір серісі Пышандай ерді тағыр
көленкесінен жарыққа, шұпқа, жайнаған дүниеге жарқыртта
алып шыққандай боп, оның кім екенін танытып, жан-жағына
шырай тарататын ақ жүрек әулінің ісін істеді.

Пышан Жетісу топырағында тутан ірі тұлға. Руы он екі ата
Жалайырдың ішінде – Арықтының. Ол Байбегірі деген атамен
ағайындас боп келеді.

Ол өзінің Тартуыл деген ағасына наз қылып жазған бір
өлеңінде:

Арғы атам менін – Дәуітбай,

Қажекемнің түбі екен.

Дәуітбайдың ішінде,

Қажекем менің бек екен, – деп өз әжесі – “Қажекесі” – Жалмендені бетке ұстал, пірене сөйлейді.

Пышанның зәу-затын осы Дәуітбайдан қозғайық. Дәуітбай бар асылын кісінің аузына тосып, қоңыр ғана жуас тіршілігімен өтіпті. Жұқшылық та көрмеген, кісі өсігіне де жүрмеген. Заты таза әулие пішіндес жан болыпты. Одан туған Байшығашқа да жұрт назарына ілігер дәулет бітпеген. Осы сылыңғыр, сырдаң тірлік Жалмендеге жалғасқан. Жалменде хақында ел ішіндегі аңыз-әңгіме көл-көсір. Бұлармен аталас Байшегірдің бір тұтқасы Бақай батыр. Әйгілі акын Сара бұл екі өулетті:

Бір екен Арықтыным Жалмендесі,

Өлке, Байменде мен Бимендесі,

Бар екен Байшегірде Бақай батыр,

Ол барса, қайтады екен жаудың беті, – деп жырға қосқан.

Сол Бақай батыр бір сапарында Байшығаш ауылының үстінен өтеді. Жолда бір төбенің етегінде бес-алты жігіт (Байшығаштың ұлдары) бір інінің аузын тырналап қазып жатады. Мына болымсыз тірлікті жақтырмаған Бақай батыр ашуы келіп: “Әй, бір тесіктен нәсіп іздеген немелер!” – деп жігіттерді жыландай ысқырған дойырымен тартып-тартып жібереді. Белдері қайқаң етіп, өліп кете жаздаған жігіттердің бірі “Бақай ата, тағы бір тартыңызшы, қырсығым кетер ме екен!” – деп арқасын тоса қояды. Ілкімді сөз жанына жаққан Бақай батыр алгі жігіттің арқасын тағы да шым еткізеді. Сонда ол “Түу, батыр ата-ай, жейіздеп қалдым-ау!” – дейді. Сол күнінен бастап, Жалменденің жұлдызы жанып, ел “Жалменде!.. Жалменде!” деп оның аузына қарайды. Байшығаштың бәйбішеден Бйменде, Бименде, Жалменде, Байғазы, Некебай, Өлке, Асқарбай, Артықбай дейтін ұлдары жөне тоқалдан төрт ұлы болған. Осы жайсаңдардың ішінде Жалменде бір төбе де, қалғандары бір төбе. Жалмендеге бйілпнысты тағы бір аңыз Бақай батырдың ұрпағы. Қазақстан энергетикасының көрнекті қайраткері (вице-министр), ғалым, әдебиет пен өнер (оның ішінде суретші, көркем фотомен айналысқан, халық музыкасына зерделі, видеофильмдер түсіруге де өресі жететін жан), тарих, этнографияға жетік және әлем халықтарының табиғи тыныс-тіршілігін ғылыми негізде толғап, таңғажайып дүние жазып жүрген Кенжемұрат Дүкенбаевтың “Өмір өзегі” атты кітабында былай берілген: “Аңдастың бір тамыры Түрке, оның ішінде Сауырықта Сарықойшыман деген адамның түсі айна катесіз келеді екен. Бірде ол түсінде Қараталды бойлап Балпыққа қарай шауып бара жатқан қарақұрым елді көреді. “Неге шауып бара жатырсыңдар?”

— дейді ол. “Қызыр кетіп барады”, — дейді делебесі қолған ел “Қайда баралы?” — дейді Сарықойшыман. “Бойшығардың бетінде белгісі бар балдысына!” — дейді жұрт. Ертесінде сұрастырса, бетінде мені бар Жәлменде болып шығады. Ел жиылып, құдайы малын сойғызып, бата жасайды.

Созан бастап соры ашылмай жүрген Жәлменденің тасы бірден өрге домалап, бағы жанып салт берсе керек. Бертінде бес дуан елдің дау-дамайын шешетін аға билердің құрамына еніпті.

Ел Жәлмендені қара қылды қас жарған шешен, ойы сертек, тілі шырын ақын, ақылға басса да, айлаға көңісе де алдырмайтын, шалдырмайтын, небір зорға дес бермейтін от ауызды, айтса көсіп түсетін кеуделі би (9 жыл би болған), елге жайлы болыс (12 жыл болыс болған), Қапал уезін басқарған аға сұлтан деп біледі.

Жәлменде 1846 жылы туған. Оның жаз жайлауы, қыс қыстауы — Бесағаш, Қаракойын, Шиліқарып.

1989 жылдың қараша айында Қазақстанның халық артисі, белгілі әнші, әсі осы Жетісудың Қапал жағынан, Қажыбек Бекбосыновпен бірге жүріп, оның концерттерін өткізім.

Сол сапарда Жәлменде, Пышан хикаяларын көп естіім. Жәлменде “екі нығызда екі прыганы бар”, илпамсадай зор тұлғалы кесек адам болған. Бойы биік, тым семіз емес, денесі нығыз, қимылы тез, көпшіліктің ортасында елден ерекше еңсе танытып тұратын... Жолға шыкса, қос атпен жүретін сирек бітімді алып адам екен.

Жәлменденің Жақанбай есімді қадірлесіне жолдаған мына бір өлеңі бар:

Сәлем де, Жақанбайға, бір ат берсін,
Жеті жыл мінілмеген күр ат берсін.
Биіктігі, зорлығы мендей болсын,
Семіздігі Жақанбайдың өкіндей болсын.
Жүрісі Жиенқожаның сөзіндей болсын,
Берсе берсін, бермесе өзі білсін.
Өзімнің қара атыма қуат берсін...

Әлбетте, Жәлменде атқа зоры емес, қылқұйрық тұқымы жетелі онда. Ол даланың дана адамдарының мінезі мен қасиеттік жолдасын сынып салғаны бұл. Жәлменденің әр ісі, әр қылығы, әр тірлігі ірі болған соң жұрт келе-келе оны сол іріліктің идеялы тұтып, оған байланысты өлгіндей жайды өсірелеп, күшейтіп, зорайтып айтуды дағдыға айналдырады. Сол Жақанбай Жәлмендеге ыңайықты жуан тұтыр пілдей атты үш айдай баян зорға тауытты-мыс.

Жәлменде өзінің өрісті тірлігімен Құнанбай елімен жағысып, қатты араласып, оның аталы сөзін естіп, тағылым алып, Абаймен үзектілес дос боп жүріп көшпен кемеңгердің ісін істеп, ел басқарған.

Құнанбай мен Абайдың елінде болған бір күндерде Тобықтының "сен түр, мен атвіймн" дейтін дәй жігіттерінің қылығын жақтырмаған, соны сезген бір естісі оларды жуып-шайып:

Біздің жақ тас болады,

Қымыз ішке жігіттер мас болады, – дейді. Алғыр ойлы Жәлменде аталы сөзді өлтіргісі келмей:

Біздің жақтың жері күм болады,

Үлкен айтса кішісі жым болады.

Үлкен тілін алмайтын өңшең басыр,

Мына отырған иттерің кім болады?! – деп даурыққан өсерлердің демін басқан.

Талдықорғанда Бақтыбай ақын мен Мәйке сұлудың әңгімесі де осы Жәлменденің кісілігін танытатын шын болған жай. Бақтыбай келсе Мәйкең сүйеді, алатын халі жоқ, қалыңмал төлей алмайды. Осыған дағдырған есіл ақын:

Жәлменде болыс, аман ба?

Адамға адам сүйеніп,

Жан бақып еді һәманда.

Әрбір ханның түсында

Бір сұржытай деген гәй.

Катарында Балпық ба.

Ескелдіге көз салған,

Қасына ерген заманда,

Жанак, Түбек аманда,

О да өзінің түсында.

Күрген күнім күн емес,

Жәке менің бұржығы,

Өзіңіз де білесіз

Қалтақта жоқ пұлымды.

Айтайын деп келіп ем,

Алдыңызға мұңымды,

Ел мен ерді қуат қып,

Жалайырдың ішінде,

Ашты құдай жолыңды, – деп тілек етеді.

Жәлменде Бақтыбайдай арқалы ақынта ақын боп жауап береді:

Бақ қонбайды жасыққа,

Көңілді ақын жасықта,

Жігіт адам жетеді,

Шын шымданса бақытқа,

Құмарлық іс тғышқа.

Мен аямаң, Бақтыбай,

Келгенін саған қолымнан.

Байқоржын, Тарак жалғасып,

Мәйке кетпес еш жаққа,

Тутысып айды оңынан,
Бұрылып сенін жолынан!

Жатменденің осы сөзі Бақтыбай мен Мәйкенің қосылуына (Жалменде Мәйкенің барар жері Бектемірдің иті жақсыларын Жатайырдың ірілерімен бітімге келтірген) кепіл бол, олар дегенін жеткен.

Міне, осы ақын болмысты Жалмендеден – Пышан, Нүкебай, Нәсірлен, Бексұлтан, Жәкебай деген ұлдар туған. Бұлар бәйбішесі Сапардың құрсағынан. Осы ұлдарының ішінде Пышан айдарын жел ескен бұлайды сезімді ақын, әнші, сері бол, шешендікпен, біліктілікпен өке жолын қуып билікке араласиды.

Пышан 1884 жылы өздерінің ата жұрты Бесағашта Сиезтабе деген жерде дүниеге келген. Ол өкенің оңқар таудай беделі мен дәулетінің арқасында қасында өңкей сал-сері дерлік өнерлі топты ертіп алып, Арқа мен Жетісу, Жетісу мен Қырғыз елінің арасында емін-еркін сайран салып, аспандағы ахдуга ән жалғаған. Ол жеті жасында болыс болған. Оны соңғы жылдары табылған архив деректерімен келтірілген: “Жәкең 1901 жылы 14 қыркүйек күні Меккеге баруға рұқсат сұрап арыз берген. Арыздың соңында өзінің мөріні басыпты. Ал болыстың мөрі басылып берілген күндікі (1901 жыл 16 қазан) Жалменде 55 жаста, ағасы Бименде 57 жаста деп көрсеткен. Бұдан басқа ешқандай ескерту алмағандығын, ешкімге қарыстарының жоқ екенін куәландыра келіп, келесі жылы келмей қалған жағдайда баласы Пышан Жалменденің болыс болатынын көрсеткен. Екеуіне берілген паспорттар да тіркелген. 1901 жылдың 10 қараша күні берілген. Бұл паспорттардың нөмірі 15 338 және 15 339 деп белгіленіпті. Сол сапарда ағасы Бименде жолда қайтыс болып, ал Жәкең Меккеге жетеді. Сол жерде ұй сатып алмақшы болған екен, амал қанша, құжаттары дұрыс болмай, ол үйді басқа адамдар иеленіп кетеді.

Қажылықтан қайтарда сол кезде елді жайлаған وبا, тырысқақ ауруына ұшырап, Жалменде жолда қайтыс болады. Жәкеңнің өлігін өзімен бірге барған руы Найман Смағұл жеткізген”. (Кенжемұрат Дүкенбаев “Өмір өзегі”, “Білім” баспасы. Алматы. – 1996. 235-236 беттер.)

Сонда Пышан әкесі дүниесіз салғанда он жетідегі жігіт. Сөзін бастап болыс ол! Пышан өмірін бір сыдырғы жақсы жазған жан – “Ақпарат” акционерлік қоғамының президенті Көбес Ақылбаев “Пышанның (ол кісі осылай атайды. – Н.Ж.) ел басқарған кезінде, оның ішінде жас кезінде істеген ержеліктері болмаса, ешкімге қиянат жасамағаны, оқбырлықтары анықталмаған. Еш адамды атқызабаған, ешкімді айдаптаған. Керісінше, ірі байлардың малдарын тартып алып, кедейлерге, жарым-жартылай үлестіргендігі ел арасында айтылып жүр”, – деп ел сөзінің

шындығынан жазы бастайды.

Пышанның өзі сияқты алпауыттармен айдасының бір көрінісі Көкжемүрат Дүкенбаевтың жоғарыда аталған кітабының бір бетінде былай суреттеледі: "Елге барған бір сапырымда Пышанды көзі көрген Нұрбай ақсақалға жолыққан едім, ол кісі айтып еді: — 1920 жылдары біздің өңірге мылтықтың қала бастады. Олар өй-шай жоқ, қазақ ауылының малын сыпырып алатын еді. Қарсыласқандар қолма-қол атылып жатты. Жан сауғалап торайға қаштық. Сонда жүріп тал арасынан ауылға кіріп қоямыз. Пышан жарықтық, албырт, бірбет еді ғой. Солдаттардың қатыгез қылығына шыдамай жасаған қарсылық әрекетін де көбен көріп, қулағымызбен естідік. "Сендерге керекті мал болса алыңдар, бірақ жазықсыз елге тиісу, атып-шабу деген не мақсат?" деп айбат шеккені әлі есімде. Осыдан кейін барып бейбастық тыйылды.

Пышан өзі бес болып (Қаратал болысы) өкімет сұраған малды Үштөбеге айдағып тұрды. Ол тіпті үкімет адамдарымен тіл табысқандай да болып жүрді. Сол жолдың өзінде өзінің малын қосып 5000 құнды өгіз жөнелтті. Байлар мен орташа шаруалар үкімет бұйрығымен мал жинатып жатқан Пышанның тегеурініне шыдамай, оның үстінен арыз ұйымдастырады. Содан абақтыға қамап, ақыры атылып кетті ғой, — деп күрсінді" (233-бет).

Пышанның лидеры көзден таса болса да, жүрек сырлы қозғайтын ойлы да сырлы әуесі жан біткенді толқытып, даланың қызыр желіндей желіп жатты. Оның қызулы қызы, құмарлық пен күштарлық оты маздаған ыстық сезімі еш суыған жоқ. Өзінің зор тұлғасындай құлашы кең әуесі қусырылмалы, шырқау биіктігі де төмен түспеді. Пышанның күдіретті рухы мәңгі тасбиытын хастықтың уыз жыры, өмір толғауы боп ойлы-күйлі әндерінде калып қойды. Оның сол серілім күндерінің жарқын белгісі болған:

Пышанның өмірі өтті зейнетпенен,
Өшіркүл айтыспақшы Зейнетпенен.
Ей, қыздар, көңілімді ауласаңдар,
Келгенде ат арытып бейнетпенен.

Өшіркүл, Зейнеп,
Сөз айттым түйдек,
Бұл дүние өтеді екен.

Өй деп, бүй деп — дейтін әлі (бұлар сияу Пышанның нәсілі Қайыпханның ұрпағы Күсбек, Жүсіпбек төрелердің сіндігі айтулы қыздар. Кейін Пышан өзінің екі қызын осы қыздардың атымен атаған. Тенгеш, Бәдігүл есімді тағы екі қызы болған) жан-жүректі тербейтін Ақан сері сияқты бір тәтті назбен, сұлулыққа ынтық сөулелі лиризммен аялайды. Осы інкәрлік бір асыл жеңгесіне де айтылады:

Абайлап сөз айтамын женешеме,
Женешем құлак қойса кенесіме.
Жаймаңкөз сөз түсінер жалғыз өзің,
Өрт түсті сені ойласам өнешіме.
Ақ шәйнек, сары самаурын тұрса қайнап,
Отырса өншен жастар күліп, ойнап.
Сол күні ағатайым үйде болмай,
Отырса женешемнің көзі жайнап!
(Қайырманың осындай шумағы Үкілі Ыбырайдың "Аңшының
өнінде" де бір екендігін ескерту ләзім).

Абайлап сөз айтамын женешеме,
Женеше, көз салсаңшы келісіме.
Басқаны қоя тұршы, бір өзің,
Теңемен ешбір жанды ел ішінде!
Бұл – Сыр мен Арал жағы, одан әрі Шалқар, Ырғыздағы ел
білетін, қайны мен женгенін тіл жетпес қадірі мен махаббатымен
туған:

Көкалалы көп жылқы қалді айналсын,
Жаның шығып бара ма, көз байлансын, – дейтін ғажап әнді.
оның ар жағында әйгілі "Женеше" өндеріндегі әлдердей үмсынған
сүйіспеншілік емес пе?!

Жазушы Бек Тоғысбаев "Жазығы болыс болғаны ма?" деген
мақаласында: "Бұл өзі ерекше батыр тұлғалы, өнші, күйші жігіт
болып өсіпті. Бәйгенің алдын бермейтін жүйрік ат, қыран құс,
құмай тағы ұстаған сері болған. Жиын-тойға барғанда қасына екі
кемі қырық жігіт ертіп, бөріне бір түсті – не торы, не қаракер ат
мігізеді екен де өзі топ алдында бірер нөкерімен ақбоз атпен жүріп
отырады екен. Өлті жігіттер шетінен ақын, өнші, күйші, атбегі,
күсбегі, палуан, Сапар сайын Арқаның жана өңдері мен күйлерін
ала келеді екен", – деп ел ішінде айтылатын аңызды тірілте жазды.

Жетісудың осылайша сәні түзетін бұлақтаған серісінің:

Дегенде сары беткей, сары беткей,
Жатады сары беттің, дүние-ай, қдры кетпей.
Барында оралынның ойна да күл,
Бетіңнің алақандай, дүние-ай, өрі кетпей.

Бесағаш, Шиліқарын туған елім,
Сағындым әніңді аңсап,
Дүние-ай, өзінді аңсап.
Құрбым-ау, сылдыр үзбе, сылдыр үзбе,
Жайладық жаз Құмтөбе, дүние-ай, құмды күзбе.
Болғанмен ауыл шалғай, көңіл жақын,
Кетті деп көз көрмеске, дүние-ай, күдер үзбе.
Құмтөбе біздің ауыл шат басында,
Ала арқан алты күлаш, дүние-ай, ат басында.

Көңілің алабұртқан баде болса,
Жаудырап екі көңің дүние-ай, жат қасымда, — деп
“Дүние” әнінде шалқып тасуы;

Айналайын көзіңнен күлімдеген,
Басқан ізің ешкімге білінбеген.
Ақша балық шомылған айдын көлде,
Алтын қармақ салса да ілінбеген.
Уғай-ай, уғай біздің әніміз,
Арпа-бидай дәніміз.
Уғай-ай деп өн салсақ,
Келіспей ме сәніміз?

Қарағайлы, еңдеше, Қарағайлы,
Қарағайды көп жылқы аралайды.
Жақсы-жайсаң осылай бас қосқанда,
Бекер қарп отырған жарамайды, — деп “Уғай-ай” әнінде
көңіл білдіруі; осылайша халықтық фольклорды байыта, көркейте
келе:

Мінгенім дәйім менің торы құнан,
Ақсайды торы құнан тобығынан.
Көңілің шыныменен менде болса,
Ауылдың жолығайық Қорығынан.
Аха-хау, ала қарға,
Қонады жардан жарға.
Қосылса екі жақсы, уғай,
Уғай-ау, арман бар ма?!

Еңдеше шауғым сары, шауғым сары,
Ерн ме жаздың күні таудың қары.
Есіме сен түскенде, беу, қарағым,

Өтпейді тамағымнан жалғыз тары, — дейтін “Ала қарға”
әнінде жігітшілік сезімді махаббат эпиграфына көтереді.

Бар болғаны отыз жеті жыл жасаған ғұмырында ол жастық
дәуірінің қайта келмес ләззатын өрнегі мол, өшекейлі, көркем
өндермен бар жанын сала жырлап, сол жолда өзгені де, өзін де
рохатқа батырып соңғы демін “Ғайша” әнімен бітірді. Үлкен
жүректің осы өңдегі лебі қандай қуатты еді. Ол әлі де... әлі де
жалын атып жатыр.

Пышан тамырын тереңге жайған, бұтағы көп, саясы мол
шынар еді. Жар таңдап, жар сүйде ол Ақтоқтысынан тірідей,
қос Бетимасы, Үркиясынан өлідей айырылған Ақан сері емес.
Ахбөбегіне қолы жетпей бір қиянға безіп кетіп, сонда өксікпен
көз жұмған бейшара Қайып емес ол. Ол Қорлан... Қорлан деп
әр төккен Естай емес. Пышан осы кереметтер секілді сүйгеніне
қосыла алмай шер күйігін тартқан жоқ. Болып-толып тұрған
Жөлмендедей аға сұлтанның бағлан боп өскен пешенесі жарық

ұлы құрықты салмайтын жерге салды, алмайтын жерден алды. Кейде күлді Жетісуға данқ боп, оның дүбірі Арқаны талғалдырған екі той – Пышанның екі жары – Ғайша мен Балқияның піші болды. Сүйгеніне қосылып, дегеніне жетті. Бұл жағынан ол бақытты еді.

Пышанның:

Ғайшадан айналайын, ақыл ойлым,
Қызығыңда, Ғайшажан, қашан тойдым.

Үйге өкеліп ең алғаш түсіргенде,
Тойымда он бес түйе, жүз қой сойдым, – дейтін Ғайшасы мен:

Сенін атың – Балқия қызыл алтың,
Таңдап алып бір топтан тапшық жарым.
Үйге өкеліп ең алғаш түсіргенде,

Отыз бес, тойыңа жүз қой сойдым, – деп сүйінетін Балқиясы (ол атақты Маман Тұрысбек елінің қызы) екі әніне кейіпкер боп қалды. Әнге өзек болған бұл екі мұңлықтың есімі мәңгі бақи өшпесідей. Өйткені, Пышанның әні ғасырдан ғасырға кететін ғұмырлы әні!

Пышан осы екі асыл жарынан көп перзент көрген. Сүттей ұйыған жирастықты, саулетті өмірде туған балаларының ретін қараңыз – немересі Қайрат Жақияұлының дерегі бойынша (ол Санкт-Петербургқа барып, онда “Эрмитаждан” патша өкіметінің тұсылаз қазаққа белгілі сегіз ірі тұлғаның бірі – өзінің ұлы атасы Жөлменденің суретін көрген, және ол жайында қызықты дерек оқыған) – Нұрғасен (1903), Нұржасан (1905), Жақия (1907), Мақия (1909), Сақыш (1911), Қайып Жамал (1913), Қадырхан (1915), Бәдігүл (1917), Рақымжан (1919)... бұларға қоса шетінеген балалары да болған.

Соңғы баласы дүниеге келген 1919 жылдан бастап Пышан талкекке түсті. Арада екі жыл өткен соң (сонда Рақымжаны екі жаста қалған) сұм заман Пышандий ердің өнін үзді.

• • •

Пышанның көзі кеткенде оның “Дүние шіркін” әні Евгений Григорьевич Брусиловскийдің “Жалбыр” операсында, “Аққу сәм кәлдесі” әні (екі әнінің екеуін де Қашабек Байсейітов берген) “Шұғаның белгісі” пьесасында сахнаны күнтірентіп жатты. Өрелі әні өз иесінен де ұзақ жасайды екен!

Қасіретті қоғам келмесе кетті. Пышанның да күні туды. Ендігі заман – Пышанның заманы!

ИМАНЖҮСІП ӘНДЕРІНІҢ ТАҒДЫРЫ

Иманжүсіп өнін бала кезімнен білігін едім...

Неміс фашизмiмен болған сұрапыл соғыс бітіп, біздің "Ілгерібас" ауылы аман келген ерлермен жылап көрісіп, күйзелісі тойға ұласып, күйінші-сүйінші бірдей боп дуылдасып жатқан кез.

Біздің елде Әйнектің Алдабергені, Қоралас Әбдірахман есімді екі сері бар еді. Екеуі де Арқада туып-өскен. Жұртты ән-жырмен сел-сел қылып, Арқа өнін шырқайды. Алғаш рет Біржан сал, Ақан сері, Абай есімдерін мен осы екі әншінің аузынан естідім. Иманжүсіп өнін де осы екеуі айтатын-ды. Ел олар десе ішкен асын жерге қояды. Мамыр айында ел жайлауға шығып, бықтыңдаған көк сазға ақ шаңқан үйлерін қаздай тәріз тігеді. Қаратаудың теріскей етегі ойгілі Қалме-Қалдің төңірегі, ал оның үстірті жаз шілдеде тоңдырағын Жон жайлауы сонау сары күзге дейін шиендейтін бір жұмақ тәрі.

Сол жайлауларда аспанда ай қалқыған сүттей жарық түндер болады. Үгісіз тынған жым-жырт қырларды салқын самал жұпар боп желінді. Өлдеқайда түн құстары сыйрап жатады. Ауыл адамдары кешкі астан соң бір үйдің алдына жиналады. Орталарында Алдаберген мен Әбдірахман! Булардың театры – дала, сахнасы – ақбоз үй, көретін музыкалық спектаклі – "Еңлік – Кебек" жыры! Орындаушы артисі – Алдаберген! Алдакен!

Аққудай нілген ұзын бойлы, үні жұмсақ, қара торы жан

Ту піккен Тобықтының қолбасшысы,

Тоқтамыс Жұшпатақ деген кісі.

Жақыны сол кісінің жамағайын,

Бар екен Кебек деген бір інісі, – деп ескі сырнайының тілдерін сарт-сарт қағып, бірден желдірте жөнеледі.

Жыр ұзақ. Алдаберген көзін жұмып алып текселе толғайды. Кейде "Әлқисса" деп сөйлеп кетеді. Жырдың ұзына бойында мың құбылады. Өлден соң... өлден соң ол тер жуған жүзін орамалмен сүртпін, бір сәт тыныс алып, іштей мүлгіп ойда батады.

– Әбеке! – дейді ол Әбдірахманға ақырын ғана.

Сүтідей тынған жандар оқыс ұйқыдан оянтандай боп, бірі "Жанбота", екіншісі – "Күлагер", үшіншісі – "Иманжүсіп... Иманжүсіп!" деп дүр ете түседі. Сонда пән көкірегі даладай кең Әбдірахман: "Абылай аспас арқаның сары белі", – деп күндей түркіреп ән бастайды. Шанағы кең қызыл домбырасының бетін сатырлата ұртанда ауыл сыртынан мың жылқы шауып өткендей дүбірлеп кетеді. Әбдірахманның аса қуатты зор дауысы тау жаңғыртады. Әр сөзі дәрі болған Асан ақсақал: "Ой, Құдай-ай, Иманжүсіптің өзі ғой, бұл Әбдірахман! Ой, үніңнен сенін!" – десе,

көп сөзге жоқ Сәрсен ақсақал: “Баяғыда біз Ақтауда отырғанда бір жесірлік атын іздеп келіп жатты ғой ауылда сол Иманжүсіп. Сонда айтқан өні ғой бұл. Мына тентек сол Иманжүсіп тентектің өз аузынан үйреніп алып қалды осы өнді, – дейді.

Ал біреулері: “Беу, Арқа-ай! Сарысу-ай! Ақтау анау... Ортау... Көктің көлі анау... бөрі... бөрі қалды енді”, – десіп уһлеседі, көп жастарын сүртеді.

Ол күндер жылыстап ұзай берді. Ер жеттік. Есейдік. Өр неге жейін салып, өр неден ой түйшік. 1954 жылы мен Қаратау (бұрынғы Шолақтау) қаласындағы орта мектепті бітіріп, ауылға оралдым. Енді аз күнде Алматыға жүруім керек. Оқуға түссем деген тілек үстіндемік. Ауыл Қалме-Қалдің жағасында отырғанды. Ақбоз үйлер көл жағалай тігілген. Сырттай қарағанда көл жиегінде қалқыған секілді бір ғажайып көрініс ол.

Бір күні біздің үй бір мал сойып, құдайы дәм берді. Ауыл адамдары көп жиналды. Төрес Асан, Сәрсен, Бәушен, Қасымбек, Досымбек тағы басқа да қариялар және мұндай отырыс жынның көркі – Алдаберген мен Әбдірахмандар. Осы кісілердің ішінде “Иманжүсіпті көрдік. Оған өз қолымызбен растап тілхат беріп, жүйрік атын ұрлаған ұрыға кешірім сұратып, айып төлеттік” дейтін Асан мен Сәрсен (бірі болыс, бірі болыстың хатшысы болған) Әбдірахманға Иманжүсіп өнін салдырды.

Өн айтылып біткенде көпшіліктің ішінде елеусіз отырған бір бейтаныс жан: “Әй! Әбеке, біздің Мойыңқұм жағы Иманжүсіптің аты аталса зәре-құты қалмайды. Оны Кеңес үкіметінің жауы дейді. Өзі сол жерде ұсталып жоқ болды ғой. Осы Иманжүсіпті байқап айтшы, Әбеке”, – деді.

Әбдірахман ана кісіні көзімен ата қарады да: “Иманжүсіптей ер үшін бүтін ұстап өкетсін мені, оттамай жайына отыр!” – деп санқ ете түсті.

Алдаберген отырып:

Сол Кебек мықты болған жас басынан,

Токан да тастамайды өз қасынан.

Жас бала болса-дағы жлуағтты ер деп,

Не сабаз артық көрді жолдасынан, – деп “Еңлік – Кебектен” бастай бергендей бол, кілт тоқтады да: “Сіз, бәлкім, бізді енді Шөкәріммен қорқытарсыз!” – деп Мойыңқұмдық қонаққа шақырып мысқыл айтып мырс етті...

Ол кезде мен Иманжүсіп кім, Шөкәрім кім, бұлар не тыңдырар жандар – оның мән-жайын зерделеп білгем жоқ. Тек іштей білетінім – Иманжүсіптің:

Бұғылы мен Тағылы бүржіт салған,

Ұйпалақтап қып-қызыл түлкіні алған.

Ақтау, Ортау, Сарысу, Көктің көлі,

Кәзімнен бір-бір ұшты-ау, дүние жалған! – деуі біздің елдің жазылмайтын құсасы, басылмайтын сағынышы екен.

Әндері Ақтау, Ортау, Сарысу. Көктің көлі Арқада Арғын ағайындармен қойындасып отыратын жаннат жерлері көрінеді. Иманжүсіптің әні сол аңсауды қозғайды. Бұл ел Арқадан қалай кеткен? Оның сырын мен кейін білдім.

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында қазіргі Жаңаарқа ауданының жерінде Сарысу ауданы болған. Орталығы бүгінгі Жеміс ауылы отырған жер – Түгіскен деп аталған. Сол жиырмасыншы жылдардың басында елге үлкен нәубет, әлек түскен. Ел алым-салықтан титықтаған. Оған шыдау мүмкін болмай, бір күнде бір ауылдан жұрты тік көтеріліп, Батпақтың шәлімен шұбырып, өлгені өліп, тірісі Шуға жетіп, біраз дағдарысып отырады. Дәл сол кезде бұлардың соңынан Қара Ноғай (шын аты – Ғалымжан), Шала (Темеш елінің адамы) деген жүгенсіз милиционерлердің қанқұйлы отряды қуып жетіп, елге адам айтқысыз қиянат жасап, Тама, Тарақтының қыз-келіндерін қорлап, ойына келгенін істеп бағады. Ақыры бұл сұмдыққа ашынған ел Жағалбайлының Байсейіт, Мұқыш есімді екі ерінің басшылығымен өлгі нәлеттілерді Шудың арнасын ойып, мұздың астына тығып жіберіп, көзін жойып, тағдырдан не қояй көрсе де көрдік десіп, жанкешті іске барады. Осындай зұлматқа душар болған есіл елді өкімет Арқаға қайтармай Қаратаудың теріскей бетіне апарып тіреп, ескі Саудақентті орталық етіп, Сарысу ауданына еш тапжылмастай етіп орнықтырған. Содан бері... содан бері Арқа – біздің елдің айықпайтын аңсауы. Ал Иманжүсіп әні – сол аңсаудың шипасы!

1959 жылы ҚазМҰУді бітіріп, “Қазақстан пионері” газетіне орналасып, оның әдебиет және өнер бөлімінің меңгерушісі боп қызметке кірістім. Сол жылы күзде композитор, академик Ахмет Жұбановпен таныстым. Ол кісі газетке балалар ұғымына лайықтап қазақтың сал-серілері, өнші-күйшілері жайлы мақалалар жазып тұрды. Мен алғаш рет музыка әлемінің таңғажайып сырларын осы мақалалардан сезіне бастадым. Бірте-бірте бұл бір асыл текті бекзат, аса кішіпейіл, көл-көсір білімді, жердей төзімді, теңіздей сабырлы дана адаммен ретіп тауып шынайы сырласатын жағдайға да келдім. Әңгімеміз көбіне консерваторияда болып жүрді. Бір жолы ол кісі маған алғашқы опералардың қалай жазылғанын хикая ғып шертті. Солардың ішінде мені, өсіресе, “Қыз Жібек” операсы ерекше қызықтыратын-ды. Ахаң “Қыз Жібек” операсына кірген “Гәккүден” бастап, “Аққұм”, “Жиырма бес”, “Дүние-ай” тағы басқа да атақты өндердің ішінде Иманжүсіптің “Сармойын” өндеріне жеке-жеке сипаттама беріп, бөріне толғанып, бөріне таңғалып бір құштар сезіммен мөлдіреді

де отырды. Бір кезде: "Ал "Сармойын" өні, – деп сал ойлана кідіріп, жаңағы бір ләззатты қалпынан суына берді де, Бейбіт тағдыр кешкен Иманжүсіптің өні ол. Операға із-түзсіз жұтылды да кетті. Операны жазу үстінде Евгений Григорьевич Брусиловскийге біздің тамаша өншілеріміз, актерлеріміз бен режиссерлеріміз жан-жақты көмек берді. "Гөккүді" – Иса мен Күләш Жібектің негізгі ариясы етті; Шегенің екі өнін – Манарбек берді; Төлегеннің өндерін Жұмат Шанин бастаған біліктілерінің ақылымен тапты; Бекежанның өндеріне Құрманбек араласты. Сол Бекежан операның төртінші актісінде Иманжүсіптің "Сармойын" өнімен өзінің кім екенін танытып, аза бойды қаш етеді. Осындай ірі, кесек өнді берген Иманжүсіп былтыр ақталғандай болды. Мен жазған сал-серілер қатарынан ол жоқ. Жазуым керек. Жазайын десем... секемшіл жүрек әлі... әлі үрейлі қалпында", – деп салы суға кете сарсылды.

Ахмет Жұбановтың осы сөзін еске алған сайын "Иманжүсіп те халық жауы ма?" деген беймаза сауыл мазалап, ол маған әлі де болса тұңғық сыр боп жатты.

1961 жылдың наурыз айының соңғы бір күндерінде газеттің командировкасымен Қызылорда облысының Шиелі ауданында болдым. Малшыларды араладым. Бір отырыс, жиындарды өн-жырлар айтылып, ескілікті өңгімелер қозғалып, Сыр сүлейлері сөз боп, Иманжүсіптің де аты аталды. Бұл ел – тарих сөйле өте зерделі ел. Олар маған ойда жоқта Иманжүсіп зәу-затының кім болғандығы жөнінде біраз жайды аян етті. Бақсан. Иманжүсіптің ата-бабасы Сыр елінің көсемі, батыры болған ір тек екен. Оның ұлы атасы Тұрғанбай датқа Түркістанды билепті. Қокан хандығының езгісіне көнбей шайқасып, сол күрес үстінде мерт болты. Өз әкесі Құтпан (Баймырза) Кеңесары – Наурызбай бастаған ұлт-азаттық қозғалысының жаужүрек ерлерінің бірі болған. Ал Иманжүсіптің өзі патшалық төртінке де, Кеңес өкіметінің саясатына да жан ділімен қарсы боп өткен батыр, азат ой, асқақ өннің иесі! Шиелідегі қыруар өңгімелер Иманжүсіптің еңсесін көтере түсті. Бір қызығы, "өзіміздің Иманжүсіп" десіп гулескен жұрт оның бірде-бір өнін білмейді екен. Осыған таңғалдым. Кейін оның сырын да түсіндім. Иманжүсіп Арқаш туып-өсті, Арқаның өншілік дәстүрін ұстанды. Сыр еліне Арқа өнінен гөрі Сыр сүлейлерінің терме, толғау, жырлары етене. Дәл сол кездерде Иманжүсіп өндері радиодан да берілмейтін-ді.

Алматыға келген соң Шиелідегі өңгімені Ахмет Жұбановқа айттым. Ахан: "Иманжүсіптің бар тарихы архивте жатыр. Өлбетте, көп сөз ел ішінде әлі бар. Соларды жинай жүру керек. Иманжүсіптің де күні туады әлі", – деді.

Сол жылы Алматының тамылжыған бір алтын күзінде опера театрының жаңа маусымы ашылды. Евгений Григорьевич Брусиловскийдің “Қыз Жібек” операсы қойылды. Бекежан ролінде – Кәукен Кенжетәев! Операның өн бойында қылыш жүзіндей жалтылдап, мың құбылатын Бекежан төртінші актіде өзінің кім екенін көрсетеді. Өте әсерлі, тебіреністі, өрі катер құрсауынан шығармайтын үрейлі көрініс. Жібек ғажайып түс көреді. Тәтті қиялы – Төлеген! Арманы алдан шыққандай боп, ол еш қаннен-қаперсіз мәлдіреп, аққудай сызылып, пәк қалпында сұлулық періштесі секілденіп үлбіреп отырады. Зал үнсіз тынады. Іштей осы тыныштықтың шырқы бұзылмаса екен деп тілеп, демің шықпай булығасың бір. Дәл осы сәтте... жазғы таңның талмалы шағында тербеген тылсым түстей жан-жүректі әлжіреткен сәтте:

– Көп болды көрмегелі ар ма, Жібек,

Отырсың кімді күтіп жадап-жүдеп, – деп кенет Бекежанның кіріп келуі..

Жібек селк ете қалады. Көңілінде еш алаңы жоқ Жібек Бекежанға жылы лебізді өнмен жауап береді де дір ете түседі. Бекежанның астында ақбоз ат! Жібек:

– Бекежан, жүрген жерің жорық, майдан, – деп сабырлы үн қатқандай боп, бірақ еріксіз күмілжіп, дегбірі қаша тіксініп: – Ақбоз ат астындағы алдың қайдан? – деген сөзді жанын қинағандай зорға... зорға айтады.

Жаңа әлгінде Мәдидің “Үшқара” әнімен жарқылдаған Бекежан енді даланың көкжалындай дүрдініп, қанын ішіне тарта сүп-сүр боп:

Айттым ғой, ерегіс бір іс істетті,

Түбіне Төлегеннің намыс жетті.

Алыста, айдалада жекпе-жекте,

Төлеген қайтпайтұғын сапар шекті.

Атпадым қапылыста ебін тауып,

Өлтірдім, бергеннен соң ол кезекті.

Өзі өлді, Төлегеннің аты анау,

Бекежан аударып ап мініп кетті!.. – деп, болған сұмдықты қасқайып тұрып, өктем үнмен саңқылдатады.

Бекежан осы сөзді Иманжүсіптің “Сармойын” әнімен айтады. Қандай айбарлы, айбатты өн ол! Соңғы актіде осы өн Бекежанның дүлей бейнесін өз апогейіне жеткізіп, жан-жақты ашты. Кезінде бір репетиция үстінде бір актер Бекежанның осы әніне қайран қала бас шайқап: “Ә, қанішер Бекежан!” – дейді. Бұл сөзді құлағы шалып қалған Брусиловский:

– Немене, сонда Отелло да қанішер ме Дездемонаны өлтірген? – дейді.

– Жо-оқ, Евгений Григорьевич, Отелло – махаббат құлы – деп жауап береді өлгі актер. – Өз қызығын өзге түгіл өзінен қызғанды.

– Ә, менің Бексжаным да – махаббат құлы! Бірақ Жібек оны сүйе ме, сүймей ме, ол оған қарамайды. Өзі сүйсе болады. Көңбесе тізеге салады. Әлгіндей өңімен бәр-бәрін ояп қылады, өз қызығы өзіне бұйырмайды. Кінәла, кінәлама, Бексжан да – Жібекті сүйген махаббат рыцары! Солай! – деп роляда “Сармойыл” өңімен дүрілдетіп ала жөнеледі...

1963 жылдың күзінен мен Қазақ теледидарында, одан Қазақ радиосында қызмет ете бастадым. Радионың фонотекасы өте бай. Көзі кеткен ірі әншілер жаздырған өндердің неше атасы бар, ал оның ішінде Иманжүсіп өндері жоқ.

Бір күндері қазақтың сал-серілерінің тірі энциклопедиясы Жүсіпбек Елебековтен кейбір өндердің тарихын жазуға кірістім. Еркін өңімелесуге оңаша ыңғай бере бермейтін кірпіз, тоқалпыр жап, өйтеуір, құдай жарылқап маған “Ақылбайдың әні”, “Көзімнің қарасы”, “Өзгеге көңілім тоярысып!”, “Жас қазақ” атты музыкалы новелла жазуыма бар ықыласын салды.

Әсіресе “Екі жирен” өнінің Тоқбай өңші жасаған екінші түрінің бар тарихын айтып отырып: “Мен радиоға өн жаздырмағалы жиырма жылдан асып кетті. Оған себеп – Кенес Үсебаев деген кісі сол кезде радио комитетте бастық еді. Обалы нешік, ол кісі мені радионың көркемдік советінің мүшесі етіп бекітіпті. Біздің міндетіміз – радиоға жаздырған өн-күйлердің көркемдік сапасына баға беру, иә, тағдырын шешу. Сондай бір мәжілістің үстінде Үсебаев жолдас бір өңшінің жаздырған өндеріне қарсы боп киліге берді. Сол өндердің ішінде Иманжүсіптің өні бар еді. Сөздің қысқасы, ол кісі Иманжүсіп өні радиодан берілсе қызметтен қуылады екен. Үсебаев жолдаспен сөзге келісіп қалдым. “Көркемдік советтің жұмысын бізге – өнер адамдарына тапсырдыңыз ба – араласпаныз. Сіз өз тірлігіңізбен айналысыңыз!” деген сөзге дейін бардық. Сол күні көзім жетті, Иманжүсіп қиын тағдырлы өңші боп шықты. Ал мен оның “Бұғылы-Тағылы”, “Сарыарқа”, “Сармойыл” өндерін білетін едім. Енді ол өндердің де жағдайы мүшкіл, оны жазуға болмайды. Сол күнгі мәжілістен кейін мен радиоға аяқ басқам жоқ. Ал Иманжүсіп өндері жетімсіреп жатыр. Онымен ешкімнің жұмысы жоқ. Менің де қабырғымды қайыстырып...

Оған мен де кінәлі сияқтымын”, – деп уайым шекті.

Мен енді “Екі жиреннің” екінші нұсқасына қоса өзіме жұмбақ боп жүрген Иманжүсіп өндерінің Жүсекейнен табылғанына қуандым. Жүсекей де шешілді. Жні жүздестік. Кейде телефонмен де талай сыр ақтарылды. Мен сол шабытты күндерде

"Екі жирен" повелласын жазып біттім. Енді ол эфирге шығу керек. Ол үшін Жүсекен "Екі жиренді" радиоға жаздырады. Бір күні Жүсекенді өзі сабақ беретін эстрада студиясында кездестіріп, бар жайы түсіндіріп, радиоға шақырдым. Көкейімде Иманжүсіптің өні.

Сол өндер де қоса қабыт жазылса деймін. Жүсекен ойланyp тұрып: "Бастықтарын кім?" – деді. Мен ойымда ештеме жоқ: "Кеңес Үсебаев" – дедім. Жүсекен ащы мысқылмен: "Үсебаев... Ол тұрғанда мен радиоға өн жаздырмай-ақ қояйын... қалтыраған неме! Мені қозғама. Илья", – деді. Мен үндей алмай анырып қалдым. Кенет Жүсекен: "Ой, күдай-ай, мен осы кімге өкпелеп тұрмын? Шәкен кім? Үсебаев кім? Шәкенжанның бір ауыз сөзінің садағасы. Айналайын, Шәкен-ай, аруағын риза болсыншы, сол аминатыңды орындайын. Өзін сүйетін "Екі жиренді" жаздырайын... жаздырайын, шырғым, Шәкен!" – деп дегбірі қашып, бір беймәлім жан толқуынан жүзі нарттай жанып, екі көзіне жас тертіп шыға келді. "Бұл не аманат?" деймін іштей ан-тан боп. Жүсекен сол қобалжыған күйі: "Шәкен ағаң соңғы түсірген "Атаманның ақыры" дейтін фильмін Москваға алып барар сапарының алдында маған көшеде кездесе кетті. Жүрісі асығыс. Алабұрттып, еркелей сөйлейтін әдетімен: "Жүсеке, "Екі жиренді" өзіңіз сияқты мен де сүйем. Оны әйім өмізіңден ғана тыңдаймын. Ал ондай өнді жұрт та білсін. Оны жасалған Токбайдың да аруағы риза болсын. Баяғыда жаздыратын өміңіз еді. Жүсеке, сүлген кеш жақсы деген, радиоға жаздырыңыз енді. Мойныңызға қарыз етем. Токбай үшін, өзім үшін! Бұл бәлкім, менің Сізге... соңғы аминатым. Жүсеке!" – дегені.

Не дерімді... не боп кеткенін білмеймін: "Ой, Шәкенжан-ай! Ой, сөзінің садағасы! Не айтып тұрсың, Шәкен-ау?" – деп көзіме жас толып, Шәкенді ал кеп сүй, ал кеп сүй.

Қарасам, драмтеатрдың алдында тұрмыз. Сөйтсем, мен сонда Шәкендей ұлы перзентпен соңғы рет (1970) қоштасып тұр екем. "Ө, опасыз жалған!" – деді.

Жүсекен "Екі жирен" өнінің екінші түрін жаздыруға келісті.

Осы бір жән тебірентер сәтті председателіміз Кеңес Үсебаевтың радио жағынан орынбасары, бізге тікелей басшылық жасап отырған Хамит Хасеновке айттым. Ол кісі: "Апырай, қалай кінді Жүсекен?" – деп таңғалды. Бұл жайды досым Өмірзақ Айтбаевқа да аян еттім. Өмірзақ – ғалым, тіл маманы. Өңші. Студенттік кезімізде Ғарифолла мен Жүсіпбекті пір тұттық. Өмірзақ Жүсекеннің алдында шырқап, атақты өңшіні тәңгі еткен. Өн академияның сол ықыласынан кейін Өмірзақ Біржан сал, Абай, Естай, Мәди, Жаяу Мұса өндеріне біржолата

бет бұрып, сол ғажайып дүниеге емін-еркін еніп, оны жете меңгерген-ді. Жүсекеңнің екі шәкірті – Қайрат Байбосынов пен Жәнібек Қарменов Өмірзақтың алдында байқап-байқап өн салатын-ды. Сол Өмірзақ Жүсекеңнің радиоға өн жаздыратынын естігенде: “Жүсекеңнің өн жаздырғанын көрейінші”, – деп қатты қызықты.

Уағдалы күні Жүсекең радиоға келді. Өмірзақ та келді. Қасында кішкентай Ләзизасы.

Жүсекең өн басын “Екі жиреннің” екінші түрінен бастады. Бұл – шексіз махаббат... орындалмаған арман мұны. Жұртқа белгілі “Екі жирен” – серілік ансау, сағыныш, ләззатты сыр ғана. Ал мына Тоқбай өнші балалайкамен шығарып, оны терең толғанысты романс етіп, інкөрлік экстазына көтерген. Шәкендей романтик адамның ғұмыр бойы үмсындырған, жеткізбей қойған үміті. Шәкен сол үміт сәулесімен күн өткізген бейкүнә мұңлық. Жүсекең мұны білетін еді.

Жүсекеңнің солықтаған жүрегі өннің:

Мұғаллақ екі дүние бірінде жоқ,

Дариға-ай, осыменен өтті-ау заман, – дейтін жолдарын алаң көңілдің құсасы етіп діріл қақтырды.

Еш кінәраты жоқ таза үн. Сезім наласы. Соны зорлап шығару қандай қиямет. Жүсекеңнің қуаты зар күйінде. Жылы шырай бермеген сол ғашығын бипаздап өбектейді. Оған ештеңені теңгермейді, көзіне бөгде ешкім көрінбейді. Бар өмірін соған ғана арнаған.

“Екі жирен” орындалып біткенде дыбыс режиссері Меркен Баятақов:

– Жүсеке, өзіңіз бір тыңдап алыңызшы, – деді.

Жүсекең өзін-өзі сәлт етпей тыңдады. Әннен кейін студия іші бір сәтке тына қалды. Жүсекең ойға шомып отырды да:

– “Екі жиреннің” екінші түрі осы. Тоқбайдың да, Шәкеннің де аруағы риза болсын! Ал, Меркен, енді өз көңлім де көншісін. Тоқтар жерімді өзім айтам. Жаза бер”, – деді.

Жүсекең өн тиегін ағытты.

“Бесқарагер”, “Дудар-ай”, “Құлагер”, “Смет”, “Балқадияш”, тіпті бұрын-сонды айтып көрмеген, өз мәнеріне мүлде жат “Зәурешке” дейін небір зарықтырған өндер кетіп барады. Бір кезде сол өндердің бірі боп Иманжүсіптің “Бұғылы мен Тағылы” өні жарқ ете түсті. Мен іздеген, мен тілеген өн! Жүсекең бұл тосын өнді іштей тежелген сұрапыл күшпен, көкіректі қақырата тілген ыстық жігермен, жүректі ұйытар күрсіністі леппен тенселе толғанды.

“Абылай аспас арқаның сары белі” деп басталған өн Иманжүсіптің кім екенін, қай топыраққа кіндік қаны тамып,

қай жерде өсіп, өмірдің не қызығын, не қожайын көріп, неге сүйініп, неден күйінгенін, өмірен, махаббатпен шалқыған базарлы шағын, айдынында ай жүзген шалқыр көлдер мен сұлу өзендерді, шынына ақша бұлт қонақтаған көгіздір тауларды, бір түнде сегіз қызды алып қашқан серілік дәуренін, соның бәр-бәрінің аңсатып, өкінітіп, опынтып қойған зарын айтып, бір тұрлаусыз тағдыр баяны ағыла берді:

Әкем – Құтпан болғанда, ағам – Шоңай,
Адамзаттан үл тумас мендей құмай.
Поштабайын болыстың сабап едім,
Төрт аяғы байлаулы қойдан да оңай!.

Аударылды сол үшін біздің қоныс,
Охзной мен соныма түсті болыс.
Мын шақырым шыққанда ел шетінен,
Келеді жаяу айдап екі-үш орыс.

Биласымын Құтпанның Иманжүсіп,
Жатқан жерім абақты, жалғыз төсік.
Мүндар естек егер де қолға түссе,
Алар ем сол арада-ақ басын кесіп.

Ұзын құйрық сауысқан бөрі алдында,
Батырсынып дау даулар төре алдында.
Батырлығым, шешендік зәя кетіп,
Қасында дұшпандардың мен қалдым ба

Мен еліме бұл күнде қайта барсам,
Болыснайдың ауылына ойран салсам.
Жалғыз тайын қазақтың жемеп едім,
Рақымжанды бір көріп басын алсам.

Өзен-суға ауылым қона алмайды,
Сотқа берген қазағым оңалмайды.
Тоқсан қатын Қыпшақтан үл тапқанмен,
Бірі де Иманжүсіп бола алмайды.

Екі жағы Есілдің қалын шұбар,
Көкмойынға үкілеп тақтым тұмар.
Бір түстеніп аттанған ауылымның,
Қыздары болушы еді маған құмар!

Дұшпаным көп менің де табалаған,
Ит қалмады соңымда абаалаған.

Қараөткелдің кіргенде көшесіне,
Көрем деп қыз-келіншек қамалаған.

Күнім қайда баяғы таңдай атқан,
Қараөткелдің көшесін сатырлатқан.
Бидайықтай ілуші ем аққу-қазды,
Бұл күнде жарғанатпын бұғып жатқан.

Ішім өлген, дүние-ай, құр сыртым сау,
Маған десең көз жасым жаңбыр боп жау.
Бүржіт алып басың мен шығар ем,
Көзіме бір көрінсең Ерейментау!

Бір ғана “Екі жиреннің” Токбай нұсқасын жаздыруға зорға келіскен, нә, сол Токбай мен Шәкен аруағы үшін амалсыз иліккен Жүсекең жылдар бойы бағы ашылмаған Иманжүсіпті де осылайша тірілтті!

Жүсекең жаздырған он төрт өнді тыңдады да, Өмірзақ пен маған ізетпен қол беріп, кішкентай Лазизаның маңдайына иіскеп: “Бақытты бол, айналайын”, — деп, одан Меркенге мінгітіп көрсетіп, үн-түнсіз іштей толқыған күйі студиядан шығып, әзірлеп қойған машинаға да мінбей, қолында домбырасы... өзімен-өзі боп кете барды.

(Бұл — Жүсіпбек Елебековтей өн сұнкарының радиостудияда соңғы рет саңғап саңқылдаған сөті болды.)

Сол күннің ертеңінде ұлы сәске кезінде радиодан Жүсіпбек Елебековтың орындауында жаңадан жазылып алынған әндерден концерт бердік. Концерт біткенше өз кабинетімде тапжылмай отырып тыңдадық. Музыка редакторлары дөң разы.

Концерт аяқталды. Сол сол-ақ екен, телефон шылдыр ете түсті. Трубканы көтердім.

Хамит Хасенов!

— Илья, — деді Хамекең, — қандай керемет концерт бердің, рахмет! Кеше Жүсекең менің қабылдауымда болып еді, сен кешігіңкіреп келдің де өңгімемізді толық есті алмадың, аз кісінде көп өн бар, келешекте қалайда жазып ал да, дәл өстіп бер. Ал енді өзің фольклорлық экспедицияға әзірлен. Қалаған жағыңа жіберем! Иманжүсіп сияқты талай асылдарымыз бар соларды іздейсің, — деді.

Мен қуанғанның ешнәрсе дей алмадым. Бірақ қатты толқып кеттім. Сағатыма қарасам, әлі уақыт бар екен, түскі шайға шыға бергенім сол еді, Кеңес Үсебаевтың секретары Халима телефон соғып:

— Илья, сені председатель шақырып жатыр, — деді.

Дереу төртінші қабатқа көтеріліп, председателдің кабинетіне келдім. Кеңес Үсебаевич түрегеп тұр, маған қараған да жоқ, терезеден сыртқа көз тастап:

– Жақанов жолдас, Сіз өкіметтің ақшасымен ойнайды екенсіз. Жаңағы бір Елебеков дегенді сонша әулие ғып... ол баяғыда сайрап біткен... мұндай өндерге ақша шаша берсеңіз... бұл бір! Екіншіден, сіздің партиялық тәртібіңізді қарау керек екен. Сіз Иманжүсіптей жат пиғыл, жат мінезді адамды коммунистік идеологияның күшімен әспеттеп, әппештеп отырсыз. Мен мұны ендігі коллегияның күн тәртібіне қоям! – деді.

Жағдай түсінікті болды. Жүсіпбек Елебеков те, Кеңес Үсебаев та баяғы бір кезбастықты ұмытпапты. Оны бірден білдім. Үсебаев сол тұрған күйі:

– Бара беріңіз! – деді.

Бірақ мен орнымнан тапжылмадым. Бір мылқау сәт екеумізді де тырп еткізер емес. Бір уақытта Үсебаев:

– Бұл өндер қашан жазылды? – деді қатқыл үнмен.

– Кеше, – дедім.

– Кеше жазып, бүгін беріп отырсыз... асығыпсыз, – деп беті жыбыр ете түсті.

– Иманжүсіп үшін асықтым, Кеңес Үсебаевич! Үнсіз жатқаны жетер дедім.

– Інім... енді қандай "халық жауын" жарыққа пығарасыз, жолдас Жақанов? – деп тағы да кекетті.

– Енді Тәуке батыр, Аманғали банды... – дей беріп едім, телефон безілдеп қоя берді. Үсебаев маған қарамаған қалпы:

– Жарайды бара беріңіз, – деді.

Қозғалмадым. Үсебаев көп сөйлескен жоқ, трубканы "иа, иә" деп орнына қойды.

Біраз дағдырып тұрды да:

– Мен сонау бір жылдары радиокомитеттің председателі болғам. Ол кезде теледидар жоқ. Тек радио ғана бар. Сол бір жылдары "Елім-ай" өніне, Ақан сері, Мәди өндеріне, батыс жақтан Аманғали дейтін бандының өндеріне түртпек түсті. Ақан серіні діншіл, түрікшіл деп жазғырды. Бір өндегі "Кемесіндей Исламбұл бұрандаймын" деген сөз де сор болды, одан да зорға құтылды. Көркемдік советтің мүшелерін мен өз қолыммен түзіп, олардың жұмысына өзім тікелей араласып, бақылап отырдым. Бір жолы осы Жүсіпбек Елебеков елден келген Қайырбек Сәрсекеев дейтін өншіні радиоға шығарып, өн салдырады. Өлгі өнші Мәдидің бір белгісіз өні:

Атамыз әулие еткен Ер Қазыбек,

Бекболат оның ұлы болыпты бек.

Тіленші, одан кейін абзал шері,

Қарадан хан боп өткен бөрі асыл тек! — деп бастап, ұзақ толғау айтыпты. (Мен 1978 жылдың көктемінде Қарағанды облысы, Егіндібұлақ ауданындағы Комсомол ауылында тұратын осы карт әншінің орындауында Мәдидің осы “Үшқара” әнін эфирге шығардым. — И.Ж.)

Содан кейін не болды? Мені құдайдың бір қаққаны ол ән берілгенде демалыста жүрген кезім еді. Келсем, Орталық Комитет менің орынбасарымды біраз сілкілеп, кейбір қызметкерлерді орнынан алып, біреулеріне партиялық қатаң сөгіс беріпті.

Біз сондай қоқайды көріп, жүрегімізді қолымызға ұстап, қалтырап жүргенімізде бір күні көркемдік советтің кезекті бір мәжілісі өткені. Көп өндер тыңдалды. Бір кезде бір ән:

Абылай аспас Арканың сары белі,

Қуандық пен Сүйіндік жайлайды елі. — деп қалды.

Мен бірден тарс кеттім. “Бұл кімнің әні?” — дедім дегбірім қашып. Отырған жандар үндемеді. Тек Жүсіпбек Елсебеков мізбақтастан: “Иманжүсіптің әні” — деді.

— Осы ән дәл осы сөзбен осылай айтылу керек пе? — дедім Жүсіпбекке бұрылып.

— Әлбетте. Ол — Иманжүсіптей ердің бейопа тағдыры. Онда өмірдің үлкен сыры жатыр. — деді Жүсіпбек.

— Абылай хан түгіл Кенесары — Наурызбайға байланысты не айта алатын халдеміз? Хандық заманды көксеушілер болып шықпаймыз ба біз? “Аузы түкті көпірі” — орыс емес пе, ұлтшылдықты қоздырушы болмаймыз ба біз? — деп шыжкөбелек боп, безек қақтым.

— Ән — тарих, ән — шежіре, ән — тағдыр, ән — шындық, ән — рухани тағылым, — деді Жүсіпбек. — Иманжүсіптің әні айтылуы тиіс. Бір бейбақтар “Қанатталды” мен “Елім-айға” да жармасқан, оны да көргенбіз. Бірақ ол өндерді тоқтиту еш мүмкін емес екен. Саясат деген не ол, ол да екіжүзді адамдар сияқты құбылып өзгереді, енді бірде аламағайып аналазы. Ештеңесі жоқ, Иманжүсіп еркіндікті аңсаған ер Тілегені алдынан шығар. Оның әнін ешкім өлтіре алмайды.

Басқа бір адам сөйлеген жоқ. Жүсіпбек өз ойынан қайтпашы. Ал мен идеология құлымын. Мен Иманжүсіпке қарсы боп отырып алдым. Ақыры Жүсіпбек екеуіміз керіскендей боп, қатты-қатты сөздер айтыстық. Иманжүсіп әнін қабылдамадым. Кейін архивтен Иманжүсіпке бөйланысты деректер алдырдым. Сол құжаттармен Иманжүсіптің бағын байладық. Мен түйсіксіз сезімсіз, білімсіз жан емеспін, айналайын, егер менің орнымда Жүсіпбектің өзі болса ол кісі де дәл менің бағытымды ұстап

еді. Айт-айтпа, сол Иманжүсіптен әлі қорқам. Менің жайымды түсін сен. Сен өзің қай жылдан бері партия мүшесісің?

Мен еріксіз күліп жібердім. Кеңес Үсебаев маған аң-таң боп қарады.

— Мен партияда жоқпын, Кеңеке, — деп ол кісінің жан толқуын түсіндім де кінәласуға дәтім бармай, оған енді аяныш сезіммен иіліп, жыли сөйледім.

— Жақында өткен тексеріс есінде ме? Қаламақы өсебінен партиялық жарнама төлемей жүргендердің ішінде сенің де есімің бар еді ғой.

— Бар, — деп күлдім тағы да, — мен партияға өткем жоқ.

— Қалай?.. Қалай? — деп Кеңес Үсебаев саскалақтады.

— Мені “партияға өт” деп екі рет қыстады. Өтпедім. Арызқойлар не жазбайды, Кеңеке?

— Әрине, құдай сақтасын олардан. Имм... түсінікті. Сен партиядан қорықпайтын ер боп шықтың. Сені онымен қорғалатуға, үркітуге болмайды екен. Сондықтан тым еркінсің. Сен де түйсіксіз емессің, Иманжүсіптің өні үшін мені қиянатқа қалай қиясың? — деп қиыла сөйледі ол. — Ой, сұмдық-ай, осындағы арызқойлар жанағы концертті тыңдаңыз деп маған телефон соқты. Тыңдадым. “Абылай испис Арқанын сары белі” деп Иманжүсіптің баяғы өні бастала берді. Иманжүсіппен тағы кездестім өстіп.

— Кеңеке, Иманжүсіп ақталды ғой.

— Білем. Жеке басының қылмысты ісі үшін ақталды. Ал саяси жағынан ақталған жоқ. Кеңес өкіметіне қарсы әрекеттері, Мойынқұмдағы бүлікшіл істері архив құжаттарында бар әлі. Ол тұрғанда Иманжүсіпке атар таң жоқ, осыны біліп қой. Сен партиядан жоқсың, саған бәрібір, ал мен Иманжүсіп үшін енді қартайған шағымда партиядан шығып, қызметтен кетіп, пенсиядан қағылар жайым жоқ. Мұны қалай түсінсең олай түсін, пендешілік, осалдық десең де өзің біл. Иманжүсіпсіз де концерттерің өтіп жатыр, құдайға шүкір...

Сол күні жұмыс соңында Хамит Хасеновке кірдім. Коллегия мәжілісінен көңілі бұзылып шыққан ба, жүзі өрттей лаулап, жарыла жаздап, ашу қысып сіресіп отыр.

— Сендер алғі концертті жасағанда қастарыңда кім болды? — деп үмі дүңк ете түсті.

— Өзім... редакторым... және режиссер болды, Хамеке.

— Концерттің бір данасы қолыңда жүр...

— Кімнің, Хамеке? — деймін түкке түсінбей.

— Осындағы арызқойдың!.. “Абылай ханды дөріптеген әнді беруге кім право берді Жақановқа?” дейді. “Газетке жазам” деп... “Орталық комитетке жазам” деп...

– Сіз не дедіңіз, Хамеке?

– “Кет” дедім! – деп Хамит Хасеновтың үні күтір-күтір ете қалды.

Мен сөз ақырын күттім. Хамекең ұзақ түйілді. Әлден сөз:

– Бер... бере бер Иманжүсіп әндерін! – деп бір-ақ кесті. – Кеңес Үсебаевичпен өзім сөйлесем!

– Рахмет, Хамит Хасенович, рахмет Сіңге! – деп орнымнан түрегеле бергенде

– Берген сайын Жүсекеңе телефон соғып, хабарлап тұр, – деді.

Осы өңіміден кейін Иманжүсіптің өні радиодан жиі беріле бастады. Ол бірден ел құлағын елен еткізді. Бір жолы рейхстагке ту тіккен батыр Рақымжан Қошқарбаев телефонмен бар ырзалық сезімін білдіріп, Тәттімбеттің “Саржайлауын”, Иманжүсіптің өнім беруімізді өтінді. Ол тілекті шын ықыласпен орындадық. Жан-жақты хаттар да ағылды. Мұның бәрі маған мықты демеу болды да Иманжүсіп өнінің психихатына емін-еркін кірістім. Сол бір кездерде жазушы Зейтін Ақышов Иманжүсіптің ел арасында сақталған “Бұғылы мен Тағылы” (“Ерейменту”), “Сарыарқа”, “Сармойын” әндерінің әр қилы сөз нұсқаларын жазып берді. Тырнақ астынан кір іздейтін арызқойлар әлдеқандай бір былық іспен құдай атып жазықты боп, тіміскілейтін жағдайлары болмай, үндері өшті. Иманжүсіптің де аруағы жібермеген болу керек ондай бөтдүге бейбақтарды.

Ал мен көп ұзамай Қазақ радиосы музыка редакциясының бас редакторы боп жоғарыладым.

Кеңес Үсебаев кейде жұмыс бабымен өзіне шақырып алады. Қасында дәйім Хамит Хасенов отырады.

– Қалай, Илья, Иманжүсіп тыныш па? – дейді жымып Кеңес Үсебаевич.

– Тыныш. Әндерін беріп жатырмыз, – деймін бір жыдылықты ішім сезіп.

– Жалтантамай, дәл осылай тартп бер! – деп Кеңес Үсебаевич Хамекеңе бұрылады, – өй, құдай-ай, пендешілік-ау бәрі, Хамеке. Тарихта біздің осы күйкі тірлігіміз қалмайды. Абылай хан, Иманжүсіп, Жүсіпбектер... өн қалады. Жүсекең екеуіміз бияғыда осы Иманжүсіп өні үшін түс шайысқан едік. Ол қарыкан басымның күйіті екені кімге болса да түсінікті нәрсе. Ал іштей мен де Иманжүсіпті кет әрі демеймін. Тек Жүсекеңнің “Өннен тас керек екенсің” деген сөзін ұмыта алмай қойдым...

Бірде Кеңес Үсебаевтың осы арыла сөйлеген сөзін телефонмен Жүсіпбек Елебековке айттым. Жүсекең жұмсара мырс етіп:

– Менде де онып тұрған мінез жоқ. Білдей бір министрдің қызметін атқарып отырған дәрежесі биік адамға өз мекемесінің төрінде отырып: “Әннен тас керек екенсің” деген сөзді айтуым дұрыс болмады. Сөз де бір атылған оқ, айтылды – бітті. Оны дер кезінде қайтаруға сіресіп қалған қу көкірек ол жібермеді. Баяғыда “Қанатталды” өні – “Алаш орданың өні” деген желеумен КГБ соңыма түсті. Оған құдай жарылқап Мұхтар Әуезов араласып, зорға тоқтатты. Кейін сол тексерісті жүргізген бір жігіт: “Қанатталды” – өннің төресі ғой”, – деп амалсыз мойындап еді. Кеңес Үсебаевич та Иманжүсіпті, әлбетте, шет көрмейді. Тек замана ағымы ғой, бөрімізді қорғалатып қойған. Бір көзінді бір көзіңе жау қылған сұмдық заман бұл. Кеңес Үсебаевичтың, Хамиттің аталарына рахмет! Иманжүсіп үшін ризамын енді! – деді.

Эфирде Иманжүсіптің пешенесі жарқырады.

Уақыт озған сайын Иманжүсіптің бізге бейтаныс келбеті бұлт арасын жарып шыққан күндей қызықтырып, оның романтикалық дулы өмірі, әлі шулы өмірі жайында алуан-алуан аңыз-өңгімелер тіріліп, тарих қоқысында маздап жатқан шоқтай жанып, ұшан-теңіз хикаялар қайта лаулады. Кейде ол ертегі кейіпкеріндей таң-тамаша қалдырып, өз бойы, өз болмысын сыйымсыз, жат жайлар да үрделеп тұтатқан қолаптадай жандана бастады. Әбден зарықтырып қайта табысқан апайтөс тұлғаның бар тағдырының куәсі болған өн шумақтары жетім қозыдай жамырасып өз иесін тауып жатты. Соның бәр-бәріне терең зердемен ойлана ден қойсаныз Иманжүсіптің өмірі бір алақұйын тынышсыз дүние. Оның аспандағы алтын айға қол создырған жастық, серілік кезі, аласапыран махаббат өлегі, соның рахатын, ләззатын көріп, мұнсыз жандай сүттей алаңсыз тірлік етуі өншейін бір қас-қағым сәттік тыныс қана. Тәңір оны ақын ғып жаратты. Ақын жүрегі – сезгіш, секемшіл, әсершіл, тез түйсініп, не тез беріліп, не тез жерінетін сергек жүрек. Иманжүсіптің даладай кең кеудесіне сыймай тепсінді сол жүрегі. Қыран көз Иманжүсіптің замана сұрқын Шортанбай ақын секілді жазғырып, оның болашағынан түнілді. Өз ортасы, өз кезіне көңілі толмады. Кер заманды жөндегісі келіп, Шоқан мен Абайдың билікке араласпақ болған қарекетін жөн көріп, Рақымжан есімді жырыңды пысықаймен болыстық сайлауға түсті. Төңірегіндегі опасыздық пен сатқындық, ұлықтарға жарамсақтанып күн кешкен күйдіргі жағымпаздардың жымысқы әрекеттері оны ол мұратына жеткізбеді. Дүйім жұрт алдында Рақымжанды мақтап, жанын жалдаған дүмше ақынсымақтардың сайрағанын да көріп, жағасын ұстап, жарық дүние қап-қара түнек боп, қаны қарайды. Сонда да болса ол өз діті, өз

көксеуінен жаңылмады, қайтпады, қайта өршелене ширғып, еркіндікті, ізгілікті, әділдікті тіледі. Сол үшін өкім, ұлық атаулыға жақпады. Тізе көрсеткен жуандармен сілкілесіп бақты. Ол алдында да ықпады. Осы мінезімен жел қуған қанбақтың жылыстап жер ауды, түрменін тар қапасын көрді. Тағдыр сорына белшесінен батты. Талықсымды. Тарықты. Түн-түнекте буырқанып:

Қыран едім, қор болдым торға түсіп,

Аспаным шығармын бір күн ұшып.

Бар қатыны Қылшақтың ұл тапса да,

Бірі де бола алмайды Иманжүсіп! – деп өзінің парқы мен парасатын, кім екенін пан көкірекпен паш етті.

Иманжүсіптің бұл дөнайбат мінезі кімді... кімдерді еске түсіреді, төңір-ау?

О, тоба, мынаны қараныз – күй дауылын бүрқатқан Құрманғазы өзінің есесі кеткен шынжыр балақ, шұбар төс алпауыт Ақбайдың Әубәкірімен ұстасып жүріп:

Жан шошыр басты өтті талий майдан,

Шыққан жоқ атқан серкем терен сайдан.

Өзіммен ұлы дауға бір түсетін,

Ұл туар меңдей бала қатын қайдан! – деп шырқайды “Аш бәрі” атты өнінде.

Ә, бұл – Құрманғазыдай арыстың асқақ сөзі! Ал Иманжүсіп не дейді?

Ол да “Менмін” дейтін арыс:

Әкем – Құтпан болғанда, ағам – Шомай,

Адамзаттан ұл тумас меңдей құмай! – деп өзінің бекзат болмысына ешкімді, ешнәрсені теңгермейді. Басынан ірі пендені асырмайды. Қайта өзінен ірі соғам дейтіндерін төбесінен қарап, биіктей береді.

Тағы бірде Құрманғазы Әубәкір болысқа:

Әубеке, құдай куа, жазғаным жоқ,

Мен ұрлап жалғыз тайың алғаным жоқ.

Жабылмай, күш сынассаң жеке шық та.

Алысып өліп кетсем, арманым жоқ! – деп айбат шегеді.

Ал Иманжүсіп болса, заманы жүріп тұрған ірі Ыбырай Жайықбаевтың ұлы Рақымжанмен болыс сайлауына түсер алдында:

Сыйынамын сақта деп құрған тордан,

Сен аянба, Рақымжан, келсе қолдан.

Сеніменен жараймын айқасуға,

Алады бұл бөйгені аты озған! – деп оған кекірейе сөз көрсетеді.

Осылайша ол Құрманғазымен тигдырлас, рухтас, тектес

боп шығады. Оның ешнәрседен қаймықпайтын жеңімпаз үні Біржан салдай еркін шалқитын тарланбозбен де тоғысып қалады. Біржан сал өзін бір сәт елей алмай кінәлі болған қадірлесі Жанбота болысқа:

Жасым быр жиырмада, жасырмаймын,

Басымнан дұшпан сөзін асырмаймын.

Басымнан дұшпан сөзі асып кетсе,

Сен түгіл патшаңа да бас ұрмаймын! – деп қатты ескерту жасайды “Адасқаяқ” өнінде.

Мұндай арлы сөз Иманжүсіптен де шығады. Бірде ол Мен елімде жүргенде жұрттан астым, Менменсіген талыйдың көңілін бастым, – десе, тағы бірде:

Неше жылдай алысып жүргенімде,

Оязы Ақмоланың болды қасым! – деп өзінің әлділер алдында иілмейтін, именішектемейтін, сынбайтын зор рухын танытады.

Бұл-бұл ма, Иманжүсіп:

Шатырлатып сабаушы ем шеттерінен,

Мынау ояз демеуші ем, мынау болыс! – дейтін сөзінде шектен шыққан дүлейдің сөзін айтады.

Иманжүсіптің болмысы еріксіз ойландырады. Төңір мұндай өр намысты адамдарды бір-біріне қиыннан қиыстырып, ұқсас қып жаратады. Мысалы, сұрапыл шабыттың көк дүлейі Людвиг ван Бетховен! “Егер қасірет кеп есігіңді қакса, есігіңді аш та онымен жағаласа түс. Қалыйда жеңіп шық!” – дейтін Бетховен ол! Оның Иманжүсіппен қандай қатысы бар? Бетховен өзі өмір сүрген Аустрияның шірік қоғамын, ез тәртібін жек көрді. Осы пиғылымен Аустрия түгіл күллі Еуропаға сыймай, жойқын музыкасымен бүлік салады. Иманжүсіп болса, иен сахарата ханына таяныш таппай жұлқынған көкжал өнші боп досын да, дұшпанын да қалтыратты.

Бетховеннің өмірінде мынадай оқиға жазылған: “Однажды, когда он ехал с Гете в экипаже, поэт высказал недовольство по поводу частых поклонов прохожих. Бетховен сказал: “Не тревожьтесь, Ваше превосходительство, быть может эти поклонны предназначены мне”. (А. Алышванг. Бетховен. Москва, 1977, 292-бет.)

Дал осындай жағдай Иманжүсіпте де болған. Ол болыстар мен оязбен сілкілесіп жүргенде оны өзі дос санайтын Мәтінің Шәрібі дейтін болыс ауылына шақырып, өк салдырып, еркелетіп, сыйлап жүреді. Араларынан қыл өтпейтін ағайын хандар. Сол Шәріп бір жолы Ақмола еліне белгілі өңшең бір ығай мен сығай игі жақсыларды қонақ етіп, Иманжүсіпті

ардақтап, шырқатып бағады. Көкірегі құсалы ақынқ әнші томағасын сыпырған қырандай жұтынып, ой, бір желпіне шалкиды. Наз-нала сірескен кеудесін босатады. Ағыл-тегіл ән кетеді тоқтамай. Иманжүсіп бәр-бәрінен биіктеп, құдыреттене түседі. Дуылдасқан мерейлі топқа масайраған Шәріп: “Батыр, көрдің бе, бұл үйде кімдер отыр?” – дейді. Сонда ет қызуын баса алмай ысқақтаған Иманжүсіп: “Е, Шәріп, бұл шіркіндер менің әнімді тыңдауға келіпті!” – деп жауап береді. Кейін қуғын-сүргінде жүрген Иманжүсіпті осы ескі досы Шәріп өз ауылында ұстатып береді. Сары далада Сармойын атымен сылан қағып, сағымдай бұлдырап, қолға түспей жортақтаған есіл әнші:

Жапалақ жалпылдайды жәр басында,
Немене жоқтың күні бәр қасында,
Дос болып қас қылғаннан сақта құдай,
Қасқыр да қас қылмайды жолдасына.

Ер емес, қатып екен, болыс Шәріп,
Мен болдым осы күнде тірі ғаріп.
Бір арыз гүбірнаға жіберіп ем,
Білмеймін не боларын арты барып.

Түйенің жығылуы қойдан да оңай,
Қорыққанға қос көрінер жалғыз құрай.
Қолынан бейнеттінің тартса қасқыр,

Сақтайтын оны дағы патша құдай! – деп қыпылыста шерменде болғанның өзінде сол тар қапастың ішінде осылықша “зікір” салады. “Қыз Жібек” операсын дүбірлететін Бекежан батырдың әні – осы “Сармойын” әні!

Композитор Евгений Григорьевич Брусиловский бұл әнді өз операсына қалай алғаны жайлы: “Құрманбек қазақ театр қайраткерлерінің алғашқы легінің ішінде халық музыквсын жетік білетіндердің бірі екенін маған жұрт айтқан болатын. Мен онымен “Жетісу” мейманханасында аады-көпті танысып қалғанмын...

Жандарбековты мен театрдан таптым. Оны тауып алу әсте қиын болмайтын. Театрдың өлдебір тұсынан шу-айғай шыға қалса, сол арада Құрманбек жүр деген сөз.

Жандарбеков Бекежан роліне арналған өндерінің бәрін негізінен алғанда іріктеп қойдым деп бірден сендірді мені. Біз репетиция класына келдік, Құрманбек маған “Жиырма бес”, “Сармойын” және Мәди өндерін (“Үшқара”) айтып берді. Бұл өндерді жазып алумен бірге, біз жол-жөнскей оның дауыс диапазонына бәрінен де фа минор келетінін анықтай

отырдық", – деп жазды. (Е.Г.Брусиловский. "Дүйім дүлдүлдер", Алматы, "Ана тілі", 1995, 74-бет.)

"Сармойын" өні Иманжүсіптің тартысқа толы өмірінің ең қиын, қапалы сәтінің өзін өршіл пафоспен осылайша көтереді. Көбіне Күрманғазы, Біржан салдардың шабыт-қуатын бейнелегенде айтылатын "пафос", "патетика", "оптимизм", "экстаз" деген шырқау сөздер Иманжүсіпке де жарасымды. Хас батырдың дабылы болған "Сармойын" өні енді ғана... енді ғана өзінің отты сөзімен қауышып отыр. Бұған Қайрат Байбосыновтай қуатты, кең тынысты, алапат үнді өншінің ғаламат қарымы керек. Ол солай болады да!

Жоғарыда келтірдік, Иманжүсіптің датқа атанған әулетінің атамекені – Сыр бойы. Сыр бойын жайлаған қыпшақтардың ерлігі, азаттық үшін болған дүркін-дүркін күресі шерлі тарихтың қанды беттері боп есептеледі. Оны мен алғаш рет қырғыздың көрнекті жазушысы Төлеген Касымбековтың "Сынған қылыш" атты тарихи дилогиясын аударғанда Қоқан ханы Құдиярдың түсында болған қыпшақ қырғынының ұлы батыры Мұсылманқұлдың дауылпаз тұлғасынан аңғарғам-ақ. Мұсылманқұлдай ердің бітіспес күресін жалғастырып, ел үшін ғизиз басын кәтерге тіккен датқа – Иманжүсіптің ұлы атасы Тұрғанбай еді. Сырдағы ел Тұрғанбай датқаны, оның батыр ұлы – Наурызбай бастаған ұлт-азаттық қозғалысының жеңімпаз ері Құтпанды (Баймырза), Сарыарқаға сыймаған оның ұлы – Иманжүсіпті еш ұмытпайтын-ды. Иманжүсіптің сергелдең өмірін олар жіті қадағалап, оған жең ұшынан жалғасып, қиын-қыстау күндерде тілектес боп, хабарлас боп отырған. Ол да қатпар-қатпар хикаясы көп ұзақ сыр, оны тарихшылардың, тарихи деректі тірілте жазатын жазушылар мен зерттеушілердің еншісіне қалдырған ләзім. Ал бұл жерде Иманжүсіптің Сыр бойында болған екі сәтін айтқан жөн. Ол алғаш рет 1913 жылы Сырдағы ел-жұртына келіп, аунап-қунап қайтқандығын жазушы Оразбек Сәрсенбай сол кездегі "Қазақ" газетінің дерегіне сүйеніп дол жазады. Иманжүсіптің Сыр бойына екінші рет келіп (1915-1923 жылдар аралығы) он үш жылдай тұрған кезі бір аңсаулы, сағынышты жылдар болса керек. Сөз жоқ, аңсауы да, сағынышы да – Сарыарқа! Әркімнің кіндік қаны тамған жер өзіне ыстық. Балалық, жастық шағы... махаббаты, мекнаты, күресі өткен жер ол. Сыр бойындағы ағайындардың қандай құрметін, сыйын, әлпешін көрсе де жүрек түкпірінде – не қызық, не қасірет көрсе де ешнәрсеге теңгермейтін Сарыарқасы! Осы сезімнің маздаған лебі оның өйгілі "Сарыарқа" өнінде жан шыдатпас тебіреніспен беріледі. Иманжүсіп:

Сарыарқа, хош аман бол, өскен жерім,
Кір жуып, кіндігімді кескен жерім.
Ертелі-кеш тартысып ұлықтармен,
Шұбырып маңдайымнан акқан терім.

Сарыарқа, сайран жерім-ай,
Сағымды қайран елімді-ай!
Үйрек ұшып, қаз қонған,
Айдынды шалқар көлім-ай!

Райхан едім – қызыл гүл қолда ойнаған,
Ерегіскен дұшпанды жай қоймаған.
Бақыт таыр басыннан күн туғанда
Дұшпан шығып төбеге ат ойнаған, – деп бар тағдырына
күр Сарыарқаға ет-жүрегі елжірейді. Бұл өн де өнші Қайрат
Байбосыновтың репертуарынан мықтап орын алды. (Бұрын
Әмика Нұғыманова орындайтын-ды).

Иманжүсіптің қапалы көкірегін қарс айырған бұл өннің
ішкі қуаты зор еді. Ол осы әлуетті қалпымен “Жалбыр”
операсына күрес лебін беріп, оны айбынды рухқа бөледі. Бұл
жөнінде операны жазған Евгений Григорьевич Брусиловский
өзінің “Дүйім дүлдүлер” атты кітабында былай деп еске
алады: “Қыз Жібек” секілді “Жалбырды” халық әндерінің
ауқымында әзірлеуге тура келеді. Спектакльге арқау етіп, біз
халықтың тамаша патриоттық өні “Елім-айды” алдық.
А.Қ.Жұбановтың кенет ықыласы ауып кетіп, ол маған
И.Шаймерденовтен жазып алған Иманжүсіптің “Сарыарқа”.
Мәдидің “Қаракесек” атты әндерін бере қойғаны. Оның күтпеген
жерден осындай ізгілік көрсетуі жанымды тебірентті. Кайткен
күнде де бұл сый өте-мөте орайласа кетті: “Сарыарқа” өн
Жалбырдың мінездемесіне өте дөп келді. Жалбырдың роліндегі
Құрманбек бұл жігерлі өнді келістіре орындап жүрлі”.

Еріксіз таниқаласыз, жойқын сезімді Иманжүсіптің
“Сармойыны” – “Қыз Жібекті”, “Сарыарқасы” – “Жалбырды”
осылайша өзінің өр көңіліндей айбаттандырып, қалай...
қалайша күшейткен демеске лажыңыз жоқ. Неткен пармеш,
бұл!

Сонымен, қазір біздің қолымызда Иманжүсіптің бет-бейнесі
пайқым, сөздері жарқын “Бұғылы мен Тағылы” (“Ерейментау”).
дұрысы – “Иманжүсіптің өні”. Өйткені бұл өмірбаяндық
толымды толғау), “Сармойын”, “Сарыарқа” атты үш кесек өн
бар. Ал біздің көп ойландырып, көп алаңдатып, көп дағдартатын
төрт өні Александр Викторович Затаевичтің жинағында көп
беймәлім сырды құпия ғып мысынды құртады. Біріншіден,

бұл өндердің сөзі сақталмаған, екіншіден, заты ірі, күрделі құрылысы бар өндер. Айталық, Жүсіпбек пен Манарбектей хас әншілерден жазылмаған; төрт әннің құр сұлбасы ғана түскен. Бұл ретте Евгений Григорьевич Брусиловский: "А.В.Затаевич қазақ тілін білген емес, бұл оның жазып алған өндерінің сапасын едәуір төмендетті. Қазақ өндерінің сөз бітімі алабөтен дерлік, оның мән-мәнісі орыс тілінен тым өзгешелеу келеді. Өзгесін былай қойғанда, өлең сөздері ән әуесінің бітімін үйлестіріп, ауқымын меңгертеді, сондықтан да сөз тәркінінің заңдылықтарымен санаспайынша, сөз астарының мәнеріне бойламайынша ән әуесін дәлме-дәл жазу екі талай", – деп зерттеуші жазған өндерге сын көзімен қарайды. (Е.Г.Брусиловский. "Дүйім дүлдүлдер" Алматы, "Ана тілі", 1995.) Атақты композитордың бұл білікті пікіріне келіспеске лаж жоқ. Төрт әннің осы дімкөс халін ойлағанда, қаршығасынан қапияда көз жазып қалған көнігі аңшыдай амалсыз тосыласың. Бірақ Иманжүсіптің жалынды жүрегінің қызуы бәрібір сол өндерде лыпылдап жатыр. Сол жалаң, жадағай нота не дейді?

Бірінші әні "Ей" деп басталады. Бұл – Біржан салдың: "Базарың құтты болсын ардақты елім!" деп Қоянды жәрмеңкесін басына көтеріп, сендей соғылысқан мың-мыңдаған адамды өзіне жалт қаратқаны секілді Иманжүсіптің "концертке шақыру" әні. Ән құлашың кең жайып, қиын иірімдермен қиярдан қайырылады. Бір нотаға қадалып, оны нықтап, шегелеп, бейне бір речетативпен айтқандай өзі жайлы термешілеп айта жөнелгендей әсер қалдырады. Болымсыз түскен ноталардың өзінде оқыс құбылған ритм безек қағады. Жосылуы да, іркілуі де ғажап! Тасыған күш ол!

Екінші ән – ария іспетті жүреді. Тағы да Біржан салдың "Жамбас сипар" әнінің рухы... өткенді қиыла еске салатын, ләззаты тәтті бір элегиялық шалқу. Осы өнде Иманжүсіптің дауыс ауқымы да анық байқалады, ол бір жарым октаваға емін-еркін шарықтап, үнінің өлі мол мүмкіндігіне таң-тамаша қалдырады. Шамасы, Иманжүсіптің дауысы қазақтың дәстүрлі әншілерінің баритональды-тенор дауысы дерлік, бір сирек бітімді құбылыс болса керек. Оның жарқын үлгісі Қали Байжановтың үнімен бізге аян болғаны мәлім.

Үшінші әні – бұл да диапазоны даладай көшелі ән. Басы сәулелі, шуақты мажормен жарқылдап, аяғы: "Ой, дөурен-ай!" дегізетін минорлы оймен бітеді. Иманжүсіп өткен күндеріне сабырмен ойлана қараған.

Төртінші әні – Иманжүсіптің тұңғыш ойы. Қанша тұңжыраса да онда жылт-жылт еткен үміт сәулесі бар. Мөлдір

лиризм аялайды. Осы сәті де Біржан салдың қуатты болмысын еске түсіреді.

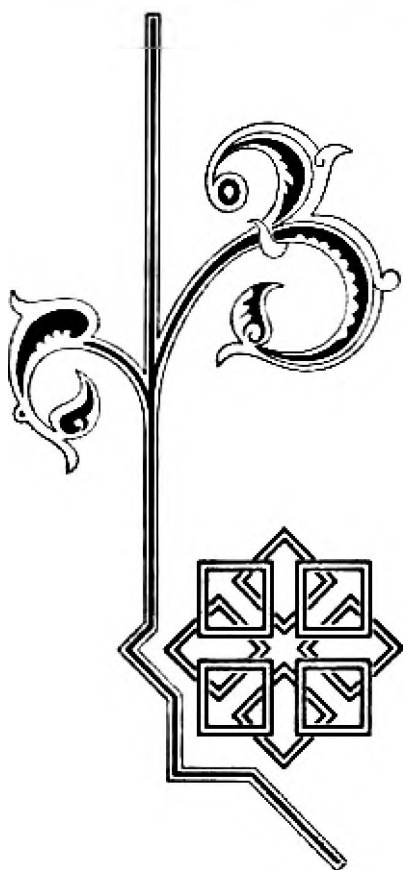
Осы төрт ән... төрт сыр... төрт тарих... төрт тағдыр, мылқау тылсым боп сарсылтады, сарылтады. Сөзі қайда бұлардың? Ендігі азәп – соны іздеу! Ол табылса, құдайдың бергені. Ал табылмай қойса, “Назқонырды”, “Япурайды” тірілткен Иса Байзақовтың үлгісімен “Міне, Иманжүсіптің сөзі!” дерлік алуатп өлең жазып, оны дүниеге қайта әкелу керек. Пушкиннің лицейлік досы Дельвиг орыстың “Вижу чудное приволье” дейтін атакты әніне жаңа сөз жазып керемет тірілткен еді. Осылай етсе... әннің өзін о бастағы классикалық бітіміне сонда ғана келтіруге болады.

Бала кезімнен санама сіңген Иманжүсіп әнінің қилы-қилы тағдырын өз тағдырымдай көрген мұңлықпын мен де!

Иманжүсіп өмірінің архивте сақталған қыруар құжаты қолымда отыр. Оның бәр-бәріне өлмес-өшпес әндері өзек боп тартылған. Ол да алда шертілетін ұзақ әңгіме...

ΕΚΤΗΛΗ
ΕΘΝΩΝ

ΚΑΤΕΒΛΕΨΑΝ
ΘΗΔΕΡ

“ЖЕТІАРАЛ”

“Жетіарал” өмі Қазакстанға баяғыдан таныс. Қыруар халық өнінің бірі ол. Әнші біткен оны көбіне кез-келген қара өлеңмен сырғыта береді. Ол жастық наз, махаббат, өмір философиясы боп әр түрлі көңіл күйін бейнелейді. Бізде бұл әнші тұрақты өйткен жан – Күләш Сәкіева. Оның өзінде де ішкі сыры ашылмайды. Кейде жастар айтады, бірақ өн табиғатына зер салмайды, терің барлап, түсінбейді. Оларға да кино жоқ, өн өз сөзінен ажырап, сипатын, мінезін, бояуын өзгерткен. Тылсым тұңғықта булығып жатқан аңсаулы көкіректің күрсіністі сарынын есер көңілді “әншісімақтар” сезбейді. Сол себепті негізі берік, мығым әнші қотыр тайлақтың жабуындай желпілдетіп, ойнақтатып өксетеді. Сонау елуінші жылдардың аяқ кезінде “Жетіарал” өнінің орындалу мәнерін түзеген әнші Әмина Нұтманова:

Жеті аралдай жер бар ма, елдің көркі,

Құмырсқадай қайнаған қоян, түлкі.

Жетіарал, жерім-ай

Сағындым, елім-ай.

Дүшпан шауып жерімді алғаннан соң,

Қай жерімнен келеді, ойын-күлкі.

Жетіарал, жерім-ай.

Сағындым, елім-ай.

Жүруші едім Жетіарал саласында,

Ор киіктей ойнақтап даласында.

Жетіарал, жерім-ай.

Сағындым, елім-ай.

Шұбырынды ақтұбан заман туды,

Дүшпандарға пана боп, қаласың ба?

Жетіарал, жерім-ай.

Сағындым, елім-ай, — деп мұнды

өуенмен сызылтқан-ды.

Амал не, өн табиғатына зердесіз өншілер өлі де жөнді-жөңсіз қара өлең шумақтарын жамағанын қоятын емес. Әнші “Дүшпан шауып жерімді алғаннан соң” деуі тегін жай ма? Онда тарихтың бір көне кілтінше бар. Есті өншілер осыған ойланар еді. Жөңілдік бармас еді. Аядай сөзі бар “Жетіарал” киелі өңдердің бірі. Ол замана көші аутан бір тайғақ кешу кезінде ата мекені – жеті аралы көкінен бір-бір ұшып, санамен сыртайған елдің торыққан, тосылған шағының болжаусыз үміті боп сай сүйекті сырқыратады. Бұл өн бесік тербетіп отырған уыз арудың қырғын соғыс төрінде жүрген ерін ойлап, езіле өңдеткені секілді хал тілейтін өн. Ән біледі дейтін талай-талай көне көздерден осы өн жөнінде суыртықтап көп сөз сұрайтын едім.

Өткен жылы Мәканшыда Әсеттің жүз жиырма бес жылдық тойына жер-жерден елдік игі жақсылары, ғалымдар, ақын, жазушылар, музыка мамандары, әншілер көп жиналды. Сол той қонақтарының ішінде жұрт назары ірі ғалым Қайым Мұхамедханов ақсақалға көбірек ауды. Қайым Әсет болмысып терең таныған жан. Кешке көріне көзге құртқан өдеби музыкалық мұралар ахуалына тірі куәнің бірі. Той дастарханы үстінде ол кісі бір ауық Әсеттің өнін, тағы бірде хисса, дистиндирын, орайы келген бір сәтте айтыстарын тың тосын деректермен жыр ғып отырды да “-айни”, “Екі жирен”, “Жетіарал” әндеріне де тоқталып, оқис оқиғалар айтты. Мен “Жетіарал” өнінің маң-жйып сұрадым. Қайым ақсақал: “Жетіарал” – әні Зайсанның ар жағындағы жер. Ол – Ертістің тарамдалып бөлінетін тұсы. Ертеде ел күнгеіге ауғанда тұтан жерін салғынып салған әні”, – деп еді.

Шыңжаңға келгелі көп әндерге зер сала бастағаннан “Жетіарал” өні көкейімнен кетпей қойды.

Ал бір күні Шыңжанның ірі кәсіпорындарының бірі – үн заводында біздің құрметімізге қонақасы берілді, отырыс соңы үлкен клубта сауық кешіне ұласты. Қытай, қазақ өңдері шыржалып, би шалқыды. Зиялы топтың ішінде Шыңжаң астық, министрлігі министрлінің орынбасары Елеусіз Тұрақұлы есімді бір бекзат жан домбыра шертіп отырды. Шерткен күйлерін мен білетін едім. “Бұл кісі қайдан біледі?” деп ойлаймын ішімнен. Керей елінің ірі күйшісі, аты аңызға айналған би Бейсенбінің күйлері ол! Менің білетінім – 1978 жылдың кеш күзінде, 1979 жылдың ерте көктемінде Шығыс Қазақстанның Күршім, Марқакөл, Зайсан, Тарбағатай аудандарын екі жолы аралап, өн-күй жазып жүріп алғаш рет Бейсенбідей ерен күйшіге тап болған-ды. Кейін Бейсенбі жөнінде қазақ радиосыдан өміме-концерттер берілді. Сол Бейсенбі, Елеусіз ағамыз Бейсенбінің өмірін кең зерттеген кісі бол шықты. Бейсенбі күйші өзіміздің терең өрістеуіне, араныздағы кісілік қатынасқа керемет дәнекер болды. Елекенді Шыңжанның білімпаз жаңалары көне күй нұсқаларының тарихын біліктілікпен зерттейтін фольклорист ретінде қатты сыйлайды да екен. Оған көз жеткіздік. Елекенмен өміме басында ойда жоқта “Жетіарал” өні сан болды.

– “Жетіарал” қандай өн осы? – дедім.

– Е. елдің зары ғой ол, – дейді Елекен.

– Қандай зары? – деймін.

– Қалмақ шалқынышылығынан қалған өн...

– Сіз де сөзі бар ма?

– Бар.

Ертеңінде Елекен “Жеті арал” өнінің мына сөзін әкеп берді.

Қайран мекені елімнің Бурылтоғай,

Жағасында сайраған бүлбүл, торғай,

Жетіарал, жерім-ай,
 Сауықшыл қайран елім-ай.
 Құт еді ғой саржылмас Үлiнгiрiң,
 Өрбушi едi балығы күрттай қайнай.
 Жетіарал, жерім-ай!
 Сауықшыл қайран елім-ай!
 Қалмақ шауып елімді алғаннан соң,
 Қай жерімнен келеді ойын-күлкі.
 Жетіарал, жерім-ай,
 Сағындым тұтан елімді-ай.
 Жүруші едік Жетіарал саясында,
 Ор киіктей ойнақтап даласында.
 Жетіарал, жерім-ай,
 Тоздың-ау, қайран елім-ай.
 Кіндік қаным төгілген атамекен,
 Қалмақтарға пана боп қаласың ба?
 Жетіарал, жерім-ай,
 Тоздың-ау, қайран елім-ай!

Үрімжіде Шыңжан мәдениетінің даңқын күллі әлемге мәшһүр етіп жүрген екі атақты әнші бар. Бірі – Рафила, екіншісі – Хамит! Рафила колоратуралы сопрано, үні биік, қуатты, әрі мақпалдай жұмсақ, мәлдір лиризм тұнған сирек бітімді ақылды әнші. Хамит – ұлы Карузо тектес ақын, тенор, асау сезімі шалқып жатқан бір шалқар әлем: итальян, орыс, украин, грузин, армян, жапон, болгар әншілерінің әйгілі белканто шеберлерімен терексі тең, негізі берік асыл әнші.

Өзгесін былай қоя тұрып, осы екі әншінің ханьсу тілінде дүние жүзі сахналарында шырылдап жүрген өндерін тек атып қана өт шығайылашы.

Рафиланың әр жанрлы бай репертуарының бұл шет жағасы ғала: “Елім-ай!”, “Елім-айдай” киелі өнді бізде Рахима Мүсібекованың басқа кім айтып еді? Оның аясында де Рахима апай оны осыдан қырық жылдай бұрын айтқан, онысы Сыдық Мұхамеджановтың “-асырлар үні” орпаториясынан бір бөлімі, сөзі Қуанышқ Шығылбаевтікі. Ал Рафилда “Елім-айдың” өзі... өзі! Оркестрмен жан тебіренетей. Одан кейін “Елік-ай”, “Тауһар тис”, “Ақау керім”, “Қаз өсен”, “Мәусымжан”...

Хамит болса “Ой, көк” өнімен таң-тамаша қалдыралы. Бізде бірде бір ер дауысты әнші осы ишi серілік құштарлықпен аша алған жоқ. Хамит оны оркестр сүйемелімен қалың-қалың шұрықтатады. Тек тыңдау керек! Бізде қай білкті тенор Үкімі Ыбырайдың “Гәсқуің” екінші түрін оркестрмен кербез қайырып көрді? Бұл Хамиттың көп өнінің ішінде “Биғыл”, “Наз қоңыр”, “Шағибаяу”, “Қарғаш”, “Ауылы сенің іргелі” өңдері де айтаданбас ғажап мәнер танытады.

Осындай өрелі өндерді мол игерген Рафила мен Хамит маған “Жетіарал” өнін жүректі діріл қактырып отырып жаздырды.

Рафила айтады:

– Жетіарал, жерім-ай,

Сағындым, қайран елім-ай, – дерлік жер ғой ол. Ол – Алтайдың көркі, бір ертегі дүниесіндей боз мұнарға тұнып тұрады. Жетіарал сол Бұрылтоғай ауданының бір ауылы.

Хамит қоштайды:

– Бұрылтоғайымыз Ертіс өзенінің кең жайылып кең, тарам-тарам боп, айнала ағып, көлшік-көлшік боп иіріліп, маржандай жарқыраған сұлу өңірі ғой. Оның Үлңгір көлін көріңіз... аққулары сыланып, сарыала қаздары қаңкылдап жатады. Бұрала өскен ақ қайыны, сынсыған бал қарағайы... мүлгіген көк жыныс... Шығысы Көктоғай, батысы Шіңгіл... Керейлер жайлаған құтты мекен. “Жетіарал” өні осы ұйыған жанның жерге зар қылған жоңғар шалқыншылығының қасіретінен қалған өн ғой. Бәр-бәрін өннің өзі айтып тұр...

* * *

НОҒАЙБАЙ СОҚЫР

Ноғайбай соқыр...

Болсам да өзім соқыр Ноғайбаймын,

Ішінде шарпы топтың жоғалмаймын! – деп дуылдата, гуілдете өн шырқаған бір шерменде мұңлық. Оның еміс-еміс есімін 1960 жылы күз айында алғаш рет академик Ахмет Жұбановтан естідім. Ол кезде мен “Қазақстан пионер” газетінің өнер бөлімін басқаратын едім. Қадірлі Ахаң осы кішкентай газеттің тұрақты авторы болатын. Күйшілерді, сал, серілерді бала тілімен мәлдіретіп жазып беретінді. Сондай бір шығармашылық қарым-қатынаста жүріп бір жолы: “Ноғайбай соқыр деген өнші өтіпті. Соны енді ғана біле бастадық. Оны Ивановский дейтін орыс зерттеушісі жазыпты”, – деді. Мен Ахаңа “Ноғайбай соқыр жөнінде жазып беріңізші” дедім. Ол кісі қинала басын шайқалт: “Ноғайбай соқыр кім өзі? Қай жер, қай елдің ақыны? Зәу-затын да білмеймін”, – деп амалсыз тосылды. Ноғайбай соқырды қозғай алмадық.

Арада біраз жылдар өтті. Ноғайбай соқыр бір сәтке есімнен шыққан жоқ. 1978 жылдың қараша айында Шығыс Қазақстанның Күршім, Зайсан, Тарбағатай аудандарын фольклорлық экспедициясымен аралап, өн-күй жазып, “Қалғұты” совхозында бір кесек бітімді Буратай есімді қарт күйшіден Ноғайбай соқыр есімін естідім. Буратай біраз уақыт Қытайда болған адам. Күйлері терең мағыналы, сырлы, өз сөзі дуалы, ақылды, мығым жан еді.

Бұл жерлердің көл-көсір өн-күйін келер жылы – 1979 жылдың

көктемінде тагы да келіп жаздым. Көп асылынан айрылған есіл ел бұл саларда да “Ноғайбай соқыр” деген ақын болыпты ғай” дегеннен басқа мәзірлі сөз айта алмады.

Алтай, Тарбағатай... Сауыр, Сайқан дейді. Толып жатқан басқа да таулар бар. Бөр-бөрі тұнып жатқан өзгеше бір әуес. Басылмаған құмарлық мені бұл өлкеге 1990 жылдың жазында тагы әкелді. Мен бұл жолы – Большенарым, Қотан-Қарнай жағынан өн тердім. Мұнда да Ноғайбай соқырдың аты жай ғана аталды да қойды.

Біздің әдебиет тарихымызда Ноғайбай соқыр мүлде жоқ.

Ал А.Ивановский Ноғайбай соқырдың өңшілігін романтикалық леппен желтіпте, тебіренге, ойланға жазды. Ол Зайсанға ерекше қызығады, бұл жерді емін-еркін шартайды. Көп игі жақсылармен дәмдес, дос, көңілдес болады. Ел өміріне жіті көз жіберіп, он көрген-білген әсерлерін дәптеріне түсіріп отырады. Бұл жерде ол Қарабәтпақ жидылауын жайлаған бай Садықан Ақағұлының үйінде 1888 жылы жаз айында Ноғайбай соқырды көреді. Қазық жерін көп кезген А.Ивановскийге Ноғайбай соқыр бір кездейсоқ фантастикалық құбылыс болып көрінген. Өзі әр кез таңғала быс шайқаған сахарә дүлдүлдерінен бұл Ноғайбай соқыр тіпті өзгеше. Ол: “Қырғыздардың (казактың. – И.Ж.) арасында жүріп олардың данқты ақыны, әрі өңшісі Ноғайбайдың есімін естімсізге бола ма? Ертістен өтсен ғана болғаны, онда бұл есімді білмейтін бірде-бір түкпірші таппайсың”, – деп бастайды. Ол тамсана жазып отырып, өзі болған Зайсан, Шілікті алқабын, Түйетас, Сарытау асуларын, Алтай, Тарбағатай, Сауыр тауларын жайлаған елді жақсы білетінін, олардың Ноғайбай соқырсыз қызығы өтпейтінін айтады. Тіпті, ол Ноғайбай соқырдың үнін тыңдау үшін “Аспан әлеміне баруды қиялдасаңыз да” деп оны әуелетіп-ақ бағалды. Шынында оған Ноғайбай соқырдың фантастикалық бітім танытуы тагы қандай уәжді керек етеді? Керемет!

Енді оған “Соқыр” деген сөзді қоспақтай бермей, дүн-дүние сырын, өмір құбылысын, табиғат гажайыбын жайнаған жанары бар ғұламадай көрген Ноғайбайды Ивановский жазбаларымен біраз әрлендіріп, әулеттендіріп көрелік:

“...Ноғайбай өңі тыңдаушыларды несімен сонша қызықтырып ұйытады. Оны біразен тыңдаған кісінің өзі басқа өңшілерді тыңдауға зауқы онша бола бермейді. Басқа өңшілер өздерінің ән жырларын батырларға, данқты хандар мен сұлтандарға, олардың бүкіл қырғыз ордасына жасаған ұлан-асыр тойларына арнап шығарса, Ноғайбайдың лебізінен осыған ұқсас ешнәрсе естімейсіз. Оның өңдерінен халықтың қайты-қасіреті, наразылық шағымы, толып жатқан мұң-зары естіледі. Сондықтан Ноғайбайдың әр өңі тыңдаушылардың көкейіне қоңа кетеді, олардың жүрегіндегі асыл

сырларын қоспайды, незік, жанды жерлеріне дәл тиеді”.

Ивановскийдің Ноғайбайды қалай келестіргенін дәл көрсетелік: “Бұл – 1888 жылдың аяқ кезі еді. Ол сағаттық ұзақ жүрістен кейін Сауыр тауын етектеген жалғыз аяқ жолмен кешке таман дегенде Садықанның ауылына жеттік. Ауыл үш жағынан қоршалған, бір қазан шұңқыр ойпаң жерге орналасқан екен”.

Бұл – қара күздің түскен мезгілі. Қара суық. Қар аралас жаңбыр төгетін кез. Ауыл ықтасын жерді сіңілейды. Ивановский келгенде өзінің “тамыры” Садықан ауылының үсті нөпір топ, қиырталған көп ат, “біреу қайтыс болған ба?” деген суық ой дір еткізеді. Сәлемдесіп, үйге кіріп жайласып, жән сұрасып, оның “Москвалық кокак” екенін айтып, Ноғайбайды да таныстырып өткенде, тамыры Садықанға разы болған Ивановский “мен де атыма көптен бері қанық болған осы өңіріні көруге Садықаннан кем қуанғаным жоқ” дейді. Ноғайбайды көрген сәтте қазақ жерін көп аралап, хандар мен сұлтандардың қанатын қорғалап, паң көкірек танытып, өзінің сән-салтанатымен төкаппарланып, кекірейген небір ақындар мен өншілердің зор сәулетін қас-қағым сәтте елестетіп үлгірген Ивановский ақбаз үйдің ішіндегі ырталған иті-жақсылардың арасынан Ноғайбайдың күдіретті бітімін іздейді. Ол өзінің іштегі беймаза сезімін: “Есік жақта, қырғыздардың елеусіз ғана “босаға” деп атайтын жерінде шарт жүтініп, бір соқыр қырғыз отыр. Тұр-албетіне қарағанда елуді қусырған деуге болды, бірақ ол одан әлдеқайда жасырақ екен. Кейін білдім, ол небәрі отыз үшке енді ғана келіпті. Құдды бір жалшы, жұпыны киінген, киімі бейкүнә денесін өрен жасырған, бір алба-жұлба шоқпыт өншейін. Екі тізесінің үстінде жан серігі – домбырасы жатты”, – деп суреттейді.

Ноғайбай күздің сол бір қоңыр кешінде талассыз шырқайды. Ивановский оның өзі хақында айтқан өңіне ерекше толқиды, ол оның рухталық төржімасын былай келтіреді: “Мен анамнан туған кезімде күн бе еді, түн бе еді – білмеймін. Егер күн болса, онда білемін: сол кезде ашық аспанда күн көзі жарқырамады, оның алтын нұры өзіне тиіп тұрған тау құздарын жылытады, алыстағы қиырға сәулесін төкпеді. Сорлы анам мені тапқан кезде оның қырым-жырым лашығына күн көзінің жылт еткен ұшқыны да түспеді. Егер сол кезде түн болса, онда білемін: аспанда күміс ай қалқымалы, жақұт жұлдыздар жанған жоқ, сол жұлдыздың біразе бірі жанш туған маған қарап күлімсіремеді. Мен түн-түнекте тудым, сұмыр бойы қараңғылықты қарманумен келемін. Мен ақ сүтін смізген анамды да, еркелетіп сүйген өкемді де көргем жоқ, оларды танымаймын, өзімнің өйелімді де, баламды да танымаймын, сіздердің ешқайсыңызды көрмеймін, танымаймын.

Бірақ Алла мен Мұхамбет пайғамбардың өмірі күшті.

Олардың ісі бізге кұпия. Олар маған көз бермесе де басқын берді. Олар маған сондай сезгіш, өте нәзік есту қабілетін берді, ондай пәрсе, білмеймін, кез-келген жанда болар ма екен? Ол, менімше, тек Алла мен Мұхаметте ғана болады”.

Міне, біз білмейтін Ноғайбай! Міне, бізге беймәлім көп өннің бірі!

Ноғайбай енді бірде былай дейді: “Кұдай мені сақ құлақ қып жаратты, мен жан-жағымда азынаған мұң мен зарды қалай естімеймін? Жоқ, мен оларды естідім, бәрін естідім. Туып өскен даладан, барлық таулардан естідім. Күллі ағайын-тауыстарымнан шеккен қайғысы менің де жаралы жүрегімді кернеп, күйдіреді, азап ол, оны тілім-тілім етеді...” Бұл – екінші бір өні.

Ноғайбайдың іріленетін, азаматтық үнінің пәрменді естілетін түсы “Жатақ” деп аталатын тағы бір жүрек ұйытатын өнінде екен. Ол сақталса, қані! Оны да біз Ивановскийдің прозалық тәржімәсі арқылы нобайлап қана көреміз... “Ол (Жатақты айтып отыр. – И.Ж.) жүздеген талай пендені мекен жайынан айырды, кіндік кесіп, туып өскен жерін қайға көрместей халге ұшыратты, осы бақытсыздық, шарасыз хал, тегі, ешкімнің көңілін селт еткізбейді, оның қиянатына ешкім таңырқамайды...” Бұл – Ноғайбайдың Ивановскийді буып тастаған үшінші өні.

Өр өнінде “далада тудым” дейтін Ноғайбай: “Ол тірілгенде біз де тірілеміз. Өзін көлеңкелеген бұлттан шыққан күн бұрынғысынан да жарқын, шұғыла тарататыны тәрізді, еңсемізді басқан суық, қара бұлт айыққанда, біз де өткеннің бәрін ұмытып, әіл-батпан қайғыны серпіп тастап, өмір сүреміз, кеудемізді керіп, еркін тыныстаймыз... Ол кезде мен де мұндай болмаймын: қос шекті домбырамды басқаша күйлеймін, басқаша тартамын, өнді де басқаша шырқайтын боламын!” – деп патетикалы сезім шалқуына бөленеді. Ол зар төгетін Ноғайбай емесі Мұнысы қандай өн болды екен? Ивановский бұл өнін, бәлкім, тыңдады, не тыңдамады. Бірақ ел жүрегі Ноғайбайдық мына бір “Өр Алтай” өнін ұмыта қоймапты:

Өр Алтай, жайлауыңа келер едім,
Көркінді көзім болса, көрер едім.
Сауырдың сай-саласын серуендеп,
Жемісін қызыл жидек терер едім.
Желілеп бие байлап саудыраp ем,
Аспаннан ақ меруерт жаудыраp ем.
Кенелтіп Манырақтың кең етегін,
Ұрпаққа абзал мұра қалдыраp ем.
Күн болсам, шұғыламды төгер едім,
Түнерген қара бұлтты бөгер едім.
Тамырын арамдықтың жұлып тастап,

Ұрығын адалдықтың егер едім.
 Күс болсам, канат қуып келер едім.
 Адал деп барлық жанға сеіер едім.
 Шәліркеп, шәдегенді сусындатып,
 Су тасып қанатыммен себер едім.
 Жанбыр болсам нұр болып жауар едім.
 Жұлдыз болсам жарқылдап жанар едім.
 Мекенін гадалаттын білген болсам,
 Жан қиып, жиян кезіп барар едім.
 Су болсам, өзен болып сарқырар ем,
 Мәлдіреп ақ күмістей жалтырар ем.
 Көгертіп жердің бетін гүлге орап,
 Бақытты ғайыптағы шақырар ем.
 Ертістің асау суын бөгер едім,
 Аясын бау-бақшаға бөлер едім.
 Жарасам жан біткеннің керегіне.
 Армансыз ақ өліммен өлер едім.
 Қолымда күдіретті күшім болса,
 Бірдей ғып адамзатты теңер едім.
 Алапп жан иесін адастырмай,
 Тең бөліп ризығын берер едім.
 Сонда мен көл-дариядай толқынар ем,
 Бийымды қуанышка толтырар ем.
 Өлсем де қайта тұрып, бас көтеріп,
 Шаптанып көр үстінде отырар ем!

Бұл өнді осы күйінде толық нұсқа деп айтуға болмайды. Ол ауыздан пұызға тарап, қолдан қолға жеткен. Кей жері кетіп, кей жері "қолы епті" біреулердің "әдіштеуімен" (мысалы, "Ұрпаққа абзал мұра қалдырар ем" деген жолдағы "абзал" сөзімен "әшекейленуі") "жымы білімбей" кеткен. Ел кейде бұл өнді "Күдіретті күші болса!" деп де атайды. Ивановский оның өзін қоршаған өмір құбылысын көзі бір адамнан артық "көретініне" еш нәрсені теңгермейді. -ажап қой, "Аспаннан ақ меруерт жаудырар ем", "мәлдіреп ақ күмістей жалтырар ем..." жауын мен су емес пе?! Сол екі кереметтің түсін анық көрмей ме Ноғайбай! Көргенде қандай?

Енді мен дәл осы жерде Ноғайбайды Үрімшіде. Баян Өлтііде жеттегенімді айтайын.

1993 жылдың ақпан айында Үрімшіде жиырма күндей болдым. "Дәли" қонақ үйінде жаттым. Қазақ өнін зерттедім. Шынжандар ар кезде шыққан қазақ әндерінің жинағын түгел тауып алдым. Соғардың бірде-бірінде Ноғайбайдың өнін кездестірмедім. Бірақ бір кезде осы өңірде болған Бұрғатай ақсақалдың Ноғайбай есіміне тағыс екендігі көкейімнен кетпей қойды. Семей, Өскемен жағынан

Шыңжанға ауғын жұрт бәршылық, әлемғайып “сол шіркіндердің бірі болмаса бірі әкелген шығар Ноғайбай өнін” деген бір түйткіл маза бермеді. Ал, бір күні... сол қонақ үйінде маған осы елдің бұлбұлы, әнші Рафила, әнші жігіт Еркінбек... тағы бір ақын, журналистер, мұғалімдер келді. Солардың ішінде Еркінбектен мен “Дүние” әйгі жаздым және ол маған бір ескілеу магнитокассета берді. Диктофонға салып ойнатып қарасам, бірі – Әсеттің “Ардағының” белгісіз үшінші түрі және... және Ноғайбайдың әні... Білмеймін, сол сәттегі қуанғаным... Оны тілмен бейнелеп жеткізу еш мүмкін емес. Тағы да керемет демеске шарам жоқ! Сонда... сонда мен Ивановский жазған мына жолдарды еске түсірдім: “Күбір-күбір сөксер сап тығылды, шу басылды, тылсым тыныштық мұлтүтті, бәр-бәрі Ноғайбайды көздерімен жеп барды. Тағы да домбыры шегі дір ете түсті, ол күшейе-күшейе белек-белек етіп, бірте-бірте баулаулай беріп, үзіле-үзіле – ақыры тағы да түнгілік тыныштық орнады. Бәрі жым-жырт, сол ұйыған сәттің шырқын бұзғысы келмейді. Ноғайбайға бір тостаған қымыз ұсынды. Ол құмартағы сіміріп алды. “Ей, жігіт, – деді діріл қаққан Ноғайбайдың үйі кенет қатайып, сондай жарқын естіліп – Ей, еркебұлан ерлерім... басбалалар... бәрің... бәрің... көрің мен жасың, ақсақал, қарсақал... отынасыларың... бәрің құлақ салыңдар әніме... сорлы ақынды тыңшап көріңдер... тыңдаңдар не деп шырқар екен бұл бейбақ!” – деді. Ізе Ноғайбай шалқып жөнелді...”

Ивановский өлгімесінің дәл осы жері “Ноғайбай соқырдың әні” аталып, бізге ғайыптан жетіп, ойды жоқта Қытай жерінде табылып, менің қолыма тиген қазақ әнінің бір інжу-маржаны дерлік әнді тұрп менәсіп отырғандай көрініпті. Ноғайбай өзін тәйірдей күтіп, алпысжетеген алқалы топ алдында даусын осы әппен ашқан. Бұл – Біржан салдың “Ақсақалы”, Ақан серінің “Майда қоныры”, Әсеттің “Інжу-маржаны”, Үкілі Ыбырайдың “Талқыны”, Естайдың “Жай қоныры” секілді басқа да өн сұңқарларының “Мен”, “Мен өзім”, “Мен едім” дейтіндей, иә, өн-паспортына айналған әндерімен терістей тең, ірі, сүйекті, кесек өн.

Кейін сол Үрімшіде аса көрнекті тарихшы, ірі әдеби фольклорлық нұсқаларды көп білетін ғалым Нығмет Мылқановтан біраз білгіштер мен жазушы, журналистердің алдымен “Аңшының әні” мен “Ноғайбай соқырдың өнін” Қытай жеріне кімдер жеткізугі мүмкін, – дегеніне, ол кісі: “Мұндай күрделі терең, асқақ, қиын әндерді бір сақтап, Әсеттей әншілер сақтап, жеткізеді. Ел ішінде де елеусіз жүретін әншілер болады, кейде фольклорлық баға жеткісіз дүниелерді сондай жандардың аузынан жазып алдық. Өлті әндер келсе, Әсетпен бірге келді”, – деді. Бірік біразе-бір ғалым, не зерттеуші Ноғайбай соқырдың отын естігені болмаса, затын білмейді. Олар менің көңілімді Монғол қазақтарына қарай бұрды.

Сол 1993 жылдың шілде айының сегізі мен он алтысы күндерінің аралығында мен профессор Тұрсынбек Кәкішев басқарған экспедиция (өл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық университеті филология факультетінің қазақ әдебиеті тарихы мен сыны кафедрасының жанынан ұйымдасқан қазақ диаспорасының рухани әлемін зерттейтін ғылыми фольклорлық-этнографиялық экспедиция) құрамында Моңғол қазақтарының өндерін зерттедім. Көп хикаясы ашылған сол өндердің ішінде "Ноғайбай соқырдың өні", жоғарыда келтірілген "Өр Алтай" өні қаламымызға ілікті. Ол екі өнің үзік-үзік шумақтарын, тіпті кейбір жетім жолшырын өзі ақын, зергер, ұста Даниял ақсақал, ескі әдеби мұрағы көкейіне көп түйген, шешесі ақын Қарамес ақсақалдар жаздырды.

Осы екі елден табылған пұсқа қалай екен? Соған дән қоялық. Шыңжін жағы айтқан түрі:

Көзіне Ноғайбайдың айран тамған,
Бұл айран өкінде жоқ, қайдан тамған?
Болса да өзінде жоқ, елінде бар,
Жүргенде іркіт пісіп, содан тамған.
Қайырмасы:

А-А-Ай!
Көтеріп қой, жұртым,
арыдай, арыдай,
ары, ары, арыдай!
Болсам да көзім соқыр Ноғайбаймын,
Ішінде шаршы топтың жоғалмаймын.
Алдында ағалардың өнге салып,
Құрбыдан орамал, шыт неге алмаймын.
Қайырмасы.

Өте қызықты нәрсе. Өннің "Алдында ағалардың өнге салып" деген жолы Ноғайбайдың жастығын аян етеді, әрі жаңағы Ивановскийдің алдында жұртты арбап, буып тастайтын көріністі тағы бір жалт еткізеді.

Баян-Өлгідейгі Даниял мен Қарамес не берді?

Даниял:

Ноғайбай, көзіңді алды көрмесін деп,
Түліне жын-шайтанның ермесін деп,
Қай молда кітап ашып көрген екен,
Соқырға қайыр, зекет бермесін деп, — келетін шумақты қосты.

Бұл шумақтың алдырғы екі жолы — Шөже, Тоғжан және Балым соқырлардың өндерінің бастапқы екі жолын дәл қайталайды. Осы екі жолдың зары Ноғайбайда да жүр. Төрт заңғар екі

жолдың шерлі сөзін бұл қандай ғана далме-дал айтқызып тұр?! Шөже мен Тогжан Көкшетаудан, Балым Атырау жағынан, Ноғайбай Алтай, Тарбағатайдан!.. Төртеуі де өнін бір сөзбен бастайды...

Ал Қарамес айтады:

Көзіне Ноғайбайдың айран тамған,

Ол айран өзінде жоқ қайдан тамған?

Қараместің есінде қалған бұл екі жол Шыңжаңда айтылатын нұсқимен бірдей. Тек бірі – “бұл айран” десе, екіншісі – “ол айран” дейді. Мағынасына еш нұқсан келіп тұрған жоқ. Бұл – фольклорлық мұраның сақталу табиғатына тән құбылыс, ол солай еркін қисықтасып, үйлесіп жатады. Қараместің тұрған ауылы Сақсай деп аталады. Қараместен Ноғайбай жөнінде суырттақтап сыр тартып отырғанда бір кісі оған:

– Әлгі Ақыт ақын мен Зымыра кемпірі айтпайсыз ба? – деп қалды. Ол бұл сөзге елен ете түсті де, разы бола бас изет:

– Айтайын... айтайын, – деді.

– Біздің Жөңтекей ішінде Ақыттан тараған талай сөз бар. Сол өңгімелерден... – деп қойды бір жігіт.

Қараместің шүңірек отты көзі шоқтық маздап, қозғалақтап, лекілдетсе сөйлейтін калпымен:

– Сөз неден шығып отыр? Ноғайбайдан... Ноғайбайды Ақыттың бір-ақ сөзі тірілтеді. Ноғайбайға зар қылған жиырмасыншы ғасырымыз. Бұл ғасырдың ауыртпалығын сол Ақыт:

Өңіме сұрау ақыннан,

Ғадыл болмақ ақылдан,

Кім құтылып, кім қалмақ,

Жиырмасыншы ғасырдан,

Мен бір жүрген тауықпын,

Мезгілсіз таңда шақырған, – деді ғой.

Жиырмасыншы ғасыр талай Ноғайбайлардың атын өшірді. Бірақ Ақыттардың сөзін өлтіру мүмкін бе? Ақыттан қалған бір ауыз сөз Ноғайбайдың әлгі жалғыз өніне сәуле түсіреді.

Ақыттың өзі Алтай Керейі. Ол шымсы 1926... не 1928 жылдары Қобда бетіне келіп жүріп, бір үйде қонақ бол отырады. Ақытты естіп, тоқсан бес жастағы Зымыра деген кемпір келіп амандасады.

Зымыра Ақыттың қолынан сүйіп:

– Ақыным... көрегенім... көсетен көгерсін! – деп батасын береді.

Ақыт та қолма-қол:

Тоқсанның келдің бесіне,

Күлділдің берген несібе.

Жүзіңе қалды-ау, бес-ақ жыл,

Асығасың несіңе?

Жүз он беске келгенде,
Шіркенесін көсіле, — дейді.

Ақыттың айтқаны дәл келеді. Сол Зымыра жүз он бес жыл жасапты.

Осы Зымыра жас кезінде аншілігімен, ақындығымен көзге түседі. Түйғындай жұтынған өткір қыз бір үлкен ду-ду жиын үстінде Ноғайбаймен сөз қағыстырып:

Көзіне Ноғайбайдың айран тамған,

Ол айран өзіңде жоқ, қайдан тамған? — дегенде. Ноғайбай да іле:

Болса да өзімде жоқ, елімде бар.

Жүргенде айран сұрап содан тамған! — деп, қызды кілт тоқтатып, одан өрі қарай өзінің кім екендігін айтып, төпей жөнеледі.

Кейін Зымыра қызбен осы айтысы ел жүрегінен өшпеген әйгілі өніне өлек болады. “Ноғайбай соқырдың өні” — деген өні — осы!

Ноғайбайдың “Өр Алтай” (“Күліретті күшім болса”) өнінің үш шумағын білетін Қараместен енді оның да тарихын сұраудың рөпі келді. Қарамес ол үш шумақты:

Өр Алтай, жайлауына келер едім,

Көркінді көзім болса, көрер едім.

Сауырдың сай-саласын сайран етіп,

Жемісін қызыл жидек терер едім.

Желілеп бие байлап саудырар ем.

Аспаниш ақ меруерт жаудырар ем.

Кенелтіп Маңырақтың кең етегің,

Ұрпаққа мәңгі бақи қалдырар ем.

Күн болып шұғыламды төгер едім,

Түнерген қара бұлтты бөгер едім,

Тамырын арамдықтың жұлып тастап,

Ұрығын адалдықтың егер едім, — деп лық еткізіп төге салады да:

— Бір ұлан жазда Алтайдың хан жайлауында ұлан-асыр той боп, ел дуылдасып, ат бәйгесін күтіп отырады. Беймаза жұрт ашдамсыздан толқып, Ноғайбайды ортаға алып, “аттар келгенше күліретіңізді бір көрсетпейсіз бе?” депті. Ноғайбайда іркілу жоқ, осы өнін сол кеу-кеудің үстінде шығарыпты. Шешем ескіше кітап жиган гүлпа, акын кісі еді, Ноғайбайды көрген, жаңағы сырды бізге жыр қылып айтушы еді. Өткен, өлі есімде жоқ, — деп тоқтады.

Өр сөзі жпқұттай жарқылдаған Ноғайбайдан тағы не бар? Өр кез том-том боп шыққан “Қазақ әдебиетінің тарихын” ашпай-ақ қойыңыз, онда Ноғайбай жоқ. Кешегі Қазақ энциклопедиясында бар шығар? Бар. Өйтеуір аты жүр. Оның бар өмірі үш-төрт

сөйлеммен қысқа ғана қайырылады: “Шығыс Қазақстанда XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген белгілі ақын, әрі өлеңші, композитор “Асқар тауда асыл көп”, “Шәкен болысқа” “Күдіретті күшім болса” атты ән, өлеңдердің авторы. Орыстың этнографы А.Ивановский Москва университеті жанынан шығатын “Этнографическое обозрение” (1889) журналында Ноғайбайдың өткір тілді, өжет ақын болғандығын айта келіп “оның өңдерінен халықтың қайғы-қисіреті, наразылық шағымы, толып жатқан мұң-зары естіледі”, – деп жазды. Сондай-ақ “Оның өңдерінде жарқын болашаққа деген зор сенім де бар еді”. Ноғайбай туралы энциклопедиямыздың бар айтқан сөзі осы. Бір қызығы, оның туған, өлген жылы белгісіз деп жазған. Туған жылы қалай белгісіз болады? Бір-бірін Ивановский ап-анық жазған жоқ па? Ивановский Ноғайбайды алғаш рет 1888 жылы көрді, “ол небәрі отыз үшке енді келген екен” дейді. Есептегіз, Ноғайбай – 1855 жылы туған боп шығады. Ал өлген жылы? Бұған Алексей Толстойдың “Ұлы адамдардың туған күні болады, өлген күні болмайды”, – деген сөзімен жауап береміз.

Ноғайбайдың бір өлеңі – “Асқар тауда асыл көп”.

Асқар тауда асыл көп,
Атылы сөзде ақыл көп.
Атадан алғыс таппаған,
Өмірде өтер масыл боп.
Шәлдесем сусын беретін,
Жан ашитын жақын жоқ...

Бұл Карамес ақсақалдың “Ноғайбайға шыр бітпеген. Елден алғанын елге берген. Жомарт, Мәрт. Өз сүйегінен сүйеніші болмады, тірегі, сенгені ел болған”, – деген сөзіне жап кіргізеді.

Ел үстінен күрпілдеп тұмыр кешкен Ноғайбайдың еркелігін жақтырмайтын, күндейтін бір қытұмыр Шәкен болыс деген болған. Сол жазған өзін мақтартық бір сөз айтқыза алмаған Ноғайбайға бір жолы қатты тиіседі, “қақсама!” дейді. Сонда Ноғайбай:

Мен айтамын өлеңді арымға арнап,
Жүрек қағып, қайтқан арымға арнап.
Мен емеспін, пайда үшін ел қыдырып,
Көрінгенің сарнайтын малың арнап,
Ақын – дария, адамға білім – теңіз,
Жомарт жүрек, күш қайрат екеуі егіз.
Күшті білек, сезетін ойы-төз,

Шәкен болыс сондықтан болғын семіз, – деп қасқайып тұрып, үнін шығармайды.

Сол Шәкен болыстың сасық ырысынан не қалды қазір? Қыс мұра, кімге игілік ол? Бай бір қыстық, ал ақын сөзі өшпес ме? Ноғайбайдың бұл сөзі ақынның, өншінің парқын аспандатқан

Бірің салдым "Азсақак", Ақан серінің "Кенсер", Үкілі Ыбырайдың "Шалқым", Шашубайдың "Ақ қайың" өлеңдеріндегі бәйке те, қасиетті өнерді идеял тұтқан кей өрені, асқақтықты көрсетеді. Ноғайбай "кедейі сабап, байды жасқай" сөйлейтін ақын емес, ол өзінің зәңгілігіне де қорынбайды, тағдыр тәлкегіне бас иіп берілмейді. Шіркіннің рухы қандай зор еді!

Ноғайбайдың жан тебіренер бір жоктауы Мырзаш батырға арналған.

Біздің Байн-Өлгийге жасаған ғылыми экспедициямыздың құрамында фольклорист ғалым, Шоқан атындағы сыйлықтың лауреаты Зуфар Сейтжанов та бар еді. Ноғайбайдың осы жоктауын Зуфар біледі екен. Таза ғылым тілімен сөйлейтін Зуфар Мырзаш батырдың кім екендігін аз сөзбен-ақ тарихи дерек қып айтты.

Мырзаш батыр... Ол қайысқан қара орманды қалың Найманның тарих ұмыттырмаған бір батыры. Кезінде Жоңғар қалмақтарымен болған соңғы соғыстарда қол бастаған ер. Ұранхай, Дүрбіттерді де түре қуып, туған жерге жау аяғын аттатпаған. Ол Моңғол даласын, Жоңғарияның батысын жақсы білген, сол себепті саяхатшы Пржевальский Мырзаш батырды өдейі іздеп келіп, оны жолбасшы етіп, Шығыстану сапарымен танысқан, Тибет, Лобнурға барған. Одан 1877 жылы Мырзаш батыр Пржевальскийді Гушуңыға шақырған. Пржевальскийдің шығармаларында қырын қарап отырған, шоқша сақалды, шекпен киген Мырзаш батырдың суреті бар. Оны Пржевальскийдің өзі салған. Мырзаш батырды С.Нұралин, Е.Ахметов, К.Ниязбековтар жырлаған. Ал "Мырзаш батыр" атты жырда өлгі суретті Пржевальскийдің салғандығын дәлелдейтін "суретімді тартып алды" дейтін жолдары бар. Мырзаш қабағы қатыңқы, сондай сұсты кісі болыпты. Сол Мырзаш батыр дүниесі салады. Ноғайбай келіп жоктау айтады:

Көрмеймін-ақ деп едім,
Табытыңды көрдім мен.
Анық ажал келмей-ақ
Тірідей бүгін өлдім мен.
Ел қорыған арысым,
Қайғыңа жұртты көмдім сен.
Еліңе туған келіпсің,
Бір шыбындай жаныңды
Ел үшін ақыр беріпсің.
О, батырым, сабазым,
Тағдырдан болдың сен жазым,
Көнбес іске көндірді,
Бұған жоқ-ты дажым!

Осы жоқтаудың өзі де әуез бен сөздің бір деммен күйіліп түскен болмысынан Ноғайбайдың ерен компактор болғандығын танытады.

Ноғайбай... ақын... әнші... композитор... Композиторлық күдіретінің зор болғандығына куә – жалғыз өңі. “Ноғайбай сұжырдың өңі” дейтін Шықжаннан табылған өңі. Ол сондай шұжық, жарқын, лүп-лүп еткен бір беймаза жүректің шектен тыс шұжық кетуі. Ол лыпылдайды, сөйлейді зорға тежелген алапат күшпен лебін шым-шымдап шығаруы қандай, қиямет! Қандай ләззіт о! Жа, қанша жанысаң да қара сөз өн болмайды. Ұлы Шопен айтқан: “Сөз біткен жерден музыка басталады”, – деп. Екінші дүйім жұртқа есіл Ноғайбайдың найзағай отындай жарқылдаған сол өнін үні қуатты жас өңші Жоламен Құжияновтың шырқауымен тарптамын.

Ноғайбай... Ноғайбай... Оның тегі әу-заты кім? Бұл мәтасы ой мені Семей жағына жетеледі. Аяғөз, Таскөскен аудандарының ауыл-ауылдарында ырғалған семіз наймандар бір. Ноғайбайды Тобықтылар да күткен. Осы жерлерде өңшілердің қым-қияш оқиғалары шертіледі. Осының бәрін ойлап аңсайтынмын. Ақыры 1994 жылдың сарымала күзін дәл осы өңірде өткіздім.

Сол күндердің бірі еді. Дәл айтсам, қыркүйектік оны білгінды. Қарақол деген ауылда кешегі бір күндері осында директор бол істеген, бүгінгі зейнеткер ағашы, саятшы, атбегі атанып, небір жүйріктерімен мерейі көтеріліп, өңгілі тұлғар “Талымалы” бір ұрпағын өбектеп, балтап отырған Әбілқасымның үйінде сусел өңгіме Ноғайбайға кел тірелді. Сол тосын сырға куә – осы ауылда тұратын Мұрат ақын (Төлеу Көбдіқовтей ірі ақынның ұлы), өңші Қажыбек Бекбосынов және Ноғайбайдың терең тарихы қаламтадай үрлеп маздатқан суырып салма ақын, сатира-журналист Тоқтархан Шәріпжанов еді.

Әбілқасым орағытып-орағытып сөйлеп, Семей топырағында туған өңі атышулы күлдіктердің тарихына кіріп кетті. Солар туралы жазған хикаяларын көрсетті. Сол дүлдүлдердің ішінде Мұхтар Мағауиннің атасы қосатын пырақтар да жүр. Тоқтархан білсе менің тек... тек... Ноғайбай деп ұмсына тілеп отырған кәміл дітімді түсініп, өңі Шығыс Қазақстаннан Ноғайбай жайында жарытымды ештеңе ести алмағаныма намысы келді ме, өңі білетін қария сөздерін таңғалдыра тереңнен тартты. Бұрыннан сырлы, дос, көңілде Әбілқасым:

– Сөздің нарқы білмейді, нарқы біледі... Сен өңі Ноғайбайдың еліне жақсарлас жатқан Күршімнің бергі бетіндегі Абақ Керейдің отын Шимойынысың, ытып жатқан Қаркерейдің бүгі-шігісін жақсы білесің... ұстазың Шәкір Әбенөвтен талай сөз алдың ғой... ал сөйле, Барқы... сөйле, – деп Тоқтарханға жол берді.

Тоқтархан сөйледі:

— Семейде газетте істеп жүрген кезімде Өскеменмен екі араны жол қылдым. Осы төңіректегі көп жер, көп елдің дәмін таттым. Бір қызықты келісім — аң ауладым, ауыл-ауылдан қария сөздерін тердім. Көкейге түйген бірер сөз — Ноғайбайға байланысты сөз. Оның зәу-затының кім екендігін Найман шежіресінен шығаруға болады.

Ноғайбай — Ақ Найман...

Найманнан — Белгібай — Сүгірші — Төлегетай, одан — Қытай, ол жпс өледі. Қытайдан калған төрт ұл — Қаракерей, Төртуыл, Садыр, Матийлы Төлегетай өзі тәрбиелеп өсіреді. Осы төртеуінің ең көбі, тұтас Найманды ұстап тұрған сауырлысы — Қаракерей. Қаракерей Бйымс, Байсынык боп екіге бөлінеді. Енді Байыстың бес баласын атасак, Ноғайбайға жақындай береміз. Бес Байыстың ең үлкені — Мұрын (Мұрыны үлкен бөйбішеден), Сыбан (бұдан Ақтайлақ би, Сабырбай ақын, оның ұлы, қызы Қуандық ақын, ол Керейге ұзатылған, мына отырған Мүрптің әкесі Төлеу ақынның шешесі. Бұлардан жиыны он жеті ақын шыққан), Қыржы (шын аты — Мәмбетқұл) Тума (Шыңғожадай батырды берген ел), Тоқпақ Байыстан — атакты Жолымбет би!

Бізге Ноғайбайдай кереметті берген осы Жолымбет! Ол қалай дейсіз ғой?

Күндердің күнінде Жолымбет би жолаушылап, Бұқара шаһарына барады. Үлкен дулы шаһардың құмырсқадай құжынаған көп жұрғының ішінде алмағайып бір сап-сары, кіп-кішкентай бала оның етегіне жабыса түседі. Мына оқыс жайға таңғалған Жолымбет би:

— Балағаным-ау, кім балысысын? — дейді. Бала шыр-шыр етіп:

— Ата, мені ала кет! Мен қазақпын... Мені сарттар ұрлап әкелген... Ата, тастама, мені! — деп, сый сүйегін сырқыратады.

Бала жылап тұрып, өзінің қай жерде ұрланғанын айтады. Жолымбет би:

— Бапты, балам. Жылама. Құдай жылатпасын. Мен сен үшін дауға түсем. Не белгің бар? — дейді.

Бала арқасындағы қалды көрсетеді.

Жолымбет би өзбек биімен дау бастайды. Өзбек би:

— Оу, сен қазанның күйесіндей қап-қарасың, бұл бала сап-сары... не қысының бар? — дейді.

Жолымбет би:

— Бұл өзімнің Ақ Найманым... Ақ Найманым! — дейді. Өзбек би:

— Не белгің бар, — дейді. Жолымбет би:

— Ақ Найманымның арқасын қараңыз, қалы бар! — дейді.

Баланы ортаға шығарып, көйлегін шешкізеді. Қалы бар. Өзбек би уәжге тосылады. Бала жүгіріп кеп, Жолымбет бидің бауырына тығылады.

Бұл бала өсе келе жігіт дүррі боп шығады. Өзі ақын, әнші, палуан...

Ақыры Жолымбет би дүние салғанда жеті баласының қолынан шықпай, осы Ақ Найманның қолынан жөнелтіледі. Оның қара шанырағы Ақ Найманда қалады.

Найманның дуасы, қасиеті күшті болған көрінеді. Оның ақбоз үйінің маңдайшасымен мал ауруын ұшықтаса, жазылып кетеді деседі. Ал нанасыз ба, сол маңдайша Күршімде тұратын ұрпағында сақталған.

Ақ Найманнан алты бала туады – Қойсары, Тойсары, Қисары, Бисары, Қожан, Жансары. Алты сары Ақ Найманыңыз осылар. Бұлардың ішінде өнер қонғаны – Бисары. Бисары түс көреді. Түсінде аруақ келіп: “Өлең аласың ба, көген аласың ба?” – депті. Бисары “Өлең алам”, – деп ояныпты. Осы Бисары әулетінен Ноғайбай әнші шығады. Әлбетте, Ноғайбайға дейін орта жолда бірнеше ата бар. Бисары ауылының қыз-келіншектерінің көмегі өнмен бүлкілдеген, олар кез-келген жерде айтыса кетеді екен. Ноғайбайдан кейін бұл Бисары ішінен Зинаш ақынды білеміз. Ол өзінің бір қызын Пушкин деп атаған. Зинаш балықшылар қолхозының бастығы болып сотталды. 1964 жылы қайтыс болды.

Осылайша өлеңші әулет атанған Бисарының асылы – Ноғайбайдың мекені қай жер? Ол Күршім мен Марқакөлдің арасындағы – Қызыл өгіз, Мөнекей деген жер. Боран ауылы бар емес пе, содан Күршімге қарай Қара Ертісті бойлап, Зайсанды жағалап отырсаңыз сол ауылдарға кезігесіз. Ол Шеңгелді, Аманат ауылдарының етек жағы. Бір өкініштісі, Бұқтырма толғанда Зайсан көтеріліп, Ноғайбайдың Қызыл өгізі, Мөнекей дейтін мекені су астында қалған. Ноғайбай елінің жайлауы Алтай Сарытау асады. Сарытау күнде шендейтін, тозбайтын ұлан жайлау. Сарытауда Ақ Найманмен етене араласқан Қожамбет (Қожа) елі отырады. Ноғайбай осы елді көп аралап, көп бұлғақтаған. Ноғайбайдың тұсында Бисарыда атакты Омарбай болыстыққа сайланғанда Ноғайбай оған:

Көл жағалай жүгірген жасыл қоныз,

Құттықтауға келіп ем, Омар болыс, – депті. Осындай өлеңдер бір болса, сол Қожамбет елінің арасынан табылуы мүмкін.

Ноғайбайдан кім бар?... Қыздары бар екен, олар Марқакөл жағында болуы керек. Қазір олардың кімі бар?... Белгісіз... Ноғайбай елінен бүгінде Асылбек Сәбекенов дейтін азамат бар...

Тоқтархан Ноғайбай тарихын осы сөздермен тамамдады. Біраз уақытқа дейін ешкім тіл қатып, тырс еткен жоқ. Бәріміз мүлгіп

қалыппыз. Ұмытылып, бізден сонша жырақтаң, елеусіз бейнеге... елеске айналған Ноғайбай пейіш төрінен жылт еткен шырақ секілді тіл байлап, бір ұмсындырды дейсіз. Ішімнен: "Жүз жаса... жүз жаса Тоқтархан! Ер көңілді Барқы Керейім! Ноғайбайдың, Ақ Найманның шырағын жаққан ақын Керейім!" – деп отырдым.

Тоқтархан толғаған осы тарихты кейін көп талқыға салдым. Ел шежіресін келісті етіп айтыпты ол. Сол разылық.. Аякөз Таскескен жеріндегі сол өсерден туған "Ақшәулі", "Айтаңсық" өндерімнің сөздерін кейін мен осы Тоқтарханға жаздырдым.

Шіркін, Ноғайбай... өле-өлгенше бір өңіңе, бір ауыз сөзіңе зар бол өтерміз!..

Енді.. Енді.. Жалың болсын, Ноғайбай! Бір өйіннің өзі бірегей ән! Сол шалқысын!!!

• • •

ТОҒЖАН СОҚЫРДЫҢ "ГӨЙ-ГӨЙІ"

Тоғжан соқырдың аты Ғабит Мүсіреповтың "Ұлпан" романында, Сәбит Мұқановтың Үкілі Ыбырай жайында жазған мақаласында аталады. Оның ақын ретінде ірілігі Орынбаймен айтысынан аян. Күлтүммен де сөз қағыстырып бүй бермейтіні бар. Әр сөзін өуелбен шығарған Тоғжан соқырдың "Гөй-гөйі" өзінің Көкше елі елуінші жылдардың орта шенінде ұмытыпты.

Тоғжан Көкшетау топырағында туған руы – Атығай.

Қарауыл Орынбай иті-жақсыларды жаның жүріп, астарды жөнді-жөңсіз марапаттап, сый-сияпат алғыш, дәмекші мінезі бар жан болған. Бір жинда осы Орынбай бірсулерді көкке көтере мақтап, шапан киіп, басқа ақындардың алдын кес-кестеп сөз бермейді. Бұған шыдай алмаған Тоғжан:

Тоғжанның он үшінде көзі кетті,
Бір құдай көзін алып еңіретті.
Кезінде тұзу мылтық, құлан атып,
Көрмедім өнер-білім, жігіттікті.

Нағашым Көлдей еді, Жаулыбайым,
Ежелден белгілі еді сенің жайың.
Соқырдың бір шекпенін тартып алып,

Жүрмісің аман-есен, Орынбайым, – деп табан астында айтыс бастап, Орынбайды біраз сілкіп-сілкіп алады.

Тоғжанның кім екендігі, тағдыры қалаз бетіне түскен мысқалдай ғана осы деректен байқалады.

Тоғжан Жылақ, Шөже, Орынбай, Арыстанбайларға ілесе шығып, эпикалық жанрлар толғаған. Ол Біржан сал, Шәрке сал, Нүркей ақындармен замандас. Айтулы жәрменкелерде Әл

Шөжемен қатар зарлап, Алшынбай, Құнанбай, Шыңғыс, Күсбек төрелер мен Зілғара, Жанбота, Азымбайлардың алдында тілін безеп, арнау сөздер төккен. Қаннан да, қарадан да ықлапты, кейде дуылдаған шаршы топ, мәртебелі жиын үстінде уәжде тосыла қалса, өзі сияқты бір өткір жанға сөз кезегін беріп “Жөні сен айтып жіберіш”, – деп қыздырмалап, күтініп отыраты екен.

Тағдыр тәлкегімен жағаласа күн кешкен мойымайтын, қажымайтын, әр мінез Тоғжанның үнінен сорғалаған шердің де қиыры болмаған. Оның ұмытылып, бірақ аңызға айналған, лақлбы зор жырлары мен айтыстары бір төбе де, жалғыз “Гөй-гөй” өнi бір төбе екен. Көкше жерінде өңдік бітімі жоқ бір сарындардағы “Тоғжанның “Гөй-гөйі” осылай ма еді, қалай еді?” деп жөнін келтіре алмаған жандардың сол болымсыз ыңылының өзінен-ақ Тоғжанның мұңлы кейпін елестеткендей болатын едім.

Сырымбетке жиі-жиі келетін едім. Осы жерде Сарыбұлақ деген ауыл бар. Осы шағын ғана ауылда Қарауылдың, төрелердің көне көз қарияларынан 1982 жылдың жазында Ақан сері мен Ақтоқты хикаясын көп жаздым. Сол әңгімелердің бірі өзі аңшы, саятшы, ормашы Қабдығали ақсақалдың үйінде шертілді. “Дал осы жерде туған Шал ақыннан бастап, Әзі Шөже, Әзімбай сал, Тоғжан соқырлардың небір терме, толғау, “Гөй-гөйлерін” айтатын аңшылардан ешкім ешнәрсе ұстал қалмапты-ау, тегі...” десіп өкіне бас шайқасқан қариялардың сөздері де естен шыққан жоқ.

Арада он жылдай уақыт өтті.

1992 жылдың желтоқсан айының не алтысы, не жетісі... “Қазақ әдебиеті” газетінің бас редакторы, жазушы, маржұм Орулхан Бөкеев ақындар айтысын ұйымдастырды. Айтысты жұрт сағынған, ынтық. Сол үшін оған жапатармағай қызығып барады. Бірақ сол жолы не сөзінің дауасы жоқ, не жанға қайлы әуезі жоқ өннен бір даракы ақықсымақтардың ішінде сахна төрінде тоғыдай таранмыз, үнінен бал тамған Лена Әбдіхалықова есімді ақын қыз ерекше көрінді. Айтыс біткен соң, Ленамен таныстым. Мақсатым – Сыр сұлейлерінің терме, толғауларын жазып алсам деп едім.

Сол Лена біздің үйге екі-үш күн қонақ болды. Ленадан Сыр бойының біраз халық өндері, батыстың, Сыр сұлейлерінің термелері магнитофонға түсті. Бір кезде солардың ішінде Тоғжан соқырдың “Гөй-гөйі” деген өн елен еткізді. Жүрек сыздатыр тұңғыш мұң... көкірек жарған зілді зар... және Ленаның қобыз үніндей ыңыранған үні... Аға бойды қаза еткен мына оқыс “гөй-гөй” тілімді байып тастағандай ауыр оймен тұнжыратты. Есімді зорға жыдым. Сол аңырған қалтым беймаза қиял Көкшестегі бәрі жатқандай болды.

Ленаға:

– “Тоғжан соқыр ма? Тоғжан соқыр ма?” – деймін. Тік сөйлейтін

Лена:

- Тоғжан соқыр, - деп дік еткізеді. Мен аң-таң боп.

- Жок, Лена, Тоғжан соқыр емес шығар, - деймін, Лена іркілмейт:

- Ол өзі кіші жүз... оның ішінде Алтын деген елдің ақыны. Біреулер оны Қармақшы жағына кі дейді, - деп уәже тосылмайды.

- Ал тағы бір айтып шықшы, - деймін. Лена көдімгі Сыр бойының тамаққа салып діріл қақтыратын әнісі "Гөй-гөйді" неше рет орындаса да, іштей: "Жок, бұл Сыр елінің әні емес" - деген кесімді сөзден айнымадым. Лена да көнбеді.

- Көкшетауда Тоғжан соқыр деген ақын, әнші өткен. Біржан салмен замандас болған..., - деген сөздерді де қайта-қайта айттым. Олай деп қасарысуым "Гөй-гөй" Арқаның нағыз ойлы, зарлы әні екендігі оның табиғатынан айқын сезіледі. Мен Арқаның өнін тыңдадым. Лена Қызылордаға қайтар сөтте:

- Бұл "Гөй-гөйді" кімнен үйрендің? - дедім. Лена: -
Ұстазым Алмас Алматыдан үйрендім", - деді.

- Ендеше, сен еліңе барған соң, Алмас ағаңнан сұрашы, маған бір хабарын берші, - дедім. Лена сөйтіп кете барды.

Ленадан біраз уақытқа дейін хат ала алмадым. Ал ол жаздырып кеткен "Гөй-гөйді" тыңдаған сайын одан мен қобыз сарының ұға бердім. Әнінің шумақтық құрылысы Арқа әндерінің жаратылысын елестетеді. Бұл күдікті ой мені Алмаспен тезірек жүздесуге итермеледі.

Ақыры ойда жоқта сөгі түсті. Мен Алмаспен Ақтөбе қаласында пединститутта кездестім. Ол Қызылордидан аяқайы шақырылып, өзінің біраз термеші шөкірттерік ерте келіп, пединститутта мемлекеттік емтихан алуға қатысып жүр екен. Таныстық. Студенттермен кездесуді бірге өткіздік. Көкейімде "Гөй-гөй" әні...

Сондай жақсы күндердің бірінде пединститут ректоры, профессор Мұхтар Арынов:

- Біздің институтқа қарама-қарсы тұрған бір сәулетті ғимаратты байқалған шығарсыздар. Ол - осындағы теміржол басқармасының мәдениет сарайы. Институттың оқытушылары, студенттері... және сөздердің осында екендіктеріңізден хабардар боп қалған қала жұртының сол мәдениет сарайында кездесу өткізулеріңізді қалай өтініп отыр, - деді.

Біз келістік.

Кездесуді Алмас екеуіміз жүргіздік. Сал-серілер мен Сыр сұлейлерінің өн, термелері бірінен соң бірі ағылды. Алмасқа бұл табиғат сирек жаратылған үн берген. Қазақтың әншілік өнерінің өзгеше бір мәнерін күллі шетелге танытып жүрген Алмасқа тең келер термеші жоқ, қазір. Ол ерен талант. Сол кездесу үстінде Алмас талай төгілті. Оның асқақтаған бір шағында дүйім жұрттың алдында "Гөй-гөйді" мөн-жайын

сұрадым. Алмас іркелген жоқ:

— Бұл өзі Тоғжан соқырдың “Гөй-гөйі” ғой. Ол біздің елге қыр елінен жеткен. — деп бастай береді:

Кұдай-ау, көзімді алдын көрмесін деп,
Кұрбымен қатар ойнап жүрмесін деп.
Аузыма жаландырған тілді бердің,
Бірқығын теріп жесін, алмесін деп.
Күллі-ау, көзім болса, көрер едім,
Кұрбымен қатар ойнап жүрер едім.
Күніне қырық мың ділде тапқанменен,
Кізімнің жарығына берер ме едім.
Шешенді шешен қылар таңдайы екен,
Жігітті батыр қылар маңдайы екен.
Өтіп кеткен ерлерден бір хабар жоқ,
Қызығы ол дүниенің қандай екен.
Ашылап деп көзіңіз ол дүниеде,
Тек әншейін біз сорды алдай ма екен,
Молдалар сол дүниені көп мақтайды,
Жақсы болса, өздері бармай ма екен?
Баласы Абылайдың хан Тезегі,
Астында ойнақтайды Сүркөжегі.
Қанша хан, қанша батыр болғанменен,
Өлімнің келеді екен бір кезегі.

Тоғжан соқырдың “Гөй-гөйі”!

Әнінің “Гөй-гөй” атануы әр шумақтың соңы “Гөй-гөйлетіп” үтілетеді, күрсіндіріп бітеді. Лена жаздырған шумақтарға Алмас Алматы соңғы шумақты қосты. Осы соңғы шумақ Тоғжан соқырдың “Гөй-гөйімен” айтылатын басқа да өлеңдерінің болғанын байқатады. Ондай мысалдар көп. Атақты Біржан сал бір “Теміртас” өнімен өмір философиясын шертетін қаншама өлеңдер туғызды. Мәди де бірде “Қарқаралы”, бірде “Үшқара” өнімен әр кез көрген қорлығын, қасіретін, арманын айтты. Естпей де солай, бір ғана “Бір мысқалмен” Қорланға арнаған қаншама бөлек-бөлек жыр шығарды. Тоғжан соқыр өзінің “Гөй-гөй” сарынымен ғарыптығын, махаббатын, өмірін жыр қылған.

Алмас маған:

— Арқа елін біздің Сыр жағы қыр елі дейді. Мен Тоғжан соқырдың “Гөй-гөйін” қазір жасы тоқсанды құсырып отырған Балқашбай дейтін жыраудан үйрендім. “Гөй-гөй” ол кісіге Рүстембек, Жиеңбай жыраулардан жетіпті. Бұл екі дүлдүл Арқа елімен көп преласқан, — деді.

Енді сол жалғыз “Гөй-гөйімен-ақ” Тоғжан соқырдың аты өше қоймас!

*** ШАМАНЫҢ ӘНІ

Баянауыл топырағынан шыққан ақын әншінің бірі Жарылғапберді арысты бізге жеткен бір шалқымазы ән – “Шама”. Жұрт оны “Халық әні” “Ағылшық” деген секілді “Халық әні” “Шама” деп отып кеткен. Қазақтың ұшан-теңіз музыка фольклорын жүйелі түрде ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеудің мәшеудің күні бүгінге дейін жүздеген әндердің тағдырын тарих көлемесінде елеусіз, ескерусіз көмескі қалдырып келеді. Халық жүрегіне тек “Шама” боп орныққан әннің де өз сыры бар. Кезінде Жарылғапбердінің соңына еріп, әндерін үйренген ұлкен әнші Қалы Байжанов осы әннің авторы – Шама Нұрұлы есімді халық композиторы болғандығын, өзінің сыйлас, пікірлес, әріптес адамшырына дейін айтып отырады екен. Өмірінің соңғы жылдарында Манапбек Еріжанов радиого келіп, музыка редакторларына: “Мен жаздырғым “Шаманың әні” бар ма, жоқ, шыралаң кетті ме?” – дегенін естіп едік.

Сонын бері арада талай жылдар өтті. 1978 жылы көкек айының екінші жартысында Қарағанды облысы Егіндібұлақ ауданының тұрғыны, қарт әнші Қайырбек Сәрсекеевтен Мәдинің “Үшқара” әнін жазып алдым. Сол әңгіменің үстінде Қайырбек ақсақал: “Әкем Сәрсекейден естіген сөзім... Мәди Ақмола жағында айыылып жүріп те ел ішінде ән салуы тоқтатпаған. Сол бір жылдарда ол среймендік Шама Нұрұлын көрді. Оған еш әншіні теңгермейді екен”, – деді. Қайырбектің өз әкесі Сәрсекей Мәдинен замандайс, дос, өз де ән салған жан. “Үшқара” әнінің ся дұрыс, таза көлемді нұсқасын сақтап, оны ұлы Қайырбекке үйреткен. Сәрсекейдің Шаманы ауызға алуы тегін емес. Бұл сыр ол кезде осы жолдардың авторына бір бұлдыр елес секілді өсер еткен-ді.

1979 жылы “Жалын” баспасынан қарт әнші Бісмілла Балабековтың “Ән – көңілдің ажары” атты шығын естелік жинағы жарық көрді. Кітапта көп өндер жөнінде қате, теріс түсінік, қисынға келмейтін жәнез пайымдаулар берілген. Автор Үзілі Ыбырайдың “Алтыбасарын” Біржан салдікі, Иманжүсіптің “Сарымойынын” халық әні, Біржан салдың “Жоньпалдысын” Ақан серінікі, Әсеттің “Сметін” Майранікі, Біржан салдың “Актентегін” Ақан серінікі, “Ақ бақайды” Ақан серінікі, “Қарашты” Естайдікі, сөзін Иса жазған халық әні “Қалқаны” ақын Қалқа Жәпсарбаевтікі, ал “Мәшине”, “Шама” Жарылғапбердінің әні деп (85-бет) жазған-ды. Басынан аяғына дейін долбарға құрылған бұл “деректердің” ән тағдырына, жалпы музыка зерттеу ғылымына ешқандай пайда келтірмейтіндігін

бір ғана "Шама" әнінің тарихымен дәлелдеуімізге толық негіз бар.

Мәңгі де қызықты дерек "Қазақ әдебиеті" газетінің 1964 жылы желтоқсан айының он сегізі күнгі санында Бозтай Жакыпбайұлының "Ән несі кім?" деп аталатын мақаласында баяндалған. Халық композиторлары хақында әр кез шығып жататын жинақтардағы естеліктер мен түсінік сөздерде Бозтай ақсақалдың есімі жиі аталады. Қазақ ССР Ғылым академиясы Мұхтар Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында, әр жылғы газет-журнал беттерінде ол кісі жазған мақалалар жиі кездеседі, кезінде "Ләйлім", "Әулідек", "Хорлан", "Өкпентек" "Балқадіша", тағы басқа да өндердің қилы-қилы тарихын радиодан осы Бозтай ақсақал аян еткен-ді. Бозтай ақсақалдың мақаласында оған Шама Нұрұлының өмірінен әңгіме айтқан екі адамның бірі – Шаманың немере туысы Қарпық деген кісі екен, ал екіншісі – Шаманың Алтыбасар есімді ұлының туган қыздың баласы – Мәтбекұлы. Қарпық Шаманың басқа да өндері болғанын және сол өндердің бірі еді деп:

Өлеңім ағайынды, абысынды,
Қамшымның торғай ұрып, сабы сынды,
Пәленше пәлен жерде бар десе де,
Біреуге жібермеймін намысымды.
Қисық ағаш жатпайды тез қасында
Бар болса түзетейін шалысыңды,
Баласы қырғын көктің ойдык желке,

Көзіне көрсетейін шабысымды, – дейтін құштарлық сезімге толы қуатты өлең жолдарын айтқли. Осы әнін (әріне, аты белгісіз әні) бүкіл рухынан:

"Уай, өмістен екі өкпенті қамқытайын", – дейтін Үкілі Ыбырай сынды ірі өншілердің табиғатына ұқсас зор күдірет, аруақ сезілгендей ікер етеді. Сөулесі, ұшқыны жарқ-жүрж еткен, өте ашекейлі сөз кестесі де оның "бұйығы" жан түпкірінде булыққан ақындық талынтының сұлу өлемін танытқандай.

Енді Бозтай Жакыпбайұлының мақаласынан үзінді келтірейік: "...Бұржықты Ақмола облысына қарасты Ереймен тауын мекендеген Қанжығалы елінің ішінде Жетіру Шама деген атакты әнші болған. Шама шығарған атакты ән – "Жетіру Шама". "Ақ хайын" және бұдан да басқа өндері болса керек".

Шама Нұрұлы XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде өмір сүрген. Қоңылтақ қана шаруасы болса керек. Басқа өншілер сияқты ел кезіп, ән салып, салдық құрмаған, өз елінің ішінен ұзап шықпаған.

Әнге "Жетіру Шама" ат қойылуының себебі, Жетіру – Ереймен тауын қыстайтын Қанжығалы елінің бір табы. Шама сол Жетірудің

шыққан. "Жетіру Шаманы" алғаш халық арасына таратқан — өпкесі өнші Жарылғапберді, одан кейінгі өнші — Қали Байжанов. ...Қали Байжановтың айтуына қарағанда, "Жетіру Шаманы" Жарылғапберді Шамадан үйренеді де, Қали Жарылғапбердіден үйреніпті...

Сайып келгенде, есімі өнге айналып, ол әні халық әні боп кеткен Шама Нұрұлы жөнінде Манарбек, Бектай пікірі бір жерде түйісті: "Шама" өнінің иесі — Шама Нұрұлы екен!

Шаманың от-жалынды сырлы көкірегінен қайнап шыққан

Күн бітар кешке жақын таудан асып,
Шапақтап қызыл айдың нұрын шашып,
Ақшамның қараңғысы болған шақта
Ал ұрып табысады өңшең ғашық.

Боз үйден таң алдында күйеу шығар
Артынан қалар жары бетін басып.
Келгенше енді айналып кім бар, кім жоқ,
Қалқатай, тілінді әжел, аузыңды шашып.

Ай жарық, терезенің дәл түбінде
Төсекте сүмбіл шашық салбырасын
Айбатпен биге кірген жанаралдай
Шашыңда таққан шолпың сылдырасын.

Жаңа ұшқан ұясынан бата қлздай, — деген шумақтар (өрине, толық емес, кей жері дәл емес) Жарылғапберді, Қали, Мүріт арқылы жан біткенді ләззатқа бөлеумен келеді. Бүгінде "Шаманың өні" Қайрат Гийбосыновтың кең тынысты, әлуеггі үнімен әлем сахнасында шалқи бастады.

Әйгілі зерттеуші Александр Викторович Затаевич 1931 жылы Алматыда жарық көрген "Қазақ халқының 500 күйі" атты жинағында "Шама — ер кісінің есімі" деп көрсеткен. Енді біз тарих көлеңкесінде қалған сол "ер кісінің" есімі — Шама Нұрұлы дейміз. Олай деуге өлгіндей негіз де бар.

...

КӨЗІ АШЫЛҒАН БҮЛАҚТАЙ...

1. АҚШАШАҚ

Жаналы 1945 жылдың қысында сімьыстан келеді. Сағынысып көріскен ағайын-туыс, дос-жарандарымен сөлемдесіп жүреді. Бір жолы ол Казгородок селосында тұратын жолдасы Махмет Маекенов деген тергеуші жігіттің үйінде сырттай "көрсем бір, шіркін!" деп пейілі кетіп жүрегін айтулы өнші (сол кездерде ол кісі Қызыл ту

ауданында сот боп қызмет етеді екен) Тақау Сейітовпен бірге болады. Көкшенің атышулы әншілерінің көзін көрген бағу мол Тақау Жаналыға зейін қойып, ән салдырады. Өзі өте сыпайы, сабырлы, жан разылық сезімімен иігеріліп, “Ақшашақ” әнін айтады. Сол бір естен кетпес кездесу жайлы Жаналы:

— Өзім тыңдаған көрнекті әншілердің ішінде Тақаудай зор үнді және қою жұмсақ, әрі ілкімді көтерілсе, мүлде шығандып кететін кең тынысты әншіні көргем жоқ. “Ақшашақ” өте қиын ән, оның күйкылжып, балқытатын қызулы, сергінді, ласатты, сұлу кайырмасын бір деммен бітіреді. Керемет! “Ақшашақтың” кез-келген әншінің ыңғайына көне бермейтін, қиял жетпейтін бай иірімге қайран қалдым. Бірақ бұл ән менің көкірегіме қонды. Соны байқаған Тақау, жұрттың айтуына қарағанда, бір отырыста бір әнді екі айтпайтын сырбаз Тақау, “Ақшашақты” екі-үш рет қайталады, әсіресе, кайырмасына ынтық қып қойды. Ол әкі маған: “Ақшашақты” Жаяу Мұсаның ая аузынан үйреніп едім”, — деді. Бір екіншім сол — оның жайын бажайлап сұрамаптың. Бірақ сол отырыста бізбен бірге болған Казгородок селосының көз көрген жандарының бағзы біреулері бұл шығар әлі, ие, барын да білем, солар осы сөзді естіді ғой. Одан бері қанша қыс түсіп, неше көктем шықты. Көпке дейін тағы бір қинаған екінші — сол отырыстан кейін көп ұзамай мен ая сөзін жоғалтып алдым. Тақау әншімен кездесудің сот түспеді. Қым-қуыт тірлік өуені әйте мойын бүрғызбады. Бір күні Тақау дүние салды. Қараныз уақытты, күндер өте берді. Ал 1984 жылы мен бір шаруаның ретімен Көкшетауда жүр едім, біреулер: “Сіз жоғалтқан “Ақшашақты” білетін бір қарындасыңыз бар, ол “Көкшетау правдасы” газетінде істейді, журналист. Тақаудың... Тақаудың туған інісі Мағзұмның қызы — Райхан”, — деді. Ақыры, таңір иіп, осы бір әерделі, біпкті қарындасым “Ақшашақтың” бөз-базы сөзін жазып алдым. Кейін хат алыса, хат берісіп, атасы Тақау әнші жөнінде біраз сырға қанықтым. Содан бері “Ақшашақты” еркін айта бастадым, — деді. “Ақшашақ” — Жаяу Мұсанікі...

Осы жолдардың авторы осы тұжырымға тоқтай алмай, Жаналыдан бір-екі жыл бұрын мұны көкшетаулық әнші Жамбыл Хакімжановтан тыңдағанын, онып “бұл әнді Үкімі Ыбырайдікі деседі” деген сөзін еске алып, көп даңдарды. Бірақ Жаналы өз пікірінен айнамады. Кейін 1991 жылдың наурыз айында Көкшетауда Тақау әншінің немере қарындасы, ие, қызы да ғой, Райхан Сейітовамен дидастарым. Тақау сөз болды. Осы әңгімеден кейін Жаналы жолдаған көп деректі қомақты хат, Тақаудың әндері жазылған магнит таспасы қолға тиді. Райхан хатында мынадай дерек жазыпты: “Атам Тақау Сейітов (Тахлуиддин) ұзақ жылдар бойы Еңбекшілдер, Қызылтау аудандарында жауапты қызметтерде

сөз болғанын айтып отыр. – И.Ж.) болды. Өлең жазған, өн шығарған. Исамен жақсы болған. 1916 жылы Үкілі Ыбырайды (онда атам 16 жасар балбала) көрген. Үкілі Қызылту жаққа келіп өн салған. Сонда сұхбат үстінде үлкендер осы ауылда өңші жігіт бар деп, атамды ауызға алады. Үкілі сол жерде атамды шақыртып алады. Үкілі “Гәккудін” бір түрін айтады, ал атам оны сол жерде бірден қағып алып, жамағы “Гәккуді” қайталап. Үкілінің өзінің алдында айтып береді.

Кейін атам басшылық қызметте жүріп, кезінде Жүсіпбек Елебековпен талай кездесіп, жақсы сымластықта болды. Ол кісі атамды өңшілік жолға түсуге (артистікке) шақырған, бірақ атам барынша Алматыға барғанда кездесіп жүреді. Хабиба апай (Жүсіпбектің жұбайы – И.Ж.) білуге тиіс.

1926 жылы Жаяу Мұсамен кездесіп, оған “Ақшашақты” үйренген!

Атамның орындауында “Гәкку” мен “Ақшашақ” республикалық радионың алтын қорында болуға тиісті, іздеу керек. Өйткені кезінде жазылған! ...Біз Сейіт тұқымы – Ақсары Керейміз. Оның ішінде Ақсарының баласы Бәйет батырдан тараймыз. Бұл – Біржан салдың күреске түскенде “Бәбім Бәйет” деп ауағына шығып бопсы, яғни Біржан бізге тоғысымыз атадан қосылды. Мұны айтып отырғаным – Біржан палуан болған, біздің атамыз Сейіт те, оның інісі Иманғали де – палуан. Тақау атам да солдай болған. Осының бәрі – өңшілігі де, палуандығы да (Біржанның, атамның) – арғы бабылырымыздан, өте өріден келе жатқан, өр тұқымнан бір көрініс беріп қалатын ортақ қасиеті болу керекі!”

Өте қызықты дерек, көріп отырсыз, “Ақшашақ” өңі Жаяу Мұсанікі” деп Райхан да Жаналының сөзін растап, бекіте түсті. “Ақшашақты” енді шырқай бастаған белгілі өңші Қайрат Байбосынов Жаяу Мұсаның елінде әлденеше рет болған, өңшінің жүз елу жылдық тойына қатысып, сол елдің көп көнекөздерін көрген, өңнің Жаяу Мұсанікі екенін естіген де. Бірақ Жаяу Мұса мен Тақау қай жерде кездескен? Бұл өлі күнгірт. Өйтсе де кездесу – болған кездесу!

Жаяу Мұсаның жүрген жолдарына, сол кезеге өррек көз жіберсек, ол Сырымбетте Шыңғыс төрені, Жәксізде Біржан салды біраз сағалаған (Ел оның “Сұриша қыз” өнінде: Әңгір, өңсір, әңгір-һй. Ішімді оттай жандырдан-ай! – дейтін сөзі Шыңғыс төренің стражнигі Андрей дейтін пәлекорға күйгенде айтылған деседі. Бұл жайды көкшетаулық жазушы Естай Мырзахметов те жақсы біледі). Көкше елі – Жаяу Мұсаға ыстық, аян еркелете шалқытқан ел. Ол бұл елді өле-өлгенше аралаған. Тақау екеуінің Көкше жерінде кездесуінің қисыны бар. Сонда бұл кездесу – Жаяу Мұса дүниеден қайтардан үш жыл бұрын болған!

Бұл қысанның бәр-бәріне жан беріп, күшейтетін бір тықым құбылыс – Жаяу Мұса өндерінің стильдік бітімі, өзіне ғана тиіс өзін оның орындалу мәнері және сөз өрнегі. Оның әсіресе “Тан алдында Шолпан тұса”, “Киргизский красивай” өндері мен “Ақшапаштың” ырғақ, ірімі бір демнен шыққан жүрек лебі секілді сондай жарқын, ерке назды, ойнап тұрған бір шұңқты сезім.

Өн салған өзімдей сал – жаным деймін,
Бұл өнім алты алашқа мәлім деймін,
Кешегі бес жүз қыздың заманында,
Ақшапаш шырқап салған өнім деймін!

Ағашы Керекулің селдіреген,
Қалқаның шай көйлегі желбіреген,
Тұндырған тостағанда қара шайдай,
Көзіңнен айналайын мәлдіреген!

“Ақшапаштың” осы жайсаң сөзі әбден уағыздалған теріс түсінік – өншінің бәр өмірі Мұса Шормановтармен алысып, қуғын-сүргінге еңіреп өтті дейтін сөздердің негізсіз, дәйексіз екенін теріске шығарады. Өн Жаяу Мұсаны сүйінткен, сүйсіндірген, қызығы мол, бозбала кезінің қадірлі күндері сол Мұса Шормановтай ірі тұтқа билеген елде-ақ өткендігін аян етеді. Ол – Жаяу Мұсаның жастығының, махаббат ләззатынан көрген бақытының дәйім мәзделі жалындап тұратын куәсі.

“Ақшапаш” – Жамбыл Хакімжановтың үнімен құмарлық оян боп қыздырады, аялайды, төтті түс сияқты тербейді. “Ақшапаш” – Қайрат Байбосынов шырқаса, асқақ романтика. Жанылының көртең тартқан шабытының өзінде ол адам сезімінің кәл-көсір шалқуы, өткен ғұмырдың төтті сәттерінің жарқылдап елес беруі!

“Ақшапаш” – осы үш өншінің концертінде – 1990 жылдан бастап тұңғыш рет эфирге шықты. Үш өншінің үшеуін де осы жолдардың нәторы теледидарға түсірді. Заты асыл өн тез тарап барады.

2. ҚАЙДАСЫҢ, РАШИТІМ, ҚАЙДАСЫҢ?

Жаналы өншінің үнінде бұл өн аш бойды қаз етіп, тұнатып, мұн боп тербейді. Тыңдаған жан көз жасын селдетеді де отырады.

Өн иесі – Бекболат ақын. Жалғыз ұлы Рашиттан қара кәіз келеді. Желегі желкілдеген келіні жесір қалады. Аяғын апыл-тапыл басқан кішкене немересі бар. Жыласып-сықтасып, Рашитті өлді дегенге сенбей сарғайып, қайғы шегіп жүргенде жас келін кетуге айналады. Ата-енесі қимайды. Рашиттен үмітін үзген келінінің бетін байкаған байғұстар немереден ажырағысы жоқ.

“Рашиттен қалған жалғыз тұяқ, енді осыған зар қылма, шырағым”,
– деп, көз жистарын көлдетеді. Дәл осы күйзеліс үстінде
Бекболаттың зар толы жүрегінен:

Мінсем дүлдүл – керігім.

Қылығыңды көре алмай,

Қанбай қалды-ау желігім.

Қайдасың, Рашитім, қайдасың!

Дуана болып аған жүр,

Өлсіз ғана шамам жүр.

Апыл-тапыл жүгіріп,

Жас нәресте балам жүр.

Қайдасың, Рашитім, қайдасың?

Күнде жылап бауырын жүр,

Мны ашып ауырып жүр.

Туыс таппай дүниеде,

Дәл боп басы қағып жүр.

Қайдасың, Рашитім, қайдасың?!

Қайғылы болып анаң жүр

Ойлап сені алаң жүр.

Не болады деп ақыры,

Көңілі онын жаман жүр.

Қайдасың, Рашитім, қайдасың?!

Жазып әлек ағаң жүр.

Нәл тиындық бағам жүр.

Тәлеймін сені, құлыным,

Қайда жүрсең, аман жүр.

Қайдасың, Рашитім, қайдасың?! – деген ән шығады.

Әр сәзі үнілете сарылатын ән болжаусыз үмітке ұмсындырады.
Жүректі үрей дірілдетеді. Төмірге, тағдырға жалынмыш еңсені
көтертпейді, қабырғаны сөгіп, адамның жарты жасын кемітеді.
Осы үілдеген зар Бекболаттың екінші бір әнінде тереңдей түседі.

3. “АЖАЛ КЕЛСЕ, ҚАЙТЕМІН?”

Теп енді қаршығадай жұтының, іштей бекініп, жинақы айтатын
Жаңшылы осы әнге келгенде бұсаңқырап-бұсаңқырап барып, іле
зорға түзеледі. Ол – еркінің мықтылығы. Бірақ өзі-өзі қанша
тежесе де, әнінің қалың иері егілтеді еріксіз. Егілмеске не шара?
Бекболат ақын енді келінінің, немересінен тірідей айырылады.
Келіні төркініне кетеді. Бекболат – шын сорлы. Болымсыз үмітке
көз сүйген Бекболаттың тілім-тілім болған өлсіз жүрегінен:

Ажал келсе, қайтемін,

Жалғызымды көргізбей.

Алпыстан асып жас кетті-ау,
Ойлы-қырлы дегізбей.
Барлық тістен айырылдым,
Тәтті тамақ жегізбей.
Сакал, шаш та ағарды-ау,
Егізден сон сегіздей.
Жал-күйрықтан жүрдаймың,
Ешкімге ата дегізбей.
Кеуіп қалған қу бастан,
Сел ағады-ау геніздей.
Өзім көрі, бала жоқ,
Қос қолдадың егіздей.
Жасқанамын өрнеден,
Басқа да ұрған өгіздей.
Алсаң-дағы жылдамдат,
Ешкімге қу бас дегізбей.
Талай сорлы зарлының,
Қатарына енгізбей.
Қампаяды құр сыртым,
Арық-тұрығым білінбей.
Ең болмасы жалғыз күш,
Қатарға мені енгізбей.
Жалғызымды көрсетіп,
Ашсын көзің дегізбей.
Қанғырды, басым айналды-ау,

Рашитім, сені көп іздей, — деген қалалы сөздер жас тамысыңдай үзіліп-үзіліп түседі.

Ән соңғы шумақтың үшінші жолында демін ішке бір тартып алып, ботасын іздеген аруанадай боздап, сарнап барып бітелі. Бітісінің өзі ауыр, тұнғыық ой басады еңсені. Бір адамның қайғысы бүкіл халықтың қайғысына ұласады. Бұл — соғыс трагедиясы. Ән иесі Бекболат — Шыңғыс Айтматовтың Толғанайы сияқты соғыс қасіретін көрген мұңлық, типтік бейне. Замананың бір кезеңінің өңде қалған азалы көрінісі.

Бекболат та Рашитін жоқтай-жоқтай дүниеден өтеді...

Жаналы өңші маған былай деді: “Бекболат ақын ол кездерде Еркіншілік ауданында тұратын. Сол бір күндерде мен оның алғі екі өнін әркім-әркімнен тыңдай бастағам. Ақмолада слуді саласында қызмет істейтінмін. 1948 жылдың қысы болатын. Бекболат мені іздеп біздің үйге келді. Өзі орта бойлы, қалсағый, мығым жан екен. Көп үндемейді. Танысып, сөз басталды. Сол өңгіме үстінде Бекболат маған екі өнін арап әрпімен жазып берді. Өн сөзі қолыма толық тиіп, жайлап өңдетіп көрдім. Өн басталғаннан-ақ Бекболат егілді. Кейін де ол кісі біздің үйге

келіп тұрды. Келген сыйың маған еді өйін айтқызып, қабырғаға арқасын сүйсіп, жылап отыратын-ды. Солан бір күні біз Қызылордада – азиятқа ештеңе қызмет бабымен қоныс аудартық. Бекболаттың кейінгі өмірінен ештеңе хабарым болмай кетті. Бір өкінішті, Бекболаттың елі кім? Заты кім? Кім бір? – біле алмаймын. Жане өзі не қызмет істеген, пәсібі не – оны да сұрамаппын.

Жаналы әнішге: “Енді Бекболат ақынды іздестіріп көріңіз, ел ішілеріне жолығып, ақынның туған-туысын қарастырыңыз”, – деп өтіндім. Ал үстімадегі 1991 жылдың бас кезінде Жаналы ақынның хат үстіне хаты келді.

Жаналы Бекболат ақынды зерттеп білуді “Есім өзен” әнінің несі Файса Еділбаевқа өтініш етіпті. Өйткені Файса – Ақмола елінің адамы, Жаналымен қайта табысып, хат алғысы бастағанда, ол оған сал-серілер – Әзденбай сал, -әліс әніш, Үкім Ыбырайлардан сөз қосатын білікті жан. Ол үміті орынды шықса, Файса Жаналыға былай деп хат жазады: “Қалжам Жаналы! Сенің ұлыңа мартты жазған хатқа қолыңа тек кеше (11 наурыз) тисі. Ең алдымен Бекболат маржұм туралы мен ол кісіні 1961 жылы Ақмолада ақындар айтқасында кездестіргем. Айтыс ақындарын маржұм Қабанкен Мұқышев дайындаған еді. Мен айтысушылардың текстерін орысшаға “тидестіргішпен” істедім. (Көп тымдық “Бес ғасыр жырлайды” 60-70 жылдарда шыққанында басылды). Айтысты басқаруға Қарағандыдан Жайық, Бектұров келді. Бекболаттың фамилиясы Меркемешиденов, руы – Қожа. Туып-өскен жері – Ерейментау. Мамандығы – оқытушы. Қызы – менің жолтасым Хасенов Дәлшайыптың қызы. Дәлшайып көп жылдар сол аудандық заңрайонда заң оқудықұлытыры, директор шілол болып істеді. Руы – Қанжығалы. Ерейментау оқу бөліміне мына хатты жаздым (көшірмесін жіберіп отырмын).

Менінше, Бекболаттың басқа жауаандары қызы мен күйеу баласында болыр..

Сөлеммен Файса Есенбаев

12 наурыз 1991 жыл”.

Бұл екі ортада Жаналы Целиноградтың “Қараөткел” газетіне Бекболаттың екі өйін жариялатқан. Ал көкек айының үш күні оған Бекболаттың қызы Райханнан хат келген. Сол хатты келтірелік:

“Ерейментаумен сәлем.

Үлкенсіз бе, кішісіз бе? Мен Бекболат қызы – Райхан, сәлем бердім. “Қараөткел” газетіне жазып едім, хабарламаған ғой.

Сіздің жазған хатыңызды өкемнің 100 жылдық тойын аудан болып өткізіп жатқанда алдым. 5-6 күн бұрын тигенде, әрине, Бекболат атын атап жүрген сізді тойға шақыратын едім. Кеш қалыстық. Әрине, өкіндім. Енді Сіздің сұрағаныңызға жауап берем.

Мен – Райхли Бекболат кызы (әкме “күнә жылап бауырым жүр” дейтін бауыры – Райхан осы. – И.Ж.) 67 жастамын. Үстаздық қызмет еттім. Қазір пенсиядамын, ордені, медаль иесімімін.

Бекболат Меркемелиденұлы 1891 жылы туған, 1962 жылы қайтыс болды. Қазак ішіне сінп кеткен өзбектен туған, анасы – Зейнеп қазақ қызы. Рашид – менен үлкен жалғыз ұлы, биыл 70 жаста. Одын өзі соғысқа кеткенде туып қалған Сәбит еді (өнде “Өпіл-төпіл жүтіріп, жас нәресте балық жүр” дейтін Сәбит – осы. – И.Ж.) ол да қайтыс болды. Фатима, Сәуле атты екі қызы бар. Бірі – инженер, бірі – врач.

Сіздің газетке берген “Қайдасың, Рашидім, қайдасың?”, “Ажал келсе, қайтемін” деген өлеңдері бәрі дұрыс жазылған. Рашидің өңелі қайтыс болған.

Жалпы өлеңдері көп. Міне, 100 жылдық тойы қарсаңында облыстық, аудандық газеттерде шығып жатыр, радиодан беріліп жатыр.

Тойы мәдениет үйінде өтті. Үйде құран шығарылып, дұға жасатылды.

Әкем – Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, Халық ақыны атағын алған. (“Арқа ажары” газетінде Бекболат ақынның 100 жылдық тойына орай басылған мақаланың эпиграфы етіп, профессор Есмағамбет Ысмаиловтың: “Б. Меркемелиденұлы көптен бері өлең жазып келе жатқан, арғы әдебиет нұсқаларын жақсы білетін, бүгінгіні де қағыс қалдырмаған, көп мағлұматы бар ақын екен. Озаққа мүшелікке үлмай ұсынғым келеді” деген пікірін жариялаған. – И.Ж.)

Осы хатты жазып отырып есіме түсті, газеттерден материалдар беріп отырмын, суреті және бар.

Жәке! Рахмет, иман байлығын берсін. Әкем ишанның баласы еді, аруың қолдасын. Телевизорға шығып қалсаңыз (осы жолдардың авторы Жаналы ондiңi “Ұмытылған өндер” атты телевизиялық хабарың көкек айының (1991) жиырмасы күні түсірген-дi. Хабарың тұңғыш рет Бекболат өндері орындалып, ол мамыр айының он сегіз күні эфирден берілді. – И.Ж.), мүмкін, хабарларсыз...”

Бекболат қызы Райхан Жаналыға “Арқа ажары”, “Прогресс” газеттеріне басылған мақалаларды жолдаған. Мақалалардағы деректер, даналар тұрғанда мәңгіттер сөйлеп, тұлпарлар тұрғанда ұлы бәйгеге жлбылар шауып, бұлбұлдар тұрғанда сауысқандар сайроған өңелі аз заманда көріне көңге ұмыт болған, шығармалары кітап боп жарық көрмеген Бекболаттай ірі дарынның елеусіз қалған бәй өмірінен сәуле береді. Бекболат 1924 жылы жазған “Өмірбаяным” деген өлеңінде:

Атам өзбек болғанда, анам қазақ,
Жетімдіктен жасымда тарттым азап.

Ойнаған балалар да "сарт" деп атал
Тұсында патша жауыз көрдім мазақ,
Атамыз сол уақытта елге кепті,
Білмеймін Бұқар, Ташкент яки Сәхак
Алыпты бір жетім қыз осынау елден,
Аталы қыз бермеңгі әлді қазақ.
Ер бақыты – әйел жақсы болу керек.
Анамыз Зейнеп өскен болып жақсы-ақ! – дейді.

Бекболаттың әкесі – Меркемелиден өз елінде бағзы бір себептермен қуғын көріп, Ереймента келген. Сәуаты терең, ишан адам болған. Оның білімпаздығына қызыққан Биянауыл биі Кейкі оны өз қыстауы – Семізбұғыға көшіріп алып, ауыл балаларын оқытады. Кейкі бимен алақөз Поштайұлы Хұсайын болыс: "Кейкі би патша өкіметіне жат пікірдегі адамды жасырып ұстап отыр", – деп Меркемелидені түрмеге жаптырады. Кейкі би оны жанын салып жүріп, босатып алады. Хұсайын болыс оны қайта жаптырады. Меркемелиден сол жолы түрмеде жазықсыздан жазықсыз жапа шегіп өледі. Кейкі би оны Семізбұғы бауырына өкеліп жерлейді. Осы тарихты Бекболат:

Үш ұл, үш қыз туыппыз бір анадан,
Ішінде ең кенжесі мендей бейбақ,
Бөріміз жетіп қалдық батапандай,
Жан ашыр тәрбиесін болып аз-ақ.
Атамыз қартайғанда түрмеде өткен,
Жалғыздық сорлы шалды зыр сінреткен.
Поштайұлы Хұсайын деген болыс,

Патшаға қарсы адам деп сол көрсеткен, – деп аян етеді.

Журналист Ілияс Қарағұхан "Қырт пікірі Бекболат" (Ақынның 100 жылдық тойына байланысты "Арқа ажары" газетінде жарияланған мақаласы. 1991 жыл, наурыздың жиырма тоғызсы. – И.Ж.) атты көлемді мақаласында: "...Жасыған арабша жазушының көзі қанық Бекболат ауыл молдаларынан оқып, хат таниды да, өсе келе оны місе түспей, Ақмолаға келіп, татар молдаларынан дәріс алады. Дүние танымы біршама калыптасып, қоғамдық құбылыстарға ойлана қарайды. Өзі туып-өскен өңірде болып жатқан әр қилы оқиғаларға тартынбай араласып, бел ортасында жүрді. Соның көпшілігі ақынның шығармаларында шынайы бейнеленіп, кейінгі ұрпақтарға келіп жетті.

Бекболат Меркемелиденұлы патша өкіметінің 1916 жылғы қысқатан қары жұмысқа солдат алу жөніндегі маусым жирылығы қылып жіберген көтеріліске қатысады. Ақын өзінің "Он алтыншы ұлы жыл" деген көлемді жыр дастанында халық жасақтарының жанылаушы әскерлермен қылыш айкастырған төрт шайқасын суреттей отырып, ата қонысы өртеніп, қар үстінде баспансыз

қалған ауыл адамдарының мүшкіл халін егіле жырлайды:

Қайғы қысып денені,
Жүрегім жанып өртеді.
Жендің енді, болыстар,
Адыра қалды қоныстар.
Қыс ішінде күйзеліп,
Қайда барып, ел қыстар!
Уа, халқым, күнің не болар?
Қар үстінде қорғалап,
Болыс-биді көргенде,
Бөденедей жорғалап,
Кемпір-шал күнің не болар?
Көзіңнен аққан қанды жас,

Жаңбырдай күзгі сорғалап, — деп ақын өмірінің маңызды сәттерінен хабар береді де, — “Табиғат Бекені ақындықпен қатар композиторлық да сыйлапты. Оған Бекболат Мержемелиденұлының осы күндері халық арасында айтылып жүрген әуезді әндері дәлел. Әсіресе оның Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жалғыз ұлы Рашитке (Ереймен қаласында шығатын “Прогресс” газетінде Бекболат қызы Райхан “Әкемді еске аламын” деп естелік жазып, онда: “1939 жылы Рашит Қарағандыда институтты бітіріп, өз алдында үй болып тұрған еді. 1941 жылы Ұлы Отан соғысына елін қорғауға аттанып, 1942 жылы маусымда қаза болғаны туралы хабар алдық” деп келтіреді. — И.Ж.) арнаған өнін жұртшылық егіліп отырып тыңдайды”, — деп оның композиторлық қырын ашады.

...Осы қым-қиғаш хикая тағдыр өңші Жаналы Қалиевтің жүрегінде сақталған Жаяу Мұсаның “Ақшашағы”, Ғайсаның “Есіл өзен”, Бекболат ақынның “Қайдасың, Рашитім, қайдасың?”, “Ажал келсе, қайтемін” өндерінен өрбіді ғой. Сол ғазиз жан Жаналы өңшінің руы — Қарауыл. Ұзақпені жайлаған төрт момын атанған — Керей, Уақ, Атығай, Қарауыл ішінде Қарауылды өн қонған ел дейді. Сол көп бұтақты Қарауылдың Көкшетаудық арғы бетін мекен еткен — Атқы, Жауар, Мөңтік, Сары деген бұтақтары бар. Жаналы соның Атқы атасынан. Әкесі — Қали аздап өн салып, домбыраны шебер тартқан. Шешесі — Қалиман Қаракесектің қызы. Жаналы 1922 жылы қазіргі Ленинград ауданының Әбіл бұлағы деген өз ата мекенінде дүниеге келген.

Жаналыдай сырлы көкіректегі өңші шырқаған беймәлім әндер — шынында көзі ашылған кәусар бұлақ. Мұндай бұлақ қазақтың музыка мұхитына барып құяды!

ҚҰДАЙБЕРГЕННІҢ “ЖЕЛДІРМЕСІ”

Құдайберген ұмытылған үлкен дарын.

Кеңес өкіметі орнағанда ол әлі зор күйінде болатын. Бірақ дүниені қырып-жойып, қирата келген усойқы қоғамның төртігіне илгіуі қиямет боп, ол оны қабылдамады, оған мойынсұнбады. Оның бұл мәрттігін Иса ақынның қызы Махфуза Байзақованың “Шалқар шабыт” атты кітабының бір түсінді: “Жерлес екі ақын бірін-бірі қадір тұтты. Иса Құдайберген Әлсейітовтың дарқан мінезін, табиғат берген керемет талантын қатты сыйлады. Екеуі кездесе қалса болды, жас ақын (Исаны айтып отыр. – И.Ж.) өзімен тағдырлас ағасына (Құдайбергенді айтып отыр. – И.Ж.) халық өмірінде өнердің ендігі ролі қалай болуы керектігін түсіндіруге тырысып бақты. Амал не, Құдайберген өзінің ескі түсінігінен айаымады”, – деген сөзден көрсеміз (М. Байзақова. “Порыв вдохновения”. Өнер. 1987. 55-бет).

Бір кеззе:

Өлеңді жатып та айтам, тұрып та айтам,

Бір бақай, бір шынтақпен жүріп те айтам, – дейтін еркебұлан Құдайберген бұл!

Бейкүнә қазік даласын:

Кел, қазік келсейі,

Ұйымдас жалшымен.

Байларды, молданы,

Қойдай қу қамшымен! – деп алағайдай бүлдіріп келген кеңес өкіметінің сұрқынан шошымды Құдайберген.

Сол бір жырмасыншы жылдарда заман ағымынан көңді қалып, алда не боларына көзі жетпей дағдырған ақын өлген-өзі сындыра алмай іштей тынады. Күні кеше ғана сайын далада арда емген асау тайдай бұлғақтап жыр төгіп, өн өуелететін Құдайбергеннің өмірге, ештемеге зауқы жоқ. Ол өзін ардақтап, дөйім сағынып отыратын әлеуметтің ортасына түскеннің өзінде:

Өлеңім өзен судың аяғындай,

Байлардың сұға айдаған саяғындай.

Өлеңді көптен бері айтпаған соң,

Келмейді дауыс шіркін баяғыдай, – деп салғырт қана үн қатады.

Бұл кез Исаның Құдайберген “Желдірмесіне” құлай беріліп, ден қойған кезі. Оның Құдас, Төбет деп аталатын елде өткір сөзді Сағит ақынды жұмбақ айтыста жеңгені ду-ду сөз боп жатқан кезі. Бұл Исаның тұңғыш айтысуы еді. Исаға қайран қалған Құдайберген де айтысады. Жеңіледі. Екінші рет айтысады. Тағы жеңіледі. Бұл екі айтыс сақталған жоқ. Ел ішінде оның

дақпырты ғана қалды. Ал соңғы – үшінші айтысы жөнінде Исаның естелігі жазушы Сапарғали Бейгалиннің “Сахара сандуғаштары” атты кітабына кірген. Онда: “1920 жылдың қысы. Ел ішіне уәжілдер келді. Павлодардан келген қызметкерлер мені шақыртып алып, ертіп жүреді. Күдас деген елдің ішіндегі Бердылы Жылқыбасов дегеннің үйінде Күдайбергенмен айтыстым. Бұл айтыста да мен оны тоқтаттым. Күдайбергеннің дауысы қырылдап барып, біраз қызғаннан кейін ашылады екен.

Сұрасаң өз атымды Күдайберген,

Халқыма йитқан сөзім ұнай берген, – деп бастап, шалқып кететін ақын екен. Бірақ мен ел пиғырынан бір жолды дау айттым, сонан бөгелді”, – деп жазылған. (С.Бегалин. “Сахара сандуғаштары”. “Қазақстан”, 1976. 90-бет).

Күдайбергендей тасқын ақынның шартарапқа шалқитын үні сол жиырмаасыншы жылдарда-ақ тамұқ дүниесіне жұтылып бора жатқандай көрінер-көзге бәсендеп, алыстап жоғала берген.

Шама. Нұржей, Жарылғапберлі, Ағышпая, Канатты, Иманжүсіп, Сары, Әкімгерей, Молдабай, Амангали, Ажар, Балым, Қайып... бөр-бәрі бірді-екілі өндерімен қазақ өміне ерекше бір көрік берген жоқ па? Күдайберген де осы жайнаған өншілер галереясының төрінде бір ғана “Желдірмесімен” жарқырап тұр!

Өндеріміздің бір шырайлы үлгісі, өншіліктің оқшау мәнері – “Желдірме” атаулының нағыз классикалық бітім түзіп, еркін шалқыған шағы осы Күдайбергеннің жойқын үнінен басталады. “Желдірмелердің” дені желдіртіп, желпитіп, шыбыт жастағын шалқыта шыңарып отырып, ақынның не өншінің белгісіз бір оқиғаны ұрымтал сәтте өзіне тиедиган ортаға мезгіл өмір ағым, оған өзінің қатысы, көзқарасын білдіруі, өзінің барқын, өншінің әсерін, күшін көрсету, үнінің домбырасының қадірін арттыруы... өзіне ықылас қойған жиынды, әлеуметті ардақтауы, ел көңілін көтеруі... қас-қағымды заулаған “Желдірме” жай ғана қарапайым сөзге қанат бітіреді, оның поэтикалық бояуының бір ажарлы, өсем сырын ашады. Күйіп-жанған өнші өзіне қадалған көздерге қызығады, жұртпен тілдеседі: ойға, қырға шарықтаған ойы жастығын, мастығын, махаббатын... айлы түндер ләззатын... адамға ойын-күлкісіз не өмір барын сездіріп, уәзілетіп, аһ дегізіп өтеді. Терме, толғаулардағы ойлы-күйлі, не лирикалы толғаныс дебі “Желдірмеде” жарқ еткен ұшқын секілді тіл байлап тастайды. О бастан өнші біткен шырқар алдында өз еркін домбырасына береді, домбырасына сенеді, домбырасына сүйенеді, снынады. Естайдыс “Өншінің домбырасы – қалғаныты”, – деуі де содан. Домбыра – “Желдірменің” қуаты, ол оны алапат күшпен қозғайды, жүгіртеді, желпиді кеу-кеулеп, қыздырмалап, аласұртып ала жөнеледі. Ой домбырасына не бола алмай алабұртқын Күдайберген күйкылжыт

төгіп-төгіп келіп, тағы бір түйдек-түйдек сөздерді тастап-тастап жіберейін деп қайыршаның тамылжыған бір сәтінде хіт тоқтат

Осындайда бозбала,

Қызыл тілім жорғала.

Дәл жиырма бес жасымда,

Қыз-келіншек қасымда.

Итін жатыр абалап,

Он саусағым сабалап...

Жат, домбыраң, сен солай,

Мен ғалайың бір қалап! – деп домбырасымен “сөйлеседі”.

1963 жылдың жазында Алматыға келіп, қазақ радиосының концерттік студиясында ән жаздырған әйгілі әнші Байғабыл Жылқыбаев “Ертіс аралы, Есілді жағалап ән салған кереметтердің біразын көрдік. Соңына ердік, сарқытын іштік. Өнерін мақсұт еттік. Көп әнді Естай, Майрағалардан алдық. Солардың ішінде Күдайбергеннің “Желдірмесіне” не жетеді, шіркін! Жарықтық домбыраға ойына не келсе, соны істеуші еді. Бебеу қиққан домбыраның бір сәтте алдында үнсіз жатқанын көресің. Ал “Желдірмесі” тоқтаусыз ағыла береді. Іле домбырасы қалай ала қойғанын да көз ілеспейді”, – деген-ді.

Ол кешіерде Күдайбергеннен сыбыс та болмайтын. Тек “Исаның “Желдірмесі” Күдайбергендікі ғой” дейтін, ызың-ызың сөздер айтылып қалатын. Оның сырын білетіндер де, білмейтіндер де күпідесіп жүретін. Ауыз әдебиетін зерттеуші фольклористердің еңбектерінде Күдайберген атаусыз қала береді. Найзағайдай жарқыдап өткен есіл ақын қалайша өшеді... Қалайша? Олай болуы мүмкін бе?

Академик Ахмет Жұбановтың “Замана бұлбұлдары” атты кітабында Күдайберген жайында аз ғана дерек назарға ілігеді. Ол “Ақындық пен әншіліктің басын қосқан кезінде думанның өзі болған адамының бірі – Күдайберген Әлсейітов. Ол Павлодар облысы Ертіс ауданында 1884 жылы туған. Аз уақыт Новосибирь облысы Тагарка ауданында Қимади молданың Қарабалиғы медресесінде оқиды. Сабақты өлеңге жеңдіру, дін оқуыш қыры жоқтығы арқасында медреседен қуылады. Оған

Баласы Әлсейіттің Күдайберген,

Халыққа айтқан сөзім ұнай берген.

Әкесі баласына “қой” десе де,

Көңілім бұл өлеңге күлші берген, – деген шұмағы дәлел бола алады. Әкесінің “өленді қой” дегенін Күдайберген елемейді. Ақмола, Көкшетау, Семей, Омбы, Новосибирь облыстарын домбырасын арқалап жүріп аралап кетеді. Жасы жиырмаға келгенде Күдайберген атағы шыққан әнші, ақын болады. Ол Көкшетауда Қырауыл Хидиша қызбен айтысады. Үкілі Ыбыраймен кездеседі.

Атаңдым Құдайберген бала жастан,
Өнерпаз өн бесімде болдым асқан.

Өлеңнің жал құйрығын мықтап байлап,

Ұстадым төрт аяқтап, күткірместан, – дейді бір сөзінде.

Өлеңді жақсы көргенін, өлең десе түрп алмайтынын:

Мінгенім дейім менің Шабанкерім,

Күнде той, күнде думан жүрген жерім.

Мен өзім тоқты көрсем түрп алмаймын,

Түседі өлең десе жын мен перім.

Өлеңді жатыл та айтам, тұрып та айтам,

Жігіттік салтанатты құрып та айтам.

Пар жеккен пражкенің атындай-ақ,

Мойнымды бір жағына бұрып та айтам, – деп, өзінің өлең айтқанда, өн салғанда жүз құбылатынын суреттейді. Ал Құдайбергеннің бірнеше өні Қлзак ССР Ғылым академиясының М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында бар. Онда кейін Исаның желдірмесі боп атанып кеткен “Желдірме” бір деген дерек.

Рас, Ахмет Жұбанов Құдайберген мен Исаның “Желдірмелерінің” негізін, бастауын, шыққан қайнарын бір дейді. Қисынды уағ. “Исаның “Желдірмелері” Құдайбергеннің “Желдірмесі” дейтін жел сөз осы пікірден тараған. Рас, екі “Желдірменің” болмысын білген жанның өзі де екеуінде табиғи бір жақындықтың лебін сезеді. Үқсас-ау дейді. Ол үқсастықтың сырт нобайы ғана. Бұл жерде теоретиктердің талдауы дәлме-дәл шығады. Амал не, қадірлі Ақая қазақтың ұшы-қиыры жоқ музыкасын зерттеуде жалғыз өзі мейнат шекті, ол еңбегінің рахатынан гөрі азабын көрді, кейбір өндер жөнінде азат кеткен пайымдаулары болды, оны ол кісі дер кезінде өз қолымен жөңдей алмады, ұпқыты, өмірі жетпеді. Қазір көңі тірі болса, бүгін, міне, “Құдайбергеннің “Желдірмесі” деп тауып, ұсынып, Жаналы Қалиевтай көңе көз есті әншіден тыңдатсақ, а, онда, сөз жоқ, “е, екеуі, екі “Желдірме” екен ғой” деп өзінің бір жақты пікірін түзетер еді. Сонда өн зерттеу ғылымына пайдасы жоқ, еш негізсіз, жалайы сөздер, жалған лақаптар да сол тыйымдар еді. Енді солдай болатын да шығар. Оған зор кепіл – Құдайберген “Желдірмесінің” табылуы болып отыр.

Сол баяғы Байғабыл әншіден естіген Құдайберген әнші санамы мықтап ұядаған еді. Ән зерттеу ісінде оны өсте ұмытқам жоқ. Ертіс өңірінің әншілерін білетін Сапарғали Бегалин, Суат Әбусейітов Құдайберген жайында үзік-үзік қария сөздерін оқыс айтып қап жүрді. Бірақ оның “Желдірмесінің” не екеніне көз жеткізе алмай

зағдаратын едім. Кейін мына бір жай ойландыра беретін болды. Көкшетаудың түбінде Красный Яр селісі бар. Осы селісте Әміржан деген ойы көрікті, көп өмірді бастан кешкен, көп ігі жақсының алдын көрген... өзі күні кеше совхоз директоры боп ұзақ жыл істеп, ел басқарған... Социалистік Еңбек Ері зиялы қарт бар деп естідім. Дәл 1988 жылы қараша айының жиырма төрті күні осы Әміржан ақсақалдан Үкілі Ыбырайдың көп хикаясын жазып алдым. Сонда Әміржан ақсақал: “Мен Үкілі Ыбырайды 1929 жылы Сасықкөл жайлауында кездестірдім. Ол жерге мен Қызылтау мұғалімі боп барған едім. Қылшылдаған жастын. Ән десе, өнші десе елігіп жүрген кезіміз. Сол бір күндерде Үкілі Ыбырайдан қыруар ән тыңдадым. Ондай байтақ үнді көргем жоқ. Әр ән айтылып біткенде енгігіп: “Әй, дүние-ай!” – деп күрсініп қояды. Соған таңғалдым. Бақсам, 1921 жылдан бастап қуғындалып, тергеуден тергеуге түсіп жүрген шарасыз кезі екен ғой. Сондағы бір ерсілі-қарсылы шайқақтап ағылтқан өні Біржан салдың “Он саусақ” өні еді. Өнге қызығып: “Ыбеке, осы өнді өзіңізден босқа кім жақсы айтады?” – дедім. “Көкше өншілерінің бұры жақсы айтады. Ал... ал... өнші бір жылы Көлдейде мешіт тойында Ертіс жағынан сыпылдаған бір сері жігіт келді. Есімі – Құдайберген. Таныстық. Кейін ол біздің елде серілік құрып, көп жүріп алды. Ол менен “Он саусақты” үйреніп, әді-міні дегенше тәгітіп-ақ жіберді, келісті-ақ шырқалды”, – деді, – деп тосын сыр айтты.

Ахмет Жұбанов жазғандай, Үкілі Ыбырай мен Құдайберген осылайша кездескен. Бұл жерде “Он саусақты” бір кигініаны бар. Оның құпиясын кез-келген жан түсініп, зерделей бермейді. Енді “Он саусаққа” да сәуле түсіріп көрелік. Ол бізді қайда меңзеді екен?

1981-1982 жылдар Көкшетауда қыс, көктем айтарында Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақ өмірлерін зерттеп жүрдім. Бұларға қоса Темірбек, Бәтжан, Сұлтанмұрат, Нұралы, Сұрпан есімді айтулы өншілер қоса қабат дөңтеріме түсе бастады. Сол кездерде бір жолы, яғни, 1982 жылдың көкек айының соңғы күндері Айыртау ауданына қарасты Карасев совхозының “Бірлестік” бөлімшесінде өте құштар сезімді, дуылдаған кесек мінезді Бәйжұман Ғабдуллин ақсақалдан Біржан салдың “Он саусағын” жаздық. Мейін қасымда ол кезде қазақ радиосы музыка редакциясының жас редакторы, бүгінде сол редакцияның бас редакторы Серғазы Тұрсынбаев бар еді. “Он саусақ” орындалып жатқанда Серғазы миған: “Мұқан Төлебаевтың “Коммунизм оттары” атты патетикалы кантатасын еске түсіретін ән екен”, – деді. Серғазы профессионал музыкант, бір ұқсастықты анық сезді. Ал Мұқан Төлебаев өзі кантатаға Иса “Желдірмесін” арқау етіп алған-ды. Қызық, Біржан сал мен Иса бір-біріне қалай жақын

келеді? Иса да Құдайберген сияқты Үкілі Ыбырайды көрген, өз аузынан “Тәккуй” үйренген. Сол Көкшеде жүріп, “Он саусақты” тыңдауы да, айтуы да мүмкін бе? Әлбетте. Осылайша далабар жасағанмен, сол күндерге Құдайбергеннің “Он саусақты” айтуы қаперімізге келген жоқ.

Құдайберген де, Иса да өз “Желдірмелерімен” осы “Он саусаққа” байланып, ілік-шатыс боп, матасып, бір-біріне ұқсайды көп.

Енді “Он саусақтың” басталуын көрелік...

Домбыра күйге келер бұрауменен,

Келіспес сөз жүйесі құрауменен.

Гүлденген бәйшешектей шіркін жастық

Келмейді енді айналып сұрауменен.

Қайырмасы

Ал он саусағым, бір баспай,

Жүрмін қалай жер баспай.

Жиын, тойдың ішінде,

Әк салушы ем осылы! ..

Бұл – нағыз “Желдірменің” бастауы, күйғыта, күйыңдата төгуі, жайылып, жазық дала боп көсіле шалқуы “Желдірменің” дәл өз табиғаты.

Сөздері әрі қарай:

Келгенде сөз жүйесі іркілмеймін,

Жорғадай жолға салған бүлкілдеймін... – деп Бержан сал өз күдіретін аздақтап өкете береді.

Міне... міне, Исаға “Желдірменің” нұрын күйған Құдайбергеннің татқан нәрі – “Он саусақ” өнінің желдірмелік лебінде жатыр.

Жа, “Он саусақтың” жалынын суытып алмай отырып, сол жалын лебі шарпыды-ау деуге қисын келетін Құдайбергеннің “Желдірмесін” алға тартайық:

Ал десе, жөнелейін домбыра алып,

Тыңдасан көп әлеумет құлақ салып.

Саяхат сайраңдаған бұлбұл құстай,

Өнерге құмарланған мен бір ғарып.

Әжула, шіркін,

Ойымда күлкім-ай!

Өту-ға-ай, хала-ләкім-ай, ау,

Тілім бір сайра-ау!

Осындайда бозбала,

Қызыл тілім жорғала.

Дәл жиырма бес жасымда,

Ітім жатыр абалап,

Он саусағым сабалап.

Жат, домбырам, сен солай,

Мен айтайын бір қалап.

Әкуда, шіркін

Ойымда күлкім-ай!

Әту-ға-ғай, хала-лөкім-ай, ау.

Тілім бір сыйра-ау! ..

Болады ойын-күлкім осындайда.

Ой-ей, ой-ей, ой-ой-ей, ай!

Өлеңді жатып та айтам, тұрып та айтам,

Бір бақай, бір шынтақпен жүріп те айтам.

Байлардың шетке жеккен паяжық атындай,

Мойнымды бір жағыма бұрып та айтам.

Қайырмасы.

Жән сөздің біз де болдық дәрігері.

Қызыл тіл желпіне жел әрі-бері.

Ат емес, атан емес қалағаның,

Маңдайдың атыр болса шығар тері.

Қайырмасы.

Домбыра дырылдамай жатып былай,

Сен емес, өнер берген – патша күзай.

Алдыма сөйлер манап келгеннен соң,

Қылайын құрметіңді енді осытай.

Қайырмасы.

Баласы Әлсейіттің Құдайберген.

Халқыма айтқан сөзім ұнай берген.

Баулының тоқсан екі тотысы бар.

Жүзде алған бұлбұл едім талай жерден.

Қайырмасы.

Біржан сал “Домбыра күйге келер бұрауменен”, – десе, Құдайберген: “Ал десе, жөнелейін домбыра алып”, – деп дүбірлете, тасырықта, жөңкілте сілтейді. Бір мәнер. Осы керемет үлгіні Иса да:

Ал, алқа, келді кезін жайнайтуғын.

Бұлбұлдай бақшадағы сайрайтуғын.

Өнердің қиясына шыққан сайын,

Болаттай тастан табан таймайтуғын.

Жөнелдім желдірмемен желдей есіп,

Қырындай аспандағы талмайтуғын, – деп, Біржан салдың,

Құдайбергеннің экспресс екпінін еш бәсеңдетпей, бөгемей, іркілмей ағындата жікідетіп, адам бойына сен бермейтін ғаламат күшпен өзін-өзі өрең тоқтатады.

Үшеуінде де “Ал!” деген сөз бар, ол бейне бір жүйрік аттың тізгінін қоя бергені секілді тасқындайтын сұрапыл әуеннің ығытылған лек-лек толқыны. Үшеуінің басталуы бір. Соны бірінші кім бастады? Біржан сал емес пе? Құдайберген Біржан салға бала, Иса немере іспегі. Ойланайықшы...

Сонымен біздің қолымызда қазір Біржан салдың “Он саусағы”, Құдайбергеннің ғайыптан табылған “Желдірмесі”, Исанын “Желдірмелері” бар. Бәрінің қайнары Біржан салдың “Он саусағынан” шығалы. Үшеуі де бір-біріне жақын, үндес, әрі бір-бірінен алшақ, алыс... үшеуі де өзінше бір өзгеше-өзгеше шалқу! Исанын жұлдызы шыншылдығымен, адалдығымен жоғары. “Менің “Желдірмелерімде” Құдайберген “Желдірмелерін” еске түсіретін бір сәттер бар”, – деп өзге емес Исаның өзі айтқан сөзі бар. Бұл – Махфуза Байзақованың кітабынан. Иса тағы бірде: “Бірақ осы “Желдірмелердің” бәрінің арғы түбі бір. Алғашқыда мен “Желдірменің” өзім айтып жүрген үшінші түрін Құдайбергеннің сарынынан алдым”, – дейді. Бұл – Сапарғали Беталиннің “Сахара сандугаштары” кітабынан. Бұған академик Ахмет Жұбанов таланып өтті. Сонда... “Желдірмелердің” түп-төркінін біз Біржан салдың “Он саусағынан” іздесек болады екен. Бәрін желпілтіп өткен – Біржан салдың лебі!

Құдайбергеннің “Желдірмесін” мен Көкшетаудың Талшық селосында тұратын қарт өнші Жаналы Қалистың орындауында алғаш рет 1992 жылдың 16 ақпан күні, одан келер жылы жаз айында екінші рет өз үйімде қонақ етіп отырып магнитофонға түсірдім. Бұрын маған Жаналы өнші Жаяу Мұсанын “Ақшашағын”, Үкілі Ыбырайдың ешкімге белгісіз “Айналайың, күнім-ау”, “Өмір”, “Ит жастық” әндерін, Ақмолалық Бекболат өншінің құса-дәртке толы “Қайдасың, Рашитім, қайдасың?”, “Ажал келсе, қайтемін” және бүтінде сол қалада тұрып, көз алдымызда елеусіз қалған кешегі офицер Ғайса Есенбаевтың “Есіл өзен” әндерін жаздырып, оның бар хикаясы “Жұлдыз” журналында жарияланып еді. Міне, енді осы бір сырлы көкіректі беймаза жан Құдайбергенді тірілті. Өлбетте, ол “Желдірменің” сөзі ақаусыз, түп-түгел жетті деу ағат, асығыс айтылған сөз болар еді. Құдайберген туралы бүтінгі шертілген сөз әр кез там-тұмдап жиналған деректің іліп алары ғана. Бұл – қазақта “Желдірменің” классикалық үлгісін жасаған Құдайберген хақында алғашқы қалам сілтеу... бұл – оның бай өмірінің тек эскизі ғана болар...

Жүйткісінші желмаядай, желдей ессінші Құдайберген “Желдірмесі!”

СЕГІЗ ЖЫЛДАЙ СЕРГЕЛДЕН...

Мұрат Толыбаевтың үні... ол алыстаған сайын күдіреттеніп барады.

Жаратылыс оған ірі, кесек тұлға берді, табиғатта өте сирек кездесетін кең тынысты сұлу ауезі өзінің сол бітіміне бек жарасты.

Ол ұшы-қиыры жоқ ағыл-тегіл бір дүние еді. Қазақтың арғы-бергі өмішлік өнерінде кең сабадай ақтарылып, байтақ сахара жыры боп төгілген небір керемет өмішлер өтті ғой. Сол мұншытардың көзі, жұрнағы, сарыны боп бізге Қали сынды дарындар күндей күркіреп жетсе, ол жалғыз болған жоқ, оның Мұрат секілді ізбасры, дәстүрін, мәнерін жоғалтпайтын асыл шәкірті болды. Ол, бәлкім, өзгеден ерек жіратылған осы болмысы үшін де қызғаныш отына күйген шығар?

Кезінде опера театрының спектакльдері Құрманбек, Манарбек, Қанабек, Күләш, Әнуарбек, Шабал... бұлардың тобына кейін оқып, білімді боп келген Кәукен, Ришат және Мүсілім, Байғали, Ермектермен дүбірлеп жатқанда сол таланттардың жуан ортасында Мұрат та жүрлі шалқып-тасып.

Әлемдік опера театрларының бір көркі – бас дауыс. Италия, Франция, Аустрия, Англия, Американың птақты опера театрларына Шалыпаның әулие болатыны да сондықтан ғой. Ал Мұрат та бас дауысты өлпші еді. Бұл – адамның ең төменгі, жуан, қою, қуатты, аса салмақты ауқымды үні. Мұрат қатысқан кейбір спектакльдер оның осы кең де терең, өрі асқақ дауысымен әлуеттегіп кететін. Тек өзімізде ғана емес, шет елдерде айтулы сахналарда ойынның үздік профессионал Ермек Серкебаев Мұраттың өмішлік табиғатына таң қала қызығатын. Мұрат та Ермектің үніне ыңтық еді. Қазір бұл шындықты бағзы бір өріптестері айтады-айтпайды, бірақ Мұраттың үй-іші, туыстары өлі ұмытқан жоқ. Күні кеше ғана Ермек ауыл-ауылға концерттермен шығып, мерейі көкке өрлеп жүрген шағында оның сол концерттеріне Мұраттың ойлы-күйлі, ақылды, өрі құштар сезімді өндері көрік берген. Ә, мұның бөрі өлі есте... есте!

Мұратты бір сүйген жан – композитор Сыдық Мұқамеджанов. Сол Сыдық айтатын: “Бір ғана... бір ғана Шаманың өнін айтсыншы Мұрат! О-ой, қандай көл-көсір бұла сезім ол, қандай сурет! Айлы кеште пі ұра табысқан ғашық көңіл... түн... айлы түнде ай нұрына шағылысып, кереуеттен құлағын қолан шаш... соған сүктанып, тіл бйлану... Қуаты... ыстығы... жалыны оның... түйдек-түйдек ағылған нәрмді маржандай тііп мөлдірету... құмарлық оты ғой ол! Бұл өңді Шаманың өзі, одан Жарылтапберді алып, ол Қалиға жеткізсе... оны шәкірті Мұрат алғіндей ғып келістіре шырады ғой. Білмеймін, бұлардан кейін “Шаманың өні”, ай жетімсіреді ғой... жетімсіреді.

Пәлі, тек “Шаманың өні” ғана ма? Мұраттың “Хорланы”, “Ағаш аяғы”, “Жиырма бесі”, “Глуһар қызы”, “Сапары”, “Қаракесегі”, “Қаранғы түнде тау қалғыбы”, тағы бар... бөрі... бөрі бөлек-бөлек бір-бір әлем, бір-бір құбылыс. Ал тенордың тенорлары байқап-байқап баратын бір өн – Жарылтапбердінің

"Ардағы" ғой. Сол "Ардақты" Мұрат емін-еркін өуелетеді, мен шексіздікке жаяды да жібереді. Өн емес, даланың лебі еседі.

Мынаны қараңыз, 1964 жылы жазғы гастрольде опера театры менің "Айсұлу" атты операмды Жамбыл қаласының жұртшылығына көрсетті. Жарқылдаған жас жігіт ойнайтын Хасеннің партиясын егде тартқан Мұрат қалай-қалай құлпыртты деңізші!

Иә... Мұраттың жігер-қуаты әлшеусіз мол еді. Әттен... сол бір сегіз жыл...

Сол сегіз жыл...

Мұраттың әлі боп сол сегіз жылды ауысқа алмайтын-ды. Сөзге үйір пенделер оны әр сакка жүгіртіп, әр қилы лықап тарап, басын қимтырататын. Баланың аты бала, соннау бір кездерде әлі еш нәрсені түсінбейтін өз балалары – Орнында, Назикда, Саликалар аяқ сұрай қалғанда: "Е, құлындарым, ол жылдарда мен соғысты билдым ғой", – дейтін де қимтын.

Бүгіндері заман көкпі өз өуенімен жылжып барады. Қоғам мінезі де өзгерді. Ағымда жанаша түсінік, игі бетбұрыс бар. Енді Мұраттың сергелдекмен өткен сегіз жылдың да сырын білетін кез келген сияқты.

Алматыда Карл Маркс көшесі мен Октябрь көшесінің қиылысқан жерінде Мұрат Толыбаевтың үйі тұр. Мұраттың бөйбішесі Сақым аяймен телефонмен жиі сөйлесем, әр кез үйіне келіп өгімілеспем. Соңғы бір келгенімде ол кісі сол күйзелісті жылдарда жұмысқан дертін азабын шегіп қалқау халде отыр екен. Мен көңілін аулапай деп жайлап Мұраттың домбырасын шерттім. Шіркіннің құлақ күйі! Мұрат оны тап жана ғана келтіріп, өзі үйден бір жакка шығып кеткендей. Домбыра қоңыр балбырап, өз-өзінен күйіренке қуырлардай.

– Е, тартшы жаным, – дейді Сақым апа мейірлене түзелеп, – "Шамасын", "Қаракесегін". "Хорланы" тағы бар...

Кезінде Сақым апа осы өндердің бәр-бәрін Мұраттың аузынан құдайдың құтты күні тыңдады ғой.

Біз осы өндерді еске алдық. Бір кезде Мұраттың қызы Назика келді.

Сақым апа ұяң үнмен сөзін жалғай берді.

– Жасым жетпіс жетіде, шырағым... Көп өмір бұлдырған сағым өншейін. Бірі қуаныш, бірі өкініш. Қалын Қаракесектің бір атасы Құдайберді деген ел бар. Көдімгі Қоянды жәрменкесі болған жер, біз сол төңіректі мекен еттік. Құдайбердінің өзі бығысып жатқан көп бұтақ, бірі-бірімен қыз алысады. Мұрат та, мен де сол Құдайбердіміз. Мұраттың арғы атасы – Толыбай, одан – Мұхаметали, сонан соң өз әкесі – Мағаз. Бұл кісі он үш процент көрген екен, мен келін боп түскенде, на, сол 1931 жылы ғой, сонда төрт баласы ғана бар екен. Ең үлкені Рысжан, 1987 жылы

дүние салды. Сағырсы да қайтыс болды. Ұлдан – Мұрат, Мұқдарып. Мұқдарып ұзақ жыл госпиталда қызмет етті. Кісілігі ізгі еді. Бытыр дүние салды. Енемздің есімі – Бақыш.

Сақыш апа мүдіріп, әрі қарай сөйлей алмады. Қысылып дір-дір етті, екі иіні бүрісіп құлап кете жаздады. Назика нығынап демеп ұстай алды.

– Сабыр етіңіз, апа.

– Сабыр, сабыр деумен күн кешіп келеміз... Қазір өтеді... өтеді... – Бәрі... бәрі есімде. 1942 жылдың 14 қазан күні “Жалбыр” операсы қойылды. Мұрат онда Қайрақбайдың ролінде ойнады. Спектакльден соң Мұрат үйге келді. Үлкенім – Орнында бес жаста, екі егіз қызым – мына Назикам мен Салика екіде. Бәрі өкесін көріп маз болып шу ете түсті. Балажан еді Мұрат. “О, құлындарым”, – деп күшік жая бергенде үйге сау етіп үш адам кірді. Есікті тықылдатқан да жоқ. Екі қазақ жігіті, үшіншісін білем – театрда істейтін орыс жігіті. Мұрат оған қарап: “Мені жаңа директор шақыртқан екен. Кеш боп кетті, ертең кізермін...”, – дей бергенде әлгі қазақ жігітінің біреуі:

– Мұрат Толыбасев сіз боласыз ба? – деді сұрланып.

– Иә, – деді Мұрат.

Бездірейде қадалған жігіт Мұратқа тілдей қағазды көрсетті.

– Бұл не? – деді ан-тақ болған Мұрат.

– Сіз ұсталдыңыз.

Мұрат не дерін білмей аналарға бір, маған бір қарады.

– Мына орындыққа отырыңыз!

Мұратты есік жақ бұрышқа отырғызып қойды.

Сақыш апааның аппақ манардай өкпесіз сұлу жүзі жалын шарпығандай дуылдап, босап, төмен қарап, үнсіз сұзылды. Аңда-санда сәлт еткендей боп, іле қайта басылып, сәлге түсті.

– Апа... Содан кейін... – деді Назика да көзіне жас толып.

Сақыш апа күрсінді.

– Онда біз Виноградов пен Мир көшесінің қиылысқан жерінде, артистер үйінде тұратынбыз. Құрқыпнайдың ұясындай бір-ік бөлме. Өлгі жазғандар үйдің астан-кестенін шығарды. Тінтті. Төсекті құлағты. Сандықтарды аштарды. Қобырған кітап, дәптердің беттеріне шүйілді, ұнның, құріштің арасына қол жүгіртіп қарады.

– Бұларын не? Не боп кетті? – деймін түкке түсінбей жыламсырап.

Екеуі үндемейді. Орыс жігіті құр состынып тұр. Ол да аң-таң.

– ...Мен не істеп қойыппын? – деді Мұрат әлден соң.

Жауап болмады. Кереуеттің астына, ылдас-аяқтың ара-арасына қол сұмандатқан екі жігіт бір кезде шекелері тырысып дал болып тоқтады. Біреуі қолма-қол екі бет қағаз толтырады. Біреуін үн-түнсіз маған берді.

- Бұл не? - деймін үрейім ұшып.
- Оқы! - деді түсі суық жігіт.
- Хат танымаймың, - деймін үнім зорға шығып.
- Толыбаев, орнынан түр! - деді ол.

Мүрат салбырап орнынан түрды.

- Бір көрпе, бір жастығыңды ал!..

Екеуі Мүратты алдарына салып шыға бергенде біреуі маған қайырылып:

- Бір аптадан кейін келіңіз. Мән-жайды білесіз сонда, - деді.
- Үш баланы құшақтап жеті түн ішінде аңырап қала бердім.

- Көршілеріңіз кімдер еді?

- Өзімізбен жиі араласатын Серғали Әбжанов, Ораз Әбішев, Сәлімов.. бөріде бір-бір балма.. Е, Садық Қарымбаев, Әубәкір Исмайылов, Александр Сергеев, Ғазиз Дүгашевтар бар, келесі есікте ағайынды Абдуллиндер, Ғарифолла Құрманғалиев, Шаргородскийлер..

Өз-өзіне кетті білем, Сақыш апаның үні қатайып, енді сабырмен еркін сөйлей басталы:

- Сонымен бір апта өтті жылаумен. Мына Калинин мен Дзержинский көшесіндегі сүр үй. Соған бардым. Әлі де сұсты ғой құрғыр. Төлтіректен босағасын зорға аттадым.

- "Күйеуім Мүрат Толыбаевқа келдім. Тамақ беруге бола ма?" - дедім есік алдында отырған орыс милиционерге қолымдағы қағазды көрсетіп.

Милиционер ойынып тұрып:

- "Күйеуіңіз осында. Енді бір аптадан кейін келіңіз, оны-мұны беруіңізге болады", - деді.

Амал не, үйге қайттым жер болып.

Бар істі жаны игі бір көршім, драматург Шахмет Хұсайыновқа айттым. Ол кісі қатты күйзеліс: "Бір амалың табыңыз, Сақыш, жасыма. Балаларыңды жүдетпе. Мен айналысып көрейін. Тек сабыр ет", - деді. Көңіліме осы сөз әжептәуір жұбаныш боп, істің ақырын күттім.

Содан үйімізге күн сайын КГБ-ден бір жігіт келді де тұрды. Ол "Үйіңізге кім келді?" - деп сұрайды. Ата-енеміз осы қалада тұратын. Сол кісілер, қайыным Мұқарал, көрші артистер - бәрі келеді, бәрімен араласамыз деймін. Үй ішін тағы тигеді..

Бөгеліп, бөгеліп сөйлеген Сақыш апа:

- "Сонда, күзді-ай, не жазып қалдық? Тағы да отыз жетінші жылдың нәубеті ме бұл" деп құтым қиылады. "Осы Мүрат өкіметке қарсы бір түлге істеп жүрген шығар" деп үйдің ішін енді өзім тигем. Сол КГБ-ның қызметкері біздің үйге күнде кешкісін екі ай келіп жүрді. "Кім келді? Кім кетті? Қайда бардық? Неге бардық?" Бір сауал осы. "Мүраттың кінәсі не?" - деймін жалынып. Ол тіс жарып, тіл қатпайды.

Осы сөзден кейін Сақыш ана тағы қысылып, шүйнектей боп бүрісіп, ләм-мәм дей алмай құр жанын отырды.

Сақыш апаның көңілін сергітпейін деп тағы да Мұрат шырқаған әндерді шерткен болам. Сақыш ана сая жыйң, іштей қинап, жүйіп, нәрестедей мөлдіреті ау тартыды.

— Сол дем алыңыз... жата тұрыңыз...

Сақыш ана жатпайды. Қасымызда отырған Назика да жабырқау. Немересі аң-таң. Назика стол үстінде жатқан үлкен альбомды ысырып қойып, әкесінің архив папкісін ашты. Көзіне арабша жазылған өн сөздері, тағы бір қолжазбалар шалынды.

— Мұнау төрт парак қағаздағы орысша жазу үш-ақ клас бітірген әкесінің өз қолы. Өмірбаяны... — деді Назика. Енді осы өмірбаянды қарақшалап, үзінді келтірейік: "Мен төрт-бес жастамын, бәрі есімде. Атам Мұхамедкалы мені әр кез таулардың етегіне алып барар еді. Таудан қайтқан соң ол мені үйге әкеліп салып, ертең ертемені тағы да келуімді нықтал тұрып айтады. Оның ол айтқанын екі етпей ертеңінде жетіп келем.

Мен келген сәтте ол бейнебір үлкен пісіні қарсы алғандай орнынан ұшып тұрып, маған қолын ұсынады. Содан кейін ол мені бос бөлмеге кіргізіп, сырт киімімді шешіп, іліп қояды. Аспай-саспай қолыма таяғын алады да, оның ұшын дәл ішіме тірейді. Сөйледі де қатты айқайлатады. Таяғын қайта алады, "басқаша, не, күштірек айқайла", деп ым қағады. Осылайша қайталатып, өзі көрсетіп жүрген тау шындарына менің үнімді ұқсатқан боп салыстырып, көтермелеп сөйлейді. Сол таулардың ең биігі — Ақбөк еді. Мен бар күшімді салып сол Ақбөк боп шырқатам, ал сонда атам менің арқамнан қағып, шегі қата күледі дейсіз. Атам домбыраны өте шебер шертті, мені де мұқият үйретіп бақты. Музыканы шексіз сүйді. Ол өз манына жақсы әншілерді жиып, оларды сүйсіне тыңдап, кейбіреулерінің домбыра шертісін түзеп отыратын.

Сол әншілердің ішінде мен Қали Байжанов, ағайынды Айтбасевтерді, шайынды Елекбековтерді, Қуан Декеров, Нұғыман Әбішевтерді жақсы білем. Осы әншілердің ішінде менің атам бәрінен де Қали Байжановқа керемет ұнайтын еді, содан ба мен көбіне Байжановқа ұқсаута тырыстым, біздің үніміз, шынында ұқсас еді..."

Мұраттың өмірбаяны... өзінің қысқа ғұмыры сияқты ол тым қысқа. Замандастарының есінде, сол ұсталған күнге дейін Мұраттың әр концерті, ол ойнаған опералық партиялар хақында газетке жиі жазылып жатқан-ды. Сонда консерватория есігін көрмеген Мұраттың ұшы-қиыры жоқ терең, қоқ, биік әрі сұлу үніне ниеті түзу жандар сүйінетінді. Бірақ өмір қашан да өмір той. Жанның бәрі ізгі болса қасірет дегенді білмес те едік. Есесіз

дүние жоқ, қуаныш пен қайғы қабат жүретін әдеті. Ол Отелло мен Дездемонаның түбіне жеткен Ягоны, Қошым мен Баянның қаза жасына қалған Жантықты тап сол театрдың өз ішінен көре де бастаған-ды. Олармен дөйім істес, бірге жүріп, дәмдес, сырлыс боп күн кешетін, аял-қалжымен дуылдасып отырып өн салса, үш бөрінен зор, бөрінен өзгеше боп, кейбіреулердің ішін күйдіретін. Қалай іш күймесін, осы өз қолымен жазған өмірбаянда Мұрат кеше ғана, нә, 1927 жылдан 1931 жылға дейін Қоянды жұрменкесінің жылқысын бағып, Семей, Петропавлск, Қостанай ет комбинатына мал пайдасқан тобынаық бір малшы. Одан кейін ол – Қарағанды шахтері. Енді бірде ол – элеватор жұмысшысы, сонда істеп жүріп бір аяғын сындырып алған. Содан аяғын сылтып босады. “Ер Тарғын”, “Жалбыр” операларында сахнаға шыққанда сылтығанын білдірмейтінін кайтерсің. 1935 жылы Алматыға қоныс аударып, артист бөлігісі келіп, ай-шай жоқ түп-тура Халық агарту комиссариатындағы Темірбек Жүргеновтың алдынан бірақ шыққан. Ол кісі оның тегін жан емес екенін біліп, арызына ықыласпен қол қойып, Жұмат Шанин, Құрманбек Жандарбеков, Евгений Брусиловскийлерге тыңдатқан. Өмірінің осы бір сәті өмірбаянында былай деп жазылған: “Халық комиссары қол қойған өтінішімді Жандарбековке ұсындым. Жандарбеков менің қай жақтан келгенімді, қайда тұтанымды сұрады. Сауалының бәріне жауап бердім. Содан соң ол “Қандай өн айтасың?” – деді. Мен оған қандай өн салатынымды айтқанда, ол маған қолындағы таяғын ұстата берді, таяқты алдым да лақтырып жібердім: “Таяқпен өн салмаймын”, – дедім. Әрине, бұл ол кісі тарапынан да, менің тарапымадан да ыңғайсыздау іс болды. Мен өзімше іштей: “Жандарбеков менсінбей, мазақ қып, таяғын ұстата салды, қасапшы мен жұқшінің кім екенін көрмеген екен!” – деп ойладым. Жандарбековпен қатар тұрған Ж.Шанин маған жымиы қарады да қолымнан ұстатп “Жүр, астыңғы қабытқа түсейік, онда домбыра бар”, – деді. Шанин мені сол жерге алып келді. Онда Брусиловский отыр екен. Ол маған домбыра берді, мен бірнеше өн салдым. Брусиловский тыңдап, тыңдап болды да: “Жақсы, жақсы, ертең келе ғой, қорытындысын айтамын”, – деді...”

Бұл – қызақ әдебиеті мен өнерінің бірінші онкүндігінің қарсаңы еді. Мұратқа Құрманбек Жандарбеков: “Кейін келерсің”, – дейді. Мұрат уақытын текке өткізбей, Алматыдағы ет комбинатына орналасып, онда бір жылдан аса істейді. Одан ол театрга қайтып келіп, тағы да бағын сыңға салады. Шанин, Жандарбеков, Брусиловский қатысқан комиссия Мұратты хорға қабылдайды. Алғаш рет ол “Ер Тарғын” операсындағы хорға қатысады. 1938 жылы оны жеке солист етіп ауықтырады. Оған вокальдан Корженко есімді үлкен маман дәріс береді. Мейлің сүйсін, мейлің күйін.

сүйкілі, қызғанып та бақ, аз уақыт ішінде Мұрат ойынаған "Айман – Шолпаншы" Маман, "Қыз Жібектегі" Базарбай, "Ер Тарғындығы" Қожақ.., о, ол ғана ма, классикалық опералар – "Ромео мен Джульеттадағы" Лорен өкей, "Руслан мен Людмиладағы" Святомир.. бұл партиялар жиі-жиі мадақталады.

Сонша өмішлер елі – Егіндібұлақ, Қырқаралы тоңырағында өскен кешегі малшы, шахтер, жүкші Мұрат опера театры сахнасында осындай бейнелер жасап үлгереді. Оны енді Құрманбек, Қанабек, Күләш, Машарбек, Ришат пен Мүсітім, Әнуарбек өлердей жақсы көреді, еркелетеді. Өзі де қалы өшік, сері жан. Оны олар концерттерге бірге алып шығады. Жұртшылыққа: "Ендігі Қали Байжаниовымыз", – деп мақтана таныстырады. Өз замандастары шын айтса да, кекетсе де Мұратты "өзіміздің Шалипин" деп аркадан қағалы. Дал осы кезде Мұратқа так беріледі деген сыбыс та шығып қалған-ды. Ал Мұрат күндердің күнінде адамға да, өкіметке де, құдайға да не жазғанын білмей, КГБ-ның сұр үйінің тас қараңғы түйтінгісіне түсерін мүлде сезген жоқ-ты.

– Қайтейін, бар үмітің кесті өстіп...

Осылың деп қасыңда бозарып күр сүлдесі отырған Сақыш аты өз-өкінен мұнайың, жыпықтаған көзің ой тұманы түмшылды. Назиқа да үнсіз, үй іші үнсіз.

– Бір күні өзіме шақыру қағаз келді. Қаладан кетуіміз керек екен. Есім ауғандық боп біраз дағдардым. Бұл күндері болған іске көңілің, ширап та қалғын едім, тез есімді жидым. Күләшқа, Калибекке бардым. "Не пәлеге душар болдық? Біліп беріңдерің!", – деп жылады. Екеуі төрт күн жүгірді. Түк бітіре алмады. Бір таңқалғаным – Мұрат ұсталған күннен бастап бірге ішін, бірге жүрді дейтін Серғали Әбжанов, Салменов, Ораз Әбішев ардаң қыл өтпейтін замандастарымыз, көршілеріміз сап тыйылды. Тіпті, бәрі менімен жүздесуден қапты. Театрдың да ешкім көзге көрінген жоқ. Бәрі зым-зия жопалды...

...Күздің қара нөсері күйіп тұрды. Бес жасар Орынбашын жетелең, екі егіз – мына Назиқа мен Саликаны көтеріп, қиалық кеңеске, алгі шақырту қағазымен келіп, Оділов деген кісіге кірдім. Ол кісі маған салқын жүзбен қарады да, алдындағы қағазын жазып отырған күт:

- Баратын жеріңізге картоп арқан, – деді.
- Маған айтып отырсыз ба? – дедім.
- Иә, – деді ол.
- Мұныңыз не? – дедім – Картобыңыз не?
- Сіз қаладан кетесіз.
- Кетесіз?
- Иә.

Демім шықпай біраз тұнжырап, ақыры бар жайды түсіндім де:

– Бопты. Мына үш баланы сізге тастаймын да, кет деген жағыңызға кетемі! – деп орнымнан жұлынып атып тұрдым.

Әділов сасқалақтап, не істерін білмеді. Соған соң қинала күрсініп, көзі жасаурап:

– Сабыр етіңіз. Түсінем сізді. Не істейін... Сіз де түсініңіз. Фурманов көшесіндегі сексен бірінші үйдегі кеңсеге барыңызшы, – деді үйілегенін зорға басып.

Үш баланы сүйретіп жұмсаған жеріне де келдім. Бір орыс жігіті, ол да мені аяп отырып тыңдады да:

– Ғафу етіңіз, көршіңіз Серғали Әбжанов деген жігіт: “Мұрат Толыбаев ұсталды. Мені соның үйіне кіргізіңіз”, – деп арыз жеткізді. Соғыс мынау... Москвадан, Киевтен келіп жатқан жандар көп, оларды қайда орналастырамыз? Соған... сөйтіп жанағы Серғали Әбжановтың үйіне ерлі-зайыпты екі адамды кіргізіп, сізді солай деп... солай деген соң... Әй, құрып кеткір дүние! Қолыңыздағы қағазды бері беріңізші. Болды. Үйіңізден ешқандай қозғалмайсыз. Сізді ешкім мазаламайды. Үйіңізге қайта беріңіз, – деп қағазды алып қалды.

Сары уайым езген күтсіз күндер өтіп жатты өстіп. Бір күні театрда істейтін Әбілмәжін Сапақов деген артист (марқұм боп кетті бәйгүс) қасында жап-жас екі қызқ қызы бар, кештетіп келіп тұр.

– Сақыш, – деді Әбілмәжің, – мына екі қыз балеттегі бишілер еді. Сіздің үйге жатсын деп жіберді.

– Кім?

– Директор Жумин.

Тілім сәл күрмелгендей боп сілейіп қарап тұрмын. Үш бала қорқып, етегіме жабысты. Екі қыз беттерін басып жылып қоя берді. “Кешіріңіз, ана!”, – дейді айналайындар...

– Бар, – дедім Әбілмәжіңге, – ана Жуминіңе айт, үш балмелі үйі бар ғой. Бұл қыздарды шын әсіркесе, сол өз үйіне кіргізіп алсын.

Міне, осындай түртпекпен жүріп, Мұратқа жолығатын күннің де сағаты соқты. Елден ерек бөйек болған Шахмет арыз жазып берді. Мұратқа тамақ апардым. Бірақ жүздестірмеді.

Мұрат үш ай жатты. Шахмет бір жолы тағы да: “Арыз жазыңыз, Сақыш”, – деді. Арызымыз өтімді болды. КГБ-ның сұр үйінің аялдыңнан сол жолы көрдім. Мұратыммен қауыштым. Жылап-сықтап өксігімді зорға бастым. Мұрат сабырлы, үкіз жымынып: “Енді сен босама Сақыш, Сақышым”, – дейді жай ғана. “Тергеді ме?” – деймін. “Жоқ”, – дейді. “Мені жақыңызға жөнелтеді”, – дейді. “Қайсы?” – деймін. Үндемейді. Мұратты құшақтап отырып сонда ғана байқадым, алпамсалай Мұрат қылдырықтай боп жіңішкеріп, абден арыған. “Бір жұмшдан кейін киім әкел”, – деді ол кетерімде.

Мұратқа жолықтырмады. Орынн сипап қалдым. “Қайдн жібердіндер?” – дедім еңіреп. Ешкім тіл қатпады. Сұр үй тұр сазарып. Бір айдан кейін Мұраттан хат алдық. “Сақыш, бізді тайғағз өкелді. Посылка сал. Шылым сал. Шай сал”, – дейді. Бауырсақ, ет пісіріп дегендей, айтқанының бәрін салдым. Тоғыз айдан кейін ол посылка қайтып келді. Бәрі шіріп кетіпті...

Мұраттың хаты үзілді, шерменде боп күтеміз сарылып. Алты айдан соң хат алдық. “Менің сыртымнан үштік сегіз жылға кесіпті”, – деп жазыпты. Мұрат және: “Осы хатты ал да Ораз Әбішевке апарып оқыт”, – депті. Бірақ бұл тілегі орындалмады. Кешегі дәм-тұзы тұзу жандар бұл кезде бізден іргесін аулақ салған-ды.

Қайтейін, түсінем бәрін...

Тағы да мәңгірткен үнсіздік. Сақыш апа Нәзіканың алдында жатқан ескі суреттерге назар салды.

– Мұраттың сол жылдардағы суретіне қарашы, шырағым, – деді Сақыш апа, – үстінде жұқа көнетаз пальто, жалаңбас, екі жағы қусырылып жүдеген... Кузбасс, 1948 жыл, шахтер деп біліңіз.

Тағы да Кузбасс... Мұрат “Жалбыр” операсында өзі ойнайтын көдімгі Қайрақбай ролінде, киімі де сол. Қолыңда камыш. Түрмеде жүріп концерт берген...

Үшінші суретке көңіл бұр, бұл Кемероводағы кезі. “Бізді тайғағз өкелді” деген жері осы ма екен, білмеймін. Қол, қолыңда үш бұрышты ұзын домбыра... Бір сөзінде: “Ағаш дайындап жүргенде өзім жасап алып едім” – дегені бар. Үстінде концерттік костюм...

Мұрат түрмеден 1950 жылы келді. Неге екені белгісіз, кәмізбен етене араласқан Серғали Әбжанов, Салменов, Орал Әбішев үшеуі бізден қашақтап сырттай берді. Арамыз суықты. КГБ-ның қызметкері күдайдың құтты күні келіп, Мұратпен ұзақ күңкілдеседі. Сондай бір әңгіме үстінде Мұрат: “Сіз мені неге қинай бересіз? Бізде далашыпаш аталарымыздың жолы бар ғой. Қаз дауысты Қатыбек би өзіне қол салған Бергіс аулетін, атақты Шоң өзіне қастандық жасаған Шушақ аулетін кеңіті ғой. Сонда сол екі дана кейінгі ұрпақ жауластықсын, арада кек болмады, келер төлге жаман үлгі қалғасын деп кеменгерлік көрсетіпті. Солай. Иланыңыз, мен сіз айтып отырған сол жігіттерге ештеңе істемеймін. Мені оларға итермелемеңіз. Қолыңыздан жақсылық келсе, мені мына өз үйіме тіркетіп беріңіз”, – деді.

Мұрат босап келген соң төрт ай жұмыссыз отырды. Паспортың үйге тіркетпеді. Айда құрыған соң Ұзынағашқа барып бір туысқанымыздың үйіне тіркелді. Кейін осы жайды естіген Ілияс Омиров, ой, шырағым-ай, қашан да жақсы адам жақсылығын істейді, осы кісі көмектесің, Мұраттың паспортың өз үйіңізге тіркетті.

Паспорт демекші, 1958 жылы Москвада қазақ әдебиеті мен

өнерінің онкүндігі өтті ғой. Желтоқсан айы болу керек.

– Иә, желтоқсан айы.

– Театр артистері қонақ үйіне орналасып, паспорттарын өткізеді. Ал әлгі бір толтыратын қағыздарын толтырып біткенде бәріне паспорттарын қайтарып береді де, Мұраттың паспортын ұстап қалады. Сол күні кеште “Абай” операсы қойылуға тиіс. Онда Мұрат – Сырттан ролінде. Паспортын қайтып бермеуі оған үлкен уайым болады. Тағы бір пәле боп қалды ма деп мазасы кетіп, сол Москвада КГБ-да істейтін Исатай есімді туысы бар еді, дереу сонымен байланысады: Ол: “Оу, Мұрат аға, баяғы түрмеден босанды деген қағазыңыз қайда?” – депті. Мұрат сонда ғана уһ деп: “О, қара бастырған құдай, біз жүрер кезде Сақынш ол қағазды артық болмайды, өзінмен бірге болсын, деп сандығымның түбіне салып берген еді,” – дейді қуанып. Сол Исатай көмектесіп, паспортын оңдап, Мұрат кешінде спектакльге шығады. Сол онкүндікте Мұрат “Құрмет белгісі” орденімен наградалды.

Е, 1956 жылға дейін соттау қырсығы Мұраттың қыр соңынан қалмады. Екі күшін бірінде “пәлен партияны айтам, пәлен рольде ойнайтын болдым” деп жан-тәні қалмай әзірленеді кеп. Ал кешінде режиссер ол рольді басқа біреуге береді. Мұрат тағы салбырып, жігері күм болып қайтады амалсыз.. 1956 жылдан кейін сотталды деген айыпты алды, толық іқтады, сегіз жылғы жұмыс стажын қайтадан қалпына келтірді. 1940 жылы алған “Үлгілі еңбек” медалін қайтып берді. Өмір өз арнасына түсті.

Енді 1957 жылдан бастап консерватория бітірген үлкен ұлымыз Орнында әкесі екеуі бір операдан қатар шыға бастады. Мұраттың концерттік гастролі жиіледі. Тағы да пендешілік күнхидер естіліп қап жүрді. Ұмытып барады екем, Мұрат бисанып келген соң екі-үш жыл өтті. Мұрат әлі алқылы-толқылы күн кешіп күдіктен арыла қойған жоқ-ты. Бір рет Серғали келіп Мұратқа нақиктан нақак тиісті. Көп сөйлемейтін Мұрат: “Сен, Серғали, тоқта енді!” – деп ақырын жіберді. Араларында не болды, құдай-ау, осы күнге дейін білмеймін. Бір көзіңді бір көзіңе жау қылған, а, қу заман! Мұраттың құлағы әле-өлгенше гу-гу еткен қанжу сәзден тынышмады. Ызың.. ызың.. не дейсі сол қу ызың?

Бір жолы Мұрат, Серғали, Сәлменов үшеуі өңгімелесіп отырғанда радиодан информбюроның хабары беріледі. “Бүгін.. не кеше ана қалпы, мына қалпы жау қолың тастап кеттік”, – дейді екен Левитан. Мұрат басын шайқап: “Мен бұған сенбеймін”. – дейтін көрінеді. КГБ-ға осы сөзін жеткізінті-мыс.. “Сол соғыс жылдарында театрга бронь беріліпті. Көп артистер броньмен қымет етіп жүріпті. Ал бір күні соғысқа қазақ жігіттерін көп алыпты. Мұрат бұған: “Қазақ труппасында ешкім қалмайтын болды ғой”, – депті-мыс. Бұл да заматта КГБ-ға жетіпті-мыс.. Опера

өміштерінің категориясын белгілейтін комиссияның ішінде Біреу Мұрат Толыбевты: “Бас-е”, – деп кекетті. Мұрат мұны құлағы шалып қап: “Өміредей тенор шыққан қазақтан бас шықпай ма екен?” – деді. Бұл сөзге КГБ “ұлтшыл” деп кінә тағыпты. Сөйтіп ұстапты-мыс...

Бәрі “сөйтіпті-мыс... бұйтіпті-мыс...” Бәлкім, текке де айтылмайтын шығар. Айт, айтпа, сол бір сергелденімен өткен сегіз жылдың зардабын Мұрат көріп-ақ бақты. Тек ол өз қасиетіне дақ түсірмеді. Оның бәх өнерін сүйген Күләш, Әнуірбек, Ришат, Мүсілімдер, Ермек, Кәукен... бәрі Мұраттың еңсесін көтерді. Олар Мұрат толған ондерді еш өншіге кимады.

Бәрі соғым кезінде Мұраттың үйінде жиі бас қосты. Сол дуды біреулері Мұраттың үйін мақтаса, өкелері қисапшы болған Ришат пен Мүсілім: “Жар деп, әйелдің сұлтаны деп Сақышты айту керек! Шіркінің қамысы... алтындай жарқыраған қартасы, телшігі!” – деп ауыздарының суы құрып, өкелер еді жер-көкке сыйғызбай.

Мұрат ғазиз дос-жарандары, әріптестерінің ортасында өн салып жүріп өткен өксікті күндерінің пенделін басына бермейтін қияметін зорға... зорға ұмытуға тырысатын еді. Ән оған қуат беретін, өршіле үмітке жетелейтін. Ән оны пенделілік ойтардан арылтатын.

Ә, ол киірілі күндер де көпке соқылмады. Ән қанаты оқыс талып, бәсеңдеп, ол бірте-бірте ал-қуатынан айрыли бастады.

Мұрат дертке шалдықты. Бір жыл тоғыз ай төсек тартып жатты. Дал осы кезде оған “Қазақ КСР-інің еңбек сіңірген артисі” атағы берілді. Бар жайды білетін әріптестері: “Баяғы ұсталар алдында ұсынған атағы ғой”, – десіп тағы күнкілдесті. Қызық, кейде адамдар өншейін бір бос күнкіл үшін жаратылғандай боп көрінеді. Десің, дей берсін. Сол күнкілмен кімді құртпадық.

Мұраттың әзімен күркіреген күні көкжиектен асып бата берді, бата берді. 1967 жылы тамыз айының еккісі күні Мұрат Толыбев дүниеден қайтты. Тамыздың төртті күні Күләш, Манарбек жатқан жерден Мұрат та мәңгі-бақи орын алды.

Сол азалы күннің ертеңінде театрда “Абай” операсының спектаклі болады. Спектакльде күні кеше әкесі Мұрат ойнаған Сырттан ролінде ұлы Орнында ойнайды. Бұл құбылысқа жұрт жатпсып ұстайды. Әкесі өліп жатыр, ал ұлы сахнада әңдетіп тұр. Мұндай сұмдықты кім көрген? Кім?! Жұрт Орнынданы аяйды. Оның дауысы шықпайды. Қиналады кдіран жас. Орнынданы жалғызсырапшығын деп келген қарындасы Нәзікә мына қорлыққа шұндай алмай театрдан жылып шыға жөнеледі. Содан бері театр өсігін ашпаған...

Өңгіме соңында Сақыш ана Мұраттың басына орнатылған ескерткіштің жайын айтты:

— Мұраттың класы үстінде Лияс Омаров бәді жұбатып отырып, көп игі жақсының алдында: “Ескерткішін Мәдениет министрлігі қояды”, — деді. Кейін өзіме-өзім келген соң тірінің тірілігін қылайық деп, Лияс берген уағдаммен Қапаров деген жауапты қызметтегі кісіге жолығып, ескерткіш орнатуды қозғай бастадық. Ол жазған өзімді әбден титықтатып бітті. Қой, енді өзім өліп қалармын деп, есігін қайта ашқам жоқ. Мұраттың ескерткішін қара граниттен өзіміз тұрғыздық. Құдайға шүкір, баула-шағасының жүзі жарқын. Сәулетті ескерткіш!

Сол Мұрат... әнші Мұрат Төлімбетов... ақылды, ажарты, аруақты үнімен бір халықтың өкіллік дәстүрін өзгеше өрнекпен жарқыратты. Қаншама әннің бағын ашты. Ол ойнаған “Аймақ – Шолпандағы” Маман, “Жалбырдағы” Сайын мен Тәбет, “Қыз Жібектегі” Базарбай, “Ер Тарғындағы” Қожақ, “Бекеттегі” Шерінқз, “Теренқалдегі” Семен офицер, “Алтын астықтағы” бас агроном, “Гүлдірия, алғадағы” Тарас командир, “Дудірдайдағы” орыс көпесі, “Абайдағы” Сырттан, “Біржан – Сарыдағы” Жанбота мен молда, “Дансидағы” Сангала, “Ромео – Джульеттадағы” Лорен өкей, “Руслан – Людмиладағы” Святозар тағы басқа да ірілі-уақты кейіпкерлер – оқерх театрының бай тарихындағы бір көркем галерея. Өңі тұхбийды оның. Онда Мұраттың жалынды жүрегінің лебі қалды...

Ол адамдар мен қоғамға қарыздар емес. Кінәлі де емес! Оған адамдарды қуыршақ қып “ойнатқан” сорта берген социалистік қоғам қарыздар. Оның алдында келмеске кеткен сол қоғам кінәлі. Оның зардабы сұмдық екен!

...Мұрат пұтаған көп әннің ішінде кеше ана заманда оға таптыған Жаяу Мұсаның “Ғауһар қыз” әні бар. Әнде “Сорлы өкен жауу жүріп закон қутан” деген сөз бар. Ол сөз Мұраттың шерлі лебімен өзін қор қылған заманның қасіретін еске салады да тұрады.

• • •

ЕСІЛ ӨЗЕН

(элегиялық этюд)

“Есіл өзен” өнім жеті-сегіз жасымнан білем.

Соғыстың қиын жылдары... Біреу мейлінше келеді. Сол азаматтың үйіне ауыл адамдары лық толады. Біреу жылап, біреу маз боп жатады. Өмір дегеніміз осы. Сол гу-гу тымашаның үстінде оңдар шыржалады. Сонда жұрттың ынтығатын әнінің бірі – “Есіл өзен” болушы еді. “Мен өзімді бес жасымнан білем” деп Шалаянни айтқандай, “Есіл өзен” – менің балалық шлғымнан ұмытпаған әнім!

Бұлнықтап жігіт боп бой түзедік – “Есіл өзеннің” елді, жерді, жарды сүйген махаббатымен есейдік. Жир таптық, перзент сүйдік – “Есіл өзен” жас отауды бесік боп тербеді. Ата боп, немере көрдік.

ол шіркіндері де “Есіл өзенінің” ұлы сазымен алдымеді.

Өмір осылайша өзі өуенімен жылжып, қаленке басы үзірып барады. Өткен күн көз талдыра алыстаған сыйып қонын, бәр-бәрін “Есіл өзен” еске салады да түрері. Оған толқымайтын пенде жоқ, сөйкесті.

1990 жылдың жаз айы. “Жұлдыз” журналына зерттеп тапқан өңдерімнің көзекті бір тобын әкеліп, бас редактор Мұхтар Мағауиімен соғыс жылдарында тутан музыкалық фольклордың бейлығы жөнінде үзек, өңімелестік.

— Ол, шіркін, “Есіл өзен” дейтін бір тажиіп өзі бәр еді. Бала кезімде көп шығардык, — деді Мұхтар сөз арасында.

Менің жүрегім лүп ете түсіп, “Есіл өзенді” айта жемелдім. Әңгі-тан-тамаша боп шалтанған Мұхтар:

— Осы икеі зерттеніңіз, — деп мүлде қуанып кетті.

“Есіл өзен” сары сана боп, бір беймаза күйге түсірді.

1990 жылдың ерте көктемі. Базін үйге Қажыметәудын Талшық селосының Жлнаты Катнен есімді бір бейтаныс ақсақал келді. Орта бойлы, қылығыз, қараторы, шапшаң адам. Сөзі а дегеннен өңнен басталды. Соғыстан хейінгі жылдарда Ақмола, Қарағанды театрларында ойнап, атақты өңші Қосымжөн Байбақовқа ілесіп, өң салытты. Өңін айтатын өңдері бірнеше дәптер. Сол дәптерлерінің бірінде “Есіл өзен” өңі жүр. Ұзақ өлең. Көкіме оттай басылды. Мен өңдете бастадым. Жанаты жүз жылы адам, тамылжып отырып тыңдады.

— Әні қалай, Және, білесі бе? Менің айтып отырғаным дұрыс па? — деймін.

— Дал өзі.

— Кім шығарды екен, осы өңді?

— Пәлі... кім шығарды? Авторын білем ғой мен. Ғайса Есенбаев!

— Ғайса Есенбаев?.. Ал ол кісі...

— Мен соғыстан келген соң Ақмола қаласында облыстық сауды бөлімінде істедім. Жұбайым Нағима қаладағы Жамбыл атындағы орта мектепте химиядан сабақ берді. Ал Ғайса Есенбаев орта мектепте тарих пәнінің мұғалім екен. Мұғалімдер бір-бірімен жиі араласты, шұқырысып, дуылдасып жүрді. Бір отырыста жұрт маған өң салдырды. Біраз өңнің басын қайырдым. “Есіл өзенді” айтып беріп едім, отырғандар бір-біріне ымдасып қалғандай болды. Әңгі жан сөз орындалды. Бтті. Ешкім зам-мим демеді. Бір кезде төрде отырған орта бойлы, сыға кісі қалтасынан бір тарих қағаз алды да, алденегі жазы бастады. Жазып болды да “Сіз менің аңыз айттыңыз. Кей сөзі дәл емес. Міне, “Есіл өзеннің” сөзі... алыңыз. Сізге көп рахмет!” — деп алгі қағазды ұсынды.

— Ал Ғайса ...Қазір...

— Білмедім, содан бері көп өмір өтті. Мен Талшыққа қоныс

аударғалы қашан. Хабарым жоқ. Сол жолы Жаналы ақсақал көп әндердің катарында “Есіл өзенді” магнитофонға жаздырды. Ол кісімен қоштасар сәтте Ақмола жаққа барып, осы өңді зерттейтіндігімді айттым.

– Келіңіз Мен әлі тұғырдан түсе қойған жоқ. Дал алтыс өспірімін. Мен, тегі, жүріп-тұрғанды жақсы көрем. Әнсіз отырп алмаймын. Ғайсаны елге бәре сұрастырамын, – деді қалыңтаған ақкөңіл жан. Арида бір жыл өтті. 1994 жылдың қаңтар айының соңғы күздерінің бірінде мен Талшықтан бір қомақты хат алдым. Жаналы ақсақал жазыпты, хат ішінде хат – Ғайсаның хаты. Нанасыз ба, Ғайса дін дәмш, құдайға шүкір, мына жарық дүниеде бар адам екен! Арамызда-ақ жүр... бар адам!

Ғайсаның хатын оқи бастағандағы жан толқуым... Жанарыммы ып-ыстық жас үйірлді. “Шіркін, өмір, қандайсың осы” дей берлім ішімнен.

Мен енді Ғайсаның сол хатын қаз-қалтында келтіремін “Қымбатты Жаналы! “Есіл өзен” 1943 жылы майданға аттанарыңда жазылды. Кезінде халық арасына кең таралуы да сөзсіз емес. Көшпелі ауыр соғысқа біреудің өкесі, біреудің баласы, туыс-тутандыры, жары, жанкешір досы дегендей көп аттанып, аз қайтып қой... Сондықтан бұл өлең көптің мұңы, үміт-арманы болды.

Мен майданда 1943 июнь – 1944 декабрыға дейін болдым. (62-26. СД 153-полк га ст. сержант, комод. автоматчиков артразведчик). Әскери наградтарым бар. “Майдан жолынсу” (екінші өлксі7 – И.Ж.) “Есіл өзенінің” жалғасы десек те болады. Бұл сүйген қызым (соғыстан кейін қосылған) Аққыза (Сәбитова) жолданды. Соғысқа “Курская дугала” кірісіп, Украинада, Прибалтикада болдым. Оң қолымнан жараландым (LIX.43 ж.).

1945 жылы ноябрьде елге оралдым. Ұзақ жылдар оқытушылық қызмет атқардым. 1979 жылдан бері пенсиядамын. Аққыз қайтыс болған. Ержеткен үш ұлым бар, нәім Целиноградта өскі үйінде тұрамын”.

Ғайсаның тағдыры осылай.

Жаналы ақсақал сол 1991 жылдың жаз айында поезбен Алматыға келе жатып, Ақмола вокзалында Ғайсамен жүздескен. Алматыға келген соң мен ол кісіні теледидарға түсірдім. Әлібетте, “Есіл өзені” өлім орындаттым. Әнің мына сөзі осы күйінде толық айтылды:

Есіл өзен, Қарпөткелдің қаласы,
Таныс жердің сайы менен саласы.
Тутан қала, өскен жерім, хош-сау бол
Шақырады мені майдан даласы.
Бүгін, міне, қағаз қалам қолға алып,
Бір-екі ауыз сөз жазамын толғаның.
Ауыл сапар, ұзақ жолға жүрерде
Өткен күнді болашақты ойға алып.

Жиырма үш жыл бұдан бұрын бұл жерде
Мен келіпін көзімді ашып дүниеге.
Содан бері сан қылдырып, сан қайттым,
Қарвәткелдей туып-өскен жеріме.

Мүмкін, тағы қайта айналып келермін
Сүйікті ел, сенің бейнең көрермін.
Не жете алмай ондай күнге алыста,
Тағдыр жеткі жау оғынан өлермін.

Дәл тиген оқ суша ағызып ханымды,
Ауыр жара қинағанда жанымды.
Сендер елде, мен алыста, дос-құрдас.
Кім түсініп, кім біледі халымды?
Көрер атам өмірдің не салғанын,
Туған қала болады артта қалғанын,
Мені ұмытпай жылы сөзбен еске алсаң,
Сол болады әдейі іздеп барғанын.

Хош болыңдар аға-іні, дос-құрдас,
Сүйікті жар, құрметті көп қарындас.
Қайда жүрсең кем болмаспын ешкімнен,
Шын азамат тұра жолдан жанылмас.

Хош бол, Есіл, хош шман бол, Қарвәткел
Алдымда бір талай ауыр тар өткел.
Өзің туып, ержелеткен ұлына
Кек майданда қажымайтын қайрат бер!

“Есіл өзеісі” “Жұлдыз” журналында жариялап, эфирге тұнғыш
рет шығарып, менің әкем Жақиямен Курскі доғасында бірге соғысқан
(бәлкім, олар бірін-бірі көрмеген де шығар, ол зор майдан еді ғой)
Файсадай ізгі жүректі асыл адамның алдында бір пафызымды өтеуге
осылайша тырысыппын.

Мен Файсымен әлі кездесе алғам жоқ. Дәм жазса, кездесеміз де.
Бірік біздің үйге Файсаның суреті бір. Үй-ішімізбен суретіне қараймыз.
Қарпаймыз да: “Ұлы жеңіс күні өздеріңіздей қаһарман ерлерге бас
иіп, тағзым етіп, боқал көтеріміз, Файса ағай! Осы өмірдің рахатын,
қызығын, шаттығын көріңіз!” – дейміз сүйініп. “Өмірдің ондiгi тіреті
сендерсіңдер... Бейбіт күннің қазірін біліңдер!” – деп Файса ағай да
бізге ойлаша қарайды.

...Ал бір күндері Файса ит өмірдің титығынан рөсул бол, ешкімге,
қоғамға, ел-жұртқа керексіз жаңдай бұл бейопа жылғаннан жүзіп
үйірді. Бейіті Астананың бір шетінде жатыр...

МАЗМУНЫ

<i>КӘКІШҮЛЫ Тұрсынбек. Тірілген өндер әуені</i>	5
---	---

Бірінші бөлім ҮЗІЛГЕН ӘН

«Қалдырғаннан» сонғы «Қалдырған»	14
«Кидім камзол»	22
«Жалпы өлем»	24
«Сапалай – менің атым, Қырықбойдык»	29
«Бар дейді «Әптіекте», ай-дай, талай сарым»	32
«Мен өзім Амангали атамын»	37
Қиса әнші	46
Мәриям туралы ән	50
Әншілер өулеті	54
Тәухенің «Ақдарны»	63
«Қапвста тоты»	67
Құмарбектің өні	71
«Ағажай, Алтайдай жер қайда!»	72
Бүркітбай батырдың өні	76
Сұлубай батырдың өні	81
Шортанбайдың «Жиырма бесі»	83
Әсеттің белгісіз «Ардағы»	85
«Ел қайда?»	95
Тұратада түншыққан өндер	100
«Тау өлені»	109
«Аушадияр»	112
«Бірлөн»	117
Тәлкеске түскен өндер	120
Хотын трагедиясы	125
Ираннан тапқан жалғыз өн	127
«Кез болған соң кер заман біздің баққа»	129
«Жөлменденің баласы Пышан едім»	178
Иманжүсіп өндерінің тағдыры	205

Екінші бөлім ЖАҢҒЫРҒАН ӘНДЕР

«Жеті арал»	228
Ноғайбай соқыр	231
Тоғжан соқырдың «Гөй-гөйі»	245
Шаманың өні	249
Көзі ашылған бұлақтай	251
Құдайбергеннің «Желдірмесі»	261
Сегіз жылдай сергелден	268
«Есіл озен»	280

«Арыс» қорының президенті

Ғарифолла ӘНЕС

Илья Жақанов

ҮЗІЛГЕН ӘН

Редакторы Ермек Қасейінулы

Суретшісі Нағым Нұрмағанбетов

Техникалық редакторы Әлия Момынова

**Терімге 9.01.2001 жіберілді. Басуға 10.02.2001 қол
қойылды. Пішімі 84x108 1/32. Офсеттік қағаз. Шартты баспа
табағы 17,8. Есепті баспа табағы 14,3. Таралымы 500.
Тапсырыс 29.**

**«Арыс» баспасы. Алматы қаласы. Армян көшесі, 7.
тел.: 64-17-46, 92-01-21.**

ЖШС «Мария» баспаханасы.

480012. Алматы қаласы, Сейфуллин проспектісі, 555^а.

тел.: 63-09-44, 63-19-08.

Ардақты Алаш азаматтары!

Бұл кітапты сатып алып, «АРЫС» қорының ісі оңға басуына үлес қосқан Сізге мың да бір рахмет!

Репрессияға ұшыраған Қазақстан зиялыларының мұрасын зерттейтін «АРЫС» қоры жазықсыз жазаланып, аттары аталмай, көпшілік жадынан өше бастаған біртуар азаматтарымыздың мұрасын жинап, еңбектерін жарыққа шығарады; ескерткіш,

мүсіндерін жасап, музейлерін жабдықтайды; арыстарымыздың өмірі мен творчествосын насихаттаушыларға жәрдем беріп, мерейтойларын өткізуге атсалысады; ардақтыларынан ажырап қалған шаңырақтарға қайырымдылық көрсетеді..

Қор жанындағы «АРЫС» баспасы Сіздің түрлі мәдени тапсырыстарыңызды тез әрі сапалы орындап береді.

Бірлесіп жұмыс істеп, демеуші болам деушілерге:

е/ш 001700102 (теңге) 30070492 (валюта)
Алматы қаласындағы ААҚ «Казкоммерцбанк»
МФО 190501724 РНН 600400010767
«Арыс» қорына

Біздің мекен-жайымыз:
Алматы қаласы. Армян көшесі, 7.
тел.: 64-17-46, 92-01-21.